

T.C.
VAKIFLAR
GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

Vakıflar Dergisi

Yıl: Aralık 2022 • Sayı: 58

VAKIFLAR DERGİSİ

Yıl: Aralık 2022 - Sayı: 58 - Hakemli dergidir. Haziran ve Aralık olmak üzere yılda iki kez yayınlanır.

Sertifika No: 16651

ISSN: 1011-7474

e-ISSN: 2564-6796

Vakıflar Dergisi, TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı ve EBSCO veritabanı tarafından taranmaktadır.

Sahibi

Vakıflar Genel Müdürlüğü Adına
Burhan Ersoy

Yayın Koordinatörü

Rifat Türker

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Mevlüt Çam

Yayın Yönetmeni

Mehmet Kurtoğlu

Teknik Editör

Hasan Demirtaş

İngilizce Editörü

Doç. Dr. Miyase Koyuncu Kaya

Yayın ve Editör Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Halit Çal	Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Metin İzeti	Tetova Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Yılmaz Kurt	Ankara Üniversitesi (Emekli)
Prof. Dr. Kayhan Orbay	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice Oruç	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Öz	Hacettepe Üniversitesi
Doç. Dr. Miyase Koyuncu Kaya	T.C. Millî Eğitim Bakanlığı
Dr. Murat Yılmaz	Cumhurbaşkanlığı Sosyal Politikalar Kurulu

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Muhamed M. Arnaod	The World Islamic Sciences and Education University /Ürdün
Prof. Dr. Fahameddin Başar	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Bulut	İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Hüseyin Çınar	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Murat Çizakça	KTO Karatay Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Géza Dávid	Institute of Oriental Studies / Macaristan
Prof. Dr. Abdülkadir Dündar	Ankara Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Akif Erdoğan	Ege Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Seyfettin Erşahin	Ankara Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Süreyya Faroqhi	İbn Haldun Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Khalifa Hammache	Emir Abdelkader University / Cezayir
Prof. Dr. Mefail Hızlı	Uludağ Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Adnan Kadric	University of Sarajevo / Bosna Hersek
Prof. Dr. Mustafa Kara	Uludağ Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Ziya Kazıcı	Marmara Üniversitesi (Emekli) / Türkiye
Prof. Dr. Bilal Kemikli	Uludağ Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Zekeriya Kurşun	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Heath W. Lowry	Bahçeşehir Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. İbrahim Numan	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak	TOBB Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. İlber Ortaylı	MEF Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Suphi Saatçi	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Haşim Şahin	Sakarya Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Hüsrev Subaşı	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal	Pamukkale Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Eugenia Kermeli Ünal	Hacettepe Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız	Hacettepe Üniversitesi (Emekli) / Türkiye
Prof. Dr. Musa Yıldız	Gazi Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Ali Yılmaz	Uşak Üniversitesi / Türkiye
Dr. Mevludi Arslan	Hırvatistan Meşihatı Başkan Yardımcısı / Hırvatistan
Dr. Nazif Öztürk	Vakıflar Genel Müdürlüğü (Emekli) / Türkiye
Dr. Vedat Şahiti	Kosova Baş Müftülüğü / Kosova

Dergimize gönderilen yazılar, önce yayın kurulunca incelenir ve uygun bulunanlar, değerlendirilmek üzere alanında çalışması ile tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Dergide çıkan yazılar kaynak gösterilerek iktibas edilebilir. Yayınlanan yazı, belge ve fotoğrafların her türlü hukuki mesuliyeti yazarına aittir.

Yazışma Adresi

T.C.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür ve Tescil Daire Başkanlığı

Atatürk Bulvarı No:10 Ulus / Ankara / Türkiye

Tel: (0312) 509 60 00 - Faks: (0312) 324 47 22

e-posta: vakiflardergisi@vgm.gov.tr web: www.vgm.gov.tr - https://dergipark.org.tr/tr/pub/vakiflar

Baskı: Sözcü Yayıncılık

Zübeyde Hanım Mah. 628. Sokak No: 26/47 Altındağ/ Ankara

TAKDİM

Türk kültür ve düşünce hayatında ufuk açmış ekol olmuş dergiler vardır. Edebiyat ve düşüncede Türk Dili, Türk Yurdu, Hisar, Büyük Doğu, Diriliş, Maveria, beşeri bilimlerde ise Belleten, Vakıflar Dergisi ilk akla gelen dergilerdir. Bir kısmı özel ve bir kısmı kurumsal olarak yayınlanan bu dergilerin düşünce ve kültür hayatımızdaki yerleri yadsınamaz. Kurumsal olarak yayını sürdüren Türki Dili, Türk Yurdu, Belleten ve Vakıflar Dergisi hariç diğerleri kapanmıştır. Ancak o dergiler de gerisinde izler bırakmış, ekol olmuşlardır.

İlmi olarak yayınlanan dergilerin de tıpkı kültür ve edebiyat dergileri gibi ilim ve kültür hayatında bıraktıkları derin izler vardır. Zira bu dergilerde yayınlanan bir makale alışlagelmiş düşünceleri değiştirip farklı bakış açısı kazandırmaktadır. Örneğin Vakıflar Dergisi'nde yayınlanan Ömer Lütfi Barkan'ın "Kolonizatör Türk Dervişleri" makalesi, Fuat Köprülü ve Ali Himmet Berki'nin vakıf ve vakıf hukuku üzerine yazıları, arşiv belgeleri ışığında yayınlanan makaleler, ufuk açmakta, kültür hayatımıza ayrı bir zenginlik katmaktadır.

1938'de yayınlanmaya başlanan ve 2009 yılından bu yana hakemli olarak yayın hayatını sürdüren Vakıflar Dergisi, Aralık ayında yayınlanacak 58. sayısı ile birlikte 84. yılını doldurup 85. yılına adım atmıştır. Geleneksel olarak her beş yılda bir yayınladığımız 75. Yıl ve 80. Yıl Özel Sayımızdan sonra 2023 yılında da 85.Yıl Özel sayımızı yayınlayacağız. Şu anda hazırlıkları süren 85. Yıl Özel sayımızın "Balkan Vakıfları" adıyla yayınlanması planlanmaktadır. Ayrıca bu yıl içinde yayınlanan "Antalya Şehzade Korkut Camii" kitabıyla 150. Kitabımızı yayınlamış bulunuyoruz. Yayıncılığımız yanında Vakıflar Genel Müdürlüğü Merkez Kütüphanemize her yıl vakıf (tarih, mimari, sanat tarihi, şehir, coğrafya vb.) konularında yeni kitaplar kazandırmaktayız. Bu yıl içinde 50'si bağış olmak üzere vakıflarla ilgili 111 kitap alınmıştır.

Dergimizin istikrarlı bir şekilde 58. Sayıya ulaşmasında Yayın Kurulumuz'un özverili çalışmaları elbette göz ardı edilemez. Bu bağlamda yayın kurulumuzda yer alan hocalarımıza, yazılarıyla katkı sunan akademisyenlere ve yayında emeği geçenlere teşekkür ederim.

Burhan ERSOY

Vakıflar Genel Müdürü

ÖNSÖZ

Kıymetli Okuyucularımız,

Vakıflar Dergisi'nin 2022 yılı 58. Sayısını okuyucularımızın ilgisine sunmuş bulunuyoruz. Dergimizin 2022 yılının bu son sayısında altısı tarih, dördü sanat tarihi olmak üzere vakıf temalı on makale yer almaktadır.

Gazanfer İltar ve Mehmet Fatsa tarafından yazılan "Ordu Şehrinin Kuruluşuna Öncülük Eden Vakıf Eserlerinden Eskipazar (Hacı Emir İbrahim Bey) Camisi" adlı birinci makalede, söz konusu yapının tarih içinde geçirdiği değişiklik aşamalarına dayalı restitüsyon metni sunulmuştur. Ayrıntılı bir arşiv çalışması ile kazı sonucu ulaşılan veriler bir arada değerlendirilmiş, dönem ekleri ve onarımları belgelenmiş ve onarım için sağlıklı bir temel oluşturulmuştur.

Saadet Maydaer ise "Üç Padişah Dönemine Tanıklık Eden Âlim, Şâir, Mutasavvıf Rızâî Mahmud Baba Efendi'nin Vakıfları" başlıklı yazıyı hazırlamıştır. Mahmud Baba, Rüstem Paşa'ya yakınlığı ile üç Osmanlı sultanı dönemi boyunca 16. yüzyıl Osmanlı siyasi ve kültür hayatının etkili kişilerinden biri olmuştur. 1580 yılındaki ölümünden sonra tüm mal varlığı için düzenlettirilen vakfiyesi ve vakıfları, tanınmış bir Osmanlı aydınının toplumdaki konumu ve düşünce yapısını gösterir niteliktedir.

Muhammed Emin Durmuş'un yazarı olduğu "Vakfiyeleri ve Muhasebe Kayıtları Işığında Saime Hatun Vakıfları" adlı makalede Saime Hatun tarafından Osmanlı döneminde 1645 ve 1657 yıllarında Üsküdar Hamza Fakih mahallesi avarızı ve yine aynı mahalle mescidinde Kur'an okutulması için kurulmuş para vakıfları vakfiyeleri ve muhasebe kayıtları karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Dördüncü makaleyi, Recep Ayhan "Siirt Ulu Camii Vakfı (1855-1907)" başlığı ile kaleme almıştır. Anadolu şehirciliğinin merkez yapılarından olan camilerin giderleri vakıflar yoluyla sağlanmış. Selçuklu mimarisinin Anadolu'daki en eski örnekleri arasında yer alan Siirt Ulu Camisi'ne 13. yüzyıldan başlayarak çeşitli mülkler vakfedilmiştir. Bu vakıf düzeni Osmanlı döneminde işlerliğini sürdürmüştür. Bu çalışmada Siirt Ulu Camisi Vakfı'nın 1855-1907 yılları arasındaki gelirleri, giderleri ve görevlileri ile ilgili bilgiler, evkaf defterleri ve şeriyye sicilleri ışığında ortaya konulmuştur.

Sevda Atak, "Divriği Kompleksi'nin Taş Kenar Tonozları" başlıklı yazısı ile ülkemizin Dünya Kültür Mirası Listesi'nde yer alan muhteşem yapısı Divriği Ulu Camisi külliyesinin tonoz örtülerini değerlendirmiştir. Yazar, tonoz örtüler ile ilgili öne sürülen görüşleri sorgulamış, bir bölümü için yeni görüşler önermiştir. Bütün tonoz örtülerin birbirinden farklı olduğu tek yapı olduğunu, dönemdeki kesme taş tonoz yapımına ışık tuttuğu ve yayılmasına öncülük etmiş olması gerektiğini belirtmiştir.

Altıncı makalemizi, Nurcan Boşdurmaz, "Teberrükât Kayıtları: Tokat Örneği" başlığı ile yazmıştır. Makalede, bir özel koleksiyondaki, 1930-1936 yılları arasından 7 belgedeki bilgilerin analizi sunulmuştur. Hayır sahipleri tarafından bağışlanan eşyalar teberrükât olarak tanımlanır. Tokat'ta kadro dışı bırakılan cami ve mescitlerden toplanan eşyalardan bakır şamdanlar değersiz görülüp açık artırma ile satılmıştır. Az sayıdaki halı ise kıymetli sayılarak İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ne gönderilmiştir. Bu halıların süslemelerinin, camilerdeki siva üstü bezemelerle benzerliğine dikkat çekilmiştir.

İsmet Çalık'ın yazdığı altıncı makalemiz, "Trabzon Akçaabat İlçesi Vakıf Envanteri Ve Vakıf Kültür Varlıkları Restorasyonları" başlıklıdır. Akçaabat ilçesindeki korunması gerekli kültür varlığı olarak tescil edilmiş vakıf taşınmazlardaki onarımların genel bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Daha

çok bir belgeleme niteliğindeki makalenin, daha sonra yapılacak sorgulamalara bir temel olması umulmaktadır.

Aydın Çakmak, “Mütareke’den Cumhuriyet’e Kurumsal Bir Dönüşüm: Evkâf Nezâreti’nden Evkâf Umum Müdürlüğü’ne” adlı yazıyı hazırlamıştır. Yüzyıllar boyunca Türkiye’deki kamu niteliğindeki yapılar, vakıf düzeni içinde kurulmuş ve varlığını sürdürmüştür. Değişen durumlara göre devlet kurumlarındaki reformların bir parçası olarak 2. Mahmud döneminde Evkâf Nezâreti kurulmuştur. TBMM hükümeti döneminde ise, 3 Mart 1924 tarihinde genel müdürlük haline getirilmiştir. Makale ile bu süreç değerlendirilmiştir.

Dokuzuncu makalemizi, Yasin Ersin ve Fahri Sakal “Tek Parti Döneminde Camilerin Amaçları Dışında Kullanılması” başlığı ile yazmışlardır. 19. yüzyıldaki toprak kayıplarına bağlı olarak vakıf düzeni ciddi sıkıntılara düşmüştür. Bunun sonucu olarak vakıflar Evkaf Nezareti olarak teşkilatlanmak durumunda kalmıştır. Cumhuriyet döneminde bu sıkıntılar sürmüştür. Yıkılmış bazı yapıların kalıntıları, arsaları satılmış, camilerin de içinde olduğu kimi yapılar depo vb amaçlar için kiraya verilmiştir. Bu yazı ile tek parti dönemindeki uygulamalar ele alınmıştır.

Son olarak, “Süleymaniye Kütüphanesi Fatih 4172 No’lu *Acâibü’l-Mahlûkât Ve Garâibü’l-Mevcûdât* Nüshasındaki Gezegen Ve Melek Tasvirleri” adlı makalemizi Hayrunnisa Turan yazmıştır. Kazvînî’nin kozmografya ve coğrafyaya dair *Acâibü’l-Mahlûkât ve Garâibü’l-Mevcûdât* adlı Süleymaniye Kütüphanesi Fatih 4172 numaralı nüshası minyatürlerindeki gezegen ve melek tasvirleri incelenmiştir. Tasvirlerin dönem özellikleri, benzer konulardaki farklı dönemlerden gezegen ve melek tasvirleriyle karşılaştırılmıştır.

Yeni yılın sağlık ve esenlikler getirmesi dileğimizle.

Editörler
Aralık 2022

İÇİNDEKİLER / CONTENT

Takdim	3
Önsöz	5
Ordu Şehrinin Kuruluşuna Öncülük Eden Vakıf Eserlerinden Eskipazar (Hacı Emir İbrahim Bey) Camisi	9
One of the Waqf Buildings that Pioneered the Waqf of the City of Ordu Eskipazar (Hacı Emir İbrahim Bey) Mosque	
Gazanfer İltar - Mehmet Fatsa	
Üç Padişah Dönemine Tanıklık Eden Âlim, Şâir, Mutasavvıf Rızâî Mahmud Baba Efendi'nin Vakıfları	43
The Waqfs of Rızâî Mahmud Baba Efendi, a Scholar, Poet, and Sufi who Witnessed the Three Sultans Period	
Saadet Maydaer	
Vakfiyeleri ve Muhasebe Kayıtları Işığında Saime Hatun Vakıfları	67
Saime Hatun Waqfs In The Light Of Waqfiyyes and Accounting Records	
Muhammed Emin Durmuş	
Siirt Ulu Camii Vakfı (1855-1907)	89
Siirt Grand Mosque Waqf (1855-1907)	
Recep Ayhan	
Divriği Kompleksi'nin Taş Kenar Tonozları	107
Stone Groin Vaults of the Divriği's Complex	
Sevda Atak	
Teberrükât Kayıtları: Tokat Örneği	131
Official Records of Teberrukât: Tokat Example	
Nurcan Boşdurmaz	
Trabzon Akçaabat İlçesi Vakıf Envanteri Ve Vakıf Kültür Varlıkları Restorasyonları	161
The Waqf Inventory of Akçaabat and Restoration of Waqf Heritage	
İsmet Çalık	
Mütareke'den Cumhuriyet'e Kurumsal Bir Dönüşüm: Evkâf Nezâreti'nden Evkâf Umum Müdürlüğü'ne...185	185
An Institutional Transformation From Armistice to Republic: From the Ministry of Evkaf to the General Directorate of Evkaf	
Aydın Çakmak	
Tek Parti Döneminde Camilerin Amaçları Dışında Kullanılması.....209	209
Usage of Mosques for any Purpose During The One-Party Era	
Yasin Ersin - Fahri Sakal	
Süleymaniye Kütüphanesi Fatih 4172 No'lu Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât Nüshasındaki Gezen ve Melek Tasvirleri.....225	225
Planets and Angels Depictions in Ajâ'ib Al-Makhlûqât Wa Gharâ'ib Al-Mawjûdât Copy of Suleymaniye Library Fatih 4172	
Hayrunnisa Turan	

Ordu Şehrinin Kuruluşuna Öncülük Eden Vakıf Eserlerinden Eskipazar (Hacı Emir İbrahim Bey) Camisi*

Gazanfer İltar**

Mehmet Fatsa***

Öz

Eskipazar Camisi, Ordu şehir merkezinin 4 km güneyinde, Ulubey Yolu üzerindeki eski şehir kalıntıları arasındaki ayakta kalabilen en büyük yapıdır. Hacıemiroğulları Beyliği döneminde Emir İbrahim Bey tarafından 1380'li yıllarda yaptırılmıştır. Beylik döneminde ordugâh camisi, Osmanlı idaresine geçtikten sonra ise Canik-i Bayramlı Vilayeti'nin merkez camisi olarak kullanılmıştır. Bu özelliği ile Ordu şehrinin de kuruluşuna öncülük etmiş, ismine ilham kaynağı olmuştur. 17. ve 18. yüzyıllarda yaşanan isyanlarda zarar gördüğü için kapsamlı onarımlardan geçirilmiştir. 1939 Erzincan Depremi'nde yıkıldıktan sonra, 1946 yılında başlayan restorasyonla bugünkü şeklini almıştır. Etrafında yaşanan olayların ve geçirdiği aşamaların izlerini taşıması bakımından anı değeri yüksek bir kültür varlığı olarak kabul edilir. Bu çalışma, söz konusu cami ile müstematının tarihi aşamalarını ve mimari özelliklerini incelemektedir.

Anahtar kelimeler: Ordu, Eskipazar, Emir İbrahim Bey, Cami, Medrese, Vakıf, Hatipli, Hüseyin Battal Paşa, Bayram Bey.

One of the Waqf Buildings that Pioneered the Waqf of the City of Ordu Eskipazar (Hacı Emir İbrahim Bey) Mosque

Abstract

The largest standing building among the old city's ruins is the Eskipazar Mosque on Ulubey Road, which is located 4 kilometers south of the city center of Ordu. It was built by Emir İbrahim Bey in the 1380s during the Hacıemiroğulları Principality. During the Principality time, it served as an encampment mosque, and following the Ottoman era, it served as the central mosque of Canik-i Bayramlı Province. With this feature, it also pioneered the establishment of the city of Ordu and inspired its name. It received extensive repairs because of the damage caused by the revolts of the 17th and 18th centuries. After being destroyed by the 1939 Erzincan Earthquake, it underwent restoration beginning in 1946, taking on its present shape. It is regarded as a cultural asset because of its great memory value in terms of preserving the traces of the occasions and phases it underwent. This study investigates the architectural elements and historical development of the mosque and its outbuildings.

Key words: Ordu, Eskipazar, Emir İbrahim Bey, mosque, madrasah, waqf, Hatipli, Hüseyin Battal Pasha, Bayram Bey.

* DOI: 10.16971/vakiflar.1102987

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Nisan 2022 / April 2022

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Eylül 2022 / September 2022

** Doç. Dr., Giresun Üniversitesi Görele Güzel Sanatlar Fakültesi Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Bölümü: Giresun-TÜRKİYE; e-posta: gazanferiltar@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5823-2571>

*** Giresun Üniversitesi, Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı: Giresun-TÜRKİYE; e-posta: mehmet.fatsa@hotmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6706-8772>

Giriş

Eskipazar, Ordu şehir merkezinin 4 km güneyinde, Civil Deresi'nin oluşturduğu düzlüğün batısında tarihi kalıntıların bulunduğu coğrafyadadır. Burada kadim bir mezarlık, iki adet metruk hamam, medrese kalıntısı, kuyular ve bu çalışmanın konusu olan Eskipazar Camisi yer alır. Son yıllarda yapılan araştırmalarla, *Hacemiroğulları Beyliği*'nin merkezi olduğunun anlaşılması¹ burayı önemli hale getirmiş, başta cami olmak üzere mevcut yapıların onarılıp varlığının korunması hususunda bir görüş birliği ve kamu iradesinin oluşması sağlanmıştır. İlk etapta büyük hamam ve çevresi onarılmış, daha kapsamlı hazırlık gerektiren caminin onarımı ise sonraya bırakılmıştır. Bu arada, söz konusu tarihi lokasyonun geçirdiği aşamalara dair yapılan araştırmalarda bazı belgelerin yanlış değerlendirilmesi, arkeolojik bulguların hesaba katılmaması gibi nedenler kayda değer boyutlarda kafa karışıklığına neden olmuştur. Öte yandan cami ile ilgili olarak 2020'de yapılan restorasyon hazırlıkları esnasında kazılarla elde edilen bulguların değerlendirmeye tabi tutulması da bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştır. İşte bu nedenlerle Eskipazar Camisi'nin belge ve bulgular eşliğindeki tarihi serüveni, bu çalışmanın konusunu teşkil etmiştir. Amacımız, konu hakkında bilgi bulunan arşiv materyallerine ve arkeolojik bulgulara sadık kalmak suretiyle, daha önce yapılmış yayınları da dikkate alarak sağlıklı ve doyurucu bir neticeye ulaşmaktır. Ancak bundan önce, genel bazı tarihi bilgiler vererek detayın daha rahat kavranmasına yardımcı olmak gerekir.

Görsel-1: Eskipazar'ın Ordu şehri içindeki konumu (Google Maps)

Eskipazar Camisi'nin bulunduğu alanın, Türk iskânına açılmadan önceki durumu hakkında somut ve yeterli bilgi yoktur. Fakat cami zemininde yapılan sondaj kazılarında elde edilen sikkeler, zeuksippus tipi sırlı seramik ve devşirme mimari plastik parçalar, buranın Bizans döneminde de iskân edildiğine dair bir kanaat oluşturmaktadır. Buna karşın Osmanlı idaresine geçildikten sonra yapılan 1455 tarihli tahrir, söz konusu yerleşim hakkında net bilgi verebilen şimdilik en eski kaynak olarak kabul edilebilir².

Bu deftere göre Çepni oymaklarının iskânı sonrasında *Bölük-i Niyâbet-i Ordu, be-ism-i Ulvi*³ adıyla (Yediyıldız vd, 1992:11) şimdiki Ordu şehrinin önemli bir kısmına tekabül eden bölgede müstakil idarî / malî

- 1 Daha önce yapılmış çalışmalar için Bkz. Baş (1997: 99-120); Demir (2018: 210-213); Fatsa (2021: 297-333); İltar (2021: 63-82). Daha sonra kazı ile sonraki dönem ekleri, plan, mihrap, minber açığa çıkarılmış, 1939 depremi öncesindeki cephe, çatı, son cemaat yerini gösterir yeni bir fotoğraf bulunmuş olup bu veriler bu yazıda değerlendirilmiş ve yeni yorumlara ulaşmamızı sağlamıştır.
- 2 Başbakanlık Osmanlı Arşivinde 13 numarada muhafaza edilen defter, Bahaeddin Yediyıldız-Ünal Üstün tarafından "*Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları*, I, Ankara 1992 adıyla Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır.
- 3 Bahaeddin Yediyıldız, önce "*cema'at-i Alevi*" şeklinde okuduğu bu kavrama, bazı kesimlerce dinî / mezhebî anlamlar yüklemesi üzerine, okuma işlemini tekrar gözden geçirip "*cema'at-i Ulvi*" şeklinde bir düzeltme bulunmuştur. Yediyıldız, beylik ailesine mensup olmaları yönüyle yüksek statüyü ifade etmek için "büyük, yüce" anlamında bu kavramın tercih edilmiş olabileceğini ileri sürer (Yediyıldız, 1985: 23; 2018: 114-120). 1547 tarihli tahrir defterinde de bu kelime tam olarak "*nefs-i Ordu nâm-ı diğer Ulvi*" imlasiyle yazılmıştır (TT, nr. 255, s. 305). Dolayısıyla tahrirde geçen bu kavramın, dinî bir topluluğu işaret etmediği ileri sürülebilir.

bir ünite teşkil edilmiştir⁴. Sekiz köy yerleşmesinden oluşan bu alanın merkezi *nefs-i Ulvi / nefsi-Ordu* imlasıyla yazılmış olan Ordu köyüdür (TT 37: 18; 255: 305, 308; Yedi yıldız vd, 1992: 30-38). Ordu köyü, 16 neferlik *cemâ'at-i muhterife* yani iş sahipleri / zanaatkârlar zümresi, 19 neferlik *cemâ'at-i Ulvi* ve 47 neferlik *muafiye* diye üç ayrı grubun iskân edildiği, ayrıca iki mezarası olan geniş bir yerleşim alanıdır. Son grubu oluşturan zümre, vergi muafiyetine tabi sipahi, kuşçu, körükçü ve din görevlileri şeklinde ifade edilmiştir. Yine camiye yakın medrese, zaviye, boyahane ve bir de pazaryeri olduğu anlaşılmaktadır. Adli işlerden sorumlu Mevlana Kadı Ataullah ile cami personeli de burada oturmaktadır (Yedi yıldız vd, 1992: 11-14).

Görsel-2: Eskipazar'ın güneyden görünüşü: Sağda ağaçlar içinde Cami ve kabristanlık, ileride küçük hamam

Bu bilgilere bakarak Eskipazar Camisi'nin, *Nefs-i Ordu* denilen merkezi bir köyde hizmet verdiğini, Hacımiroğulları Beyliği döneminde oluşturulan bu yapının Osmanlı idaresine geçildikten sonra da fonksiyonel kaldığını ileri sürebiliriz. Mevlana Kadı Ataullah'ın ve diğer idarecilerin burada oturması; ayrıca çevre köylerden gelen ahalinin hafta pazarı ve ibadet için burada toplanıyor olması, doğal olarak devlet işleri ve din hizmetleri sebebiyle caminin yoğunluğunu akla getirmektedir. Caminin bulunduğu alanı kapsayan köyün *Ordu* imlası kullanılarak tanımlanmasının özel bir nedeni vardır. Zira eski kaynaklarda başka bazı yerlerin statüsünü ifade etmek için de tercih edildiği görülen bu kavramın, askerî ve idarî merkez anlamına geldiğini biliyoruz⁵. Bu durumda Ordu köyünün, yörenin fethi ve iskânı sürecinde garnizon niteliği taşıdığı; Osmanlı idaresine girdikten sonra ise Bayramlı Kazası'nın merkezi olduğu, bu yüzden de eski evrakta *Nefs-i Ordu* veya *Kasaba-i Bayramlı* imlasıyla kayıt altına alındığı anlaşılmaktadır.

İşte bu şartlar altında söz konusu ibadethanenin önce bir asker mescidi olarak yapıldığını, bu mescidin Karadeniz Bölgesine has ahşap camiler şeklinde inşa edilmiş olabileceğini (Bayhan 2021: 22)⁶, sonradan Cuma camisine dönüştüğünü⁷, etrafında gelişen resmi ve sivil yoğunluğa bağlı olarak da Ordu kasabası-

4 Burada *bölük* tabiriyle, yörenin fethine katılan askerî zümrenin iskân alanı, *niyabet* kavramıyla kadı veya vekilinin adlı mıntıkası, "*ulvi*" tabiriyle de beylik ailesinin oluşturduğu topluluk kast edilmiştir (Yedi yıldız, 1985: 23, 49).

5 Aynı tabir, Giresun merkez Duroğlu Beldesi'nde Süleyman Bey'in fetih faaliyeti sırasında yaptırdığı "*ordu mescidi*" için de kullanılmıştır. Keza Taceddinoğulları Beyliği'nin merkezi olması dolayısıyla Samsun Çarşamba ilçesi Ordu köyü için de benzer bir durum söz konusudur (TT 52: 678; 387: 656; C. EV 166: 8299; TKGM, KK 43: 142b).

6 Ahmet Ali Bayhan, Ordu genelinde en eskisi 16. Yüzyıla; en yenisi 1905 yılına tarihlenen Osmanlı dönemine ait 48; Cumhuriyet dönemine ait 24 adet ahşap cami tespit etmiştir (Bayhan, 2020: 269-270).

7 Tahrir defterinde "*vakf-ı mescid-i câmi'-i Hacı Emir*" şeklindeki ibare, mescitten Cuma camisine dönüşüme işaret etmek için kullanılmış olabilir (Yedi yıldız vd, 1992: s. 329).

nın ortaya çıkmasına öncülük ettiğini ileri sürebiliriz. Geçen yüzyıllar içinde doğal afetler ve beşerî bazı nedenlerle kasabanın sahilde Orta Cami'ye⁸ yakın bir mevkide kurulan *Yeni Pazar'a* taşınması üzerine de burası, mazisine atfen *Eski Pazar*⁹ diye anılmaya başlanmış; böylece caminin adı da *Eskipazar Camisi* şeklinde kaydedilmiştir.

Eskipazar Camisi'nin Tarihiçesi

İlk inşa kitabesi olmadığı için Eskipazar Camisi'nin yapım tarihi de belli değildir. Ancak 1455 tarihli sayımda Mesudiye'ye bağlı Eskidir köyünün vergi gelirlerinden söz edilirken "*Vakf-ı Mescid-i Câmî-i Hacı Emir, der-Ulvi*" denilmesi önemli bir ayrıntıdır. İlerleyen yıllarda yapılan kayıtlarda da *Câmî-i Hacı Emir* tabiri tekrarlı ifade edilmiştir (TT 387: 599; 716: 6-7, 380, 388; Yedi yıldız vd, 1992: 329). Kısaca, *Ulvi* denilen topluluğun oturduğu yerdeki *Hacı Emir Camisi* şeklinde sadeleştirilebilecek olan bu ibaredeki Ulvi kavramı, Hacı Emir Bey'in aile efradını ve ikamet ettikleri yeri, yani caminin bulunduğu Eskipazar ile çevresini işaret etmektedir. Başka bir deyişle *Ulvi* kavramı hem topluluk ve hem de yer adı olarak kullanılmıştır. 1485 tarihli kayıtlarda ise caminin adı *Câmî-i Ordu* şeklinde yazılmıştır¹⁰. Terkipte adı geçen şahıs Hacımiroğulları Beyliği adına da ilham kaynağı olan Hacı Emir (İbrahim) Bey'dir. Kısa da olsa bu ibareden, onun hastalanıp görevi oğlu Süleyman Bey'e bıraktığı 1386'dan önceki tarihlerde caminin inşa edildiği anlaşılmaktadır¹¹. Bu durumda Eskipazar Camisi'nin yaklaşık olarak inşa tarihi ve kim tarafından yaptırıldığı sorusuna cevap teşkil edecek bir neticeye ulaşılmış oluyor. Başka bir ifadeyle, Eskipazar'ın beylik merkezi yapılmasından önceki tarihlerde¹² caminin inşa edildiği; orijinal adının da *Hacı Emir Bey Camisi* olduğu anlaşılıyor. Osmanlı idaresine geçtikten sonra Canik-i Bayramlı Vilayeti'nin merkezinde oluşuna atfen bazen *Bayramlı Camisi* diye de anılmıştır (İE. EV 69: 7430)¹³.

Eskipazar Camisi'ndeki görevli sayısı ve bunların isim ve unvanları konusunda yeterli bilgi yoktur. 1455 tarihli kayıtlarda altı kişinin görev tanımları yapıp isimlerine yer verilerek bu konuda az da olsa bilgi sahibi olmamız sağlanmıştır. Görev tanımı yapılanlardan Mevlana Yusuf Fakı *hatib* ve *imam-ı Câmî*, Ebu'l-Müslim Fakı *ser-mahfil imam*, Bayezid oğlu Veys ise *hâfız-ı Câmî*'dir. Ayrıca Mevlana Abdullah ile Pir Aziz adlı şahıslar da *mülâzım-ı câmî* şeklinde yazılmıştır (Yedi yıldız vd, 1992: 13). Bu tarihten 30 yıl sonra yapılan kayıtlarda bahse konu caminin görevlileri arasında dört kişi imam, bir kişi hatip ve bir kişi de *hafız-ı câmî* şeklinde ifade edilmiştir. Yine civarda bulunan Demircilü köyünden Mevlana Bahaeddin adlı şahsın *müderis* ve *mülâzım-ı Câmî-i Ordu* şeklinde yazılması 1485'te camiyle ilişkili medresenin varlığını ortaya koymaktadır. Öte yandan Mevlana Süleyman Fakı adlı *kadî*'nin adlı işlerini buradan yönetmesi, cami ve çevresindeki beşerî yoğunluğun devam ettiğine işaret olarak kabul edilebilir (Yedi yıldız vd, 2002: 286)¹⁴.

8 Yedi yıldız, bu caminin 1790'lı yılların sonunda Canik Muhassılı Tayyar Mahmud Paşa'nın vekili Ali Ağa tarafından yaptırıldığını ileri sürer (Yedi yıldız, 1985: 57).

9 19. Yüzyıl nüfus kayıtlarında da bu adla yazılmıştır (NFS. d2331: 3; 12324: 3; 12294: 5).

10 1455 tarihli defterin başka bir yerinde "*karye-i Ordu, be ismi Ulvi*" denilerek köyün asil ismi tespit edilmiştir. (Yedi yıldız vd 1992: 14-15; 1485'de Abdili köyü de söz konusu caminin vakfıdır (Yedi yıldız vd, 2002: 51).

11 Necati Demir, 1723 tarihli bir evraka bakarak Eskipazar Camisi'nin Süleyman Bey tarafından yapıldığını ileri sürmüş, ancak söz konusu evrakın tarafımızdan yapılan incelemesinde, kastedilen yapının Hatipli köyündeki Bayram Bey Camisi olduğu anlaşılmıştır (Demir, 2018: 107; Yine bkz. C.EV 249: 12415; Esterebâdî1990: 309).

12 Hacımiroğulları Beyliği'nin ilk merkezi, günümüzde Mesudiye ilçesinin sınırları içinde kalan Kaleköy'dür. Eskipazar'ın merkez oluşu ise Emir Süleyman Bey'in hükümdarlığı (1386-1198) dönemine tekabül eder (Demir 2018: 112-113).

13 Eski belgelerde geçen ve kazanın merkez camisi anlamına gelen bu imla tarzı, halk arasında yanlış anlamalara sebep olmuş, bu yüzden caminin Bayram Bey tarafından yaptırıldığı intibah oluşmuştur. Bu yanlış isimlendirme resmi kurumlar tarafından da kullanılmıştır (Örnek: Türkiye Kültür Portalı; <https://www.kulturportali.gov.tr> ; <https://www.ordu.bel.tr> (Erişim: 15. 02. 2022).

14 "*Câmî-i Ordu*" tabiri için bkz. TT52: 678; 387: 656; C.EV166: 8299; TKGM, KK43: 142b.

Tablo-1: Eskipazar (Hacı Emir Bey) Camisi'nin Gelir Ve Personel Durumu (1455-1530)**Gelir Durumu**

Gelir Yazılan Köy / Mezra	Gelirin Cinsi	Tahsis Yılı	Gelir Miktarı (Akçe)	Toplam Gelir (Akçe)
Karye-i Eskidir (Milas / Mesudiye)	Malikâne Hissesi	1455	4.212	4.212
Mezra-i Abdüllü (Milas / Mesudiye)	Malikâne Hissesi	1485	189	189
Karye-i Eskidir (Milas / Mesudiye)	Malikâne Hissesi	1530	1.300	1.868
Mezra-i Abdüllü (Milas / Mesudiye)	Malikâne Hissesi		568	

Personel Durumu

Görevliler	Oturdukları Yer	Görev Tanımı	Görev Yılı	Açıklama
Mevlana Yusuf Fakı	Nefs-i Ordu	Hatib ve imam-ı Câmî'	1455	Caminin bilinen en eski personeli olan bu şahıslardan ayrı, altı kişi daha "fakîh" yazılarak ilmiye zümresi içinde gösterilmiştir.
Ebu'l-Müslim Fakı		Ser-mahfil imam		
Bayezid oğlu Veys		Hafız-ı câmi		
Mevlana Abdullah ve Pir Aziz		Mülâzım-ı Câmî'		

Kaynak: TT387: 599; Yedi yıldız vd. (1992: 12-13, 329-330; 2022: 51).

Yörenin en önemli toplanma alanı ve Bayramlı Kazası'nın da merkezi olan Eskipazar'da, cami dışında beslenme, barınma ve temizlik gibi zaruri ihtiyaçların karşılanabileceği bir takım sosyal yapıların da olması icap eder.

Görsel-3a-b: Eskipazar Camisi'nin 2020'de başlayan onarım çalışmaları esnasındaki görünüşü

(URL 1)

Bu hususta açık bir bilgi verilmemesine karşın, Ordu köyüne bağlı Süleymanbeylü mezrasında beş kişilik bir grubun "kadimlik yurdlarıyla zaviyedar" yazıldığıının belirtilmiş olması, konuya bir nebze olsun açıklık getirmektedir. Buna göre Yavaş Abdal adlı dervişin oğulları Sâmî, Mahmud, Bestam, Bayezid ve Hüseyin bir nevi aş evi niteliği taşıyan zaviyenin çalışanı olarak gösterilmiştir. 1485'de aynı görevin Sâmî Abdal oğlu Turali Abdal tarafından icra edildiği anlaşılmaktadır. Bu tarihten yaklaşık 60 yıl sonra Şeyh İbrahim ve oğlu Ali'nin zaviyede¹⁵, Mevlana Yusuf adlı şahsın ise ilmiye mensubu olarak (muhtemelen medresede) hizmet ettiği belirtilmiştir. Ayrıca "bâc-ı bazar-ı Ordu / âsiyâb-ı nefis-i Ordu" diye, burada kurulan hafta pazarından, değirmenlerden ve alınan vergilerden söz edilmiştir (TT 255: 305, 306; Yedi-

15 1547 tarihli olan bu kayıtlara göre, zaviye görevlisi şahıslar Nefs-i Ordu'da oturmaktadır (TT 255: 305).

Ordu Şehrinin Kuruluşuna Öncülük Eden Vakıf Eserlerinden Eskipazar (Hacı Emir İbrahim Bey) Camisi

yıldız vd 1992: 15; Yediyıldız vd 2002: 298)¹⁶. Bu durumda, Eskipazar'da Hacı Emir Bey Cami etrafında, onunla ilişkili medrese ve zaviye / aş evi ile bunların doğal uzantıları tabhâne¹⁷, hamamlar, değirmenler, fırın, ambar, kademhane ve çeşmelerden oluşan bir vakıf külliye ortaya çıkmıştır. Bu oluşum, bazı büyük merkezlerde örneğine rastlanan *zaviyeli cami* uygulamasını akla getirmektedir¹⁸. Öyle anlaşılıyor ki, Eskipazar'da çevre köylerden ve uzak yerlerden gelenlerin pazar kurup konakladığı müesses bir ortam söz konusudur.¹⁹ Dolayısıyla Eskipazar Camisi ekseninde köy ortamından kasabaya geçiş sürecinin yaşandığı ileri sürülebilir²⁰. Mahalli kaynakların verdiği bilgiye göre *caminin bulunduğu düzlüğün etrafında çarşı (hafta pazarı) kurulan bir alan, daha ileride ise kervanların konaklaması için Katırcıoğlu Hanları denilen yapılar vardır* (Çebi, 1973: 50). Halen kalıntıları mevcut durumdaki hamamlar, kabristanlık ve kazı ile ortaya çıkan başka yapı kalıntıları da bu tespitleri doğrulamaktadır.

Ne var ki, sebepleri yeterince tespit edilememiş olsa da Eskipazar'ın ve buradaki vakıf kurumların zamanla önemini kaybettiği anlaşılmaktadır. Nitekim vakıf defterlerinde ve bazı perakende evrakta, Civil Deresi etrafındaki düzlüklerin Trabzon Hatuniye İmareti için çeltik ekim alanına dönüştürüldüğüne işaret edilir. Bu uygulamanın rutubetli ve sağlıksız koşullara ortam hazırladığı, dolayısıyla Eskipazar'ın cazibesini kaybetmeye başladığı ileri sürülebilir (TT 557: 31-32; İE. EV 69: 7430; 59: 6492; DVNSMHM. d 85: 20; 41:272)²¹.

Görsel-4a-b: Eskipazar Camisi'nin onarım esnasında doğu cephesi ve sağda Büyük Hamam

Öte yandan 17. yüzyıl başlarında Ordu-Giresun yöresini de kapsayacak şekilde gelişen Celâlî İsyanlarının yıkıcı etkileri üzerinde durmak, olaylar sırasında Eskipazar Camisi'nin durumuna açıklık getirecek emareleri aramak gerekebilir. Nitekim 4 Mart 1606 tarihli bir belgeye göre Hacı Şamlu, Kara Hızır, Mehmed Çavuş ve adamlarından oluşan Celafiler, çıkardıkları isyanda yöreyi kasıp kavurmuşlar; yağmalamadık köy ve kasaba bırakmamışlar, hatta bir ara savunmasız sivil halkın canını kurtarmak için sığındığı Giresun Kalesi'ni bile kuşatmışlardır. Eskipazar'da ikamet eden Vilayet Müsellimi Abacızâde Ali Bey'in konağı basılmış, oğlu ve hanımı ile yedi nefer hizmetkârı katledilmiş, emval ve erzakı da yağmalanmıştır. Karahisar Sancakbeyi Seyyid Mehmed Paşa'nın bastırıp sona erdirdiği bu isyanda Eskipazar kasabasının,

16 Sâmit Abdal zaviyesi için bkz. Mehmet Fatsa, *Karadenizde Zaviyeler*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2017, s. 330-333.

17 *Tabhane*, zaviye veya medreselerin yatılacak kısmına denir (Ertuğ 2000: 219-220).

18 Bk. Semavi Eyice, "İlk Osmanlı Devrinin Dinî-İctimaî Müessesesi Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23 /1-2 (Ağustos 2015), s. 3-80; Önceden Süleymanbeylü mezrasında oturan derviş zümresinin 1547 ve 1613 sayımlarından buradan ayrılarak Ordu köyüne geldikleri anlaşılmaktadır (TT 255: 308; 716: 6-10).

19 1455'te Sâmit Abdal ailesinin yaşadığı Süleymanbeylü'de 1547'de zaviyedar kaydı yapılmamıştır. Buna karşın Eskipazar Camisi yanında oturup zaviye hizmetinde bulunduğu belirtilen Şeyh İbrahim ile oğlu Ali, muhtemelen Sâmit Abdal nesebinden oldukları halde Süleymanbeylü'den göç edip buraya yerleşmişlerdir (TT 255: 305, 308).

20 1455'te burada faal olduğu belirtilen meslek erbabı ve Ahiler için bkz. (Yediyıldız vd 1992: 12-13,18-21).

21 Eskipazar'ın bu tarihlerde sel, deprem gibi doğal afetlere veya yağmalama, yangın gibi beşeri tahribata muhatap olabileceği hususu da ayrıca araştırılabilir.

dolayısıyla da cami ve külliyesinin de hayli zarar görmüş olması icap eder (AE, SMDI 2: 167; Emecen 2005: 84-85). Nitekim olaylar yüzünden Eskipazar halkı burayı terk etmiş olmalı ki, 1642 tarihli avarız kayıtlarında bu isimde bir yerleşim alanından söz edilmemiştir (Öz vd 2008: 157-231). Söz konusu belgede, asilerin verdiği zararın bir dökümü yapılmamış, özel olarak Eskipazar Camisi'nin durumuna ilişkin de detay verilmemiştir. Ancak 2022'deki onarım sırasında cami tabanı ve çevresinde yapılan sondaj kazılarında önemli miktarda yangın emarelerine rastlanmış olması, Hacı Şamlu isyanı sırasında oluşan tahribatı akla getirmektedir.

Söz konusu isyandan sonra bölgede meydana gelen hasarı ve sosyal durumu tespit etmek amacıyla yapılan yeni kayıtlarda beşeri yoğunluğun kaybolması yüzünden, camiye gelir sağlayan Eskidır ve Abdüllü köyleri ile Nefs-i Ordu'daki vakıf gelirlerin tahsis alanlarının değiştirildiğine dair de önemli işaretler vardır. Buna göre Nefs-i Ordu'daki gelirlerin bir kısmı Trabzon Hatuniye İmareti'ne ve Abdüllü köyü gelirleri Ömer Paşa Camisi vakfına aktarılırken, Eskidır köyü de tımara yazılmıştır (TT 557: 32; 716: 6-7, 380; İ.EV 69: 7430; 59: 6492; DVNSMHM. d, 85: 20).

Bu gelişmeye rağmen Eskipazar Camisi'nin yeniden inşa edilmek istenmesi; ayrıca imam ve müezzin görevlendirildiğinin belirtilmesi, buranın merkezi konumunu muhafaza etme çabası olarak görülebilir (TKGM, KK 99-10 / 169:1a; Öz vd 2008: 157, 171, 223-225,230-231). Nitekim 1642 tarihli avarız kayıtlarında bu yönde gösterilen çabalara geniş yer verilmiştir. Buna göre Bucak köyü halkıyla çevreden toplam 35 kişi, Serdar Ahmed Ağa ve yeniçeri Hüdâverdi adlı şahısların nezaretinde bu işle ilgili olarak görevlendirilmiştir. Avarız defterinde *“cümlemiz salât-ı cum'a ve ıydeyn edasından mahrum olmağla halimiz mükedder olup.../ mabed-i kadimin ve mevzi-i şerifin harab olması münasip olmamağla...”* denilerek, yüksek anı değeri taşıyan ve halen Bayramlı Kazası'nın adlı merkezi durumunu muhafaza eden²² Eskipazar ile caminin harap vaziyetinden rahatsızlık duyulduğu; Cuma ve vakit namazlarının eda edilemeyişinin münasip düşmediği ifade edilmiştir. Aynı defterde camide görev yapacak imam hatip ve müezzinlerin de Bucak köyünden seçildiğine işaret edilmiştir (Öz vd, 2008: 223-225, 230-231). Bütün bunlardan anlaşılıyor ki, isyan bastırılmasına rağmen Eskipazar'ın ve Cuma caminin harap hali, kamu efkârını rahatsız edecek boyutlardadır. Bu durumun telafisi için bir yandan din adamları görevlendirilirken diğer yandan da onarım için gerekli iş gücünün sağlanmasına yönelik adımlar atılmış, çaba sarf edilmiştir.

Eskipazar Camisi'nin 17 Ağustos 1668 tarihinde yaşanan ve Karadeniz Bölgesini de fazla etkileyen zelzeleden (YB 04 2: 90) gördüğü zararı; ayrıca 18. yüzyıldaki durumunu izleyebileceğimiz belge ve bilgilerden yoksun durumdayız. Ancak 21 Şubat 1716 tarihli perakende bir evrakta, *“Trabzon'da vâki' merhum ve mağfûrû'n-leh Hatuniye evkafından olmak üzere yevmi nîm akçe vazife ile Bayramlı Kazası Cami'-i Şerifi'nde cüzhan Ömer fevt olup”* ibaresi yer alır (İE. EV 69: 7430) ki, bu küçük ayrıntı caminin yeniden inşası için 17. yüzyılın ortalarında gösterilen çabaların başarıya ulaştığını, mübarek gün ve gecelerde toplu ibadet yapabilecek kapasiteye uygun hale getirildiğini, burada görev yapanların iaşesinin de Trabzon Hatuniye vakfından karşılandığını göstermektedir.

Eskipazar Camisi'ne asıl müdahalenin 18. yüzyılın ikinci yarısında yapıldığı bilinmektedir. Canikli Battal Hüseyin Paşa tarafından yıkılarak minaresi ile birlikte 1783 yılında yeniden inşa edilmiştir²³. Yapının inşasına neden gerek duyulduğu hususu ise şimdilik karanlıkta kalmış durumdadır. Halen mevcut yapının be-

22 Abdullahlu köyünde mukim Bayram oğlu Molla Mehmed adlı şahsın “an kuzâd” şeklinde yazılarak adli işlerin burada sürdürüldüğü ifade edilmek istenmiştir (Öz vd. 2008: 225).

23 Battal Hüseyin Paşa, Ordu yöresinin de bağlı olduğu Karahisar-ı Şarki Sancağı'na da baktığı yıllarda eseri yıkıp yeniden inşa etmiş olmalıdır (Mert, 1993: 151-154; 1973: 57. Kitabede yer alan tarih: 16 Rebiülevvel Sene 1197 (19 Şubat 1783) şeklindedir.

den duvarlarının temel kısmının bu müdahaleden kalma olduğu düşünülmektedir²⁴. Ancak, her ne kadar cami yenilenmiş ise de kasaba eski ihtişamlı günlerine bir daha dönememiştir. Mahalli bilgi kaynaklarına göre, kasabanın tenhalaşmasına *mütegalibe* denilen zorbalara sebep olmuş; can ve mal güvenliği kalmanınca halk daha kuzeydeki Bucak köyüne göçe mecbur kalmıştır (Çebi 2000: 49). 19. Yüzyılın başlarından itibaren sahilde İskele ile İbrahim Ağa Cami çevresinde şekillenen Yeni Pazar'ın yoğunluk kazanması üzerine burası *Eski Pazar* adıyla küçük bir köy ünitesine dönüşmüştür²⁵.

Konuyla ilgili ulaşılabildiğimiz bilgi ve belgeler şimdilik bunlardan ibarettir. Ancak bazı eski belgelerin eksik, yanlış okunması veya yanlış yorumlanması neticesinde Eskipazar Camisi ile karıştırılan²⁶ başka bir yapının, yani **Hatıpli Camisi**'nin tarihine de bu çalışmamız içinde yer vermeyi, bundan sonra olası hataların önüne geçmek bakımından faydalı görüyoruz.

Yörede yaptığımız saha çalışmaları esnasında, yerel halktan edindiğimiz bilgilere göre Eskipazar'ın 8-9 km doğusunda Melet Irmağı kenarında Eyüplü köyü Yağcılı mevkiindeki cami, Osmanlı öncesine ait bir yapı olarak bilinip varlığını sürdürürken 1966 yılında yaşanan sel afetinde zarar görmüş, kullanılmayacak vaziyet alınca da yıkılarak yerine beton bir cami inşa edilmiştir²⁷. Söz konusu cami ile ilgili çok fazla belge olmamakla birlikte, mevcut materyallerden hareketle bir sonuca gitmek mümkündür. Şöyle ki;

Yörenin fethi ve Türkler tarafından iskânı aşamasında Civil Deresi ile Melet Irmağı arasındaki sahada Derzilü, İncirli ve Yaycılı adıyla üç köy; Eyüplü diye bir de mezra kurulmuş ve bu durum 1455 tarihli kayıtlara konu edilmiştir. Köy veya mezra olarak *Hatıpli* bu tarihli kayıtlarda yer almamıştır. İki büyük akarsu arasında kalan bu geniş sahada ahalinin toplanıp ibadet ettiği caminin 1485'te imamı da Yaycılı'da oturan Seyyid Ali adlı şahıstır. 1547'de Derzilü'den Ali oğlu Himmeh Fakı'nın ve 1642 yılında da Eyüplü mezrasından Yusuf oğlu Ali'nin aynı göreve baktığı haber verilmiştir (TT 255: 435; Yediyıldız vd. 1992: 106-109; Yediyıldız vd. 2002: 398, 401). Ancak bu tarihlerde caminin özel adı ve kim tarafından inşa edildiğine dair bilgi verilmemiştir. Buna mukabil 1682 tarihli bir vakıf evrakında "*Eyüplü nâm mevrada merhum Bayram Beğ'in bina eylediği Cami-i şerif*" ibaresi kullanılarak önemli bir ayrıntıya dikkat çekilmiştir²⁸. 1723 tarihli başka bir belgede ise *Cami-i şerif, der karye-i Hatıplü, tâbi-i kaza-i Bayramlı* ifadesinden sonra Bayram Beğ (*in*) bina eylediği *câmi* denilerek (C. EV 249: 12415)²⁹, camiye yaptıran kişi ve caminin bulunduğu alanın ismi açıkça belirtilmiştir. Yani caminin bulunduğu Yaycılı mevki, Hatıpli köyü içinde mütalaa edilmiş, camiye yaptıran şahsın da Bayram Bey olduğu haber verilmiştir.

Bu kayıtlardan ve sahadan edindiğimiz başka bilgilerden anlaşılmaktadır ki, caminin bulunduğu alan Yaycılı mevki olup burası önceleri Eyüplü köyünde, daha sonra da Hatıpli içinde gösterilmiştir. Caminin yeri aynı kalsa da idari düzenlemelerle sınırların, köy adlarının değişmesi kaynaklara da yansımış gözükmektedir. Bu yüzden söz konusu yapı 18. ve 19. yüzyıllarda *Hatıpli Camisi* şeklinde kayıtlara geçmiştir. Nitekim 1815 tarihli bir görev evrakında Hatıpli köyünde oturduğu haber verilen Abdülfettah Efendi'nin *Cam-i Hatıplü*'de imam hatip olduğu, 1858'de görevlendirme tekrarı esnasında da bu tabirin kullanıldığı,

24 1851 ve 1870 tarihli vakıf defterlerinde bu yönde bilgi yoktur (EV.d 14852: 11; 19358: 3-4; DVNSMHM. d 69: 62: 71: 68; 61: 621).

25 Bu tarihlerde Mütessellim Hurşid Ağa, *Nefs-i kasaba-i Ordu-yı Bayramlı* diye anılan Yenipazar'da oturmaktadır (NFS.d 1041: 2b; 1042: 2b-3a, 25a; 12331: 3; 12324: 3).

26 Necati Demir, vakıf evrakında geçen "*Bayramlı kazasında Bayram Bey(in) bina eylediği câmi-i şerif*" ibaresini, Eskipazar Cami ile ilgili görerek, hatta Bayram Bey'in yerine Emir Süleyman Bey'i de koyarak caminin Süleyman Bey tarafından yapıldığı sonucuna ulaşmıştır (Demir 2018: 117, 210); Oysa 1642 tarihli avarız defterinde "*Câmi-i Ordu-yı Bayramlı*" ibaresiyle Bayramlı kazasında *Ordu Camisi* denilmek istenmiş ve farklılığa işaret edilmiştir (Öz vd.2008: 235).

27 Bu bilgiler, dedesi ve babası da Yaycılı Camisi'nde imamlık yapmış olan ve halen bu görevi sürdüren İsmail Korkmaz'dan alınmıştır (Mevlüt oğlu, Eyüplü köyü, 1963 doğumlu).

28 Aynı evrakın başka yerinde de "*Bayram Beğ kazasında mütevaffa Bayram Beğ'in bina eylediği cami*" ibaresi yer alır (İE. EV 21: 25/39).

29 Bu tarihte caminin imam hatibi Musa Halife adlı şahsın vefat ettiği ve yerinin boş kaldığının belirtildiğini de ilave etmiş olalım.

böylece buraların Hatipli diye kayıt altına alındığı anlaşılmaktadır (HAT 1532: 49; EV. MH 66: 134)³⁰.

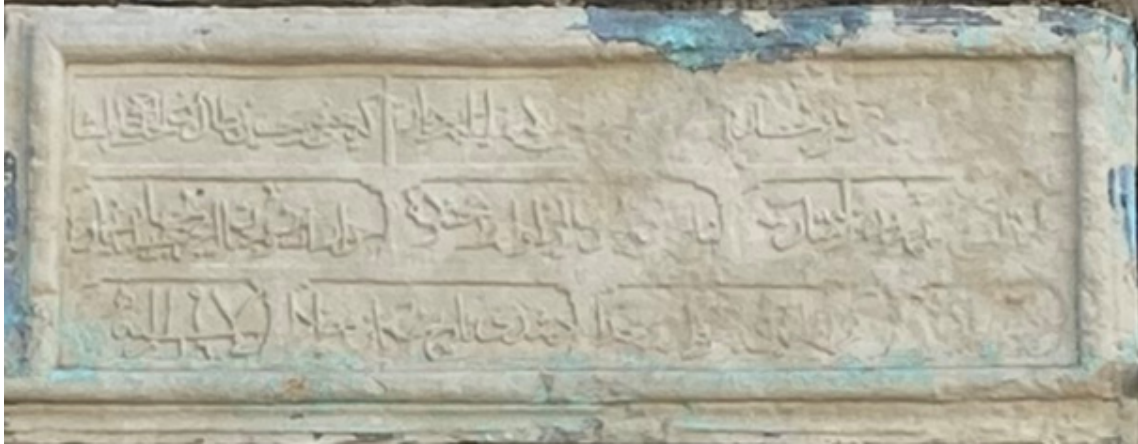
Hatipli Camisi'nin ilk banisi olarak vesikalarda adı geçen Bayram Bey, Hacıemiroğulları Beyliği'nin kurucusudur ve Eskipazar Camisi'ni yaptıran Hacı Emir (İbrahim) Bey'in de babasıdır. Karadeniz Bölgesi'nin Türk yerleşimine açılması için gösterdiği yoğun çabadan sonra 1357'de tahtını oğlu Emir (İbrahim) Bey'e bırakmıştır (Telliöğlü, 2015: 147-149; Demir, 2018: 87-98) Hatipli köyündeki caminin varlığı, onun iskân faaliyetlerini Ordu sahillerine kadar indirdiğini göstermektedir. Dolayısıyla bu caminin ilk inşasını 1350'lere kadar indirmek mümkündür. Başka bir deyişle Eskipazar Camisi'nden daha erken tarihli bir cami söz konusudur (Fatsa, 2021: 297-333). Bu denli eskiliğine rağmen 15 ve 16. yüzyıllarda hazırlanan tahrir defterlerinde özel adının geçmemesi ise izaha muhtaç bir konudur.

Hatipli Camisinin fiziki özelliklerini ve etrafında zaviye gibi müstemilatının olup olmadığını bilmiyoruz. Ancak 1455 tarihli defter ile müteakip evrakta Turnasuyu köyünde oturduğu haber verilen Şeyh Piro Abdal Zaviyesi'nin (TT 255: 429; 557: 31; Yedi yıldız vd. 1992: 35-36; Fatsa, 2017: 344-346) imaret hizmetleri bağlamında Hatipli Camisi ile ilişkisi araştırılabilir.

Yöre halkının verdiği bilgilere göre 1966'da yıkılan cami dikdörtgene yakın kare planlı, yığma tekniği ile inşa edilmiş, dört omuzlu kırma çatılıdır. Ayrıca caminin haziresinde şahideli mezar taşlarından oluşan bir de kabristanlık vardır³¹. Bu kısa izahattan sonra tekrar asıl konumuza geçebiliriz.

Eskipazar Camisi'ne Ait Kitabeler ve Diğer Kalıntılar

Eskipazar Camisi'nin ilk yapıldığı döneme ait bir kitabesi yoktur. Ancak mevcut yapının harim kapısı üzerindeki mermer kitabe, bazı kısımları okunamayacak derecede yıpranmış olmasına rağmen önemli bilgiler içermektedir. Yine Ankara Etnografya Müzesi'nde muhafaza edilen kapı kanatları üzerindeki hadis istiflemesi, ayrıca eski bir fotoğrafta giriş kapısının kemer kilit taşı üzerine sonradan yazılmış bir tarih söz konusudur. Bunların dışında caminin muhtelif yerlerine cemaat tarafından kazınmak suretiyle yazıldığı düşünülen tarihler de tespit edilmiştir. Mevcut kitabenin transkripsiyonu şöyledir:

Görsel-5: Caminin giriş kapısı üzerindeki kitabe

....Karahisar...	... inâyetle bu diyara	Ki yani mir Hüseyin Battal bin El Hac Ali Paşa
İmaret kıldı bir mescid-i cedidle	Bir minare ol rûz-ı Mahşerde	Civar itsün cinân içre habib ile cihar yâre
... Hüdâ	Düştü târîh-i mekân farz-ı eda	Fi 16 Rebiül Evvel Sene 1197 (19 Şubat 1783)

30 Aynı tarihlerde Molla Ali'de bu köyde mukim gösterilmiştir (NFS.d 1041: 100).

31 Yayıncı Camisi imamı İsmail Korkmaz.

Hayli yıpranmış olsa da bu kitabe metninden Beylerbeyi Canikli Hüseyin Battal Paşa'nın, minaresiyle birlikte camiyi 1783 yılında yaptırdığı anlaşılmaktadır. Ayrıca babası, Canikli Hacı Ali Paşa olarak belirtildikten başka, camiyi yaptırdığı tarihlerde Karahisar-ı Şarki Sancağı'nın da ona bağlı olduğu ifade edilmeye çalışılmıştır (Mert 1993: 151-154). Caminin girişini gösteren bir fotoğrafta, kemer kilit taşında yazılı 1213 (1798) tarihi görülmektedir ki, asıl kitabedeki tarihten 15 yıl sonraya denk gelmektedir. Bu durum, cami inşaatının uzun sürdüğüne işaret olarak da görülebilir. Söz konusu fotoğraf 1939 Erzincan depreminden önce çekilmiş olup, fotoğrafta minberden bozma sahte / yalancı künde-kari parçaların kullanımı ile yapılan kapı kanatları o tarihlerde henüz yerindedir (Görsel 6a).

Görsel-6a-b: Orijinal kapı kanatlarının 1931'de yerindeki (URL 2) ve Ankara Etnografya Müzesi'ndeki hali

Caminin avlusunda, kuzeydoğu köşede duvara bitişik olarak inşa edilmiş olan minarenin 1877'de Katırcıoğlu Hacı Mustafa Ağa tarafından yaptırıldığı yönünde bilgilerin olması (Baş 1997: 101) ise izah gerektiren bir konudur. Minarenin kaidesi cepheden öne ve arkaya doğru taşırılmış olup, gövde kısmı ile kaide kısmında işçilik farkı dikkat çeker. Minarenin kaidesi, medrese beden duvarı ve taç kapı ile aynı tarzda bir bütün olarak inşa edildiğinden, bu bölümler yapının Beylik dönemindeki inşasından kalma olarak görülebilir. Bu durumda Canikli Hüseyin Battal Paşa ve Katırcıoğlu Hacı Mustafa Ağa tarafından yeniden yaptırıldığı belirtilen minare ile kaidenin üst kısmı kast edilmiş olmalıdır. 1939 yılı Erzincan depreminde büyük ölçüde tahrip olan cami, 1948 yılında yeniden inşa edilmiş (Karaca, 1947:1-2), bu aşamada şerefeden üstü yıkılan minare de tamamlanmıştır. Günümüzde ise yıkılma tehlikesi taşıdığı yönündeki rapor gereği minarenin kaideden itibaren yıkılarak yeniden yapılmasına karar verilmiştir. Caminin, 1939 Erzincan depreminden sonra küçültülerek inşa edildiğine dair verilen bilgilerin doğru olmadığı, yapılan kazılar sonrasında açıklık kazanmış, harim kısmının aynı temel üzerine inşa edildiği tespit edilmiştir. Bu aşamada son cemaat yerinin üstü açık bırakılmış, taç kapı ve minarenin kaidesi ise kısmen kesme taş ile kaplanmıştır.

Konuyla alakalı bir çalışması bulunan Ali Baş, 1935 yılında Eskipazar Camisi'nden Ankara Etnografya Müzesi'ne iki adet kapı ile bir adet pencere kanadının getirildiğini, bunlardan 11. 203 ve 11.205 numaralı olanların kapı, 11. 204 numaralı olanın ise pencere kanadı olduğunu; 11. 203 numaralı olanı müzenin ahşap eserler seksiyonunda sergilendiğini, diğer ikisinin depoda olduğunu, ancak depodakileri görme imkânı bulamadığını ifade eder (Baş 1997: 103). Öte yandan envanter fişinde ceviz tahtasından, eski bir minberin parçaları birbirine eklenerek ve bir kapının iki tahtasına ilave edilmek suretiyle vücuda getirilmiş, her tarafı kurt yeniği şeklinde bir tasvirde bulunur. Gönül Öney, bu parçaların 13-14. yüzyıllara ait olduğunu ifade etmiştir (Öney 1970: 138). Ali Baş ise söz konusu parçalarla ilgili şu değerlendirmede bulunur; "Söz konusu parçalar yapının özgün minberine ait olabilir. Bu parçaların Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Türkler dönemine ait en eski buluntuları arasında yer aldığını söylemek mümkün görülmektedir" (Baş 1997: 103).

Kapının 1931 yılında çekildiği belirtilen ve yapıya ait şu ana kadar tespit edebildiğimiz en eski fotoğrafında, kapı kanatlarının iyi durumda olduğu anlaşılmaktadır. Kapı banisini belirten kısım üzerindeki yazı, tahribat nedeni ile okunamamaktadır (Görsel 6a-b). Kanatların üst kısmında dikdörtgen kartuşlar içerisine sülüs hatla hadis istifinin transkripsiyonu ise şöyledir:

*Gâle Resûlullah sallalahû aleyhi ve selem
Men beneâ lillâhi mesciden bena allâhû lehû beyten fi'l-cenneti*

*

*Resulullah sallalahû aleyhi ve selem dedi ki
Kim Allah için mescit yaparsa Allah da ona Cennette bir ev yapar*

Eskipazar Camisi'nin Mimari Özellikleri ve Geçirdiği Değişiklikler

Eskipazar Camisi'nin yeniden ihya edilebilmesi için yapılan ön hazırlıklardan sonra 2021 yılında restorasyona başlanmıştır. Bu aşamada caminin beden duvarları ve kolonlarında sıva raspası yapılmış, mihrap, minber, kürsü gibi elemanları, zemin döşemeleri, ahşap tavanı, kadınlar mahfili, son cemaat yeri ve çatısı sökülmüştür. Yapı çevresinde drenaj kanalları açılmış, bu sırada medrese ve önceki dönem yapılarına ait olduğu değerlendirilen temeller açığa çıkmıştır. Harim zemininde yapılan kazı çalışmasıyla sonradan doldurulduğu anlaşılan hafriyat kaldırılarak 85 cm. aşağıya inilmiş ve bu kotta 1783 yılındaki camiye ait olduğu değerlendirilen zemine ulaşılmıştır. Elde edilen bulgular sayesinde yapı ile ilgili malzeme kullanımı, yapım tekniği, dönemsel müdahaleler vs. gibi konular daha anlaşılabilir hale gelmiştir. Çalışmalarda özgün minber ve mihraba ait parçalar ile silme, söve, saçak gibi mimari buluntulara ulaşılmıştır. Bu veriler doğrultusunda restitüsyon projeleri hazırlanmış ve restorasyon projesi revize edilmiştir.

Yapının beden duvarlarının kalınlığı 60 ile 66 cm. arasında değişir. Temeli ise 110 – 120 cm. kalınlığındadır. Kâgir sistemde inşa edilen duvarlarda, değişken boyutlu kaba yonu ve moloz taşlarla birlikte, devşirme mermer mimari parçalar ve tuğla malzeme kullanılmıştır. Kesme taş kullanımı ise kapı ve pencere söveleri ile harim kolonlarında görülür. Duvar örgüsü kısmen, kolonların sonradan tamamlanan bölümleri tuğladır. İlk dönemde almaşık sistemde (üç sıra taş, bir sıra tuğla) inşa edildiği değerlendirilen yapının beden duvarları, 1939 Erzincan depreminde yıkılınca 1948 yılında kâgir sistemle tekrar inşa edilmiştir.

Bu aşamada sağlam kalan tuğla malzemenin tekrar değerlendirilerek, özellikle batı duvarında almaşık sistem yeniden yakalanmaya çalışılmıştır. Kuzey-güney yönünde uzanan dikdörtgen formlu yapı, son cemaat yeri ve harimden oluşur. Son cemaat yerinde yapılan kazı çalışmalarında aynı oturum alanında üç farklı döneme ait son cemaat yerinin temelleri açığa çıkarılmıştır. Her üç yapıda da son cemaat yeri doğu ve batı kanatlarının giriş bölümüne göre bir basamak yüksekte yapılmıştır. Harim, yaklaşık 18.30X14.10 metre boyutlarındadır. Harimdeki 70X70 cm. boyutlarındaki kare kesitli 9 adet yiğma kolon, plan bakı-

Ordu Şehrinin Kuruluşuna Öncülük Eden Vakıf Eserlerinden Eskipazar (Hacı Emir İbrahim Bey) Camisi mindan yapının Beylikler dönemindeki “Eş Değerde Çok Üniteli Camiler” grubuna işaret eder. Anadolu Selçuklu dönemi ile klasik Osmanlı dönemi arasında bir geçiş aşaması olan bu dönem camilerinde, yöresel gereksinimleri karşılayacak şekilde yapılar inşa edilmiş, son cemaat yeri ilk kez plana eklenmiştir. Yoğun süslemeli Selçuklu taç kapılarının yerine sade bir kompozisyon tercih edilmiş, minber ve mihrapta mermer kullanımı yaygınlaşmıştır.

Görsel-7 a-b-c-d: Batı, Doğu, Kuzey ve Güney cepheler

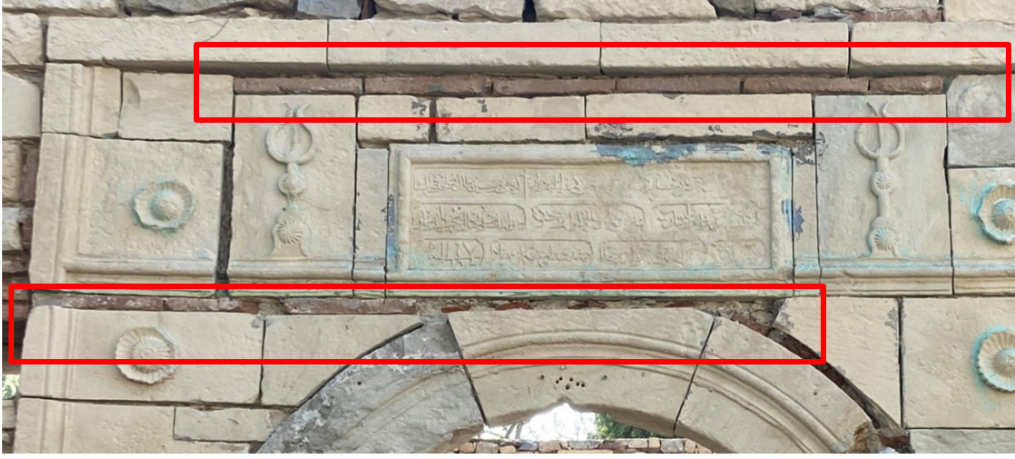

Görsel-8 a-b: Birinci dönem yapısına ait temel duvarları

Raspa çalışması sonrasında duvarlarda depremde yıkılan caminin yapı malzemeleri ile birlikte devşirme malzemenin de kullanıldığı görülmüştür. Duvarlarda yer yer üç sıra tuğla bir sıra taşlı almalı sistem uygulaması, caminin deprem öncesindeki yapım tekniğine atıf olarak değerlendirilmiştir. Duvarlar, sağlam kalan tuğlaların tekrar kullanımı ile kısmen almalı ve kagir sistemde inşa edilmiştir. Alt pencereler kare kesitli ahşap atkılarla, üst pencereler tuğladan yapılmış sivri kemerlerle geçilmiştir. Harim zemini doldurulmak suretiyle yükseltildiğinden, kapı ve pencereler de şimdiki seviyesine yükseltilmiştir. 1948 yılında aynı malzemeler ile yeniden yapılan giriş bölümünde basit işçilik olduğu için denge sağlamak amacıyla taş aralarına tuğla plakalar sıkıştırılmıştır (Görsel 10).

Görsel -9 a-b-c: Kuzey cephe, kapı ve pencere zeminine yapılan dolgular

Görsel -10: Harim kapısının yeniden inşası aşamasındaki işçilik hataları

Görsel-11 a-b-c-d-e-f-g: Beden duvarlarında devşirme malzeme kullanımı

Restorasyon çalışmalarıyla birlikte harimde kadınlar mahfili, mihrap, minber, kürsü, taban döşemeleri, ahşap tavan gibi mimari birim ve elamanlar kaldırılmış, beden duvarları ile kolonlarda sıva raspası yapılmış, yapı zemininde kazı çalışması gerçekleştirilerek önceki dönem yapılarının zemin kotları açığa çıkarılmıştır. Bu çalışmalarda eski camilerin temel ve zeminleri ile taşıyıcıları, mihrap ve minbere ait parçalar, profilli çatı saçakları gibi önemli bulgulara ulaşılmıştır. Bunlarla birlikte Bizans ve Osmanlı dönemlerine ait sikkeler, sırlı seramikler, mimari parçalar da bulunmuştur.

Görsel-12a-b-c: Sıva raspası yapıldıktan sonra beden duvarları ve kolonlar

Restitüsyon Çalışması

Restitüsyon kısmen ya da tamamen yok olmuş ya da ilk biçimi değiştirilmiş bir anıtın/yapının planını, cephesini, süslemesini harabesine, kalıntılara ya da kaynaklara göre yeniden çizme işi olarak tanımlanır. Restitüsyon çalışmaları, bir eserin özgün tasarımını açıklamak, tarihi gelişimini irdelemek, kalıntıların daha iyi kavranabilmesini sağlamak için yapılır. Rölöve analizi, tarihi araştırma ve benzeri örneklerin karşılaştırmalı etüdü sonucunda; dönemler itibarıyla değişikliğe uğramış, eklenmiş, kısmen yıkılmış veya yok olmuş öğelerin ve/veya yapıların ilk tasarımlarındaki süreçten itibaren tarihsel durumlarını belirten rapor/belge ile ölçekli çizimlerle düzenlenir. İncelenen bina birden fazla onarım geçirmişse, bu evrelere ait izler, veriler değerlendirilerek, ilk tasarım ve onu izleyen dönemler Birinci Dönem Restitüsyonu, İkinci Dönem Restitüsyonu şeklinde adlandırılabilir³². Yukarıdaki tanımlama çerçevesinde arşiv kayıtları, kazı buluntuları ve rölöve analizi gibi verilerin değerlendirilmesi ile yapının onarım geçirdiği evreler ana hatları ile belirlenmeye çalışılmıştır. Samsun Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurulu, Zan Mimarlık tarafından hazırlanan rölöve ve restorasyon projelerini onaylasa da yapının özgün dokusu hakkında bilgi veren yeterli veri bulunmadığı gerekçesi ile restitüsyon projesine gerek olmadığına karar vermiştir. Restorasyon uygulaması aşamasında açığa çıkarılan mimari kalıntıların, önceki dönemlere yönelik önemli ipuçları vermesi üzerine ilgili Koruma Kurulunca yeni bir Restitüsyon projesi hazırlanması kararı alınmıştır. Bu aşamadan itibaren tarafımızca yerinde yapılan inceleme ve raporlama işleminden sonra hazırlanan projeler kurula sunulmuş ve onaylanmıştır. Açığa çıkan mimari kalıntı ve izler, Restitüsyon çözümlemesi için yeterli sağlamasa da arşiv kayıtlarından elde edilen bilgilerle birlikte dönemleme çalışmaları tamamlanmıştır. Günümüzde alanda Müze denetiminde kazı çalışmaları sürdürülmektedir. Çalışmaların bitiminde daha sağlıklı sonuçlara ulaşılacağı kuşkusuzdur.

Birinci Dönem Restitüsyonu

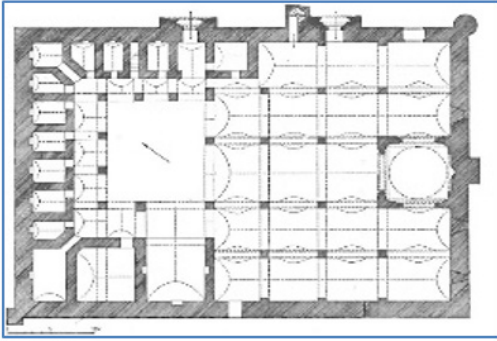
Fetih sürecinde ilk olarak ahşaptan mütevazı bir askeri mescit olarak yapılmış olduğunu değerlendirdiğimiz yapıya dair şimdilik herhangi ize rastlanılmamıştır. Cami hakkında bilgi veren en eski belge 1455 yılına ait tahrir kayıdır. Söz konusu kayıta Hacı Emir Bey tarafından yaptırılan cami ve görevlilerinden bahsedilir. Hacı Emir Bey'in 1386 yılında öldüğü bilindiğinden buradaki mescit yerine söz konusu tarihten kısa süre önce bir Cuma camisinin yapıldığı anlaşılır. 1485 tarihli tahrirde bahsedilen müderris ataması, burada bir de medresenin bulunduğu işaret eder. 1642 yılına gelindiğinde vakit namazı kılınamayacak kadar kötü durumda olan caminin yeniden yapılması için önemli bir organizasyonun başlatıldığı Avarız defterinde ayrıntısıyla anlatılmıştır. Caminin o dönemdeki söz konusu durumu, 1601 yılında başlayan ve Eskipazar'ın da yakılıp yıkıldığı Celali isyanları ile ilişkilendirilebilir. Bu süreçteki ilk yapı restitüsyon bakımından birinci dönem olarak kabul edilmiştir. Cami içerisinde ve çevresinde yapılan kazı çalışmalarıyla açığa çıkarılan temel kalıntıları ile ayakta olan medrese taç kapısının birinci döneme ait olduğu

32 <https://teftis.ktb.gov.tr/TR-264597/tek-yapi-olceginde-rolove-restitusyon-ve-restorasyon-pr.html>

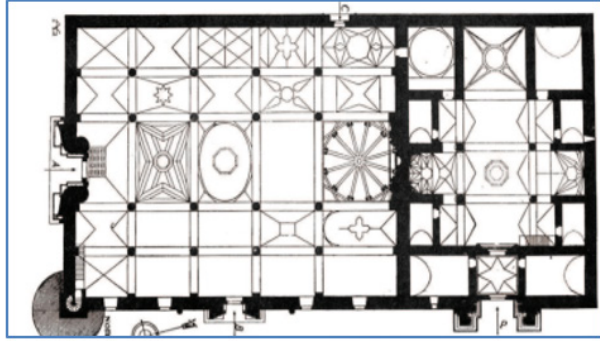
değerlendirilmiştir. Sanat tarihi disiplninde Beylikler Dönemi olarak tanımlanan süreçte inşa edilmiş dönem yapıları ile Eskipazar cami ve medresesinin kalıntıları karşılaştırıldığında Beylikler devri mimarisinin karakteristik özelliklerini yansıttığı rahatlıkla söylenebilir. Günümüzde caminin bahçesi olarak kullanılan medrese ile ilgili değerlendirmelerimize aşağıda yer verilmiştir.

Medrese

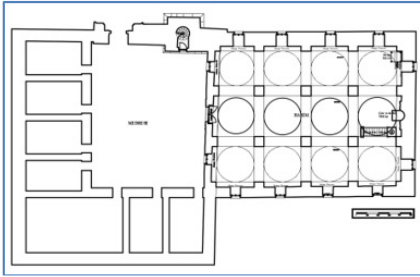
1485 tarihli tahrirde belirtilen müderris görevlendirmesi, bu tarihte camiyle ilişkili medresenin varlığını ortaya koymaktadır. Söz konusu medrese, 1386 yılı öncesinde cami ile birlikte Hacı Emir İbrahim Bey tarafından yaptırılmış olmalıdır. 1642 tarihli Avarız Defterinde, cami ve çevresindeki yapıların kullanılmayacak durumda olduğu belirtilmiş, medreseye dair herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir. Sondaj kazısı ile açığa çıkarılan temel izlerine göre 1642 yılında inşa edilen caminin son cemaat yeri ve harimden oluştuğu anlaşılmıştır. Medrese'nin açığa çıkarılan kuzeydoğu ve kuzeybatı köşeleri ile doğu duvarının temel kalıntılarından alınan ölçüler sayesinde 19.50 X 21.50 metre boyutlarında bir yapı olduğu ortaya çıkarılmıştır. Ancak bu buluntulardan medresenin plan tipi tam olarak anlaşılamamıştır.

Görsel-13: Kayseri Hacı Kılıç Cami Medresesi
(URL 3)

Görsel-14: Divriği Ulu Cami ve Şifahanesi
(URL 5-6)

Görsel-15 a-b-c: Medrese ve Cami birinci dönem planı, kuzey beden duvarının yıkılmamış hali
(15 a: URL 2), taç kapısı ve minare kaidesi

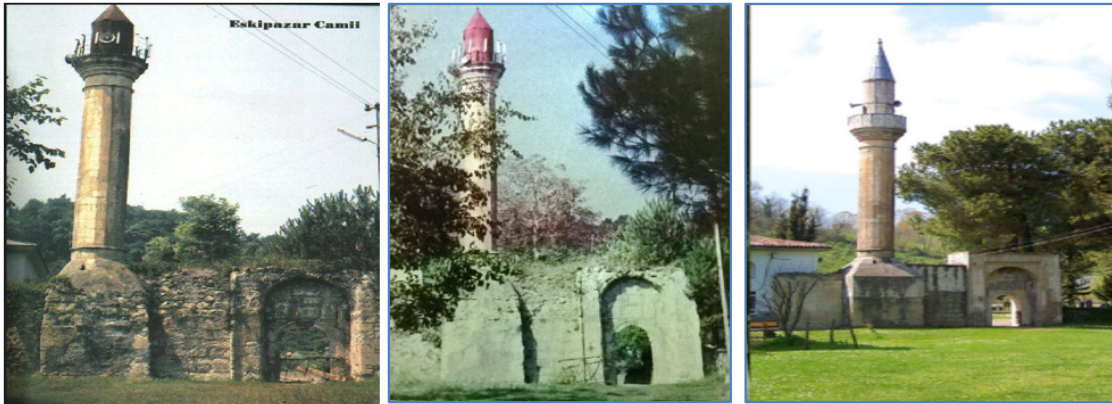
Medresenin taç kapısı üzerinde bulunan kitabe panosu, doğal etkiler nedeni ile tahrip olduğundan burada herhangi bir yazı izi tespit edilememiştir. Taç kapının kuzey köşesindeki profilli köşe taşına sonradan 1187 (1773-74) tarihinin yazıldığı görülür. Kitabelik üstündeki taşta, rozet şeklindeki iki adet kabara motifi işlenmiştir. Beylikler dönemi mimari tarzını yansıtan taç kapının bir kısmı, 1994 yılında kesme taşla kaplanmış ve yıkılmış olan kuşatma kemeri seviyesinden üstü tamamlanmıştır.

Görsel-16- a-b-c-d: Medrese beden duvarı temel kalıntıları

Minare

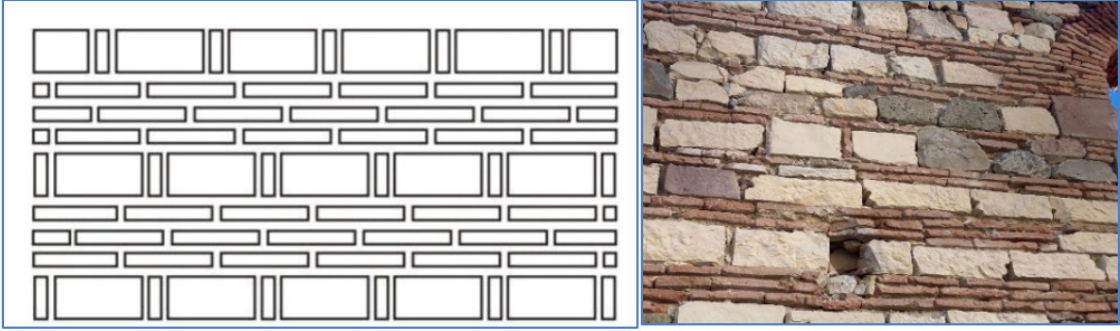
Giriş üzerindeki kitabede minarenin cami ile birlikte 1783 yılında Hüseyin Battal Paşa tarafından tamir ve bazı yerlerinin yeniden yaptırıldığı yazılıdır. Kaynaklarda 1876-77 yıllarında Katırcıoğlu Hacı Mustafa Ağa tarafından minarenin tekrar yaptırıldığı yönünde bilgiler vardır. Beden duvarından her iki yönde dışa taşırılarak inşa edilen minarenin kaide kısmı ile medresenin taç kapısı aynı malzeme ve işçilikle yapılmıştır. Minare gövdesinde ise malzeme ve işçiliğin değiştiği görülür. Bu durum, minarenin kaide kısmının özgünlüğünü koruduğu, gövdeden üstününün sonradan yenilendiğini işaret eder. 1939 yılı öncesinde çekilmiş bir fotoğraftan minarenin, kare küp kaideli, onaltıgen kesitli, tek şerefeli, yüksek petekli ve konik külahlı olduğu anlaşılır. Bu minarenin şerefe üstünden itibaren 1939 depreminde yıkıldığı, 1948 yılındaki onarımda tamamlandığı anlaşılır. Yapılan incelemeler sonucu hazırlanan rapora göre minarenin yıkılma riski bulunduğundan kaide kısmına kadar yıkılıp yeniden yapılması kararlaştırılmıştır.

Görsel-17- a-b-c: Minarenin eski fotoğrafları (Samsun KVKBK Arşivi)

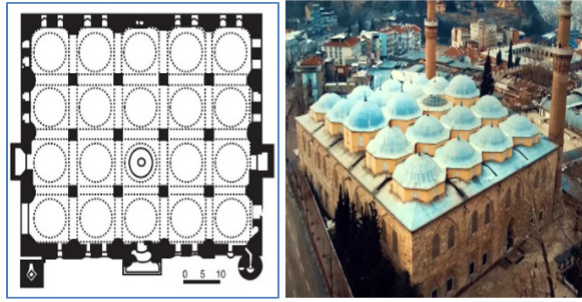
Cami

Cami beden duvarlarının almaşık sistemle inşa edildiği ancak farklı dönemlerdeki müdahaleler nedeniyle taş/tuğla diziliminin bozulduğu anlaşılmaktadır. Almaşık duvar örgüsü, Eskipazar Camisinin inşa edildiği tarihi de kapsayan, daha çok Geç Bizans – Erken Osmanlı periyodunda kullanılan bir yapım tekniğidir. Cami ile bitişik olan medresenin ise kagir sistemde inşa edildiği eski fotoğrafından anlaşılmaktadır. Medresenin yaklaşık 120 cm. kalınlığındaki kagir beden duvarları içten ve dıştan kesme taş malzeme ile kaplanmıştır.

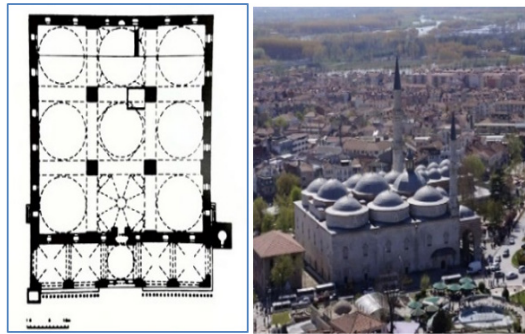

Görsel-18a-b: *Almaşık duvar (URL 5)*

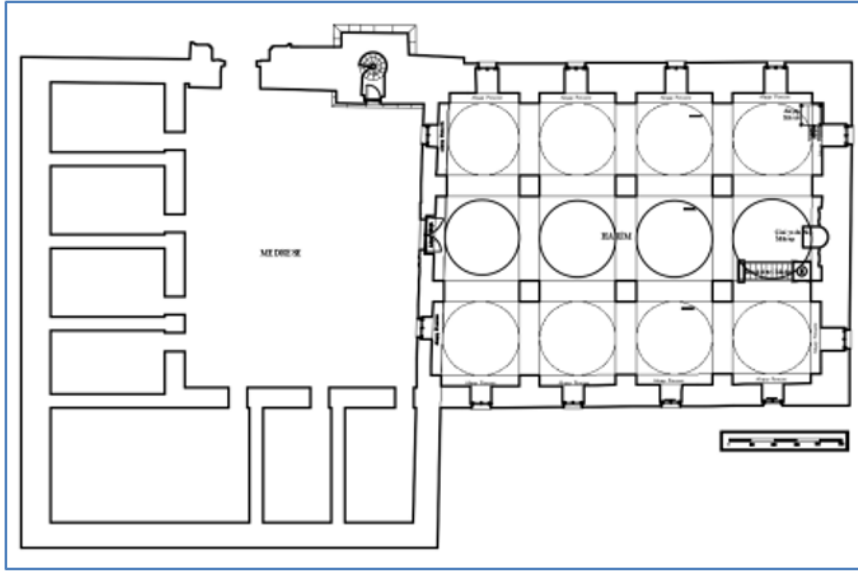
Medrese ile birlikte ilk yapıya ait olduğunu değerlendirdiğimiz caminin beden duvarlarında (+ 85 kotuna kadar) tuğla kullanımı görülmez. Taşıyıcı kolonların zemin döşemesi altında kalan ve sondaj kazısı ile açığa çıkarılan taş temellerinin piramidal bir şekilde aşağıdan yukarıya doğru yükseldiği görülmüştür. Söz konusu kolon temelleri ile beden duvarlarının temelleri aynı işçilikle yapılmış olup birinci döneme ait olduğu değerlendirilmiştir. Günümüzdeki kolonların ikinci dönemde aynı temeller üzerine inşa edildiği anlaşılmaktadır. Söz konusu kolonlar caminin ilk halinin, Bursa Ulu ve Edirne Eski Cami örneklerinde olduğu gibi çok ayakla taşınan eşdeğerde çok üniteli plan tipi ve çok kubbeli örtü sistemi ile benzerlik gösterdiğine işaret eder.

Görsel-18a-b: *Almaşık duvar (URL 5)*

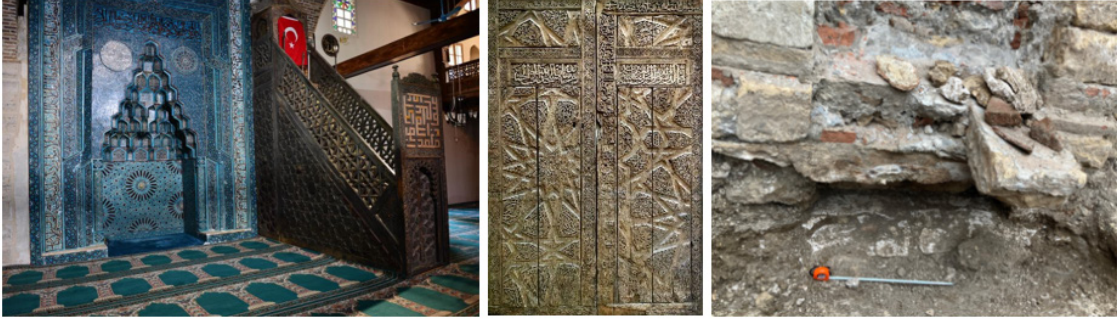
Görsel-19a-b-c-d: *Benzer planlı Bursa Ulu Cami, Edirne Eski Cami (URL 6-9)*

Görsel-20: Birinci dönem restitüsyonu cami ve medrese planı

1935 yılında Ankara Etnografya Müzesine götürülen minberden bozma ahşap kapı kanatları, minberin birinci dönemde sahte/yalancı künde-kari; gazete haberinde belirtilen çini kalıntıları ise mihrabın çini mozaik olabileceğini düşündürür. Bu durumda minber ve mihrap, Beyşehir Eşrefoğlu Camisi örneği ile benzeştirilebilir. Bu veriler, Eskipazar Camisi'nin ilk dönemde tipik bir Beylikler Dönemi yapısı olduğu kanaatini güçlendirir. Yukarıdaki tespitler doğrultusunda birinci dönemdeki caminin mimari biçimi şu şekilde tanımlanabilir;

Kuzey güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen şemalı ve eşdeğerde çok üniteli (12 kubbeli) plan tipindedir. Beden duvarları + 80 kotuna kadar kâgır, bu kottan itibaren almaşık sistemle inşa edilmiştir. Cami, medrese ile aynı avluya açıldığından girişi kuzeydeki bahçeden sağlanır. Doğu ve batı beden duvarlarında giriş açıklığına işaret eder bir ize rastlanmamıştır. Örtü sistemi, ortada iki sıra halinde üçerden 6 adet kare kesitli kolon, kenarlarda duvar payeleri ile (duvara bitişik kolonlar) desteklenmektedir. Bu dizilim eşdeğerde çok üniteli plan tipini ve 12 adet kubbenin varlığını işaret eder. Caminin batı beden duvarında ve muhtelif yerlerinde sonraki dönemlerde yapı malzemesi olarak kullanılan profilli çatı saçakları ilk caminin kâgır bir yapı olduğu görüşünü hakim kılar. Beden duvarlarının zemininde tespit edilen sıva kalıntıları üzerindeki çırpı ipi izleri, ilk caminin harim zeminini belirler. Taşıyıcı kolonların zemin kotu altında kalan piramidal yükselen temelleri altında 12X10X230 cm boyutlarındaki boşluğun çürümüş olan ahşap kalasın yatağı olduğu değerlendirilir. Kazı çalışması ile özgün mihrap ve minberin yerleri açığa çıkarılmıştır. Günümüzde Ankara Etnografya Müzesinde bulunan sahte/yalancı künde-kari minber parçasından yapılan kapı kanadı ile pencere doğramalarının birinci döneme ait olabileceği değerlendirilmiştir. Mihrap nişinin mevcuttaki ile aynı form ve boyutta, ancak mevcuda göre birinci dönemde – 70 cm. derinde olduğu görülmüştür. 1948 tarihli bir gazete haberinde mihraptaki çini kalıntılarında bahsedilir. Kazı çalışmasında rastlanmamasına rağmen gazete haberinde bahsedilen (*Güzel Ordu Gazetesi 14 Kasım 1947*) çini parçaları, Beyşehir Eşrefoğlu Camisi'nde olduğu gibi çini mozaik bir mihraba işaret eder.

Görsel-21 a-b-c: *Beyşehir Eşrefoğlu Camisi minber ve mihrabı ile yapıdaki sahte/yalancı künde-kari minberden bozma harim kapısı ve mihrap zeminindeki alçı buluntu (21a: URL 10)*

İkinci Dönem Restitüsyonu

Bölgede 1601 yılında başlayan Celali isyanlarında pek çok eserin yakılıp yıkıldığından, yerleşim yerlerinin yağma edildiğinden, ayaklanmaların bastırılmasından itibaren imar ve onarım faaliyetlerine hız verildiğinden yukarıda söz etmiştik. Bu durumla ilişkili olarak “cami ve çevresindeki yapıların yıkılmaya yüz tuttuğu, camide vakit ve bayram namazı kılınmaz durumda olduğu, sultan vakfı olan caminin bu durumunun münasip olmadığı, caminin yeniden ayağa kaldırılması için Ahmet Ağa ve Hüdaverdi isimli bir yeniçerinin yönetiminde Bucak ve diğer köylerden çok sayıda müremmim görevlendirildiği, caminin tamiri ve sonrasında ibadetin aksamamasına yönelik sert tehdit ifadelerinin kullanıldığı” yönündeki verileri 1642 yılı Avarız defterinden öğrenmekteyiz. Bu denli büyük bir organizasyon, caminin adeta yeniden inşa edilmişçesine kapsamlı bir onarım gördüğüne delalet eder. 1713 yılına gelindiğinde caminin artık faal olarak kullanıldığını tahrir kayıtlarından takip edebiliyoruz. Söz konusu dönemde yapılan bu büyük çaplı onarım faaliyeti İkinci Dönem Restitüsyonu olarak kabul edilmiştir. Bu döneme ait izler, sondaj ve kazı çalışmaları ile kısmen açığa çıkarılmış ve temel kalıntılarından caminin kuzey yönüne son cemaat yeri eklendiği anlaşılmıştır.

Son Cemaat Yeri

Günümüzdeki son cemaat yerinin kuzeybatı köşesinde 125X125 cm boyutlarında 230 cm. derinliğinde sondaj kazısı yapılmıştır. Sondajın güney kesitinde üstten itibaren 90 cm. inildiğinde 5 cm kalınlıkta kireç bazlı harç tabakası kalıntısı, kalıntının altında 20 cm. kalınlıkta yanık tabaka, yanık tabakanın altında 4 cm kalınlıkta ikinci harç tabakası kalıntısı, onun da altında 3 cm. kalınlıkta ikinci yanık tabakası görülmüştür. Bu seviyeden itibaren mil tabakası vardır. Açma zemininde zıplandığında hafif bir titreme hissedildiğinden zeminde bir boşluk olabileceği tartışmaları olmuştur.

Görsel-22a-b-c: *Son cemaat yeri katmanları ve temel dibindeki yanmış kazık yuvası*

Sondajın kuzey ve batısındaki beden duvarları incelendiğinde aynı alanda 3 farklı son cemaat yerinin var olduğu anlaşılır. Üstteki mevcut son cemaat yerinin sal taş kaplamaları kaldırıldığında 33 cm. yüksekliğinde ve 83 cm kalınlığında ikinci beden duvarı, bu duvarın altında da 175 cm yüksekliğinde 88 cm kalınlığında üçüncü beden duvarının olduğu görülmüştür. Üçüncü beden duvarının zemin kotu, harimdeki kolon kaidesinin alt kotundan yaklaşık 30 cm daha derine iner. Bu duvarın dibinde sonradan yandığı anlaşılan iki adet ahşap kazığın hafif diyagonal şekilde dibe doğru yan yana çakıldığı görülür. Bu verilerden hareketle caminin kuzeyine ikinci dönemde son cemaat yeri eklendiği, üçüncü dönemde ise zemini yükselttiler iki katlı olarak yeniden inşa edildiği, 1948 yılında bu eklentinin kaldırılarak zeminin sal taşı ile kaplandığı görülür. Son cemaat yerlerinin her üç dönemde de oturum alanı bakımından aynı boyutta olduğu anlaşılır. İkinci dönemde cami kuzeyine eklenen son cemaat yerinin oturum alanı, temel kalınlıklarından belirlenmiş olsa da örtü sistemi hakkında herhangi bir veri olmadığından projesinde buranın sadece oturum biçimine yer verilmiştir.

Harim

Harim zemininde gerçekleştirilen kazı ve sondaj çalışmaları sonrasında ulaşılan bulgular şunlardır:

- Kireç bazlı dökme beton plakaj
- Plakaj altında devam eden taşıyıcı kolon kaideleri
- Duvara bitişik kolon (duvar payesi) kaideleri
- Mihrap ve minber temeli
- Harim kapısı temeli
- Bir önceki dönem yapısının temeli
- Sikkeler, sırlı seramikler, metal çiviler, yanık izleri

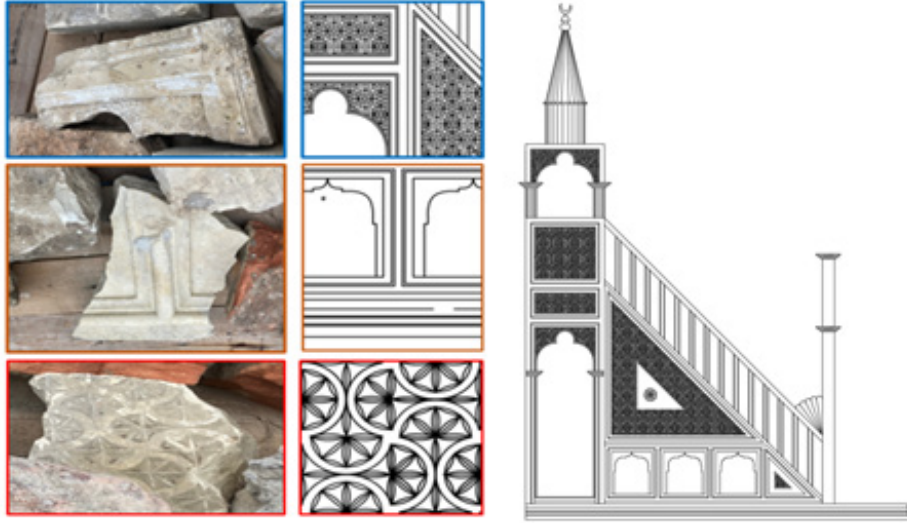
Yapının zemini belirli bir seviyeye kadar açıldıktan sonra kireç bazlı dökme beton plakaja ulaşılmıştır. Söz konusu plakajın 80-100 cm. aralıklarla doğu-batı yönünde dizilen ahşap kirişlerin arasına uygulandığı, yanık izlerinden hareketle kirişlerin yandığı, kirişlerin denk geldiği yerlerde oluk şeklinde yataklar oluştuğu anlaşılmaktadır. Kuzeydoğu köşede yer alan kolonun güney tarafına yapılan sondajda kolon kaidesinin 60 cm daha zemine doğru piramidal biçimde devam ettiği, kaide zemininde kuzey güney yönünde uzanan 220 cm uzunlukta, 15X10 cm boyutunda bir oluk bulunduğu, bu oluğun zemin suyunun tahliyesi için ya da kaide zeminine destek amacıyla yerleştirilen aynı form ve boyuttaki ahşap malzemenin çürümesiyle oluşan boşluk olarak değerlendirilebileceği söylenebilir.

Görsel-23a-b-c-d: Harim kazısında açığa çıkarılan plakaj sistemi, harimin kuzeydoğusundaki birinci dönem kolonu kaide bölümü, ikinci dönem zemin kotu çırpı izi ve sıva örneği, ikinci dönem duvar payesi kaidesi

Yapı zeminindeki kazı çalışmalarının ardından mihrap nişinin temelleri ortaya çıkartılmıştır. Buna göre birinci dönemde mihrabın zemininde alçı benzeri bir malzeme görülmüş, bu malzemenin 20 cm üstüne dolgu yapılarak ikinci dönem mihrabının zemini oturtulmuş, onun üzerine yine 45 cm daha doldurularak üçüncü dönem mihrap zemini başlamıştır. Buluntular arasında mihraba ait parça tespit edemediğimizden bölgedeki giriş bölümü biçimlerinin mihrapta tekrar edilmesi geleneğine bağlı kalınarak girişin biçimi ile mihrap modellemesi yapılmış, minberle uyum sağlaması bakımından minber yüzeyindeki geometrik bezemeler restorasyon projesinde mihraba ve kürsüye uygulanarak bütünlük sağlanmaya çalışılmıştır. Kürsü, VGM Bölge Müdürlüğü tarafından önerilen tip örneğin mermere uyarlanması ile biçimlendirilmiştir.

Restorasyon aşamasında kaldırılan çatının taşıyıcı kirişlerinde minbere ait taş parçaların yastık olarak kullanıldığı görülmüş ve kalıntılardan yola çıkılarak tamamlama yapılan minber, projesine işlenmiştir. Minberin, biçimleniş bakımından inşa edildiği dönemdeki örnekleri ile benzerlik taşıdığı görülmüş, elde edilen kalıntılardan minber formu; enterpolasyon yöntemi ile de boyutu belirlenmiştir.

Görsel-25: Kalıntıların tamamlanmasıyla önerilen mihrap

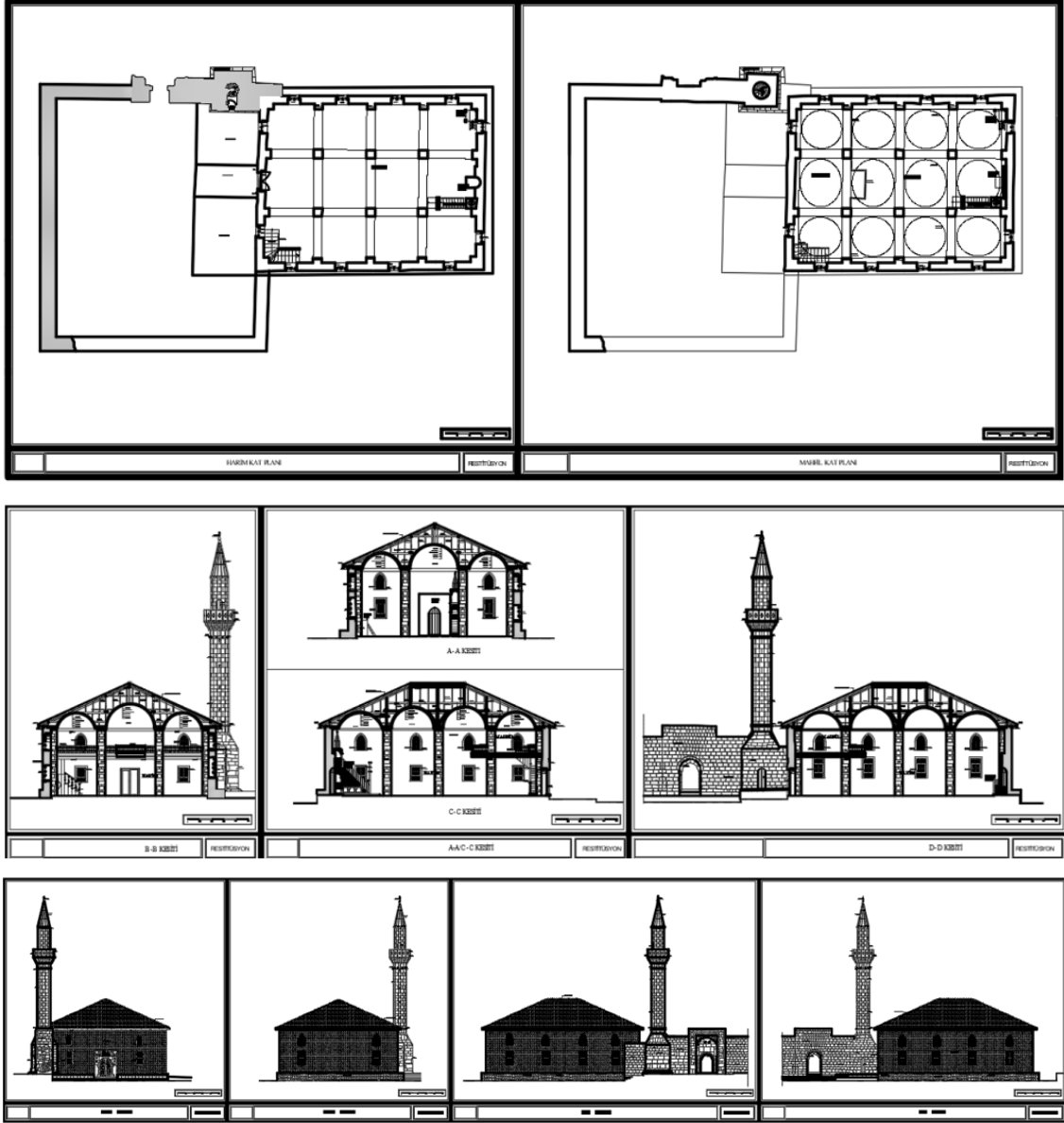
Tespit edilen ikinci dönem mihrap ve giriş açıklığı zeminlerinin birinci dönem zemin kotundan 20 cm üstte, üçüncü dönem kotundan 45 cm altta olduğu görülmüştür. İkinci dönemde yapının örtü sistemini taşıyan taş kolon ve duvar payeleri, birinci dönemdeki taşıyıcıların üzerine oturtulmuştur. Duvar payeleri, zeminden 2 kademeli yastık üzerinden yükselir. Duvar payelerinin mekânda bütünlük sağlama amaçlı kırılarak duvar yüzeyi ile aynı seviyeye getirilmesi, bu dönemde kagir sistemdeki kubbelerin bağdadi sisteme dönüştürülerek yapı yükünün azaltıldığı şeklinde yorumlayıp örtü sistemini bağdadi kubbeli olarak önerdik. Günümüzde caminin imamı olan Şenol Sayan'ın; *"rahmetli babasının 2014 yılında camiye ziyareti sırasında camiye çocukken gördüğünü, tavanda kubbeler hatırladığını, minber ve mihrabını da hatırladığı kadarıyla şeklini bir kâğıda çizdiğini"* ifade etmesi üzerine söz konusu görseli inceledik. Minber kalıntıları ile görsel arasında gözle görülür benzerlikler olduğu ilk bakışta anlaşılmaktadır. Bu bilgi, bağdadi kubbe ve minberin biçiminin belirlenmesine yönelik tespitlerimizi desteklemektedir.

Görsel -25: Mihrap, minber ve harim kapısı temelleri

Yukarıdaki tespitler doğrultusunda ikinci dönemdeki caminin mimari biçimi şu şekilde tanımlanabilir; Beden duvarları, birinci dönem geleneğine bağlı olarak almaşık sistemde inşa edilmiştir. Giriş açıklığı, birinci döneme göre aynı yerde ve genişlikte olmak üzere 20 cm yükseltilmiştir. Kapı kanatları, birinci dönemdeki sahte/yalancı künde-kari minberin parçalarından yapılmıştır. Harim zemininde mukavemet sağlamak ve rutubeti engellemek amacı ile doğu-batı yönünde 80-100 cm aralıklarla dizilen ahşap kirişlerin arasına kireç bazlı beton plakaj uygulanmıştır. Zemin kötü, birinci dönemde çırpı ipiyle belirlenen seviyededir. Mihrap, minber ve duvar paye kaideleri bu seviyeden başlatılmıştır. Beden duvarları ile bitişik olan kolonların, kaide üst seviyesinden itibaren kaybolduğu, kaidelerin ise kırılarak duvar yüzeyi ile aynı seviyeye getirildiği görülür.

Bu durum şöyle yorumlanabilir: Çok üniteli örtü sisteminde kubbelerin, beden duvarları ile birlikte duvar payelerinin yıkıldığı, örtü sisteminin kenarlarda payeler yerine doğrudan beden duvarlarına oturtulduğu anlaşılır. Bu durum, kagir kubbelerin yerine bağdadi kubbeler yapıldığını ve dıştan kırma çatı ile örtüldüğünü işaret eder. Örtü sisteminin yükünün azalması ve kenarlarda duvarlara oturtulmasıyla işlevsiz kalan duvar payeler, kaide üstünden itibaren tekrar inşa edilmemiş, kaideler ise mekân bütünlüğüne engel olmaması amacıyla kırılarak kaldırılmıştır. Kırılan bölümler, duvar yüzeyinde görülebilir durumdadır. Mihrap zemininin ikinci dönemde 20 cm doldurularak taşla döşendiği görülür. Mihrap nişinin derinliği dar tutulmuştur. Elde edilen kalıntılardan mihrabın mermerden olduğu, süsleme kompozisyonu bakımından özgün minber ile benzerlik gösterdiği anlaşılır. Minber, mihraba bitişik olarak inşa edilmiştir. Minberin temeli kazıda açığa çıkarılmış olup taş zemini döşelidir. Minberin eni ve uzunluğu temel kalıntılarından hesaplanabilmektedir. Restorasyon aşamasında elde edilmiş mimari parçaların dönem örnekleri ile karşılaştırılmasıyla biçim ve boyutu çözümlenmiştir. Bu döneme ait kadınlar mahfilinin biçimi hakkında herhangi bir veri olmasa da rölöve projesindeki geleneksel uygulama ile aynı olabileceği değerlendirilmiştir.

Görsel-26 a-b-c: İkinci dönem plan kesit ve görüşüşleri (Samsun KVKBK Arşivi)

Üçüncü Dönem Restitüsyonu

Caminin Canikli Battal Hüseyin Paşa tarafından minaresi ile birlikte 1783 yılında adeta yeniden yapıldığı inşa kitabesinden anlaşılmaktadır. Bu işleme neden gerek duyulduğu konusu şimdilik anlaşılabilir değildir. Caminin bu dönemdeki inşa süreci ve Battal Hüseyin Paşa'nın kimliği tarihçe bölümünde yeteri kadar tartışılmıştır. Burada doğrudan kazı çalışmaları sonucu elde edilen veriler ve 1930'lu yıllarda cami henüz ayakta iken çekilmiş fotoğrafı esas alınarak değerlendirmeler yapılmıştır. Beden duvarları, birinci dönem geleneğine bağlı olarak almaşık sistemde inşa edilmiştir. Harim içi ve son cemaat yerinde yapılan kazı çalışmalarında üçüncü dönemde, harimin ikinci dönem zemininden itibaren dolgu yapılmak suretiyle 45 cm. daha yükseltildiği görülmüştür. Birinci dönemde 20 cm. daha yükseltildiği göz önünde bulundurulursa zeminin toplamda 65 cm. yükseltildiği anlaşılır. Bu dönemde mihrap, minber ve kürsünün yeni

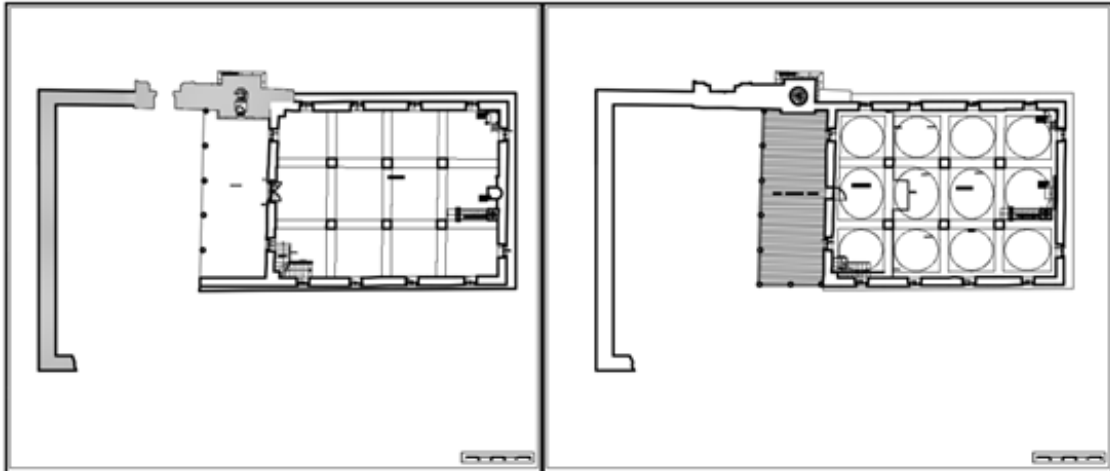
kotu seviyesinden itibaren aynı noktada ve aynı tarzda inşa edilmiştir. Örtü sistemini taşıyan taş kolonların belirli yüksekliklerden itibaren yıkıldığı, yıkılan yerlerin tuğla ile tamamlandığı görülür. Kuzeyde kalan kolonlar ise mahfil taşıyıcısı olarak kullanılmış ve mahfilden itibaren tavana kadar devam ettirilmemiştir. Eşdeğerde çok üniteli plan tipinde olan harimin üzeri bağdadi kubbelerle örtülüdür³³.

Üçüncü dönemde yapının kuzeyine iki katlı son cemaat yeri eklenmiş, zemin katın batısını kapatmak için yeni bir duvar örülmüş, doğusu medrese beden duvarına dayandırılmıştır. Kuzeyde ve üst kat batısında başlıklı ahşap kolonlarla desteklenen son cemaat yerinin üzeri, harimle birlikte 4 omuzlu kırma çatı ile örtülmüştür. Son cemaat yeri üst katına mahfil katına açılan bir kapı ile geçiş verilmiştir.

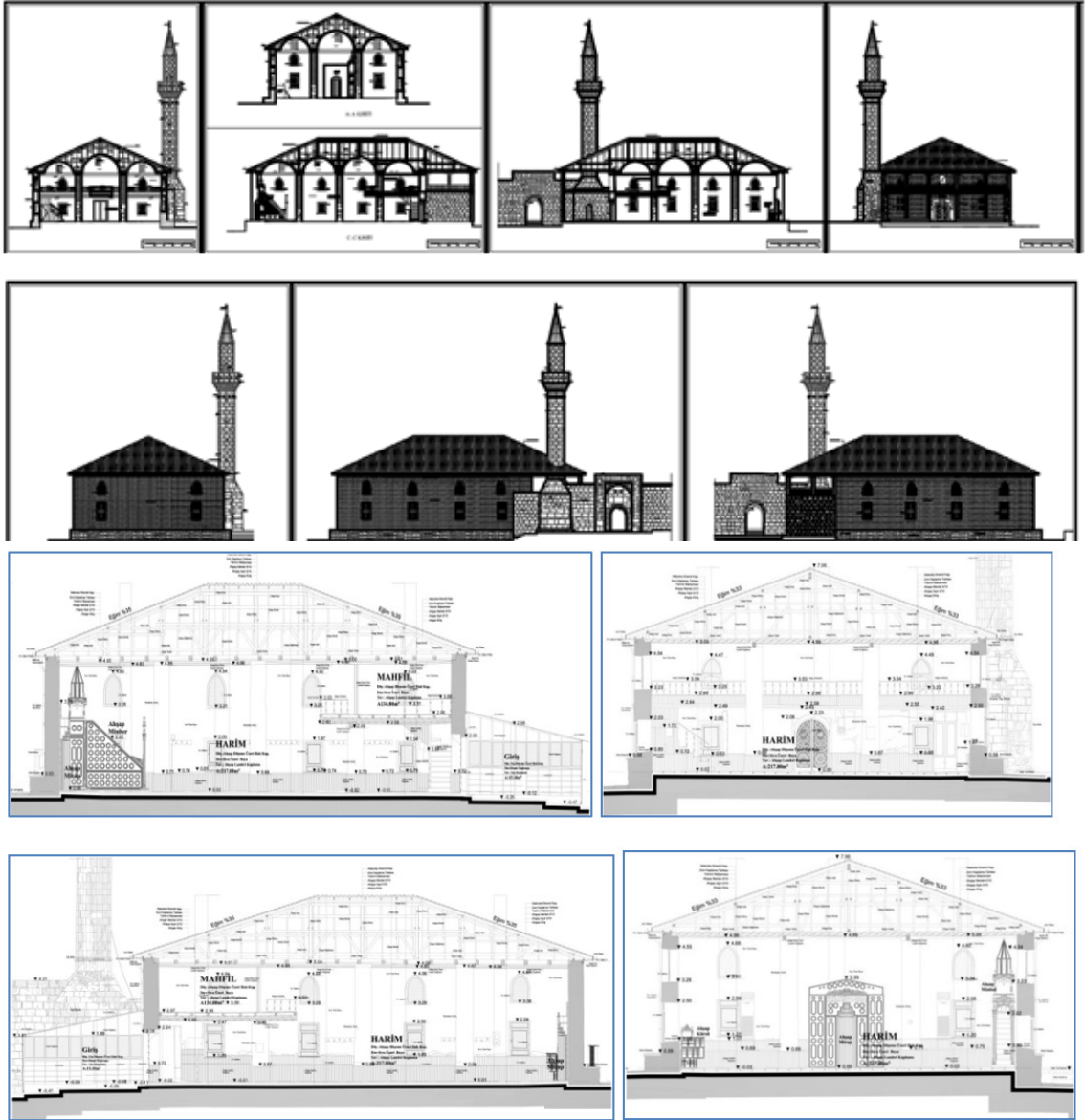

Görsel-27: Üçüncü dönemdeki Son cemaat yerinin de görüldüğü fotoğraf (URL 2)

Yukarıdaki tespitler doğrultusunda üçüncü dönemdeki caminin mimari biçimi şu şekilde tanımlanabilir; Beden duvarları, birinci dönem geleneğine bağlı olarak almaşık sistemde inşa edilmiştir. Giriş açıklığı, birinci döneme göre aynı yerde ve genişlikte olmak üzere 65 cm yükseltilerek harim ile aynı kote getirilmiştir. Kapı kanatları, birinci dönemdeki sahte/yalancı künde-kari minberin parçalarından yapılmıştır. Kapının söve, lento, kemer ve kanatları, 1930'lu yıllarda çekilen fotoğrafla aynıdır. Harim zeminini birinci dönem kotundan itibaren 65 cm. yüksekliğe kadar doldurulmuştur. Harim yine çok ayakla taşınan, eşdeğerde çok üniteli plan tipinde, bağdadi kubbelerle örtülmüştür. Mihrap, minber ve kürsü, yeni kot seviyesine yükseltilmiştir. Harimin kuzeyine iki katlı son cemaat yeri inşa edilmiş, ikinci kata geçiş kadınlar mahfilinden sağlanmıştır.

33 Bağdadi kubbeli hali cami imamı Şenol Sayan'ın rahmetli babası tarafından hatırlanmaktadır. Bkz. Dipnot 33.

Görsel-28a-b-c-d: Dördüncü dönem A-A, B-B, C-C, D-D kesitleri (Zan Mimarlık / Samsun KVKBK Arşivi)

Kazı ve Restorasyon Çalışmalarında Elde Edilen Buluntular

Restorasyon süreci ile başlatılan çevredeki drenaj açma çalışması sonrasında bir takım mimari temel izleri açığa çıktığından çalışmalara müze denetiminde yapılan sondaj kazılarıyla devam ettirilmiştir. Çevrede yapılan kazılarda caminin kuzeyinde medresenin beden duvarı temelleri ile güneydoğu köşede henüz işlevi tespit edilemeyen bir yapının temelleri açığa çıkarılmıştır. Şadırvan inşa edilecek alandaki sondajlarda herhangi bir buluntu tespit edilememiştir.

Harimde yapılan kazılarda önemli buluntular çıkmıştır. Bunlardan Bizans dönemine ait Zeuksippus tipi sgraffito tekniği ile yapılmış sırlı seramik kase kaidesi ile söve olduğunu değerlendirdiğimiz mimari plastik parçanın, Giresun Adası şapel kazısında bulunan benzerleri ile aynı atölye ürünü olabileceğini düşünüyoruz.

Görsel-29a-b-c-d: Harimde çıkan Bizans dönemi buluntuları ve Giresun Örnekleri

Bunların dışında harimde, birer adet bronzdan Bizans ve Osmanlı sikkesi ile taştan tesbih tanesi, sırlı, sırsız seramik parçaları, mihrap, minber gibi mimari elemanlara ait mimari plastik parçalar beden duvarlarında kullanılmış çok sayıda profilli taş saçak, kaide, kemer kilit taşı, üzerinde svastika benzeri motif işlenmiş taş sıraları gibi devşirme malzemeler tespit edilmiştir. Bu nedenle restorasyon projesinde beden duvarlarının dıştan sıvanmasından vazgeçilmesi, içten iste almaşık sistemi gösteren düzgün sathlar ve devşirme parçaların kullanıldığı alanların sıvanmadan bırakılması önerilmiştir.

Görsel-30a-b-c: Bizans ve Osmanlı Sikkeleri ve taş tesbih tanesi

Görsel -31a-b-c-d-e: Devşirme ve diğer mimari plastik malzemeler

Sonuç

Karadeniz Bölgesi'nin fethi ve iskânı sürecinde Hacıemiroğulları beylerinden Bayram Bey, 1350'li yıllarda Melet Suyu kenarında Hatipli Camisi'ni, oğlu Hacı Emir İbrahim Bey ise 1380'lerde Cival Deresi kenarında Eskipazar Camisi'ni yaptırmıştır. Eskipazar kaza merkezi haline gelince cami ve çevresinde inşa edilen yapılarla birlikte burada bir vakıf külliye ortaya çıkarken, Hatipli köyündeki camide kayda değer gelişme görülmemiş, burası bir köy camisi olarak kalmıştır.

Eskipazar'daki vakıf külliyesinin Hatuniye İmaret'i'ne tahsisinden sonra, 16. Yüzyılın başlarında Cival Deresi yatağında çeltik ekimine başlanmıştır. Sonrasında oluşan rutubetli ve sağlıksız çevre koşulları nedeniyle yerel halkın burayı terk etmeye başlamasıyla buradaki yoğunluk zamanla azalmıştır. 17. Yüzyıl başlarında yaşanan isyanlar esnasında Eskipazar'ın yakılıp yağmalanması burayı iyice tenhalaştırmış, böylece cami ve diğer vakıf yapılar da önemini kaybetmiştir. 1640'lı yıllarda Yeniçeri Serdaru Ahmed Ağa'nın nezaretinde onarımı için çalışma başlatılarak cami ve bağlı yapıların tekrar fonksiyonel hale getirilmesine yönelik çabalara devam edilmiştir. Canikli Battal Hüseyin Paşa'nın 1783 yılında temellerine kadar yıkarak yapıyı yeniden inşa etmesiyle de arzu edilen sonuca ulaşamamış, cami ve çevresindeki yapılar eski ihtişamlı günlerine kavuşmamıştır. Nihayet 19. Yüzyıl başlarından itibaren sahilde İbrahim Ağa Cami çevresinde şekillenen Yeni Pazar'ın yoğunluk kazanması üzerine de burası *Eski Pazar* adıyla küçük bir köye dönüşmüştür.

1939 Erzincan Depremiyle neredeyse tamamen yıkılan ve bir müddet kaderine terk edilen Eskipazar Camisi'nin yeniden ayağa kaldırılması için 1946 yılında başlatılan çalışmalara zamanın valisi öncülük etmiş ve yöre halkının üstün gayretleriyle cami kısa sürede tekrar ibadete açılmıştır. Eski yapıya ait taş ve tuğla malzemelerin yeniden kullanımı ile tekrar ayağa kaldırılan caminin bu aşamada zemini kısmen yükseltilmiş, üzeri de 4 omuzlu kırma çatı ile örtülmüştür. Önceki dönemlerde eşdeğerde çok kubbeli örtü sistemini taşıyan taş kolonların yıkılan bölümleri de tuğla malzeme ile tamamlanmıştır.

Sonraki yıllarda küçük çaplı müdahalelerle ibadete açık tutulan camide 2021 yılında kapsamlı bir restorasyon çalışması başlatılmış, bu aşamada gerçekleştirilen sondaj kazılarında bir takım izlere ulaşılmıştır. Bu izler, önceki dönemlerde camiye yapılan müdahaleler ve restitüsyon çalışmaları hakkında önemli veriler sağlamıştır. Cami içinde yapılan sondaj kazılarında açığa çıkarılan Bizans dönemine ait bronz sikke, sgraffito tekniği ile yapılmış sırlı seramik parçaları ve silme, söve gibi mimari elemanlar caminin bir Bizans yapısı üzerinde ya da yakınında inşa edildiği kanaatini hakim kılmaktadır. Söz konusu buluntuların Giresun Adası buluntuları ile neredeyse aynı atölyede inşa edilmişçesine benzerlik göstermesi önemli bir tespittir.

Tarihi süreçte yangın, yağma vb. nedenlerde çok defa yıkılıp yapıldığı anlaşılan caminin eski dönemlerine ait mimari biçimleri, kazıda elde edilen buluntu ve açığa çıkarılan izler sayesinde çözümlenmeye çalışılmış, söz konusu bu verilerin arşiv kayıtları ve yapı kitabesinde sunulan bilgilerle karşılaştırılması ile restitüsyon dönemleme çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Eskipazar'ın beylik merkezi olmasıyla birlikte ilk olarak burada bir cami ve medresenin inşa edildiği anlaşılmaktadır. Caminin beden duvarlarındaki tuğla malzeme kullanımı, ilk yapının alması sistemde inşa edildiğine; taşıyıcı kolonlar ve duvar payelerinin konumlanması ise caminin erken dönem Osmanlı mimarisinde görülen eşdeğerde çok üniteli / çok kubbeli camiler grubuna işaret eder. Bu özelliği ile cami, söz konusu plan tipinin Karadeniz sahil şeridindeki tekörneğini temsil etmesi bakımından daha da önem kazanmaktadır. Caminin çevresinde kurulup gelişen Eskipazar yerleşkesi ise, bölgedeki Türk dönemi fetih ve iskân politikalarının yönetim merkezi olması, Hacıemiroğulları Beyliğine başkentlik yapması ve Ordu şehrinin kuruluşuna öncülük etmesi gibi gerekçelerle stratejik bakımdan önemli bir merkez olmuştur.

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları

a. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (=BOA)

Tapu Tahrir Defteri (=TT),nr. 52; 255; 387; 557; 716.

Cevdet Evkaf (=C.EV), nr. 166 / 8299 (19. C.Ahir 1246); nr. 249 / 12415(21 Zilhicce 1135).

Evkaf Defteri (=EV.d), nr. 14852; nr. 19358.

Evkaf Nezareti Muhasebe Kalemi (=EV. MH), nr. 66 / 134 (23 Şaban 1274).

İrade Evkaf (=İ. EV), nr. 69 / 74; nr. 69 / 7430 (27 Safer 1128);nr. 21 / 25 39 (26 Şaban 1093).

Hatt-ı Hümayûn (=HAT),nr. 1532 / 49 (29 Zilhicce 1230).

Nüfus defteri (=NFS.d), nr.12331; 12294.

Mühimme Defteri(=DVNSMHH. d),nr. 85 / 20 (1 R.ahir 1040);nr. 69 / 62 (29 Recep 1001); nr. 71 / 68 (18 Zilhicce 1001); nr. 61 /621 (2 safer 1019); 41 / 272 (12 Ramazan 987).

b.Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü (=TKGM)

Kuyud-ı Kadime Arşivi (=KK), nr.43, v. 142b; nr. 99-10 / 169, v. 1a.

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

Aktaş, Meral (2000). *Ordu Şehri Hakkında Derlemeler ve Hatıralar*. İstanbul: ORSEV Yay.

Baş, Ali (1997). "Eskipazar'daki Türk Devri Yapıları". *S.Ü. Fen – Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (11), 99-120.

Baş, Mithat (2014). *İlkçağdan Günümüze Ordu Tarihi*. Ordu: Gece Kitap.

Bayhan, Ahmet Ali (2020). *Geçmişten Günümüze Ordu'nun Geleneksel Ahşap Camileri*. OBB Kültür Yayınları.

Bayhan, Ahmet Ali, (2021). "Ordu'da Cami Mimarisinin Gelişimi: Kâgir Örnekler". *Tarihi ve Kültürel Boyutlarıyla Ordu II*. Fenomen Yayınları. 21-62.

Çebi, Sıtkı (1973). *Ordu Tarihi ve Ellinci Yılda Ordu Şehri*. Ordu.

Çebi, Sıtkı (2000). *Ordu Şehri Hakkında Derlemeler ve Hatıralar*. Ordu: Gürdal Kitapevi.

Demir, Necati (2018). *Hacıemiroğulları Beyliği*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

Dizman, İbrahim (Ed.). *M. Sıtkı Can'a Armağan*. Ergin Karlıbel Bilgi Vakfı Yay.

Ertuğ, Zeynep Tarım (2000). "İmaret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (22), 219-220.

Esterebâdî, Aziz b. Erdeşir-i(1985). *Bezm u Rezm*, (Çev. M. Öztürk).Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

Eyice, Semavi, (2015). "İlk Osmanlı Devrinin Dinî-İctimai Müessesesi Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23 /1-2 (Ağustos), 3-80.

Fatsa, Mehmet (2017). *Karadenizde Zaviyeler (15-17.Yüzyıl)*. İstanbul: Arı Sanat Yay.

Fatsa, Mehmet (2021). Ordu Yöresinin Fethi ve İskânı Sürecinde Kurulan Cuma Camileri Zaviyeler ve Toplumsal Fonksiyonları", *Tarihi ve Kültürel Boyutlarıyla Ordu II*, Fenomen Yayıncılık. 297-333.

İltar, Gazanfer, (2021). Ordu Eskipazar Camisi Restorasyon Projesinin Değerlendirilmesi ve Restitüsyon Tartışması". *Tarihi ve Kültürel Boyutlarıyla Ordu II*. Fenomen Yayıncılık. 63-82.

Karaca, Murat Sükûri (1947) "Eskipazar'ın Tarihi Mescidi Onarılırken". *Güzel Ordu Gazetesi*, 14 Kasım 1947.

Ordu Şehrinin Kuruluşuna Öncülük Eden Vakıf Eserlerinden Eskipazar (Hacı Emir İbrahim Bey) Camisi

Mert, Özcan, (1993). "Canikli Hacı Ali Paşa ve Ailesi". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul. 151-154.

Öney Gönül (1970). "Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Devri Ahşap Teknikleri". *Sanat Tarihi Yıllığı*, III. İstanbul. 138.

Öz, Mehmet ve Fatma Acun (2008). *Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları VII Karahisar-ı Şarkî Sancağı Mufassal Avarız Defteri (1442-43)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

Tellioglu, İbrahim (2015). *Tarih Boyunca Karadeniz*. Trabzon: Serander Yay.

Yediyıldız, Bahaeddin (1985). *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

Yediyıldız, Bahaeddin ve Ünal Üstün, (1992). *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları I 1455 Tarihli Tahrir Defteri*. Ankara: TTK Yay.

Yediyıldız, Bahaeddin ve Ünal Üstün (2002). *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları II 1485 Tarihli Tahrir Defteri*. Ankara: TTK Yay.

Yediyıldız, Bahaeddin (2018). *Hacimiroğulları Beyliğinden Türkiye Cumhuriyeti'ne Ordu Tarihinden İzler*. Ordu: Ordu Belediyesi Yay.

Elektronik Kaynaklar

URL 1: https://trthaberstatic.cdn.wp.trt.com.tr/resimler/1696000/ordu-cami-aa-1697912_2.jpg

URL 2: <https://twitter.com/i/status/1463036545854849024>

URL 3: <https://tr.pinterest.com/pin/625437466975520977/>

URL 4: <https://mimtar.files.wordpress.com/2014/10/divric49fi-ulu-cami-ve-darc3bcc59fifasc4b1-ali-uzay-peker.pdf>

URL 5: <https://twitter.com/mimarilugat/status/1094545538412933120>

URL 6: <https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2017/01/Bursa-Ulu-Camisi.jpg>

URL 7: <https://www.gezilecektarihiyerler.com/wp-content/uploads/bursa-ulu-cami-kubbeleri.webp>

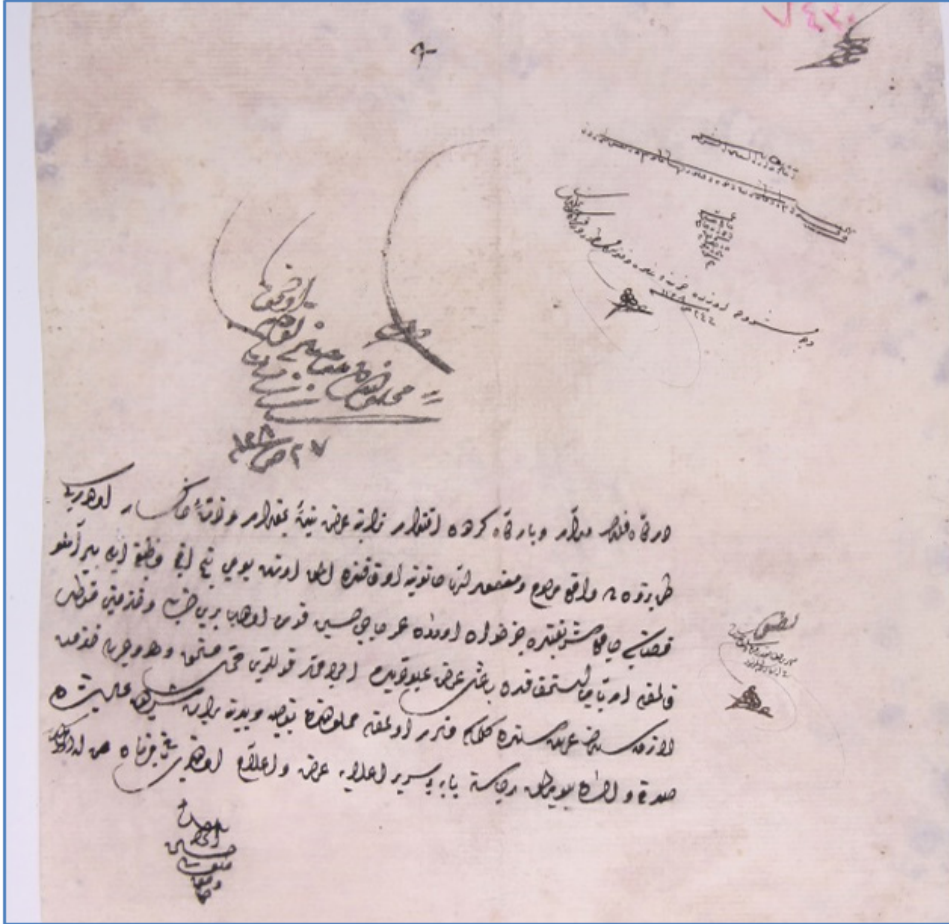
URL 8: <https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2016/12/Edirne-Eski-Cami-Plan%C4%B1.jpeg>

URL 9: https://www.yeniasya.com.tr/Sites/YeniAsya/Upload/images/Content/2015/04/20/aa_picture_20150420_5096746_high.jpg

URL 10: <https://www.yenisafak.com/resim/upload/2016/06/26/01/09/8826593017.jpg>

Ekler:

Belge-1: Trabzon'da bulunan Hatuniye Vakfı'ndan olmak üzere günlük yarım akçe ile Bayramlı Kazası Camisi'nde (Eskipazar Camisi'nde) cüzhan olan Ömer Hacı Hüseyin vefat etmiş, boşalan görevine ehliyet ve liyakati bilinen Hacı Ömer'in tayin edilmesi [BOA, İE. EV 69: 7430(27 S. 1128/ 21 Şubat 1716)]

Der-nezâret-i ağa-yı Dârü's-sa'âdeti'ş-şerîfe

Ber-mûceb-i defter-i hazîne-i evkâf-ı şerîf merhûme ve mağfûrû'n-lehâ Hatuniye der-Trabzon

Ömer Hacı Hüseyin eczâhân-ı câmi'-i şerîf der kazâ-i Bayramlı, yevm: nîm

Vech-i meşrûh üzere Hazîne-i Âmire defterinde mastûr fermân sultanımındır. Fî 24 S sene 1128

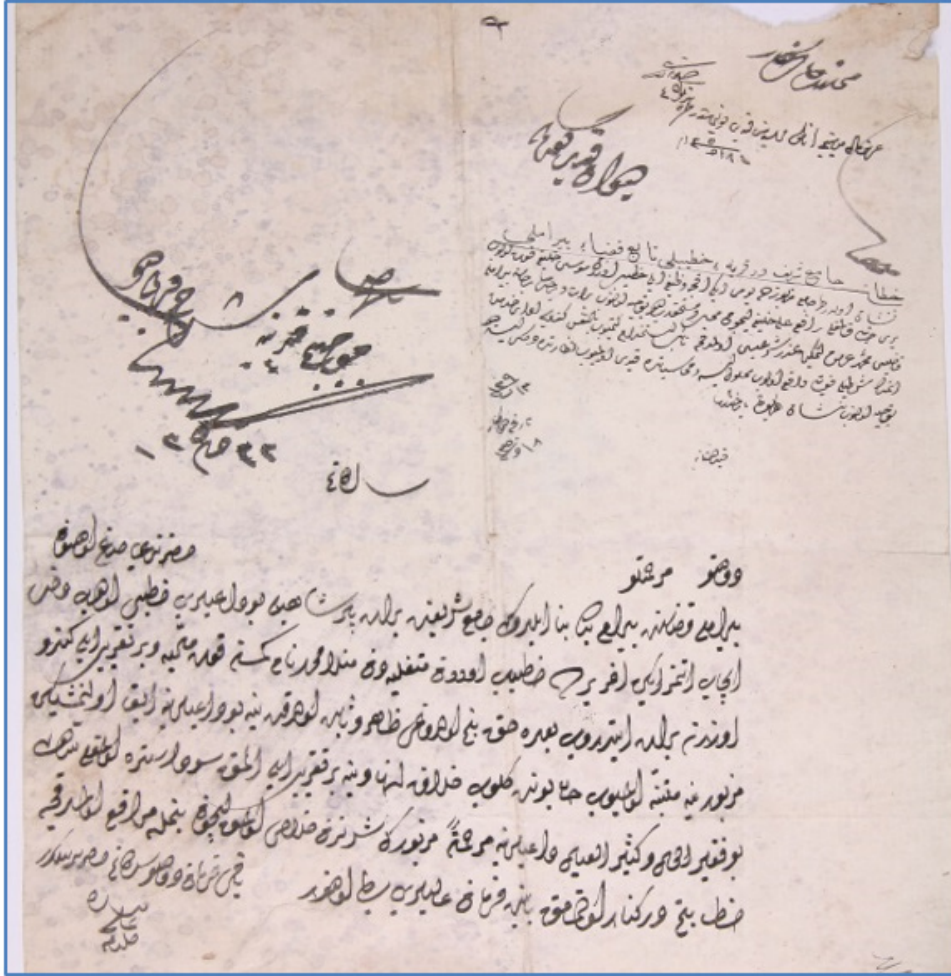
Mahlûlünden mücebince tevcîh olunmak buyuruldu. Fî 27 S sene 1128

Tatbîki mührü mutâbıkdır fermân sultanımındır fî't-târihi'l-mezbûr

Dergâh-ı felek-medâr ve bârgâh-ı gerdûn-iktidâr turâbına arz-ı bende-i bî-mikdâr ve zerre-i hâksâr oldur ki Trabzon'da vâki' merhûme ve mağfûrûn-lehâ Hatuniye evkâfından olmak üzere yevmî nîm akçe vazîfe ile Bayramlı Kazâsı Câmî'-i Şerîfi'nde cüzhân olan Ömer Hacı Hüseyin fevt olup yeri hâlî ve hizmeti mu'attal kalmağla erbâb-ı istihkâkdan bâ'is-i arz-ı ubûdiyet el-Hâc Ömer kulları mahall-i müstahak ve her vecihle hizmet-i lâzimesinin uhdesinden gelmeye kâdir olmakla mahlûlünden tevcîh ve yedine berât-ı şerîf-i âlîşân sadaka ve ihsân buyurulmak ricasına pâye-i serîr-i a'lâya arz ve i'lâm olundu bâkî fermân men lehü'l-emrindir.

Bende / El-Hâc Hüseyin / Mütevellî-i vakf hâliyâ

Belge-2: Bayram Bey'in Hatipli köyünde yaptırdığı camide hatip olan Ali Halife'nin görevine müdahale eden Molla Mehmed adlı şahsın engellenerek Ali Halife'ye berat verilmesi [BOA, C. EV. 249 / 12415 (21 Zilhicce 1135 / 23 Eylül 1723] .

Arzuhâl mücebince Anadolu Muhâsebesinde kaydı bulunmuşdur. Fermân sa'âdetlü Sultânım Hazretlerindir.

Fî 18 Z sene 1135

Dîvân kaydı görüle;

Hitâbet-i câmi'-i şerîf der-karye-i Hatipli tâbi'-i kazâ-i Bayramlı

Nişân-ı şerîf oldur ki câmi'-i mezbûrda yevmî iki akçe vazîfe ile hatibi olan Musa Halîfe fevt olup yeri hâlî kalmakla râfi' Ali Halîfe için mahal ve müstahakdır deyü tevcîh olunup berât verilmek ricâsına Bayramlı kâdîsi Mehmed arz etmeğin özr-i şer'îsi olmadıkça nâ'ib istihdâk etmeyüp bi'n-nefs kendüsi edâ-yı hizmet etmek şartıyla fevti vâki' olup mahlûl ise ve muhâsebâtta kaydı olmayup nezâretde değil ise tevcîh olunup nişân-ı hümâyûn yazılmışdır.

Tarih-i derkenâr 18 Z 1135 / Mucebince kaydına şerh verile diyü buyuruldu. 22 Z sene 1135.

Devletlü merhametlü Sultânım Hazretleri sağ olsun,

Bayramlı kazâsında Bayram Bey(in) binâ eylediği câmi-i şerîfde berât-ı pâdişâhîyle bu dâ'îleri hatib olup dahl-i îcâb etmez iken âhar yerde hatîb olan mütegalibeden Mollâ Mehmed nâm kimesne kuvvet-i mâliye ve bir takrîb ile kendü üzerine berât etdirüp ba'dehu hak benim olduğu zâhir ve sâbit oldukda yine bu dâ'îlerine ibkâ olunmuş iken mezbûr yine mütenebbih olmayup hâlâ bunda gelüp hilâf-ı inhâ ve yine bir takrîb ile almak sevdâsında olmakla Allahüte'âlâ bu fakîrû'l-hâl ve kesîrû'l-iyâl dâ'îlerine merhameten mezbûrun şerrinden halâs olmak için benimle murâfa'a olmadıkça hitâbetim der-kenâr olunmamak bâbında fermân-ı âlîlerin ricâ olunur bâkî fermân devletlü sultânım hazretlerindir.

Bende-i âli-i Halîfe /Mahallinden der kenâr.

Üç Padişah Dönemine Tanıklık Eden Âlim, Şâir, Mutasavvıf Rızâî Mahmud Baba Efendi'nin Vakıfları*

Saadet Maydaer**

Öz

Rızâî Mahmud Baba Efendi XVI. asırda yaşamış, mutasavvıf, âlim, şâir ve hattat olarak tanınmıştır. Farklı alanlarda temayüz eden yeteneklerinin yanı sıra Rüstem Paşa'ya yakınlığı da saray çevresinde itibarlı bir konuma erişmesine katkıda bulunmuştur. Üç padişah dönemi boyunca korumayı başardığı etkin nüfuzu yaşamı boyunca saygın ve meşhur bir isim haline gelmesini sağlamıştır. Böylece hem çağdaşları hem de daha sonraki biyografi yazarlarının ilgisini çekmiş ve şâir tezkirelerinden, ulemâ biyografilerine hatta seyahatnamelere kadar çok sayıda eserde kendisinden önemli bir kişilik olarak bahsedilmiştir.

Bu çalışmada Rızâî Mahmud Baba Efendi'nin bugüne kadar ele alınmamış Cemaziyelahir 988/Temmuz 1580 tarihinde ölümünden sonra tüm mal varlığı için vasi olarak tayin ettiği Hoca Sadeddin Efendi'nin vekili aracılığıyla düzenlettirilen vakfiyesi ve vakıflarına dair elde edilebilen veriler değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Rızâî Mahmud, Horhor, Rüstem Paşa, Baba Çelebi, Haydarhane, İstanbul Medreseleri, Saraçhane

The Waqfs of Rızâî Mahmud Baba Efendi, a Scholar, Poet, and Sufi who Witnessed the Three Sultans Period

Abstract

Rızâî Mahmud Baba Efendi is a 16th-century mystic, philosopher, poet, and calligrapher. His closeness to Rüstem Pasha helped him achieve a coveted position in the palace, in addition to his remarkable talents in other sectors. Throughout his life, the effective influence he was able to maintain during the reigns of the three sultans earned him respect and fame. As a result, he drew the attention of both his contemporaries and later biographers, and he was cited as a significant figure in a variety of writings, ranging from poet biographies to ulema biographies and even to travel books. When Rızâî Mahmud Baba Efendi passed away in Cemaziyelahir 988/July 1580, Hoca Sadeddin Efendi was named as the guardian for all of his assets. This study will assess data from the endowment charter and waqfs he established, which have never been examined before.

Keywords: Rızâî Mahmud, Horhor, Rüstem Paşa, Baba Çelebi, Haydarhane, Madrasahs of Istanbul, Saraçhane.

* DOI: 10.16971/vakiflar.1113657

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Mayıs 2022 / May 2022

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Eylül 2022 / September 2022

** Doç. Dr. Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı, Bursa-TÜRKİYE;
e-posta: msaadet@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8222-7740>.

Giriş

Rızâî Mahmud Efendi mutasavvıf, âlim, şâir ve hattat olarak tanınmıştır (Uzun, 2008: 71-72). Bir asırlık uzun bir ömür sürmüş hem ilmiyle hem de sanatıyla ön plana çıkmıştır. Kendisiyle aynı dönemde yaşayan Âşık Çelebi (ö. 979/1572) onu ilmî konulardaki derinliğiyle övmüştür (Âşık Çelebi, 2010: 1361, 1362). Yine çağdaşı olan Bâkî'nin (ö. 1008/1600) kendisine iki methiye yazdığı bilinen Mahmud Efendi, "Rızâî" mahlası ile Arapça, Farsça ve Türkçe şiirler yazmıştır (Atâyî, 2017: 998-999; Uzun, 2008: 71-72). Hat sanatına da ilgi duymuş, Şeyh Hamdullah'tan dersler alarak sanatta mâhir hale gelmiştir. Sülüs, nesih ve ta'likle uğraştığı bilinmekte ve Ebussuûd Efendi'nin Tefsiri'ni yazdığı rivayet edilmektedir (Müstakimzâde, 2014: 457-458; Atâyî, 2017: 1000).

Kanunî'nin damadı Rüstem Paşa (ö. 968/1561) henüz mîrâhur-ı evvel iken Kazasker Kadri Efendi'nin yönlendirmesiyle Mahmud Efendi'yi kendisine rehberlik edecek bir hoca olarak benimsemiştir (Âşık Çelebi, 2010: 1362; Kınalızâde, 1989: 408). Bu yakınlığı onu sarayla da bağlantılı kılmış ve Kanunî ile tanışmasının önünü açmıştır. Rüstem Paşa sadrazam olduktan sonra itibarı iyice artmıştır. Rüstem Paşa onu "harîm-i hürmetine mahrem ve umûr-ı dîn ü devlet ve ahvâl-i dünyâ vü âhiretde kendüye yâr u hem-dem itmiş idi" (Kınalızâde, 1989: 409) ve ayrıca elli akçe ücretle emekli olmasını sağlamıştı (Atâyî, 2017: 998)¹. Mahmud Efendi, Sultan II. Selim'in hocalığını yapmış böylece onun döneminde de nüfuz kazanmış, III. Murat döneminde de bu etkinliğini devam ettirmiştir (Uzun, 2008: 71).

Rızâî Mahmud Efendi, kırklı yaşlarından itibaren intisap ettiği tasavvufî hayatta da önemli aşamalar kaydetmiş ve Nakşibendi tarikatının önde gelen şeyhlerinden kabul edilmiştir. Hem Rüstem Paşa'nın manevî babası olması, hem de şeyhliği nedeniyle "baba" unvanıyla anılmaya başladığı gibi, saray çevresinde Nakşibendiliğin yaygınlaşmasında etkin rol oynamıştır (Karataş, 2013: 32).

Sahip olduğu yetenekleri ve nüfuzu nedeniyle gerek çağdaşı olan gerekse daha sonraki devir kaynaklarında adından söz edilen bir kişi olmuştur. Çağdaşlarının gözünde dışarıdan bakıldığında nasıl bir imaj çizdiğinin güzel bir örneğini 965/1558'de İstanbul'u ziyaret eden Kutbuddin el-Mekkî'nin (ö. 990/1582)² ifadelerinde görmek mümkündür. Mekkî, Veziriâzam Rüstem Paşa'nın kızının hocası ve Filibe Kadısının oğlu Mahmud Çelebi olarak tanıttığı Baba Çelebi ile görüştüğünden sonra onun; âlim, fâzıl, mütalaaya düşkün, her fende eser sahibi, anlayışı güzel, hoş huylu, çok muhterem bir kimse olduğunu ifade etmekte

- 1 Rüstem Paşa'nın 957/1550'de İstanbul'da Mimar Sinan'a bir medrese inşa ettirdiği bilinmektedir (Erünsal, 2008: 35/294). Bu medresede görev yapan müderrisler arasında Rebiulahir 971/Kasım 1563 tarihinde "Mahmud Çelebi" ismi de yer almaktadır (Alan-Atçıl, 2018: 253). Rüstem Paşa ile kurduğu samimi bağ göz önüne alındığında bu tarihlerde henüz hayatta olan Rızâî Mahmud Efendi'nin ilk etapta burada vazife alma ihtimali düşünülebilir. Ancak durum yakından incelendiğinde bu iki Mahmud Çelebi'nin farklı kişiler olduğu anlaşılmaktadır. Öncelikle Rüstem Paşa Medresesi'nde görevli müderris Mahmud Çelebi 40 akçe ücretle vazifeye başlamış, Rebiulahir 971/Kasım 1563'de ücreti 50 akçeye yükseltilmiştir (Alan-Atçıl, 2018: 253). Bu tarihlerde seksenli yaşlarında olan Rızâî Mahmud Efendi, bizzat Rüstem Paşa tarafından henüz 951/1544'de 50 akçe ile zaten emekli edilmiş ve sonrasında sarayda hocalık yapmıştır. Zihinlerde soru işareti kalmaması adına söz konusu müderris Mahmud Çelebi'nin görev silsilesi takip edilmiştir. Buna göre Mahmud Çelebi, Rüstem Paşa Medresesi'nden sonra Cemaziyelahir 971/Ocak 1564'de Medrese-i Ebî Eyyûb el-Ensârî'ye atanmıştır (Alan-Atçıl, 2018: 252). Şevval 973/Nisan 1566'da Karadavutuzâde'nin yerine İhdâ'l-Medârisin-i Semân'a atanmıştır (Alan-Atçıl, 2018: 250, 248). Buradan da Rebiulahir 974/Ekim 1566'da Süleymaniye Medresesi'ne müderris tayin edilmiştir (Alan-Atçıl, 2018: 250, 248, 244). Mahmud Çelebi'nin son görevi ise Receb 976/Aralık 1568'den itibaren vazifelenildiği Mısır kadılığı olmuştur. Bu görevdeyken de vefat etmiştir. Yerine Safer 977/Temmuz 1569'da Malulzâde atanmıştır (Alan-Atçıl, 2018: 243, 244). Rızâî Mahmud Efendi'nin ise ölüm tarihi 987 veya 988/1580-1581 olarak kabul edilmiştir.
- 2 Mekk'e'ye ve Yemen'e dair eserleriyle meşhur tarihçi, hadis ve fıkıh âlimidir. Tam adı Ebû Abdillâh Kutbuddin Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Mekkî en-Nehrevâlî'dir. (ö. 990/1582) Kanunî döneminde 943/1536-37 ve 965/1558'de olmak üzere iki defa İstanbul'u ziyaret etmiştir. Seyahatleri esnasında yaşadıklarını ve gördüklerini önemli kişileri "el-Fevâidü's-seniyye fi'r-rihleti'l-Medeniyye ve'r-Rûmiyye" adlı eserinde ele almıştır. Kitabın Türkiye ile ilgili kısımları Kilisli Rifat tarafından tercüme edilmiş, Ekrem Kâmil de Mekkî'nin Türkiye'de gezdiği şehirleri Bedreddin el-Gazzî'nin dile getirdikleriyle karşılaştırmalı olarak Türkçe'ye çevirip yayınlamıştır. (Seyyid, 2006: 547-548).

dir. Ayrıca dünyayı terk edecek kadar yüce gönüllü, fazilet sahibi Baba Efendi ona göre döneminin en iyi simalarından biridir. Bu nedenle kendisiyle mektuplaştığını ve kıymetli eserlerinden yararlandığını dile getirmektedir (Ekrem Kâmil, 1937: 5-90, 77).

Rızâî Baba günümüz araştırmacılarının da ilgisini çekmeyi sürdürmektedir. Mustafa İsmet Uzun, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*'nde "Rızâî Mahmud Baba Efendi" madde başlığı altında, Baba Efendi'yle ilgili verileri derli-toplu bir şekilde ortaya koymakta ve onu tanımak isteyenlere rehberlik etmektedir (Uzun, 2008: 71-72). Ahmet Karataş ise *XVI. Asır Türk Edebiyatının Rızâî Mahlaslı Şâirleri* adlı eserinde Rızâî Mahmud Baba'yı oldukça kapsamlı şekilde ele almış, mevcut kaynakları derinliğine inceleyerek biyografisine dair nitelikli bir çalışma ortaya koymuştur (Karataş, 2013: 25-83).

Bu çalışmada çok yönlülüğü ve özellikle Rüstem Paşa'yla olan yakınlığı nedeniyle saray çevrelerinde de etkinliğiyle bir döneme âdeta damgasını vurmuş olan, Osmanlı Devleti'nin en parlak yüzyılının saygın kişilerinden biri diyebileceğimiz Rızâî Mahmud Baba Efendi'nin kaynaklarda bugüne kadar ele alınmamış vakfiyesi ve vakıflarıyla ilgili elde edilebilen veriler değerlendirilmeye çalışılacaktır.

1. Mahmud Efendi'nin Ailesi

Rızâî Mahmud Efendi'nin 1480'li yıllarda Filibe veya Tırnova'da doğduğu rivayet edilmektedir.³ (Karataş, 2013: 25). Babası Yeşilzâde diye şöhret bulmuş Kadı Sinan Efendi'dir (Âşık Çelebi, 2010: 1361). Kadı Sinan, Bolu'ya bağlı Çağa kazâsında kadılık yapmış ve bu esnada bir mescit ve bir muallimhane bina ettirmiştir (438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530), 1994: 445). Mahmud Efendi'nin bir erkek ve iki kız kardeşi olduğu bilinmektedir (BOA, TS.MA.d. 6989, 15b; TS. MA.d. 7051). Erkek kardeşi Ahmed Çelebi de tıpkı babası ve kardeşi gibi ilmiyeye mensuptur ve Kanuni devrinde Filibe'de kadılık yapmıştır. Aynı zamanda şâirdir ve "Riyazî" mahlasıyla tanınmaktadır (Latîfi, 1314: 173). Anne-baba bir kız kardeşlerinin isimleri Fatma ve Ayşe'dir. Tüm kardeşlerinin kendisinden oldukça uzun bir süre önce vefat ettiği anlaşılmaktadır. Zira vakfiyenin düzenlendiği Cemaziyelahir 988/Temmuz 1580'de kız kardeşlerinden de onların çocuklarının tamamından da merhûm/merhûme diye söz edilmektedir (BOA, TS.MA.d. 6989; TS. MA.d. 7051). Erkek kardeşi Ahmed Çelebi'nin ise Latîfi'nin *Tezkire*'sini yazdığı tarih olan 1546'dan önce Kanuni devrinde öldüğü anlaşılmaktadır (Latîfi, 1314: 173; Sevgi, 2003: 111). Annesi hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunamamış olan Rızâî Mahmud Efendi'nin hiç evlenmediği rivayet edilmektedir (Mehmed Süreyya, 1308: 4/313; Uzun, 2008: 71; Karataş, 2013: 33). Vârisleri arasında kendi alt soyundan gelen kimsenin bulunmaması bu durumu doğrulamaktadır.

2. Vefatı

Rızâî Mahmud Efendi'nin ölüm tarihi üzerinde birkaç farklı görüş bulunmaktadır. Atâyî ve Mehmed Süreyya onun 29 Cemaziyelahir 987/23 Ağustos 1579'da vefat edip Eyüp Sultan Türbesi yakınlarına defnedildiğini ifade etmişlerdir (Atâyî, 2017: s. 1000; Mehmed Süreyya, s. 313). Müstakimzâde ise 100 yaşına yaklaşmışken 1 Receb 987/24 Ağustos 1579'da bu dünyadan göçtüğünü ölümüne tarih düşürülen bir beyte dayanarak bildirmiştir (Müstakimzâde, 2014: 458):

Ta'miyye vechi üzre târihin

Didi hâtif Rızâî bî-dil (987)

Kınalızâde ve Şemseddin Sami ise onun, ay ve gün vermeksizin 988/1580-81 yılında ömrünü tamamladığını dile getirmektedir (Kınalızâde, 1989: 409; Şemseddin Sami, 1308: III/2286). Baba Çelebi'nin vakfiyesinin Evâil-i Cemaziyelahir 988/Temmuz 1580 tarihinde düzenlendiği göz önüne alındığında tüm bu

3 *Sicill-i Osmanî*'de Trabzonlu olduğu dile getirilmekteyse de bu kabul görmemiştir. Bkz. Mehmed Süreyya (1308: 4/ 313).

tarihler imkân dâhilindedir. Vakfiyenin düzenlenmesi esnasında vârisleri hazır bulunup, mirastaki hisselerini mahkeme huzurunda teslim aldıkları ve böylece zimmetini ibra ettiklerini bildirmişlerdir. Bundan sonra vakfiye tanzim edilmiştir. Dolayısıyla ölümüyle vârislerin mahkemede hazır buldukları tarih arasındaki zaman farkının yakın olması daha makul görünmektedir.

Eyüp Sultan Türbesi civarında olduğu ifade edilen kabrinin (Atâyî, 2017: 1000; Müstakimzâde, 2014: 458) yerini sağlığındayken kendisinin seçtiği anlaşılmaktadır. Zira 982-983/1574-1575 tarihli Eyüb Vakfı muhasebe kayıtlarında icâre-i mu'accele ile mezar yeri kiralyanlar arasında Baba Çelebi'nin de ismi geçmektedir. Baba Mahmud 4800 akçeye 4×10 zira' ebatlarında bir mezar yeri kiralamıştır (Yerasimos, 1998: 148).

3. Vakfiyeleri

Rızâî Mahmud Efendi'nin vakfiyesinin günümüze ulaşabilen iki farklı nüshası bulunmaktadır. Bunlardan ilki ciltli halde olup 20 varaktır. Vakfiyenin başında Rumeli Kazaskeri Mehmed b. Şeyh Mehmed tarafından aslına uygun olarak çıkarılmış bir suret olduğu ifade edilmiştir; BOA, TS.MA.d. 6989'da kayıtlıdır. Vakfiyenin sonunda Evâil-i Cemaziyelahir 988/Temmuz 1580 tarihinde yazıldığı dile getirildikten sonra büyük bir kısmı ilmiye sınıfına mensup, devrin önde gelenlerinden yirmi dört kişinin ismi şuhûdu'l-hâlde yazılmıştır. Kâtip yirmi beşinci isim olarak kendini "Kâtibu'l-hurûf Mevlânâ Muslihuddin b. Muharrem Fakih el-Mülâzım mine'l-kâdî bi'l-askeri'l-muzafferi bi-Vilâyeti Anadolu" şeklinde kaydetmiştir. Farklı bir tarih bulunmadığına göre söz konusu suret, vakfiyenin düzenlendiği esnada istinsah edilmiş olmalıdır.

İkinci nüsha ciltli değildir ve tomar halinde uzunca bir şekilde yazılmıştır; BOA, TS.MA.d. 7051'de kayıtlı olup 14 Zilkade 1000/22 Ağustos 1592'de çıkartılmış bir surettir. Kâtibi Mehmed b. Yusuf'dur. Vakfiyenin baş taraflarında iki mühür ve kâtibin yanı sıra üç farklı isim daha yer almaktadır. Bunlar vakfiyenin kural-lara uygunluğunu onaylamışlardır. İki kazasker dairesine mensup olup, ilki Anadolu Kazaskeri müvel-lâsı⁴ İvaz b. Balı iken diğeri Rumeli kazaskeri Muhammed b. Mustafa'dır. Üçüncü kişi ise evkâf müfettişi Hüseyin b. Yusuf'tur. Bu isimlerin hemen üstünde vakfın istibdali ile ilgili bir fetva sureti kaydedilmiştir:

Sûret-i Fetvâ-yı Şerif;

Zeyd mütevellisi olduğu vakıf nukûdu zâyi' olmak ihtimâli olmağla re'y-i hâkimle vakfın nâfi' akara tebdîle kâdir olur mu? Beyân buyurula.

el-Cevâb: Olur.

Ketebe el-Fakîr Ali -ufiye anhu-.

Evâil-i Cemaziyelahir 988/Temmuz 1580 tarihli nüshada yer almayan bu fetvanın sahibi Ali, Zenbilli Ali Efendi olmalıdır. Zira onun bu yönde bir fetvası bulunmaktadır (Zenbilli Ali Efendi, 1995: 201)⁵.

Her iki vakfiye nüshası karşılaştırıldığında birkaç kelimenin farklı yazılışı dışında asla taalluk eden bir de-ğişikliğin bulunmadığı görülmektedir⁶. Vakfiye, Rızâî Mahmud Efendi'nin ölümünden sonra vasi olarak tayin etmiş olduğu Hoca Sadeddin Efendi tarafından düzenlettirilmiştir. *Tâcü't-Tevârih* yazarı ve Osmanlı

4 Müvellâ, belirli bir davayı veya ihtilâfı çözmek için ya da hakem, bilirkişi olmak üzere tayin edilen yetkiliye verilen addır. Bkz. (Sertoğlu, 1986: 235).

5 Vakfiyede kaydedilmiş aynı ifadeler, Çatalcalı Ali Efendi'nin fetvaları arasında da yer almaktadır. Bkz. *Fetvâ-yı Ali Efendi* (1324: 242). Ancak vakfiyenin istinsah tarihi göz önüne alındığında söz konusu fetvayı veren "Ali" nin Zenbilli Ali Efendi (ö. 932/1526) olduğu anlaşılacaktır. Zira Çatalcalı Ali Efendi 1041/1631'de dünyaya gelmiştir. Fetvalarına ait en eski tarihli yazma nüsha ise 1100/1689 yılına aittir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İpşirli (1993: 234-235); Kallek (1995: 438).

6 Örneğin ilk vakfiyede vakfa ait emlakın konumlarını bildirmek için kullanılan "mahalle-i" kelimesi, ikinci vakfiyede üç yerde "mah-rûse-i" şeklinde ifade edilmiştir. Aynı şekilde ilk vakfiyede "tarîk-i âmmm" ikincisinde "tarîkle", ilkinde "hâl-i huyûtunda" olan ifade ikincisinde "hayatında" olarak kaleme alınmıştır.

Devleti'nin 22. Şeyhülislamı olan Hoca Sadeddin Efendi vakfiyenin düzenlendiği tarihlerde III. Murad'ın hocası olduğundan sarayda "Hâce-i Sultani", "Reîsu'l-ulemâ", "Hoca-i Cihan Sadeddin Efendi" gibi unvanlarla anılmaktaydı ve bir hayli nüfuzluydu (Daş, 2003: 101). Henüz kırklı yaşlarındaki Hoca Sadeddin'in saray nezdinde saygı duyulan Rızâî Mahmud'un hayır işlerini yerine getirmek ve vakfiyesini tanzim ettirmek üzere tayin edilmesini, her ikisinin de saygın konumu ve aynı çevreden oluşlarıyla izah etmek mümkündür.

Hoca Sadeddin kendisine tevdi edilen bu işlemleri vekil olarak tayin ettiği Mevlânâ Ahmed Çelebi aracılığıyla yapmayı tercih etmiştir. Mevlânâ Ahmed Çelebi, mütevellî Ahmed Çelebi b. Mehmed'in de hazır bulunduğu mahkemede Rızâî Mahmud Efendi'nin önce henüz sağlıklıyken düzenlediği iki vakfiyeyi anlatarak söze başlamıştır. Bu vakfiyelerden günümüze ulaşmamış olan ilkinin varlığını;

"Bundan esbak Mahrûse-i Kostantiniyye'de Mevlânâ Hamdi Mehmed eş-şehîr bi-Saçlı Emir Efendi hâkimu'ş-şer' iken üç kere yüzbin altmış bin (360.000) râyicu'l-vakt dirhem-i Osmanîyi cümle malından ifrâz ve ihrâc idüb vakf ettikten sonra mütevellîye teslim edip her nice isterse zikr olunan nukûdun tasarrufun ve tağyîr ve tebdîlin ve ibdâl ve istibdâlin kendü nefsi-i nefislerine şart idüb zikr olunan meblağın vakfiyetin Mevlânâ-yı müşârûn ileyh hükm edip tescîl edip müstegall-i vakf-ı yed yazmış idi,"

ifadeleriyle haber vermektedir (BOA, TS.MA.d. 6989, 6 a-b). Buna göre Rızâî Mahmud Efendi 360.000 nakit akçeyi mütevellîye teslim edip, değiştirme hakkını kendisinde saklı tutmak üzere vakfettiğini İstanbul kadısı -Saçlı Emir Efendi diye meşhur- Mevlânâ Hamdi Mehmed'e tescil ettirmiştir. Bu ifadelerde vakfiyenin tarihine ilişkin bilgi verilmemiştir. Ancak Saçlı Emir Efendi'nin 958/1551-52 yılında İstanbul kadılığı görevini yerine getirdiği göz önüne alınırsa ilk vakfiye de bu yıllarda düzenlenmiş olmalıdır (Beyazıt, 2014: 141).

Ahmed Çelebi bundan sonra vâkıf Rızâî Mahmud Efendi'nin yine hayatta ve sağlıklı iken, sahip olduğu on iki mülkünü sınırları ve müştemilâtı ile birlikte ayrıntılı bir şekilde sıralayıp vakfettiğini, bunlardan Kasımpaşa Mahallesi'nde yer alan iki menzilin kendisinin vefatından sonra satılıp geliriyle bir medrese yapılmasını arzu ettiğini dile getirmiştir. Değişiklik yapabilme hakkını elinde bulunduracak şekilde düzenlediği bu vakfiyenin tescil tarihi Evâil-i Muharrem 965/Ekim 1557'dir⁷. Ahmed Çelebi içeriğini ifade ettiği bu vakfiyeyi yazılı olarak da mahkemeye ibrâz etmiştir. Mahkemeye teslim edilen vakfiye okunup incelendikten sonra muhtevasının Ahmed Çelebi'nin dile getirdiklerine uygun olduğu anlaşılmıştır.

Mahmud Efendi hiç evlenmediği için geride mirasçı olarak kendi alt soyundan gelen akrabası bulunmamaktadır. Az sayıdaki yakını vakfiyenin tanzimi esnasında mahkemede hazır bulunmuşlardır. Bunlar vâkıfın anne- baba bir kız kardeşi merhûme Fatma Hatun'un oğlu olan merhûm Mustafa Bey'in oğlu Zülfikar ve kızı Fatma ile anne-baba bir diğer kız kardeşi merhûme Ayşe Hatun'un kızı merhûme Fatma Hatun'un oğulları Şükrullah ve Mustafa'dır. Böylece toplam dört kişi olan mirasçıları, kız kardeşlerinin torunlarıdır. Onlar Mahmud Efendi'nin ne kadar uzun bir ömür sürdüğünün de adeta kanıtı gibidir. Zira kardeşlerinin

7 "...Bu cümle zikr olunan akarâtı vakf ettikten sonra Kasım Paşa Mahallesi'nde vâkî' olub hudûduyla mezkûr olan iki menzil vâkıf fevt olduktan sonra mütevellî ve hâkimu'ş-şer' marifetiyle bey' olunub semeni medrese-i şerîf binasına sarf oluna deyu şart edip ve cümle evkâfının tevliyeti ve nezâreti ve tebdîli ve tağyiri ve taklil ve teksiri ve ibdâl ve istibdâli ve ziyâde ve noksani ve 'azli ve nasbi ve ahz u terki sâir vücûh-ı tasarrufatı ve sunûf-ı teberru'âtı kendilerinin yed-i kerîmelerinde koyub ve nefsi-i nefislerine müfevvez kılib kendülerinden sonra evkâfının tevliyetini fahrû'l-emâsîl ve'l-emced Abdurrahman Çelebi b. Muhammed'e ba'de-hu re'y-i hâkimu'ş-şer'e müfevvez ola deyu şart edip zikr olunan evkâfı li-ecli'l-ahkâm ve't-tescîl mütevellîye teslim ettikten sonra mahmiye-yi mezbûrede ol vakit nâibu'ş-şer' olan Mevlânâ Emrullah b. Mehmed evkâf-ı mezkûrenin sıhhat ve vakfiyyetine ve lüzûmuna hükm edip 965 senesinde vâkî' şehri-i Muharremi'l-harâmın evâili ile müverreh bir vakfiye yazmış idi deyüp vakfiye-yi mezbûreyi ibrâz edip ..." (BOA, TS.MA.d. 6989, 9a-9b).

de, onların çocuklarının da tamamı bu dünyadan ondan çok daha önce ayrılmıştır. Geride kalan dört mirasçının huzurunda Mahmud Efendi'nin 360.000 akçeyi vakıf için borç olarak ödemeyi taahhüt ettiği resmî olarak ispat edilmiş ve bu miktar terekeden ayrılmıştır. Bundan sonra mirasçılar hisselerine düşen miktarı almışlar ve başka bir hakları kalmadığını ibrâz edip çekilmişlerdir. Tüm bu işlemlerin ardından Mahmud Efendi'nin ölümünden sonra yürürlüğe girmesi için vasiyet ettiği vakfiyesi mütevellî huzurunda dile getirilmiş ve geçerli olduğu onaylanıp kayda geçirilmiştir (BOA, TS. MA.d. 6989, 15b-19a; BOA, TS.MA.d. 7051)

4. Vakfın Hayır Hizmetleri

4.1. Mescid ve Medrese İnşası

Rızâî Mahmud Efendi ilk vakfiyesinde satılıp bedelinin medrese binasına harcanmasını istediği Kasımpaşa'daki iki menzilin sağlığında satmış ve buradan elde ettiği 360.000 akçenin mirasından alınmasını vasiyet etmiştir. Ölümünden sonra mirasçılarının alacakları miras hakkı ödendikten sonra söz konusu 360.000 akçe mütevellîye teslim edilmiştir. Bu esnada mütevellînin elinde Mahmud Efendi'nin sağlığında, 958/1551-52'de teslim ettiği 360.000 akçe zaten bulunmaktadır ve böylece vakfın nakit mal varlığı toplam 720.000 akçeye ulaşmıştır.

Rızâî Mahmud Efendi ölümünden sonra vasiyeti üzerine Hoca Sadeddin tarafından düzenlenen vakfiyesinde elde mevcut bulunan 720.000 akçe nakit parayla bir mescid inşa edilmesini istemektedir. Bu mescidin yakınında ayrıca bina edilecek on odaya yerleştirilecek ilim ehli on sâlih kimseye Hadis, Tefsir gibi İslâmî ilimlere dair dersler verilecektir. Bu dersleri verecek hocanın ise resmî vazifeden el etek çekip emekli olmuş, ilim ehli, sâlih, dindar ve takva ehli bir kimse olması gerektiği ifade edilmiştir. Belirli günlerde inşa edilen mescide gelip mescidin yakınındaki odalarda meskûn olan bu on talebeye Hadis okuyacak, uygun olanlara da Hadis, Tefsir ve diğer dinî ilimlere dair dersler vermesinin mukabilinde on beş akçe ücret alacaktır. Ders verdiği öğrencilere de günde birer akçe ödenecektir. Bunun yanı sıra kırâat ilmine ayrıca önem verilmiş ve Kırâat-ı 'Aşera'yı iyi bilen, Kur'ân-ı Kerim'i tecvid ve tertille okuyabilen bir şeyhu'l-kurrânın da on öğrenciye kırâat-ı 'aşera üzere Kur'ân dersleri talim ettirmesi arzu edilmiştir. Kur'ân derslerine devam eden on öğrenciye de birer akçe verilecek, hocaları ise beş akçe ücret alacaktır. Tüm bu şartlar aslında İslâmî ilimlerin öğretildiği dönemin mutadlarından sayılabilecek yatılı bir medreseye işaret etmektedir. 18. yüzyılda "Baba Mahmud Efendi Medresesi" (BOA, C.MF. 18/883; C.MF. 182/9096), "Baba Mahmud Efendi Darülhadisi" (BOA, TSMA.E 406/31; AE. SAMD.III. 24/2254; AE.SMS.T.III 289/23161; TSMA.E 765/13), "Baba Mahmud Darülhadisi" (BOA, AE.SAMD.III 24/2254; TSMA.E 765/13) adlarıyla anılan bir medresenin varlığı bilinmektedir. Bu medresenin yeri belgelerde "İstanbul'da Saraçhane kurbünde" (BOA, TSMA.E 765/13), "İstanbul'da Haydarhane⁸ kurbünde" (BOA, TSMA.E 765/13; AE.SMHD.I. 34/2023; TSMA.E 406/31; C.MF. 182/9096; TSMA.E 406/31), "İstanbul'da Saraçhane kurbünde Karagöz Mahallesi'nde" (EV.HMH.d. 8395), "Şehzâde kurbünde Muhtesib Karagöz Mahallesi'nde"⁹ (İ.DH. 541/37670) şeklinde geçmektedir.

Medresenin adının ilerleyen yıllarda "Baba Mahmud Bekir Ağa" olarak da anılmaya başlandığı görülmektedir. Bu ismin geçtiği elimizdeki en erken tarihli belge 29 Zilhicce 1259/20 Ocak 1844'de İstanbul

8 Haydarhane Camii ve Tekkesi Fatih'de Saraçhane'de Horhor Caddesi civarında II. Bayezid döneminde Şeyh Ali Haydar Dede tarafından tesis edilmiştir. Haydarî Hüseyin Dede Zaviyesi olarak da bilinen ve uzun yıllar Kadiriî tarikatına bağlı olarak hizmet veren Haydarhane, 1307/1891'de yıkılmış ve 1308/1892-93'te yeniden inşa edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Köse (Aralık 2018: 849-850); Ayvansarâyî (2001: 139); Öz (2015: 1/69).

9 Muhtesip Mehmed Bey'in inşa ettirdiği Muhtesib Karagöz Mescidi Saraçhane'de Horhor Caddesi Kavalalı Sokak'ta bulunmaktaydı. Bkz. Ayvansarâyî (2001: 228); Öz (2015: 82); Göncüoğlu (2009: 56).

ve civarındaki medreselerde bulunan talebelerin nüfusunu gösteren defterdir (BOA, NFS.d. 58, s. 141). Burada medresede sakin olan on beş kişi kaydedilmiş ve “Şehzâde civarında Muhtesib Karagöz Mahallesi’nde kâin ahşab olarak 7 odalı Baba Mahmud Bekir Ağa’nın Darülhadis Medrese-i Şerifi” başlığıyla gösterilmiştir. 1265/1849 yılında da medrese “İstanbul’da Şehzâde Câmi-i Şerifi civarında Muhtesib Karagöz Mahallesi’nde vâki’ Baba Mahmud Bekir Ağa Medresesi” olarak kayda geçirilmiştir (BOA, DVN. 51/66). Kütükoğlu, İstanbul ve civarında bulunan medrese ve camilerdeki talebe ve hademelerin nüfusunun kaydedildiği 25 Cemaziyevvel 1206/20 Ocak 1792 tarihli defterde Kıztaşı ile Şehzâdebaşı arasındaki medreseler arasında gösterilen “Darülhadis-i Ebubekir Efendi”nin, Baba Mahmud Bekir Ağa Darülhadisi ile aynı yer olduğu kanaatindedir (BOA, KK.d. 6589, s. 11; Kütükoğlu, 2000: 259). Darülhadisin yerinin de Pervititch’in hazırladığı İstanbul planında Şehzâdebaşı’nda Kavalalı Sokağı’nda Subhi Paşa Konağı’nın üst tarafında gösterildiğini belirterek İstanbul Üniversitesi Film Merkezi¹⁰ binasının civarında bulunabileceğini ifade etmektedir (Kütükoğlu, 2000: 259; Kütükoğlu, 1976-77: 304).

Baba Mahmud Medresesi’nin özellikle medreselerdeki öğrenci kayıtlarını gösteren defterlerde niçin “Bekir Ağa” ya da “Ebubekir” adıyla birlikte kullanılmış olduğu elimizdeki verilerle şimdilik aydınlatılmamıştır. Zira bu kayıtlarla paralel zamanlarda da daha sonra da “Baba Mahmud” tek başına söz konusu medreseye ad olmayı sürdürmüş görünmektedir¹¹.

Baba Mahmud evkafından söz edilirken vakfa ait tek kurum olarak karşımıza medresesi çıkmaktadır. Vakfiyesinde inşa edilmesini istediği mescidin varlığına dair hiçbir kayda rastlanmamıştır. Aslında bu durum vakfiyenin 14 Zilkade 1000/22 Ağustos 1592’de istinsah edilmiş olan ikinci nüshasının baş taraflarına yazılan vakfın istibdali ile ilgili fetvayı da açıklamaktadır. Esas vakfiyenin düzenlenişin ardından geçen on iki yıl içinde mescidin inşası gerçekleştirilememiş olmalıdır.

4. 2. Ailesi ve Utekâsına Yönelik Hayır Hizmetleri

Mahmud Efendi daha önce de ifade edildiği üzere ilmiye sınıfına mensup bir ailede yetişmiştir. Babası Mevlânâ Sinan b. Hacı Hamza Bolu’ya bağlı Çağa kazâsında kadılık vazifesini yerine getirdiği sırada bir mescit ve bir muallimhane yaptırıp 40.000 akçe vakfetmiştir (438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530), 1994: 445). Mahmud Efendi de 1530’dan önce var olduğu bilinen bu mescidin bakım ve onarım masrafları için kendi vakfından bir pay ayrılmasını istemiştir. Buna göre vakfın gelirlerinden arta kalan kısmından yeterli bir miktar babasının mescidi için harcanacaktır. Vakfiyede geçtiği şekliyle “kifâyet miktarı” olarak nitelendirilen bedelin ne kadar olacağına dair bir ayrıntı verilmemiştir.

Kanuni devrinde Filibe’de kadılık yapmış olan erkek kardeşi Ahmed Çelebi de tıpkı babası ve kardeşi gibi ilmiyeye mensuptur ve Filibe’de kadılık yapmıştır (Latîfî, 1314: 173). Ahmed Çelebi’nin Filibe’de bir cami ve bir de muallimhane inşa ettirdiği düşünülmektedir. Evliya Çelebi’nin 17. asrın ortalarında Filibe’yi ziyaret ettiği esnada şehrin içinde “rûşen” olduğunu zikrettiği Yeşiloğlu Camii uzun yıllar varlığını sürdürebilmiştir (Evliya Çelebi, 1999: 217). Zira 1908’de Filibe’de Aslıhan Bey Mahallesi’nde Yeşiloğlu Camii’nin ayakta olduğu bildirilmektedir (Karta, 2005: 112). Ayverdi’nin son devirde “Yeşil Camii” şeklinde anıldığı-

10 İstanbul Üniversitesi Film Merkezi 1956 yılında Anadolu uygarlıklarının belgesel filmlerle tanıtımını sağlamak gayesiyle kurulmuştur. Bkz. Çelikan (2020: 536).

11 “İstanbul’da Haydarhane kurbünde vâki’ Merhûm Baba Mahmud Vakfı’ndan” (29 Şaban 1211/27 Şubat 1797) (BOA, C.EV. 80/3973); “Haydarhane nezdinde vâki’ Merhûm Baba Mahmud Efendi Medresesi” (21 Safer 1205/30 Ekim 1790) (BOA, C.MF. 18/883); “Baba Mahmud Efendi Darülhadisi” (3 Şaban 1214/31 Aralık 1799). (BOA, TSMA.E 406/31); “Şehzâde kurbünde Muhtesib Karagöz Mahallesi’nde vâki’ Baba Mahmud Efendi Medresesi’nin” 26 Cemaziyelahir Sene 1282/16 Kasım 1865) (BOA, İ.DH. 541/37670); “Haydarhane civarında Baba Mahmud Efendi Kurrâhanesi” (20 Safer 1325/22 Mart 1323/4 Nisan 1907) (BOA, BEO. 3030/227237/2).

nı ve yakın zamanlara kadar varlığını sürdürdüğünü teyit ettiği bu camiye ilerleyen süreçte ek vakıflarda bulunduğu anlaşılmaktadır (Ayverdi, 1982: 29, 30; BOA, HAT 1447/51). Ancak kardeşi Mahmud Efendi vakfiyesinde buradaki camiye değil de mektebi desteklemeyi tercih etmiştir. Yeşilzâde Ahmed Efendi'nin Filibe'de Haracî Hamza Mahallesi'nde inşa ettirdiği mektebin tamiri için Rızâî Mahmud Efendi yeterli miktarda para sarf edilmesini istemiştir (BOA, TS.MA.d. 6989, TS.MA.d. 7051). 1132/1720 yılına ait bir belgede bu mektebe muallim ataması yapıldığı kaydedilmiştir (BOA, İE.EV.56/6200). Demek ki mekteb 18. asırda henüz faaliyetini sürdürmektedir.

Rızâî Mahmud Efendi akrabalarından fakir olanlara günde on beş akçe ayrılmasını arzu etmiştir. Bundan sonra artacak olan gelirlerin ise yetim ve dullardan uygun bulunan kimselerin nafaka ve giyim-kuşam ihtiyaçlarının karşılanmasına sarf edilmesini istemiştir.

Osmanlı toplumunda adet olduğu üzere utekâ yani azat edilmiş köleler de vakfiyede kendilerine yer bulmuşlar, hatta doğrudan isimleri verilerek kendilerine azımsanmayacak bir miktar ödenmesi şart koşulmuştur.¹²Rızâî Mahmud Efendi bunların dışında yakınlık derecesinden bahsetmediği iki kişiye daha yevmî akçe tayin edilmesini istemektedir.¹³

Tablo 1. Utekâsından ve diğer uygun gördüğü kişilerden yevmiye verilmesini istedikleri

İsmi	Ücreti
Haydar b Abdullah	10 akçe
Cafer b Abdullah	10 akçe
Hasan b Abdullah	5 akçe
Mevlânâ Mehmed Çelebi b İlyas	5 akçe
Seyyid Mehmed	3 akçe

5. Vakfın Görevlileri ve Kendilerine Ödenen Ücretler

Mahmud Efendi vakfı için mütevellî ve nâzır tayinini bizzat kendisi yapmış buna göre tevliyet için Ahmed Çelebi b. Mehmed'i uygun bulurken nezâret vazifesine ise Mevlânâ Ahmed Çelebi b. Sinan'ın getirilmesini arzu etmiştir. Bunların dışındaki vakıf görevlilerinden öğrenim faaliyetinde bulunacak hocalar ile vakfın kâtibi ve muhasebecisi konumundaki câbîsinin nasıl kimseler olması gerektiğine dair bazı şartlar öne sürmüştür. Buna göre mescidin yakınına inşa edilecek odalarda kalan öğrencilere ders verecek müderris ilim sahibi, sâlih, dindar, takva ehli ama emekli bir kişi olmalıdır. "Tarîk-i mansıbdan fâriğ ve mütekâid" bulunma şartının öncelikli olarak yazılmasının ardında ilim taliplerine rehberlik edecek hocalarının başka meşguliyetinin olmaması, dolayısıyla kafası dingin ve huzurlu bir şekilde öğrencileriyle ilgilenmek için yeterli vakte fazlasıyla sahip bulunması düşünülmüş olabilir. Kendisi de uzun yıllar müderrislik yaptıktan sonra emekliye ayrılmış olan Rızâî Efendi belki de emeklilik günlerinin nasıl daha verimli geçirileceğini tecrübe etmesinden hareketle böyle bir şart öne sürmüştür. Böylece vakfiyede müderrise dair ifadeler;

"tarîk-i mansıbdan fâriğ ve mütekâid bir ehl-i ilim ve sâlih ve deyyin ve takiyy kimesne eyyâm-ı mu'tâdede mescid-i mezbûra gelib hücerât-ı mezkûrede sâkin olan sulehâ-i mezbûrûn mahzarlarında kütüb-i ehâdîsden bir mikdâr hadîs-i şerîf nakl eyleyüb ve tefsîr

12 "Utekâmdan Haydar b. Abdullah'a yevmî on akçe vazife verile ve Cafer b. Abdullah'a yevmî on akçe vazife verile ve Hasan b. Abdullah'a yevmî beş akçe vazife verile" (BOA, TS.MA.d. 6989, TS.MA.d. 7051).

13 "Mevlânâ Mehmed Çelebi b. İlyas'a yevmî beş akçe vazife verile ve Seyyid Mehmed'e yevmî üç akçe vazife verile" (BOA, TS.MA.d. 6989, TS.MA.d. 7051).

ve hadîs kırâatına kâdir olanlara ders verib ve sâir ‘ulûm-i diniyye ve şer’iyye dahi kırâata râğib bulunursa onlara dahi ders verib yevmî on beş akçeye mutasarrif ola”

şeklinde kaleme alınmıştır.

İlim taliplerine kırâat dersi verecek şeyhu’l-kurrâ için de müderrise benzer ayrıntılı şartlar karşımıza çıkmaktadır. Buna göre şeyhu’l-kurrâ, kırâat-ı ‘aşerayı iyi bilmeli, pek tabii ki tecvid ilmine vâkıf bulunmalı ve Kur’ân-ı Kerim’i tertîl üzere kırâate kadir Kur’ân ehli bir kimse olmalıdır. Mesleğini icra için gerekli donanımının yanı sıra ahlâkî meziyetleri de dikkate alınmakta, sâlih ve takva ehli bir mü’min olması istenmektedir¹⁴.

Vakfın kâtipliğini yapacak kimse ise öncelikle “müstakîm” yani doğru, dürüst bir kimse olmalıdır. Yazı ve muhasebeyi iyi bilmesi de elbette vazifesini icra edebilmesi için gereken özellikler arasındadır¹⁵. Câbîden ise tek ama etkili bir beklenti vardır o da tıpkı kâtib gibi “müstakîm” bulunmadır¹⁶. Bunların dışındaki görevliler için özel nitelikler belirlenmemiştir. Onların seçimi konusundaki tasarruf yetkisi mütevelliyeye bırakılmıştır.

Tablo 2. Vakfiyedeki görevlendirmeler

Görevli	Görev yeri	Nitelikleri	Ücreti
Nâzır			10 akçe
Mütevellî			20 akçe
İmam	Vâkıfın parasıyla inşa ettirilecek cami		4 akçe
Müezzin	Vâkıfın parasıyla inşa ettirilecek cami		3 akçe
Kayyım	Vâkıfın parasıyla inşa ettirilecek cami		2 akçe
Medrese talebeleri (10 kişi)	Mescidin yanında inşa ettirilecek odalar		Toplam 10 akçe
Müderris	Mescid (hücrelerdeki öğrencilere)	Emekli, ilim sahibi, sâlih, takva ehli	15 akçe
Şeyhu’l-kurrâ	Yer belirtilmemiş	Kırâat-ı aşerayı iyi bilen, Kur’ân-ı Kerim’i tecvid ve tertille okuyabilen, sâlih ve takvalı	5 akçe
Câbî		Müstakîm	5 akçe
Kâtib		Müstakîm, muhâsib ve ehl-i kalem	5 akçe
Cüzhanlar (10 kişi)	Mescid		1,5 akçe (her biri için)

Vakfiyede ayrıca her gün sabah namazından sonra on kişinin bir araya gelip vâkıfın ruhu için Kur’ân-ı Kerim’den birer cüz okumaları istenmektedir. Böylece üç günde bir hatim indirilecek ve vâkıfın ruhuna dua edilecektir. Cüzhanlıkla görevlendirileceklerin kimler olduğu vakfiyede belirtilmiştir. Bunlardan üçü imam, müezzin ve câbîdir. Geriye kalan yedi kişinin tayin yetkisi Hoca Sadeddin’e bırakılmış ve her birine okudukları cüzlerin karşılığında vakfın gelirlerinden günde bir buçuk akçe ödenmesi öngörülmüştür.

14 “Ehl-i Kur’ân’dan usûb-ı kırâat-ı ‘aşeraya ‘âlim ve Nazm-ı Şerîfi tecvid ve tertille kırâate kâdir bir sâlih ve takiyy kimesne şeyhu’l-kurrâ olub eyyâm-ı mu’tâdede ‘ala nehci’l-âdet mescid-i mezbûra gelib talebe-i ehl-i Kur’ân’dan on nefer kimesneye kırâat-ı ‘aşerayı talim idüb yevmî beş akçeye mutasarrif ola” (BOA, TS.MA.d. 6989; TS.MA.d. 7051).

15 “Bir müstakîm ve muhâsib ve ehl-i kalem kimesne kâtib nasb olunub cihet-i kitâbeti kemâ hiye edâ ettikten sonra yevmî beş akçe vazife verile”

16 “Evkâf-ı mezbûreye bir müstakîm kimesne câbî olub hizmet-i cibâyeti kemâ hiye eda ettikten sonra yevmî 5 akçe vazife verile”

6. Vakfın İşleyişi ve Tespit Edilebilen Görevlileri

6.1. Baba Mahmud Medresesi/Darülhadisî

Rızâî Baba Mahmud Efendi'nin hayatını anlatan kaynaklarda onun Süleymaniye Camii yakınında bir medresesi olduğu bilgisi verilmektedir (Atâyî, 2017: 1000; Müstakimzâde, 2014: 458; Mehmed Süreyya, 1308: 4/313). Baba Çelebi adıyla bilinen bu medrese Mimar Sinan tarafından inşa edilmiştir (Sâî, 2003: 103, 188). İnşa tarihi belli olmayan medresenin kırklı medreseler arasında yer aldığı ifade edilmektedir (Baltacı, 1976: 119). Bu bilginin kaynağı, el-Mevlâ Ma'rûf Efendi'nin kırk akçe ile Sultan Süleyman Camii yakınındaki Baba Çelebi Medresesi'nde müderris olduğunun dile getirilmesidir. Buna göre Ma'rûf Efendi, Baba Çelebi Medresesi'nden sonra Muharrem 987/Şubat-Mart 1579'da Eski İbrahim Paşa Medresesi'ne atanmıştır (Atâyî, 2017: 943). Burada dile getirilen tarih, Baba Efendi'nin vakfiesinin düzenlenmesinden daha öncesine aittir. Bu durumda Baba Efendi'nin medresesinin vakfiye düzenlenmeden önce inşa edilmiş olma ihtimali ortaya çıkacaktır. Eğer böyle kabul edilirse vakfiyede medrese binası için vakfedilen iki ev ve inşa edilmesi istenen talebe hücreleri nasıl değerlendirilecektir? Baba Mahmud'un iki ayrı medresesi mi vardır? Yoksa Atâyî'nin verdiği tarihte bir yanlışlık mı söz konusudur? Baba Efendi'nin iki medresesi olduğuna dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak yine de bu hususa dair elimizdeki veriler şimdilik yeterince açık olmadığından konuya ihtiyatla yaklaşmakta fayda vardır. Farklı belge ve kaynaklar ortaya çıktıkça durum daha iyi anlaşılacaktır.

Kesin olan husus ise Rızâî Mahmud Efendi'nin vakfı bünyesinde uzun asırlar boyunca hizmet vermiş bir medresenin varlığıdır. Medresede öğrenim göreceğ öğrencilerin iskânı için yapılmasını planladığı on hücre/oda Saraçhane'de Haydarhane vakfına ait bir arsa üzerinde inşa edilmiştir. Bu medresenin arsası için yılda 90 akçe mukataa ödenmektedir¹⁷. Ancak gurre-i Rebiulahir 1121/10 Haziran 1709 tarihli bir mahkeme kaydına göre 50 yılı aşkın süredir Haydarî Hacı Hüseyin Tekkesi şeyhinin almakta olduğu Baba Mahmud Darülhadisî'nin arsasının mukataasına bir süredir yine aynı vakfa ait Haydarhane Mahallesi'ndeki mescidin mütevellisi el koymaktadır. Söz konusu mukataanın haksız yere alındığı dile getirilerek durumun eski haline döndürülmesi istenmektedir (İstanbul Kadı Sicilleri, Bab Mahkemesi 92 Numaralı Sicil (H. 1120-1121/M. 1709), 2019: 60/420, hüküm no: 474)

Vakfiyede on olarak öngörülen hücre/oda ve talebe sayısı 1206/1792'de sekiz oda ve sekiz hücre sahibi olarak kaydedilmiştir. Hücre sahibi sekiz kişiden üçünün hizmetinde ikisi mülâzım olmak üzere üç molla bulunmakta, böylece medresede yaşayan toplam nüfus on bire ulaşmaktadır (BOA, KK.d. 6589, 11). 1259/1844'de ahşaptan yapıldığı ayrıntısı verilen yedi oda ve toplam on beş medrese sâkini kaydedilmiştir. Bunlardan sekiz kişi 20-28 yaşlarında iken dördü 30-36, üçü ise 40-45 yaş aralığındadır (BOA, NFS.d. 58). 1286/1869 yılında ise medresenin nüfusu yirmi iki kişiye ulaşmıştır (Kütükoğlu, 1976-77: 295; Kütükoğlu, 2000: 260). Medresede sâkin olanların bazıları dersiâmdır ve uygun bir görevin tevcihini beklemektedirler. Bunlardan biri olan Ödemişli Seyyid Mehmed 2 Zilkade 1265/19 Eylül 1849'da Baba Hasan Alemî Mahallesi'nde bulunan Hüseyin Efendi Darülhadisî'ne, kendisi Edirne'de müftü olduğu için artık İstanbul'daki vazifesini yürütemeyeceğini bildiren Tirnovalı Hüseyin Efendi'nin

¹⁷ Baba Mahmud Vakfı'nın 1752-1762 yıllarına ait on yıllık muhasebesinde Darülhadisî'nin arsası için on yıllık mukataa bedeli olarak 90 akçe ödendiği kaydedilmiştir. Dolayısıyla mukataanın miktarı yıllık 90 akçe civarında olmalıdır (BOA, EV.HMH.d. 4895 1b).

yerine 20 akçe ile dersiâm olarak atanmıştır. Söz konusu atama işlemi için adayın imtihandan geçirildiği ve belli bir yaşa ulaşmış bulunmasının arzu edildiği, “*Seyyid Mehmed Emin Efendi’nin cihet-i mezkûreye ehliyeti lede’l-ımtihân zâhir ve sinni dahi 35 yaşını mütecâviz olduğu nâsiye-i halinden bâhir ve nümâyân olmağla*” ifadelerinden anlaşılmaktadır (BOA, A.DVN. 51/66).

Medrese farklı zamanlarda tamirden geçirilmiştir. Vakfın muhasebe kayıtlarında 1166/1752’de 1600 akçe, 1169/1755’de ise 14.400 akçe tamir masrafı yapıldığı bilgisi bulunmaktadır. Medresenin ocaklarının tamiri için de 13.760 akçe sarf edilmiştir (BOA, EV.HMH.d. 4895, 1b). Yaklaşık bir asır sonra 26 Cemaziyelahir 1282/16 Kasım 1865 tarihinde medrese yeniden tamire muhtaç hale gelmiş ve yapılan keşif sonucunda sadece en lüzumlu görülen tamiratın yapılabilmesi için 9500 kuruş masraf çıkartılmıştır.¹⁸Elzem olan bu tamiratın Yorgi Kalfa tarafından gerçekleştirilmesi planlanmış ve bu husus bir yıl sonra vakıflara ait tamirat keşif kayıtlarının gösterildiği defterde 27 Rebiulevvel 1283/9 Ağustos 1866 tarihiyle kendine yer bulmuştur (BOA, EV. d. 18486, 4b). 1293/1876’da ve 1310/1894’de medreseye müderris ataması yapıldığına göre hâlâ hizmet vermeyi sürdürmektedir (VGMA, d. 132/122, sıra no: 1004). 7 Muharrem 1325/20 Şubat 1907 tarihinde ise vakfın mütevellisinin vefatı müderris ve vakfın diğer görevlilerinin ücretlerinin ödenmesini sıkıntıya sokmuştur. Merhûm mütevellinin ardından vakfiyesinin kayıtlı olmadığı gerekçesiyle yeni müteveli atamasının geciktiği ve bu süre zarfında vakıf çalışanlarının ve müderrisin alacakları ücretler ve ta’âmiyye miktarı olarak belirlenmiş olan yıllık 220 kuruşun 1323 yılının Muharrem ayından itibaren ödenebilmesi için bir düzenleme yapılması gerekliliği dil getirilmektedir (BOA, BEO. 3030/227237/2). Medresedeki öğrencilerin ta’âmiyyesinin miktarı burada ayrıca zikredilmemiştir. Ancak yaklaşık otuz yıl önce, 1293/1876’da talebelerin ta’âmiyyesi 48, müderrisin ücreti ise 120 kuruş olarak kaydedilmiştir. Böylece toplam 168 kuruş müderris ve talebelerin payını oluşturmuştur (VGMA,d. 132 /122, sıra no: 1004). Eğer otuz yıllık süreçte müderris ücretinde büyük bir artışa gidilmediyse arta kalan 52 kuruş da diğer vazifeliler ve masraflara dair olmalıdır.

Ağustos 1330/Eylül 1914 tarihinde İstanbul medreseleri tek tek dolaşarak yapılan keşfin kaydedildiği defterde ise dokuz hücreli bu medresenin mahalle arasında evlerle çevrili ve sıkışmış bir halde bulunduğu, talebe iskân edilemeyecek derecede harap olduğu ifade edilmiştir. Hatta yeniden ihya edilip medrese olarak kullanılmasının sağlık açısından pek çok sakıncası bulunacağı da dile getirilmiştir. Kadro harici olarak kaydedilmiştir. 21 Kanun-ı Evvel 1334/21 Aralık 1918 tarihinde ise son derece harap olduğu zikredilmiştir (Kütükoğlu, 1978: 13, 82, 83). Bu tarihten sonra medreseye dair bir kayıt bulunmamaktadır. Dolayısıyla medresenin XVI. asırda başlayan eğitim serüveni XX. asrın başlarına kadar kesintisiz devam etmiş ve bu tarih itibariyle de sona ermiştir.

Medreseye ders vermek üzere atanan müderris/dersiâm ve şeyhu’l-kurrâlardan tespit edilebilenler Tablo 3.’de gösterilmiştir.

18 “Evkâf-ı mülhakadan Şehzâde kurbünde Muhtesib Karagöz Mahallesi’nde vâki’ Baba Mahmud Efendi Medresesi’nin elzem olan tamiratının keşif ve münakasası mücebince 9500 kuruş masraf ve müteahhidi ma’rifeti ve tamirat rûznâmçesi nezâreti ile bâ-tesviye vakfının hazîne-i celîle-i evkâf-ı hümayuna ‘inde’l-kuyûd tebeyyün eden 8709,5 kuruşu bi’l-mahsub üst tarafı olan 790,5 kuruşun dahi vakf-ı mezkûrun ilerüde düşecek mahlûlâtı mu’accelâtından tasarruf olunmak üzere” (BOA, İ.DH. 541/37670).

Tablo 3. Baba Mahmud Efendi Medresesi'nde Görev Alan Dersiâmlar¹⁹

Dersiâmın adı	Görevden ayrılma/gelme nedeni	Görevden ayrılma/Atanma Zamanı	Kaynak/Belge no:
İbrahim Efendi	Fevt oldu.	27 Zilkade 1124/26 Aralık 1712	BOA, İE.EV.25/2948
Ebubekir Efendi	Kendi isteğiyle atandı.	27 Zilkade 1124/26 Aralık 1712	BOA, İE.EV.25/2948
Eş-Şeyh İbrahim Efendi	Atandı.	28 Zilkade 1160/1 Aralık 1747	BOA, AE.SMST.III. 289/23161-1
Konevi Mehmed Efendi	İbrahim Bey'in kendi rızâsıyla şakirdi Mehmed Efendi'ye görevi devretmesi	6 Cemaziyelevvel 1177/12 Kasım 1763	BOA, AE.SMST.III. 289/23161-2
Abdülkadir Efendi b. Muhammed Efendi	Bilâ-veled fevt oldu.	22 Safer 1205/31 Ekim 1790	BOA, C.MF. 18/883
Müderriş Yusuf Efendi	Önceki görevli fevt oldu.	22 Safer 1205/31 Ekim 1790	BOA, C.MF. 18/883
Edirnevî eş-Şeyh Yusuf Efendi		25 Cemaziyelevvel 1206/20 Ocak 1792	BOA, KK.d. 6589
Mehmed Es'ad Efendi b. Numan Efendi		25 Safer 1293/22 Mart 1876	VGMA.d. 132/122 sıra no: 1004
Ali b Mustafa (Beyazıt Dersiâmlarından) ²⁰		26 Mart 1310/7 Nisan 1894	VGMA.d 132/122 sıra no: 1004
Silifkeli Mehmed Emin Efendi		Ağustos 1330/Eylül 1914	Kütükoğlu, 1978: 82
İstanbulu Abdullah Efendi (Fatih Dersiâmlarından)		Ağustos 1330/Eylül 1914	Kütükoğlu, 1978: 82
Aydınlı Mustafa Efendi (Ayasofya dersiâmlarından)	Konya Medresesi müderriş-i evveli olarak atandığı için mührünü teslim etti.	17 Eylül 1331/30 Eylül 1915	Kütükoğlu, 1978: 82

Rızâî Mahmud Baba vakfiyesinde ilim ehli bir kimsenin medresesindeki hücrelerde kalacak öğrencilere belirli günlerde gelip Hadis, Tefsir ve diğer dinî ilimlerde ders vermesini istediğini dile getirmiştir (BOA, TS. MA.d. 6989, 16 b; BOA, TS.MA.d. 7051). Burada derslerin camide yapılması istenmekte dolayısıyla bir nevi halka da açık bulunması düşünülmektedir. İlerleyen yıllarda bir mescid inşa edilemediği anlaşılıyorsa da medresede ders verecek müderrişin “dersiâm” unvanını taşıdığı görülmektedir. Medresede öğrencilerin ders görmeleri için inşa edilen on odadan bir ya da ikisinin dersane olarak kullanıldığı düşünülebilir. Zira medresede iskân edilmiş haldeki oda sayısı yedi-dokuz arasında değişmektedir. Ayrıca on beş kişinin iskân edildiği kaydedilen 1259/1844 yılına ait nüfus defterinde bir dershanenin de bahsi geçmektedir (BOA, NFS.d. 58).

19 “Dersiâm” tabiri medreselerdeki öğrencilerin yanı sıra halka açık ders verme yetkisine sahip müderrişler için kullanılan bir unvan olmuştur. İlk ne zaman kullanılmaya başlandığı bilinmemekle birlikte XVI. yüzyıldan itibaren kaynaklarda yer almakta ve herkeşe açık genel ders verenler için kullanılmaktadır. Dersiâm olabilmek için medreseyi bitirmek yeterli sayılmıyor, ayrıca tanınmış ulemâdan meydana gelen bir heyetin önünde imtihan vermek gerekiyordu. Bkz. İpşirli (1994: 185); Pakalın (2004:1/427).

20 İpşirli, dersiâmlık vazifesinin İstanbul'daki Fatih, Süleymaniye ve Beyazıt gibi büyük camilere nisbetle örneğin “Beyazıt dersiâmlarından” şeklinde anıldığını ifade etmektedir. Bkz. İpşirli (1994: 186).

Baba Mahmud Darülhadisi'ne atanan dersiâmların tespit edilebilen görevden ayrılma nedenlerinin fevt olma yani hayatını kaybetme ya da başka bir göreve atanma olduğu görülmektedir. Dersiâmlardan Şeyh İbrahim Efendi 28 Zilkade 1160/1 Aralık 1747'de başladığı vazifesini on altı yıl boyunca yerine getirdikten sonra kendi rızâsıyla yetiştirdiği talebesi Konevî Mehmed Efendi'ye devretmiştir (BOA, AE.SMST.III. 289/23161). 22 Safer 1205/31 Ekim 1790'da daha önceki dersiâm vefat ettiği için göreve getirildiği kaydedilmiş olan Müderris Yusuf Efendi ile 25 Cemaziyelevvel 1206/20 Ocak 1792 tarihli "İstanbul ve tevâbi'inde mevcut medrese ve camilerdeki talebe ve hademelerin tahrîr-i nüfusu" nu gösteren defterde "Darülhadis-i Ebubekir Efendi" müderrisi olarak kaydedilmiş Edirneli eş-Şeyh Yusuf Efendi aynı kişi olmalıdır (BOA, KK.d. 6589, 11). Aslında bu durum "Ebubekir Efendi Darülhadisi" ile "Baba Mahmud Darülhadisi"nin aynı yeri ifade etmek üzere kullanıldıklarını teyit etmektedir.

Tablo 4. Baba Mahmud Efendi Medresesi'nde Görev Alan Şeyhu'l-kurrâlar

Şeyhu'l-kurrânın adı	Ücreti	Görevden ayrılma/ gelme nedeni	Görevden ayrılma/ Atanma Zamanı	Kaynak/Belge no:
Seyyid Ahmed	5 akçe	Tarîk-i Hacda fevt oldu.	15 Safer 1139/12 Ekim 1726	BOA, AE. SAMD.III. 24/2254
Hafız Mehmed	5 akçe	Kendi isteğiyle atandı. Fevt oldu.	15 Safer 1139/12 Ekim 1726-28 Receb 1144/26 Ocak 1732	BOA, AE. SAMD.III. 24/2254; TSMA.E 765/13
Ahmed (Sultan Bayezid Mülâzımı)	5 akçe	Kendi talebiyle atandı.	28 Receb 1144/26 Ocak 1732	BOA, TSMA.E 765/13
Hafız Mehmed	5 akçe	Kendi talebiyle ferâgat ve kasr-ı yed etti.	19 Şevval 1151/30 Ocak 1739	BOA, AE.SMHD.I 34/2023
Hafız Mustafa (Hafız Mehmed'in kardeşi)	5 akçe	Ağabeyinin hüsn-ı rızâsıyla görevi kendisine devretmesi yoluyla atandı.	19 Şevval 1151/30 Ocak 1739	BOA, AE.SMHD.I 34/2023
Mustafa	5 akçe	Bilâ veled fevt oldu.	19 Receb 1191/23 Ağustos 1777	BOA, TSMA.E 765/13
Hafız Seyyid İbrahim	5 akçe	Şeyhülislam Mehmed Es'ad Efendi işaretiyle atandı.	8 Zilkade 1191/8 Aralık 1777	BOA, C.EV. 199/9931

Baba Mahmud'un tecvidi, kırâat-ı 'aşerayı iyi bilen, Kur'ân-ı Kerim'i tertil üzere okuma becerisine sahip olmasını istediği Şeyhu'l-kurrâlardan vakıf bünyesinde görev almış yedi tanesinin ismi tespit edilebilmiştir. Bunlardan biri olan Hafız Mehmed, 15 Safer 1139/12 Ekim 1726'da kendinden önceki Şeyhu'l-kurrâ Seyyid Ahmed hac yolunda vefat ettiği için boşalan yerine atanmış ve altı yıl görevde kaldıktan sonra 28 Receb 1144/26 Ocak 1732'de vefat edene kadar görevini sürdürmüştür (BOA, AE. SAMD.III. 24/2254; TSMA.E 765/13). Diğer şeyhu'l-kurrâların da genellikle ölünceye kadar vazifelerini devam ettirdikleri, yalnızca birinin -yine adı Mehmed olan Şeyhu'l-kurrânın- kardeşi Hafız Mustafa lehine görevinden ferâgat ederek çekildiği görülmektedir (BOA, AE.SMHD.I 34/2023). Bu şekilde 19 Şevval 1151/30 Ocak 1739'da göreve başlayan Mustafa ile 19 Receb 1191/23 Ağustos 1777'de vefat ettiği kaydedilen Mustafa'nın aynı kişi olup olmadığı meçhuldür. Eğer aynı kişiye 38 yıl gibi uzunca bir süre vazifesini yerine getirdikten sonra bu dünyadan ve dolayısıyla vazifesinden ayrılmış demektir (BOA, TSMA.E 765/13). Şeyhu'l-kurrâların aldığı ücret aradan asırlar geçmesine rağmen vakfiyede belirtildiği üzere günde beş akçe olarak ödenmeye devam etmiştir.

6.2. Vakfın Tespit Edilebilen Diğer Görevlileri

Baba Mahmud Efendi Vakfı'nda istihdam edilmiş olan diğer vazifeliler mütevellî, nâzır, câbî, kâtib, mutemed, duâgû ve cüzhanlardır. Vakfiyede görevlendirilmesi öngörülen ve kendileri için ücret takdir edilen imam, müezzin, kayyım gibi vazifeliler cami inşası gerçekleştirilemediği için vakfın bünyesinde istihdam edilememişlerdir.

Tablo 5. Baba Mahmud Efendi Vakfı'nın Tespit Edilebilen Mütevellileri

Mütevellî adı	Görevde olduğu tarih	Kaynak/Belge no:
Hüseyin Efendi b. Abdülkerim	10 Zilkade 1088/4 Ocak 1678; 29 Rebiulevvel 1115/12 Ağustos 1703	BOA, TS.MA.d. 7051
Ali Ağa b Yusuf b Abdülkerim	6 Cemaziyelahir 1119/4 Eylül 1707; 8 Muharrem 1120/30 Mart 1708; 15 Rebiulevvel 1125/11 Nisan 1713	BOA, TS.MA.d. 7051
Ali Türbedar?	19 Cemaziyelevvel 1142/10 Aralık 1729'den önce	BOA, AE.SAMD.III. 201/19472
Halil Hüseyin (Habbecilerden 11. Bölükten)	19 Cemaziyelevvel 1142/10 Aralık 1729	BOA, AE.SAMD.III. 201/19472
Mehmed	29 Zilkade 1176/11 Haziran 1763	BOA, TSMA.E 829/55

Vakfın ismi belirlenebilen beş mütevellîsi bulunmaktadır. Bunlardan sadece 19 Cemaziyelevvel 1142/10 Aralık 1729'da görevde olduğu bilinen Halil Hüseyin'in günde 11 akçe ücret aldığı bilinmektedir (BOA, AE.SAMD.III. 201/19472). Oysa vakfiyede mütevellî için takdir edilen ücret 20 akçedir. Ancak ilerleyen süreçte vakfiyenin kaybedilmesi²¹ nedeniyle mütevellînin atanma şartları dahi tam belirlenememiştir. Bu nedenle XX. asrın başlarında birkaç yıllık bir süre mütevellî ataması gerçekleştirilememiş ve vakıf çalışanları sıkıntıya girmişlerdir (BEO. 3030/227237). Dolayısıyla mütevellî ücretinin vakfiyeyle uyumlu olmaması çok da şaşırtıcı değildir.

Vakıf çalışanlarının mütevellî ile ilgili tek sıkıntıları atanması esnasında yaşanan güçlükler değildir. 3 Şaban 1214/31 Aralık 1799'da medresede görevli Şeyh-i Darülhadis, talebe-i ilim ve hademe-i vakıf, Baba Mahmud Efendi Vakfı'nın Galata ve Tophane'deki mülklerinden elde edilen muaccel kira bedellerinin "mütevellî-i vakfın tasallutundan himâyet olunmak bâbında arz-ı hâl olunub" Bezzazistan'da korunmaya devam edilmesi talep etmektedir (TSMA.E 406/31). İsmi yazılmayan mütevellînin vakfın malını kötüye kullanmasından duyulan endişenin sonucu olarak böyle bir başvuruda bulunulmuş olması, vakfın yönetiminde yaşanan sıkıntıları ortaya koymaktadır.

21 20 Safer 1325/22 Mart 1323/4 Nisan 1907 tarihli belgede geçen "vakf-ı mezkûrun vakfiyesi mukayyed olmayıp" ifadesi vakfiyenin kaybedilmiş olduğunu göstermektedir (BEO. 3030/227237).

Tablo 6. *Baba Mahmud Efendi Vakfı'nın Tespit Edilebilen Nâzırları*

Nâzırın adı	Ücreti	Görevden ayrılma/gelme nedeni	Görevde olduğu tarih	Kaynak/Belge no:
Hüseyin Çavuş b. Abdullah	-	-	10 Zilkade 1088/4 Ocak 1678	BOA, TS.MA.d. 7051
Süleyman Halife b. Hasan	10 akçe	Fevt oldu.	26 Zilhicce 1198/10 Kasım 1784	BOA, C.EV. 81/4009-2
Muhammed Emin Halife	10 akçe	Önceki nâzırın kebir oğlu olması hasebiyle	26 Zilhicce 1198/10 Kasım 1784	BOA, C.EV. 81/4009-2
İsa b. el-Hac Mustafa	10 akçe	Muhammed Emin'in hüsn-ı rızâsıyla İsa lehine ferâgat ve kasr-ı yed etmesi	28 Şaban 1211/26 Şubat 1797	BOA, C.EV. 81/4009

Vakfın ismi belirlenebilen dört nâzırı bulunmaktadır. Nâzırın aldığı ücret de vakfiyeyle uyumludur ve asırlarca değişmeden kalmıştır.

Tablo 7. *Baba Mahmud Efendi Vakfı'nın Tespit Edilebilen Câbîleri*

Câbînin adı	Ücreti	Görevden ayrılma/gelme nedeni	Görevden ayrılma/ Atanma Zamanı	Kaynak/Belge no:
Hafız Ali Halife b. Hacı Mustafa	8 akçe	Fevt oldu.	20 Cemaziyelahir 1205/24 Şubat 1791	BOA, C.EV. 407/20613
Abdülkadir Halife b. Hafız Ali Halife	8 akçe	Babası fevt oldu.	20 Cemaziyelahir 1205/24 Şubat 1791	BOA, C.EV. 407/20613
Mehmed b. Hüseyin	5 akçe	Beratını zayi ettiği için yenisini çıkarttı.	16 Zilhicce 1210/22 Haziran 1796	BOA, C.MF. 182/9096

Vakfın sadece üç câbîsinin ismi belirlenebilmiştir. Bunlardan birinin aldığı 5 akçe ücret vakfiyeyle uyumlu iken, diğer ikisinin ücreti 8 akçe olup farklılık arz etmektedir.

Tablo 8. *Baba Mahmud Efendi Vakfı'nın Tespit Edilebilen Kâtibleri*

Kâtib adı	Görevde olduğu tarih	Kaynak/Belge no:
Abdülbaki Çelebi b. Hüseyin	10 Zilkade 1088/4 Ocak 1678	BOA, TS.MA.d. 7051
Abdurrahim Efendi b. Abdülbaki	15 Rebiulevvel 1125/11 Nisan 1713	BOA, TS.MA.d. 7051
Abdullah Efendi b. el-merhûm Abdullah	29 Rebiulevvel 1115/12 Ağustos 1703	BOA, TS.MA.d. 7051
Mustafa	27 Şevval 1227/3 Kasım 1812'den önce	BOA, C.EV. 96/4776
Ömer	27 Şevval 1227/3 Kasım 1812'den önce	BOA, C.EV. 96/4776
Halife Mehmed Emin	27 Şevval 1227/3 Kasım 1812'den önce	BOA, C.EV. 96/4776
Hafız Mehmed Nureddin Halife b. Muhammed	27 Şevval 1227/3 Kasım 1812	BOA, C.EV. 96/4776

Vakfın adı tespit edilen yedi kâtibinden sadece ikisinin ücreti bellidir. Her ikisi de vakfiyede takdir edilen 5 akçe ücret yerine 7 akçe almaktadır.

Tablo 9. *Baba Mahmud Efendi Vakfı'nın Tespit Edilebilen Mutemedleri*

Görevli adı	Ücreti	Görevden ayrılma/gelme nedeni	Görevden ayrılma/ Atanma Zamanı	Kaynak/Belge no:
Mustafa b. Hacı İbrahim	5 akçe	Fevt oldu.	13 Receb 1183/12 Kasım 1769	BOA, AE.SMST.III 332/26830
Abdülkerim b. Muhammed	5 akçe	Önceki görevli fevt oldu.	13 Receb 1183/12 Kasım 1769	BOA, AE.SMST.III 332/26830
İbrahim Halife b. Hasan	5 akçe	Bila veled fevt oldu.	17 Cemaziyelahir 1211/18 Aralık 1796	BOA, C.EV. 86/4266
Mustafa Halife b. Hasan	5 akçe	Önceki mutemed bila veled fevt oldu.	17 Cemaziyelahir 1211/18 Aralık 1796	BOA, C.EV. 86/4266

Vakfiyede vakfın malî işleri ile ilgilenmek üzere görevlendirilecek tek kişi câbîdir. Ancak ilerleyen süreçte câbînin yanı sıra bir mutemedin de Baba Mahmud Efendi Vakfı bünyesinde görevlendirildiği anlaşılmaktadır.

Tablo 10. *Baba Mahmud Efendi Vakfı'nın Tespit Edilebilen Cüzhanları*

Görevli adı	Ücreti	Görevden ayrılma/gelme nedeni	Görevden ayrılma/ Atanma Zamanı	Kaynak/Belge no:
Hacı Mustafa b. Muhammed	2 akçe	Kasr-ı yed etti.	14 Şaban 1196/25 Temmuz 1782	BOA, C.EV. 80/3973
Muhammed Emin Halife b. Süleyman	2 akçe	Hüsn-i rızâsıyla ferâgat ve kasr-ı yed etti.	29 Şaban 1211/27 Şubat 1797	BOA, C.EV. 80/3973
İsa b. el-Hac Mustafa	2 akçe	Önceki cüzhan hüsn-i rızâsıyla ferâgat ve kasr-ı yed etti.	29 Şaban 1211/27 Şubat 1797	BOA, C.EV. 80/3973

Baba Mahmud'un vakfiyesinde on kişi olarak belirlendiği ve günde 1,5 akçe ücret takdir ettiği cüzhanlardan sadece üç kişinin ismi tespit edilebilmiştir.

Tablo 11. *Baba Mahmud Efendi Vakfı'nın Tespit Edilebilen Duâgûları*

Görevli adı	Ücreti	Görevden ayrılma/gelme nedeni	Görevden ayrılma/ Atanma Zamanı	Kaynak/Belge no:
Fatma binti el-Hac Ömer	5 akçe	Kendi isteğiyle ferâgat ve kasr-ı yed	29 Zilkade 1176/11 Haziran 1763	BOA, TSMA.E 829/55
Fatma binti Mustafa	5 akçe	Önceki duâgûnun ferâgatıyla	29 Zilkade 1176/11 Haziran 1763	BOA, TSMA.E 829/55
Zeynep Hatun binti Hafız Ali Halife	1 akçe	Fevt olan babasının yerine göreve getirildi.	20 Cemaziyelahir 1205/24 Şubat 1791	BOA, C.EV. 407/20613
Hafize Hatun binti Hafız Ali Halife	1 akçe	Fevt olan babasının yerine göreve getirildi.	20 Cemaziyelahir 1205/24 Şubat 1791	BOA, C.EV. 407/20613

Duâgû de tıpkı mutemed gibi vakfiyede öngörülmeven bir görevlidir. Ücretinin de beş akçe olarak ödendiği anlaşılmaktadır. Ancak vefat eden babalarının yerine aynı vazifeye getirilen iki kız evladına birer akçe ücret verilmiştir (BOA, C.EV. 407/ 20613).

7. Vakfın Akarâtı

Vefatından sonra düzenlenen vakfiyesinde söz konusu nakit paranın yanı sıra geride on sekiz mülk bıraktığı ifade edilmektedir. Bunların her birinin sınırları ve müştemilâtı ayrıntılı şekilde vakfiyeye kaydedilmiştir.

Tablo 12. *Rızâî Mahmud Efendi'nin ölümünden sonra ardında bıraktığı ve vakfedilmesini istediği ifade edilen emlâkı*

	Yeri	Cinsi	Müştemilâtı	Sınırları
1	Hoca Kasım Mahallesi	Menzil	Üç tabaka gurfe, sekiz bab oda, iki ahır, kenîf ve bi'r-i mâî	Hoca Kasım Mescidi ve tarîk-i âmm ve iki taraftan Hayri Bey oğlu Vakfı
2	Odunkapısı	Menzil	Dört bab fevkânî oda, bir zîr-i zemin, mahzen, bir nalband dükkânı, bir kapı, kenîf	Sarı Bayezid vakfı, Hacı Mustafa mülkü ve tarîk-i âmm
3	Hoca Hayreddin Mahallesi (Mehmed Paşa Camii karşısında)	Menzil	On beş bab fevkânî ve dokuz bab tahtânî hücre, üç ahır, dört dükkân, bir mahzen, iki kapı ve dokuz kenîf	Tutmaççı Hacı, bir tarafı tarîk-i âmm, Hoca Sinan Vakfı, İskender Bey Vakfı, Hamid Bey Vakfı, Nebi Vakfı ve tarîk-i âmm
4	Arabacılar Meydanı Mahallesi	Menzil	Altı bab fevkânî hücre, on bab tahtânî hücre, bir mahzen, kapı ve kenîf	Ters Han'ın kâtibi Piri Çelebi mülkü, mahalle-i mezbûre mescidi, iki taraftan tarîk-i âmm
5	Arabacılar Meydanı Mahallesi	Menzil	Bir at değirmeni, iki ahır, bir kapı ve kenîf	Aynı Hatun ibneti Mehmed mülkü, diğer Aynı Hatun ibneti Ali Çelebi Vakfı, Helvacıbaşı Vakfı ve tarîk-i has
6	Unkapanı kurbünde Haraççı Mahallesi	Mahzen	İki bab tahtânî ve üç bab fevkânî mahzen	Şüca Bey Vakfı, Cafer Bey mülkü, Müslime Hatun Vakfı, tarîk-i âmm
7	Gül Camii kurbü	Hücre	Dört bab tahtânî hücre	İki canibi tarîk-i âmm, Nasuh el-Hayyât mülkü, Ali el-Bevvâb mülkü ve Zeynep Hatun Vakfı
8	Fener Kapısı	Dükkân ve hücre	Dört bab dükkân ve bir fevkânî hücre	Hisar duvarı ve tarîk-i âmm
9	(Tekfur Sarayı yakınında) Çakır Ağa Mahallesi	Menzil	Beş bab fevkânî oda, bir büyük ahır, iki bab tahtânî oda, bi'r-i mâî, kenîf ve cüneyne	Şaban veledi el-Yahudi mülkü, Hüzmüz? mülkü, Borlu el-Yahudi mülkü, Manol en-Nasrani mülkü ve tarîk-i âmm
10	(Tekfur Sarayı yakınında) Çakır Ağa Mahallesi	Menzil	Müstakil sofalar, kenifler, üç bab tahtânî oda	Üç canibi tarîk-i âmm, İbrahim el-Yahudi mülkü
11	(Topkapısı yakınında) Bayezid Bey Mahallesi	Menzil ve dükkân	Bir beyt-i fevkânî, istabl, bahçe-i kebir, bi'r-i mâî, kenîf, bir dükkân, mahzen ve kenîf-i âhar	İskender Çavuş mülkü, Fatma Hatun Vakfı, Mülayim Hatun mülkü, Rüstem Ağa vakfı ve tarîk-i âmm
12	(Topkapısı yakınında) Bayezid Bey Mahallesi	Dükkân ve menzil	Beş bab dükkân, iki bab beyt-i tahtânî, bir fevkânî hücre, ahır, kenîf ve bir büyük siyah dut ağacı	Üç taraftan tarîk-i âmm, Şaban b. Hayrullah el-imam mülkü
13	Koca Mustafa Paşa Mahallesi	Hücre	On bir tahtânî hücre	Durmuş b. Abdullah mülkü, Cafer b. Abdullah el-bevvâb mülkü ve iki taraftan tarîk-i âmm

14	(Kumkapısı yakınında) Balipaşa Mahallesi	İki katlı odalar	Dokuz bab tahtânî oda ve üç bab fevkânî oda	Emani Çelebi Vakfı, hisar duvarı, İskender b. Abdullah mülkü ve tarîk-i âmm
15	Irgat Pazarı yakını	Oda ve dükkân	Beş bab fevkânî oda, bir dükkân, kenîf	Çadırcı Hacı Muhyiddin Vakfı, Dülgerzâde Vakfı ve tarîk-i âmm
16	Galata'da Cami-i Atik Mahallesi	Menzil	Fevkânî ve tahtânî sekiz bab buyut ve kenîf	İki taraftan Hanım Sultan Vakfı, Andon en-Nasrânî mülkü, tarîk-i âmm
17	Galata'da Cami-i Atik Mahallesi	Menzil	Beş bab fevkânî ve tahtânî ev ve kenîf	Çakır Ağa Vakfı, Tabib Borlu Vakfı ve iki taraftan tarîk-i âmm
18	Kasaba-i Hazret-i Ebû Eyyub el-Ensârî	Dükkân	Ağaççı dükkânı	Mehmed Paşa Vakfı, derya, tarîk-i âmm ve tarîk-i has

Tablo 12'de de görüldüğü üzere Rızâî Mahmud Efendi ölümünden sonra geride tamamı İstanbul ve çevresinde bulunan on sekiz adet mülkünü bırakmıştır. Bu mülklerin müstemilâtları on bir beyt, beş ev, üç tabaka gurfe, kırk iki oda, elli yedi hücre, on mahzen, dokuz ahır, on yedi dükkân, bir at değirmeni, beş kapı, yirmiden fazla kenîf, bir büyük bahçe, cüneyne tabir edilen bir küçük bahçe ve bir büyük siyah dut ağacından oluşmaktadır. Bunların çoğunluğu iki katlı yapılardır. Dükkânlardan birinin nalband, diğerinin ise ağaççı dükkânı olduğu ifade edilmiş, diğerlerinin niteliği açıklanmamıştır. Burada zikredilen mülklerin bir kısmının Rızâî Mahmud Efendi'nin sağlığında kaydettirdiği ilk vakfiyesinde de yer aldığı görülür.

Tablo 13. Rızâî Mahmud Efendi'nin Muharrem 965 tarihli ilk vakfiyesinde yer alan mülkler

	Yeri	Cinsi	Müstemilâti	Sınırları
1	Kasımpaşa Mahallesi	Menzil (binası vakıf, mukataalı) ²²	-	Hekim Bağdadizâde mülkü, Abdüllatif el-Kaidî mülkü ve tarîk-i âmm ve Şengül Hamamı ve Nasuh b. Abdullah el-Kabbâî mülkü ve tarîk-i has, Mustafa Çelebi veresesi mülkü, tarîk-i âmm, Zilfi Hatun mülkü.
2	Kasımpaşa Mahallesi	Menzil (binası vakıf, mukataalı) ²³	-	Muslihuddin el-Bevvâb Vakfı, Kasım Paşa Vakfı, Mehmed Bey b. Abdullah mülkü, Mehmed Çelebi b. Sinan ve Reisu'l-kalanisîn hücreleri, tarîk-i âmm
3	Mevlânâ Aşkî Mahallesi	Menzil	Beşer bab hücre-i ulviyye, istabl, iki hücre-i süfliyye ve bir'-i mâî, kenîf ve muhavveta	Papa veledi Dimo ez-zimmî, Masko veledi Avraham el-Yahudi, Şebtay? veledi Tac el-Yahudi mülkleri, Safer b Abdullah mülkü ve tarîk-i âmm
4	Tekfur Saray Mahallesi	Menzil	Buyût-i süfliyyât, kenîf, muhavveta	Salamon veledi Asıl mülkü ve iki taraftan tarîk-i âmm
5	Hoca Hayreddin Mahallesi	Menzil	Dört muhavveta ve buyût-i müte'addide	Mahmud b. Abdullah mülkü, Tutmaççı Hacı, İskender Bey ve Hacı Mahmud vakıfları, tarîk-i âmm
6	Hoca Hayreddin Mahallesi	Menzil ve dükkân	İki istabl ve üstünde iki tabaka buyût, muhavveta, üç kenîf, beş dükkânı	Hoca Sinan Vakfı ve tarîk-i âmm
7	Hacı Halil Mahallesi	Menzil	Altı-üstlü on altı bab oda ve bir'-i mai ve beş kenîfi	Mahmud b. Hüsvrev ve Kamer Hatun mülkleri, mahalle mescidi ve tarîk-i âmm

22 Mahmud Paşa Vakfı'na yılda 360 akçe mukataası var.

23 Muslihuddin el-Bevvâb Vakfı'na yılda 105 akçe mukataası var.

8	(Fener Kapısı yakınında) Köremed? Mahallesi	Menzil	Altı-üstlü yedi bab beyt, cüneyne, iki kenif, bi'r-i mâî, fırın ve muhavveta	Eleni? binti Matbon ve Kesendi mülkleri, vâkıf vakfı, Dimitri veledi Ender/Akor?, Niko mülkü ve tarîk-i âmm
9	(Fener Kapısı yakınında) Köremed? Mahallesi	Menzil	Beş bab beyt-i süfliyye, üç hücre-i süfliyye, bi'r-i mâî, cüneyne ve iki kenif	Vâkıfa ait diğer ev, Döko veledi Yorgi mülkü, iki taraftan tarîk-i âmm ve tarîk-i has
10	Fener Kapısı	Dükkân	Üç dükkân	Dükkânlar birbirine bitişik olup, iki taraftan tarîk-i âmm ve hısın ve dükkân-ı bevvâb
11	(Topkapısı yakınında) Bayezid Bey Mahallesi	Menzil ve dükkân	Bir istabl, gurfe, tahta puşi, hücre, bi'r-i mâî, iki kenif, dükkân ve cüneyne	Defterdar Rüstem Çelebi b. Köse Hoca Vakıfları, tarîk-i âmm ve Sinan b Abdullah mülkü
12	Gül Camii Mahallesi	Menzil	Bir muhavveta içinde 4 bab oda	Hacı Ali ve Hamza mülkleri ve iki taraftan tarîk-i âmm

Her iki tablo incelendiğinde Rızâî Mahmud Efendi'nin ilk vakfiyesinde vakfettiğini ifade ettiği emlâkının büyük bir kısmının muhafaza edildiği ve daha da arttırıldığı görülmektedir. Buna göre satılıp elde edilen gelirle medrese yapılmasını arzu ettiği Kasımpaşa Mahallesi'nde yer alan iki mülkü, kendisi tarafından satıldığı için ikinci vakfiyede yer almamıştır. Bunların dışında Hacı Halil Mahallesi'nde yer alan menzil de ikinci vakfiyede bulunmamaktadır. Dolayısıyla onun da satılmış olduğu düşünülebilir. Diğer menziller ya aynen muhafaza edilerek ya da birtakım değişiklikler yapılarak vakfedilmişlerdir.

Bunlardan biri olan ve ilk vakfiyede Mevlânâ/Molla Aşkî Mahallesi'nde bulunup, beş bab hücre-i ulviye, istabl, iki hücre-i süfliyye, bi'r-i mâî, kenif ve muhavvetadan oluştuğu bildirilen emlâkın, ikinci vakfiyede Tekfur Sarayı yakınında Çakır Ağa Mahallesi'nde bulunan²⁴ menzille aynı içeriğe sahip olduğu görülmektedir. Her iki mahallenin de Fatih'te Tekfur Sarayı'na yakın bulunan konumları dikkate alındığında söz konusu emlâkın aynı menzil olduğu söylenebilir. Zira birbirine yakın mahalle sınırlarında zaman zaman tedahüller yaşanabiliyordu²⁵.

Tekfur Sarayı Mahallesi'ndeki diğer menzilin ise müstemilâtı açısından bir miktar değişikliğe uğradığı görülmektedir. İlk vakfiyede alt katta bulunduğu belirtilen odalar ve kenif ikinci vakfiyede²⁶ aynı kalmakla birlikte buna müstakil sofalar eklenmiştir ve artık muhavvetadan söz edilmemektedir. Bu durumda ya zamanla tadilat yapılarak değişikliğe gidilmiş ya da emlâk satılıp yakınında yenileri satın alınmıştır. Hoca Hayreddin Mahallesi'ndeki emlâkın da aynı kalmadığı anlaşılmaktadır. Oda, hücre, beyt sayıları ilk vakfiyede tam verilmediğinden değişmiş olabilir de ahır sayısının ikiden üçe çıktığı, dükkân sayısının ise beşten dörde indiği, keniflerin ise üç tane iken dokuza yükseldiği ve bir de mahzen eklendiği görülmektedir. Bu küçük değişiklikler de tadilatı çağrıştırmaktadır.

24 Bu menzil Tablo 12'de dokuzuncu sırada gösterilmiştir.

25 Bazen mahalle sınırlarındaki karışıklıklar avarız vergisinin ödenmesi esnasında anlaşmazlıklar yaşanmasına dahi sebep olabiliyordu. 1012/1603 yılında Bursa'da Hisar içinde yer alan iki mahalle olan Cami-i Saray ve Sa'di/Satı Fakih mahalleleri arasında hangi evin kendi avarızhaneleri olduğu hususunda bir anlaşmazlık yaşanmıştı. Cami-i Saray Mahallesi sakinlerinden Nurullah bin Halil, Şah Mehmed bin Mehmed ve çok sayıda mahalleli mahkemeye müracaatta bulunarak; "Mahallemizde vâki' bir taraf Hüsrev Bey mülküne ve bir tarafı Nurullah Bey mülküne ve iki tarafı tarîk-i âmma müntehî olub Ebûbekir Çelebi evi dimekle ma'rûf işbu Mustafa nam kimesnenin taht-ı tasarrufunda olan menzil kadîmden bizim mahallemiz hâne-i avârızındandı. Sa'di Fakih Mahallesi ahâlisi bi'vech dahl idüb avârızı tekliif olundukda menzil-i merkûmun salgunun kendüleri alırlar iken zikr olunan menzil tahrir defterinde bizim mahallemizde kayd olunmuştur" demişlerdir. Sonuçta evin Saray Camii Mahallesi'nde kayıtlı olduğuna karar verilmiştir. Bkz. Maydaer (2009: 34, 35).

26 Tablo 12'de onuncu sırada gösterilmiştir.

Fener Kapısı yakınındaki emlâkın ise bir kısmının satılmış olduğu söylenebilir. Topkapısı yakınındaki Bayezid Bey Mahallesi'ndeki menzil ve dükkân ile Gül Camii Mahallesi'ndeki menzilin aynen muhafaza edildiği anlaşılmaktadır. İkinci vakfiyede söz konusu emlâke İstanbul, Galata ve o zaman bir kasaba olan Eyüp'te satın alınan çok sayıda mülkün ilave edildiği görülmektedir. Dolayısıyla ilerleyen süreçte Rızâî Mahmud Efendi mal varlığını arttırmış ve bunları da hayır hizmetlerine vakfederek değerlendirmeyi tercih etmiştir.

Rızâî Mahmud Efendi, zikredilen emlâkın gelirleriyle birlikte oldukça zengin bir vakıf bırakmıştır. Kendisinden sonra vakfın masraflarından arta kalan gelirleriyle de vakfa yeni mülkler satın alındığı ve bunların da kiraya verilmek suretiyle gelir kaleminin her geçen gün daha da arttığı görülmektedir. Vakfiyenin 14 Zilkade 1000/22 Ağustos 1592'de çıkarılan suretinin devamında vakfa alınan yeni mülklerle ilgili kayıtlar yer almaktadır. En erken tarihlisi 10 Zilkade 1088/4 Ocak 1678'de kaydedilmiş olan zeyl kısmında "Merhûm Baba Mahmud Efendi akarâtı ziyâdesinden ve sâir müsakkafâtından müctemi' olan nukûda akar iştirâsına ber-mûceb-i şart-ı vâkıf..." ifadeleriyle vâkıfın masraflardan sonra geriye kalan fazla gelirlerinden akar satın alınmasını şart koştuğu²⁷ vurgulanarak vakfa alınan yeni mülkler kaydedilmiştir. Yine hepsi İstanbul ve civarında olan emlâkın müştemilâtları ve sınırları ayrıntılı şekilde ifade edilmiştir.

Tablo 14. Rızâî Mahmud Baba Vakfiyesinin 1000/1592 tarihli sûretinin zeylinde yer alan emlâk (Vakfın işletilmesi sonucu elde edilen gelir fazlasıyla satın alınan mülkler)²⁸

	Yeri	Cinsi	Müştemilât	Sınırları	Satış bedeli	Kira bedeli	Satanın adı	Satış tarihi
1	(Fener Kapısı içinde) Abdi Subaşı Mahallesi	Menzil (üç katlı)	Birinci katta: bir bab oda, ahır, kenîf, avlu İkinci katta: İki bab oda, kenîf Üçüncü katta: İki bab oda	Osman Paşa mülkü, hayyât Poan nam zimmî mülkü, vakfın bahçesi, Andin nam zimmî mülkü, tarîk-i âmm	1000 Esedî kuruş	Muac-cel: 500 Esedî kuruş Mü-eccel: günde 5 akçe	Nikola veledi Yorgi	10 Zilkade 1088/4 Ocak 1678
2	(Eğrika-pı'da) el-Hac İlyas Mahallesi	Menzil (iki katlı)	Üç bab fevkânî oda, bir sofa, abdesthane, ahır, kenîf, iki bi'r-i mâi ve hadîka	Abdurrahman Paşa zevcesi mülkü, Ali Beşe mülkü, el-Hac Hasan vereseşi tasarrufunda olan vakf menzil, tarîk-i âmm	300 kuruş	Muac-cel: 150 kuruş Mü-eccel: 1,5 akçe	Meryem binti el-Hac Ali b. el-Hac Sinan	6 Cema-ziyelahir 1119/4 Eylül 1707
3	Kefeli Mahallesi	Menzil (3 katlı)	Birinci katta: Bir oda, matbah, kenîf, 80 zira arsa-i haliye, tarîk-i âmm tarafından iki bab tahtânî oda ve bir sofa ve müşterek su kuyusu ve kenîf İkinci katta: Bir bab oda, sofa Üçüncü katta: Bir bab oda, bir sofa, dehliz	Bayram Paşa vakfı olan bostan, bazen Sogomor nam Ermeni tasarrufunda olan vakf menzil, Fedcer? nam Ermeni mülkü, Yani? nam Ermeni ve Temraki nam zimmî mülkleri ve tarîk-i âmm	500 kuruş	Muac-cel: 250 kuruş Mü-eccel: günde 2,5 akçe	Maldon? veledi Asva-dar?	8 Mu-harrem 1120/30 Mart 1708

27 Vakfiyede doğrudan böyle bir şart koşulmamıştır. Ancak gerekli görüldüğünde yapılacak değişiklikler için yetki verilmiştir. "Bâkî her ne kalır ise eytâm ve erâmilden müstahak olanların nafaka ve kisvelerine ve sâir vücûh-ı hayrâtın her ne münâsib görülür ise ona sarf oluna ve usûl-i evkâfın ve şurûtnun tebdil ve tağyirleri ve ibdâl ve istibdâlleri ve ehl-i vezâifin azl u nasbları ve idhâl ve ihrâcları ve naks ve ziyâde vezâifleri fi külli merrâtin mine'l-merrât kendülerin yed-i kerîmelerine ve kabza-i ihtiyarlarına müfevvez ola deyu şart etti deyu" (BOA, TS.MA.d. 6989; TS. MA. d. 7051).

28 Satış işlemini vekili ve kocası Mehmed Ağa b. Ahmed (Balat Kapısı dâhilinde Hoca Ali Mahallesi'nde sâkin) gerçekleştirdi.

4	Galata'da Sultan Bayezid Mahallesi	Menzil (3 katlı)	Birinci katta: Mahzen, bi'r-i mâî, kenîf İkinci Katta: İki bab oda, dehliz Üçüncü katta: İki oda, dehliz	Mal sahibinin diğ er mülkü, Kôso? nam zimmî mülkü, İşkenbecioğlu Alya nam zimmîye ait arsa-i haliye, tarîk-i âmm	300 kuruş	Muac-cel: 150 kuruş Mü-eccel: Günde 1,5 akçe	Dimitri veledi Yorgi	15 Rebi-ulevvel 1125/11 Nisan 1713
5	Daye Hatun Mahallesi	Menzil ve dük-kânlar	Bir bab tahtânî oda, bir sofa, bir mahzen, bir matbah ve bi'r-i mâî ve üç bab dük-kân	Kebeci el-Hac Osman mülkü, tarîk-i âmm	420 kuruş	Muac-cel: 210 kuruş Mü-eccel: günde 2 akçe	Fatma Hatun ibneti Ali	29 Rebi-ulevvel 1115/12 Ağustos 1703

En erken tarihli satış kaydı vakfiyenin düzenlenişinden yaklaşık bir asır sonra olmakla birlikte bu belgeler bize Rızâî Mahmud Baba Vakfı'nın zarara uğratılmadan kârlı bir şekilde işletildiğini göstermektedir. İki Müslüman, üçü gayrimüslim olan mülk sahipleri satış işlemi gerçekleştikten sonra söz konusu mülklere kiracı olarak vakıfla yeni bir akit/sözleşme yapmaktadırlar. Muaccel kira bedellerinin tamamının satış bedelinin yarısı olduğu görülmektedir. Muaccel kiranın müeccel kiraya oranı ise genelde 33 iken sadece birinde Daye Hatun Mahallesi'nde satın alınan menzilde 35 olarak belirlenmiştir ²⁹

Sonuç

Rızâî Mahmud Baba Efendi XVI. asırda yaşamış mutasavvıf, âlim, şâir ve hattat olarak tanınmış çok yönlü bir kişidir. Farklı alanlarda temayüz etmiş yeteneklerinin yanı sıra Rüstem Paşa'ya olan yakınlığı nedeniyle saray çevrelerinde edindiği ve üç padişah dönemi boyunca korumayı başardığı etkin nüfuzuyla da ön plana çıkmıştır. Böylece hem çağdaşları hem de daha sonraki dönemlerde yazılan şâir tezkirelerinden, ulemâ biyografilerine hatta seyahatnamelere kadar çok sayıda eserde kendisinden bahsedilen önemli bir kişi olmuştur.

Onu sanat ve ilim erbabı olarak tanıtan eserlerde hayırseverliği de dile getirilmiştir. Bu yönünü gösterdiği vakıflarının bulunduğu ifade edilse de bu vakıflara dair ayrıntılı bir çalışma bugüne kadar yapılmamıştır. Sadece bazı kaynaklarda Süleymaniye Camii yakınlarında bir medresesinin var olduğu bilgisi verilmiştir. Vakfiyesi adeta saklı kalmış, inceleme konusu olmamıştır.

Bu çalışmada Rızâî Mahmud Baba Efendi'nin bugüne kadar ele alınmamış Cemaziyelahir 988/Temmuz 1580 tarihli vakfiyesi ve vakıflarına dair elde edilebilen veriler değerlendirilmeye gayret edilmiştir. Buna göre Baba Mahmud Efendi ölümünden sonra tüm mal varlığı için vasi olarak tayin ettiği Hoca Sadeddin Efendi'nin vekili aracılığıyla düzenlettirdiği vakfiyesinde bir mescid ve onun yakınında öğrenim görecektalebeler için on oda inşa edilmesini arzu ettiğini dile getirmiştir. Burada öğrencilere Hadis, Tefsir ve diğer dinî ilimler öğretilmesi ve Kur'ân-ı Kerim kırâatinde ileri gitmelerinin sağlanması hedeflenmiştir. Ailesi ve utekâsını da unutmadığı vakfiyesinde hayır hizmetlerinin îfâsı için hatırı sayılır bir miktarda nakit para ve çok sayıda mülkü akar olarak bırakmıştır. İlerleyen yıllarda mescid inşasının gerçekleştirildiğine dair hiçbir veri bulunamamıştır. Ancak medresesi XX. asrın başlarına kadar hizmet vermeyi sürdürmüştür.

²⁹ Ramazan Pantık icareteyn uygulamasını farklı bir bakış açısıyla derinlemesine ele aldığı çalışmasında, muaccel kira bedeliyle taşınmazın değeri arasında bir oran bulunduğuna dair yaygın bir kanaat olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca 17. asırda muaccel ve müeccel kira bedelleri arasındaki oranları ayrıntılı bir tablo hazırlayarak değerlendirmiştir. Bkz. Pantık (2017: 83-86).

Kaynaklar

I. Arşiv Belgeleri

A. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

AE.SAMD.III 24/2254; AE.SAMD.III. 201/19472; AE.SMHD.I 34/2023; AE.SMS.T.III 289/23161; AE.SMST. III 332/26830.

BEO. 3030/227237/2.

C.EV. 199/9931; C.EV. 407/ 20613; C.EV. 80/3973; C.EV. 81/4009-2; C.EV. 86/4266; C.EV. 96/4776.

C.MF 18/883; C.MF. 182/9096.

DVN. 51/66.

EV. d. 18486.

EV.HMH.d. 4895.

HAT 1447/51.

İ.DH. 541/37670.

İE.EV.25/2948; İE.EV.56/6200.

NFS.d. 58.

TS.MA.d. 7051.

TSMA.E 406/31; TS. MA.d. 6989; TSMA.E 765/13; TSMA.E 829/55.

B. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

VGMA, d. 132/122, sıra no: 1004

II. Diğer Kaynaklar

438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) II -Dizin ve Tıpkı Basım-. (1994). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay.

Alan, Ercan- Abdurrahman Atçıl (2018). *XVI. Yüzyıl Osmanlı Ulemâ Defterleri*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yay.

Âşık Çelebi (2010). *Meşâ'irü's-Şu'arâ*. haz. Filiz Kılıç, c. I-III, İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü.

Atâyî, Nev'izâde (2017). *Hadâ'iku'l-Hakâik fî Tekmiletî's-Şakâ'ik*. C. I, haz. Suat Donuk, ed. Derya Örs, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay.

Ayvansarâyî Hüseyin Efendi (2001), *Hadîkatü'l-Cevâmi'*. haz. Ahmed Nezih Galitekin, İstanbul: İşaret Yay.

Ayverdi, Ekrem Hakkı (1982). *Avrupa'da Osmanlı Mimarî Eserleri Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk*. c. IV, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yay.

Baltacı, Cahid (1976). *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: İrfan Matbaası.

Berki, Ali Himmət (1966). *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tâbirler*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı, Doğu Matbaacılık.

Beyazıt, Yasemin (2014). *Osmanlı İlimiye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)*, Ankara: TTK Yay.

Çatalcalı Ali Efendi (1324). *Fetâvâ-yı Ali Efendi ve Fetâvâ-yı Feyziyye*. neşr. Mehmed Neşri, Dersaadet.

Çelîkcan, Peyami (2020). "Türkiye'de Belgesel Sinemanın Kısa Bir Tarihi". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (18/36), 529-542.

- Daş, Abdurrahman (2003). *Osmanlılarda Münşeât Geleneği, Hoca Sadeddin Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Münşeati*. Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Devellioğlu, Ferit (1996). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yay.
- Ekrem, Kâmil (1937). "Hicrî Onuncu-Milâdî Onaltıncı Asırda Yurdumuzu Dolaşan Arab Seyyâhlardan Gazzî-Mekkî Seyahatnâmesi". *Tarih Semineri Dergisi* (1-2), 5-90.
- Erünsal, İsmail E. (2008). "Rüstem Paşa Kütüphanesi". *İslâm Ansiklopedisi*, C. 35, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 294.
- Evliya Çelebi (1999). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 3. Kitap*. haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Göncüoğlu, Süleyman Faruk (2009). "İstanbul'un Fethi Sonrası Kurulan İlk Semt: 'Saraçhane'". *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (22), 27-82.
- İpşirli, Mehmet (1993). "Çatalcalı Ali Efendi". *İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 234-235;
- İpşirli, Mehmet (1994), "Dersiâm", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 185-186.
- İstanbul Kadı Sicilleri, (2019), *Bab Mahkemesi 92 Numaralı Sicil (H. 1120-1121/M. 1709)*. ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: İstanbul Kültür ve Sanat Ürünleri A.Ş. Yay.
- Kallek, Cengiz (1995). "Fetâvâ-yı Ali Efendi". *İslâm Ansiklopedisi*, C. 12, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 438.
- Karataş, Ahmet (2013), *XVI. Asır Türk Edebiyatının Rızâî Mahlaslı Şâirleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay.
- Karta, Nurullah (2005). *XVI. Yüzyılda Filibe Kazası*. Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Kınalızâde Hasan Çelebi (1989). *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, haz. İbrahim Kutluk, C. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Köse, Fatih (Aralık 2018). "İstanbul'da Tekke Olarak Kullanılan Roma ve Bizans Kilise Yapıları". *tasavvur -Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, (4/2), 840-874.
- Kütükoğlu, Mübahat S., (1978), "Dârü'l-Hilâfeti'l-'Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri". *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, (VII/1-2), 1-212.
- Kütükoğlu, Mübahat (1976-77), "1869'da Faal İstanbul Medreseleri". İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, (7-8), 276-392.
- Kütükoğlu, Mübahat (2000). *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Latîfî (1314). *Tezkire-i Latîfî*. Dersaadet: İkdâm Matbaası.
- Maydaer, Saadet (2009). *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa'da Bir Semt: Hisar*. Bursa: Emin Yay.
- Mehmed Süreyya (1308). *Sicill-i Osmanî*. C. I-IV, İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Müstakimzâde Süleyman Sa'deddin Efendi (2014). *Tuhfe-i Hattâtîn*. haz. Mustafa Koç, İstanbul: Klasik Yay.
- Öz, Tahsin (2015). *İstanbul Camileri*. C. I-II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Pakalın, Mehmet Zeki (2004). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. C. I-III, İstanbul: MEB Yay.

Pantık, Ramazan (2017). "Osmanlı'da İcâreteyn Uygulaması Hakkında Yeni Değerlendirmeler". *Vakıflar Dergisi*, (48), 75-104.

Sâî Mustafa Çelebi (2003). *Yapılar Kitabı –Tezkiretü'l-Bünyan ve Tezkiretü'l-Ebniye (Mimar Sinan'ın anıları)*. haz. Hayati Develi, İstanbul: Koç Kültür Sanat Tanıtım AŞ. Yay.

Sertoğlu, Midhat (1986). *Osmanlı Tarih Lûgatı*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Sevgi, Ahmet (2003). "Latîf". *İslâm Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 111-112.

Seyyid, Eymen Fuâd (2006). "Nehrevâlî". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 547-548.

Şemseddin Sâmi (1308). *Kâmûsu'l-a'lâm*. C. I-VI, İstanbul: Mihran Matbaası.

Uzun, Mustafa İsmet (2008). "Rızâî Mahmud Baba Efendi". *İslâm Ansiklopedisi*, C. 35, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 71-72.

Yerasimos, Stefanos (1998). "16. Yüzyılda Eyyüb Vakfı Muhasebelerinde Eyüp Kasabası". *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüpsultan Sempozyumu II Tebliğler*. İstanbul: Eyüp Belediyesi Kültür Yay., 141-149.

Zenbilli Ali Efendi (1995). *Şeyhülislam Fetvaları*. sad. İbrahim Ural, İstanbul: Fey Vakfı Yay.

Vakfiyeleri ve Muhasebe Kayıtları Işığında Saime Hatun Vakıfları*

Muhammed Emin Durmuş**

Öz

Osmanlı döneminde kadınlar sanılanın aksine iktisadi ve sosyal faaliyetlerle aktif bir rol üstlenmişlerdir. Pek çok hayır sahibi kadın tarafından kurulmuş olan vakıflar bu durumun doğruluğunu göstermektedir. Çalışmamıza konu edindiğimiz vakıflar da Saime Hatun tarafından biri para vakfı diğeri ise hem gayrimenkul hem de para vakfı olarak kurulmuş ve iki asra yakın bir süre topluma hizmet etmiştir. Çalışmada ele alınan vakıflardan biri Üsküdar kazasında bulunan Hamza Fakih Mahallesi Mescidinde eczâ-yı şerife kıraati için 1068/1657 yılında, diğeri ise mahallenin menzilhane avârızının ödenmesi için 1055/1645 yılında kurulmuştur. Makalede bu vakıfların 1161/1748 yılından 1244/1828 yılına kadar ki süreç içerisindeki mali yapılarının analiz edilmesi amaçlanmıştır. Çalışma neticesinde Avârız Vakfı'nın nakit sermayesinin bütün süreç boyunca sabit kaldığı buna karşın Eczâ-yı Şerife Vakfı'nın uzun yıllar sabit kalan nakit sermayesini 1231/1815 yılında gayrimenkulle tebdil ettiği tespit edilmiştir. Buna ilaveten vakıfların muhasebe kayıtlarının tespit edildiği yıllarda gelirlerinde, ödedikleri maaşlarda, kadılığa ödedikleri harçlarda önemli değişiklik olmadığı görülmüştür. Son olarak vakıfların her ikisinin de gelirlerinin çoğunu kurdukları amaç doğrultusunda harcadıkları sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Üsküdar Vakıfları, Para Vakıfları, Avârız, Eczâ-yı Şerife, Menzilhane

Saime Hatun Waqfs in the Light Of Waqfiyyes and Accounting Records

Abstract

Contrary to popular assumption, during the Ottoman period, women actively participated in economic and social activities. The waqfs established by numerous philanthropic women demonstrate the reality of the situation. Saime Hatun established waqfs that we reviewed in our study, one of which was a cash waqf and the other of which was both a real estate and cash waqf, both served the society for almost two centuries. One of the waqfs discussed in the study was established in 1068/1657 for the Ejzâ-i Sherif recitation in the Hamza Fakih Neighborhood Masjid in the Uskudar district, and the other was established in 1055/1645 for the payment of the menzilhane avariz. It aims to analyze these Waqfs' financial structures from 1161/1748 to 1244/1828. The analysis revealed that the Avariz Waqf's cash capital remained steady during the time period, whereas Ejzâ-i Sherif Waqf's cash capital, which had been stable for many years, was replaced with real estate in 1231/1815. Additionally, it was noted that there had been no notable changes in the waqfs' incomes, wages paid, and fees paid to the kadi throughout the years when the accounting records of the waqfs were determined. Finally, it has been concluded that both waqfs spend the majority of their income in accordance with the reason they were founded.

Keywords: Uskudar Waqfs, Cash Waqfs, Avariz, Ejzâ-i Sherif, Menzilhane

* DOI: 10.16971/vakiflar.1160772

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Ağustos 2022 / August 2022

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Aralık 2022 / December 2022

** Dr. Öğretim Üyesi, Sakarya Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, İslam İktisadı ve Finans Bölümü (İSEFAM), e-posta: muhammeddurmus@sakarya.edu.tr; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2468-8551>.

Giriş

Vakıflar, Osmanlı medeniyetinin sosyo-kültürel ve iktisadi hayatının merkezinde yer alan en yaygın dini ve sosyal müesseseleridir. Bu sebeple Osmanlı devlet adamları vakıf kurumunu her zaman desteklediler ve daha da geliştirebilmek adına vakıf kültürüne para vakıfları, icâreteyn gibi yeni kurum ve uygulamalar kattılar. Böylece vakıf kurumunu, Osmanlı toplumsal hayatının hemen hemen her alanına dokunan bir kurum haline getirmişlerdir. Hal böyle olunca imkanı olan herkes vakıf kurmaya gayret göstermiştir. Vakıf kuranların çoğunluğu erkekler teşkil etse de sanılanın aksine iktisadi faaliyetlerle içli dışlı olan kadınlar (Bates, 1978) tarafından kurulmuş vakıfların da azımsanamayacak bir yekûn tuttuğu görülmektedir (Akman, 2022; Memiş, 2017; Meriwether, 1997). Bu çalışmada da Saime binti Ahmed adlı bir kadının, Üsküdar kazasında bulunan Hamza Fakih Mahallesi Mescidi'ne mülhâk olarak kurmuş olduğu iki vakıf; vakfiyeleri, gelirleri ve giderleri açısından ele alınmıştır.

Literatürde muhasebe kayıtlarından hareketle vakıfların gelir ve giderlerine yönelik bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan bazısı birçok vakfın gelir ve giderlerini bir arada ele almışken bir kısmı da bu çalışmada olduğu üzere bir veya birkaç vakfın mali yapılarını ele almıştır. Kaya vd. (2020) tarafından 139 vakfın yaklaşık yüzyıllık süreçteki mali yapılarının pek çok açıdan analiz edildiği projede, vakıfların büyük çoğunluğunun süreç içerisinde önemli bir gelişim gösterdikleri hem nakit sermayelerini hem de gayrimenkul sayılarını artırdıkları, amaçlarına uygun faaliyet gösterdikleri ve bilhassa para vakıflarının uzun yıllar boyunca hayatta kaldıkları gibi önemli sonuçlara ulaşılmıştır. 18. Yüzyıl Üsküdar'da faaliyet gösteren küçük ölçekli vakıflar üzerine yapılmış (Durmuş, 2016; Bektaş, 2017; Akkaya, 2018) çalışmalarda, vakıfların genel itibarıyla olumlu yönde gelişim gösterdikleri ve amaçlarına yönelik faaliyet gösterdikleri ortaya konmuştur. Koyunoğlu tarafından (2008) yapılan çalışmada da 17. yüzyıl İstanbul'unda faaliyet gösteren 50 vakfın gelir, gider, alacak gibi bilgileri ele alınmıştır. Buna göre vakıfların genellikle muamele-i şer'iyeye ile borç verdikleri, borç verilenler arasında pek çok gayrimüslimin de olduğu, para vakıflarının diğer vakıflarda olduğu üzere eğitim ve dini hizmetler alanlarında da önemli faaliyetler icra ettikleri ve vakıfları gelirlerinin büyük çoğunluğunun vazifelilerin maaşlarına sarf edildiği tespit edilmiştir. Bu çalışmada ele alınan *eccâ-yı şerîf* için kurulmuş olan vakfın da vazifelilere ödediği miktarın masraflarından fazla olduğu tespit edilmiş olup bu açıdan iki çalışma birbirini destekler niteliktedir.

Vakıfları mali açıdan inceleyen önemli çalışmalardan bir diğeri de Kanuni dönemi vakıfları üzerine Özcan (2003) tarafından yapılmıştır. Özcan incelediği dönemde vakıfların genelde vakfiyelerinde yer alan *ribh* oranlarıyla işlem yaptıkları bununla beraber gerektiği durumlarda bu oranda aşağı yönlü olmak kaydıyla değişiklikler yapıldığı tespit edilmiştir. Çiftçi (2004) ise Bursa vakıfları üzerine yaptığı çalışmada yüzyıldan fazla yaşayan vakıfların çoğunun para vakfı olduğu dolayısıyla para vakıflarının uzun ömürlü olamayacağı yönündeki görüşlerin hatalı olduğu sonucuna ulaşmıştır. Çalışmada belli periyotlarda Bursa'daki vakıfların nakit sermayelerine ve bunlardan elde ettikleri toplam kira miktarlarına da yer verilmiştir.

Buraya kadar zikredilen çalışmalarda pek çok vakfın belli süreçlerdeki mali durumları toplu bir şekilde incelenmiştir. Literatürde müstakil olarak bir vakfın belli bir zaman içerisindeki mali yapısını inceleyen çalışmalar da bulunmaktadır. Örneğin Orbay (2012), Bursa'da kurulmuş Emir Sultan Vakfı'nın 1608-1634 yılları arasındaki mali yapısını ele almıştır. Çalışmada imaret vakfı olarak kurulan vakfın gelirlerinin büyük çoğunluğunu mutfak harcamalarına sarf ettiği, vazifelilere ödenen maaşların ise masraflara nazaran az bir yekûn tuttuğu sonucuna ulaşılmıştır. Yine Orbay (2007)'in tarafından Sultan Çelebi Mehmed Yeşil İmaret Vakfı'nın 1553-1650 yıllarına ait mali yapısını ele aldığı çalışmasında da benzer bir sonuca ulaşılmıştır. Ancak her iki vakfın da imaret vakfı olduğu göz önünde bulundurulursa vakıfların gelirlerini amaçlarına uygun olarak sarf ettikleri anlaşılmaktadır. Ancak her iki çalışmanın da ele aldığı zaman aralığı bu çalışmanıninkine nazaran daha kısıtlıdır.

Bu çalışmayı literatürde yer alan çalışmalardan farklı kılan nokta ele alınan vakıfların mali yapıları incelenirken hem vakfiyelerinden hem de yüzyıla yakın bir süreci kapsayan muhasebe kayıtlarından yararlanılmış olmasıdır. Nitekim literatürde vakıfların uzun zamanlı mali yapılarını inceleyen çalışmalar genelde ele aldıkları vakıfların toplam verilerine yer vermişler ve bunun üzerinden değerlendirme yapmışlardır. Bu çalışmada ise iki vakfın nakit sermayeleri, ribh oranları, gayrimenkul sayıları, kira ve murabaha gelirleri, mütevellileri gibi verileri 100 yıla yakın bir süreçte takip edilerek yaşanan değişim ve gelişimler analiz edilmiştir.

İstanbul Müftülüğü Üsküdar Mahkemesi Şer'iyeye sicillerinden vakfiyesine ulaşılan (Aydın vd., 2016) bu vakıflardan biri avârız diğeri ise eczâ-yı şerîfe tilaveti için kurulmuştur. Avârız vakfı 1055/1645 yılında kurulmuş olup vakfın 1161/1748 yılı ile 1239/1823 yılları arasına ait muhasebe kayıtlarına, 1068/1657 yılında kurulan Eczâ-yı Şerîfe vakfının ise 1161/1748 yılı ile 1244/1828 yılları arasına ait muhasebe kayıtlarına ulaşılmıştır. Vakıfların hem vakfiyelerinin hem de yüzyıla yakın bir sürece ait muhasebe kayıtlarına ulaşılması vakfın kurucusunun ileri sürdüğü şartların ne kadar yerine getirildiğini görmek ve vakıfların bu süreçteki gelişimlerini takip etmek adına önemli bilgi verirken diğer yandan bu vakıfların ömürleri hakkında da bir çıkarım yapma imkânı sunmaktadır. 17. yüzyılda para vakfı olarak kurulan vakıfların her ikisinin de vakfiyesinin yanı sıra 18. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın ilk çeyreğinin sonuna kadar ki süreci içeren muhasebe kayıtlarının tespit edilebilmiş olması bu vakıfların incelemesinde önemli bir etken olmuştur. Nitekim vakfiyeler kurucu metinler olmaları hasebiyle statik bir yapıya sahipken muhasebe kayıtları vakfın yüzyıllar içerisindeki değişim ve gelişimini takip edebilmek için en önemli kaynaklar olarak önümüzde durmaktadır. Zira bu kayıtlarda vakıfların sahip olduğu malvarlıkları (nakit para/gayrimenkul), gelirleri, giderleri (masraf ve vazife), zimem kayıtları, vakfın yönetiminde meydana gelen değişimler gibi vakıfların mali yapılarıyla ilgili çok önemli bilgiler yer almaktadır (Durmuş ve Bektaş, 2017: 197). İşte bu çalışmada vakfın kurucusunun belirlemiş olduğu şartlarda ilerleyen zamanlarda değişim yaşanıp yaşanmadığı, vakıfların gelişim gösterip göstermediği, amaçlarına uygun hareket edip etmedikleri, uzun ömürlü olup olmadıkları, yönetiminde ne sıklıkla ve hangi sebeplerden ötürü değişim yaşandığı, bu değişimlerin vakıfların mali yapısına etkisinin olup olmadığı gibi sorulara cevap aranmaya çalışılmıştır.

Çalışmada ele alınan vakıfların amaçlarına bakıldığında bu vakıflardan biri eczâ-yı şerîfe tilaveti¹ için diğeri ise mahallede bulunan menzilhane beygirlerinin avârız² için kurulmuştur. Vakıf kurumuyla ilgili en önemli kavramlardan biri amaçtır. Bir vakfın amacı o vakfın kuruluşundan yok olmasına kadar ki süreçte vakfı ayrıcalıklı kılan yani rengini veren bir unsurdur. Bundan dolayı hem klasik eserlerde hem çağdaş eserlerde vakfın amacına vurgu yapılmaktadır (Çilingir, 2018: 10). Dolayısıyla her vakfın bir amacı olmak zorundadır (Elmalılı, 1995: 97). Bunun bir yansıması olarak Hanefi Mezhebi'ne göre bir vakıf herhangi bir amaç belirlenmeksizin kurulmuş olsa bile o vakıf fakirler lehine geçerli olmaktadır (Tarablusi, 1981: 15; Ömer Hilmi, 1977: 25). Zira Hanefilere göre vakıftan yararlanacak kişiler esas itibarıyla fakirlerdir (Ali Haydar, 1824: 13). Bunun için bir kimse ailesi veya belli bir zümre gibi kesintiye uğrama ihtimali olan bir cihet için vakıf kurmuşsa en nihayetinde ilgili kişilerin soylarının kesilmesi durumunda vakfın gelirlerinin fakirlere şart koşulması gerektiğini söylerler (İbn Abidin, 2003: 535-536).

1 Vakfın adı muhasebe kayıtlarında "Hamza Fakih Mescid-i Şerîfinde Merhûme Saime Hatun nâm Sâhibetü'l-Hayrın Müsekkafâtı ve Nukûdu Mevkûfesi" veya "Hamza Fakih Mahallesinde Vâki' Mescid-i Şerîfte Eczâ-yı Şerîfe Tilâveti için Merhûme Saime Hatun'un Vakfı" gibi farklı şekillerde ifade edilmektedir.

2 Vakfın muhasebe kayıtlarında ifade edildiği üzere tam adı "Hamza Fakih Mahallesi Bedel-i Avârız için Merhûme Saime Hatun'un Nukûd-u Mevkûfesi" dir. Her ne kadar muhasebe kayıtlarında kısaca avârız vakfı denilmiş olsa da vakfiyede mahallede bulunan menzilhane bargirlerinin avârız için kurulmuş olduğu bilgisi mevcuttur.

Bir vakfın eczâ-yı şerîfe tilaveti için kurulmuş olması o vakfın asıl amacının belli vakitlerde Kur'an'dan cüz okunup sevabının vâkıfın kendisi, yakınları veya Peygamber Efendimizin ruhuna bağışlanmasını ifade etmektedir. Nitekim ele alınan eczâ-yı şerîfe vakfının kurucusu Saime Hatun, vakfettiği evlerin 3'ünün kiralanmasından elde edilecek gelirle mahalle mescidinde her gün Kur'an'dan cüz okuyup sevabını kendi ruhuna hediye edecek iki kişi istihdam edilmesini yine vakfettiği 4 evde utekâsından (azat edilmiş köleler) muhtaç olanların her gün üçer ihlas ve birer Fatıha suresi okuyup sevabını ruhuna hediye etmeleri şartıyla oturmasını istemiştir. Devamında kendi soyundan gelenler tükenince evlerin mütevellî tarafından kiraya verilmesini, elde edilen gelirle de Kur'an'dan cüz okuyup sevabını vâkıfın kendisine, annesine ve Peygamber Efendimizin ruhuna hediye edecek kişilerin istihdam edilmesini şart koşmuştur. Bunlara ilaveten vakfettiği paranın işletilmesinden elde edilecek gelirin bir kısmının mescitte imam olan kişiye her gün sabah namazı akabinde Amenarrasulü okuyup sevabını vâkıfın vefat etmiş olan eşinin ruhuna hediye etmesi karşılığında verilmesini talep etmiştir (İŞSA. Üsküdar Mahkemesi, 4792/219, vr. 36a-b; 4839/236, vr. 15b) Bütün bu bilgilerden anlaşıldığı üzere vakfın esas amacı eczâ-yı şerîfe olarak adlandırılan Kur'an'dan bir cüz okunup sevabının bağışlanmasıdır³. Bu vakıfta olduğu gibi vakıf tek bir amaca yönelik olarak kurulabileceği gibi birden fazla amaç için de kurulabilir. Bunun önünde bir engel bulunmamaktadır. Örneğin bir vakıf mektep vakfı olarak kurulmuş olsa dahi vâkıfı talebi doğrultusunda, vakfın gelirlerinin bir kısmı mahallenin avâızına sarf edilebilir (İŞSA., Üsküdar Mahkemesi 525, vr. 39a-2).

Diğer vakfın amacı ise mahallede bulunan menzilhanenin⁴ beygirlerinin avâız⁵ bedelinin ödenmesidir (İŞSA. Üsküdar Mahkemesi, 4672/203, vr. 20b). Haberleşmenin daha hızlı yapılabilmesi için menzilhanelerde dönemin ulaşım vasıtaları olan beygirler bulunduruldu. Menzilhanenin giderlerinin bir kısmı devlet hazinesinden bir kısmı ulaklardan bir kısmı da menzilci tayin edilen mahalle ahalisinin avâız vergilerinden karşılanırdı (Halaçoğlu, 2004: 160). İşte incelenen vakıf mahalle ahalisinin menzilhane için ödemesi gereken avâız bedelinin toplanabilmesi amacıyla kurulmuştur.

Hem vakfiyede hem de muhasebe kayıtlarında vakfın nakit sermayesi kuruluş üzerinden, gelir ve giderleri ise akçe üzerinden verilmektedir. Çalışmada da buna riayet edilerek nakit sermayeler kuruluş, gelir ve giderler akçe olarak veilmıştır. Çalışmada 17., 18. ve 19. olmak üzere 300 yıla ait veriler bulunduğu için kuruluş ile akçe arasındaki oranın değişiklik arz ettiğine dikkat edilmelidir. Zira 17. yüzyılda 1 kuruluş 80 akçeye, 18. yüzyıl ve 19. yüzyılın başlarında ise 120 akçeye tekabül etmektedir (Pamuk, 2002: 458).

3 Eczâ-yı şerîfe kavramı esasında Kur'an'da yer alan cüzleri, cüzhan ise bu cüzleri okuyan kimseleri ifade etmektedir. İhlashan, Yasinhan, Amenarrasulühan, Mülkhan, Nebehan gibi kavramlar ise bu sureleri okuyan kimseleri ifade etmektedir. Vakfiyelerde Kur'an cüzlerinden birinin okunması için "kırâ'at-ı eczâ-yı şerîf", kısa surelerden birinin okunması için ise "kârî-i mâ teyessera" ifadesi kullanılmaktadır (Memiş, 2020: s. 132-133). Her ne kadar vâkıf cüzle birlikte bazı surelerin okunmasını şart koşmuş olsa da muhasebe kayıtlarında Amenarrasulü dışında herhangi bir ayet veya surenin okunduğuna dair bilgi yoktur. Bu da vâkıfın surelerin okunması görevini tevdi ettiği kişilerin soylarının tükendiğini ve vâkıfın şartı gereği bu sureler yerine artık cüz okunması hasebiyle muhasebe kayıtlarının bazılarında vakfın adında eczâ-yı şerîfe kavramının kullanıldığı söylenebilir.

4 Geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Osmanlı Devleti'nde ferman, emir gibi resmi haberleşmelerin hızlı ve güvenli bir şekilde sağlanabilmesini temin etmek için ana yollar ve bunlara tabi tali yollar üzerinde konak yerleri yani menzilhaneler tesis edilmiş daha sonra bu yerler özel haberleşmeler için kullanılmaya başlanmıştır. Bu menzilhaneler vasıtasıyla da gerek ordunun işesinin temini gerekse de ticari nakliyatlar için haberleşmeler sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilmiştir (Halaçoğlu, 1981: 123; Çadırcı, 1976: 1359).

5 Osmanlı devletinin ilk zamanlarında örfi vergiler sadece olağanüstü durumlarda ve düşük miktarlarda toplanırken, zamanla devletin ihtiyaçlarının ve savaş giderlerinin artması, hazinenin de bu giderleri karşılamakta zorlanır hale gelmesiyle bu vergiler daha sık ve yüksek miktarlarda toplanmaya başlamıştır. Avâız vakıfları da işte bu örfi vergileri ödemekte zorluk çeken fakir halka yardım maksadıyla kurulmuştur (Ayr. bilgi için bkz. İpşirli, 1991: s. 109; Sahillioğlu, 1991: s. 108).

Makalede yer verilen tablo ve grafikler vakfın tespit edilebilen muhasebe kayıtlarındaki verilerden hareketle oluşturulmuştur. Bununla beraber muhasebe kaydı tespit edilemeyen yıllar grafiklerde gösterilmiş ancak bu yıllara veri girilmediği için ilgili yıllar grafiklerde boş olarak görülmektedir. Okuyucunun bu hususa dikkat ederek grafikleri incelemesi gerekmektedir. Aynı şekilde metin içerisinde zikredilen veriler de tespit edilebilen muhasebe kayıtlarından elde edilmiştir. Her seferinde ilgili yıla ait verinin tespit edildiği kaynağı vermek yerine metin içinde verilerin hangi yıla ait olduğu belirtilmekle yetinilmiş, ekte verilen tabloda ise her bir yıla ait muhasebe kaydının yer aldığı defter ve varak numaraları verilmiştir.

Vakıfların kuruldukları yıllardan 1161/1748 yılına gelinceye kadar ki ve 1161/1748 yılından 1179/1765 yılına kadar ki yıllara ait muhasebe kayıtlarının tespit edilememiş olması çalışmanın sınırlılığını oluşturmaktadır. Nitekim ilgili yıllara ait kayıtların kullanılmaması vakıfların mali yapılarının kesintisiz olarak takip edilebilmesinin önüne geçmiştir. Her ne kadar durum böyle olsa da vakıfların tespit edilebilen kayıtlarına bakıldığında mali durumlarının çok uzun süreler stabil kaldığının görülmesi bu durumun çalışmanın hedefine ulaşılmasında bir sorun teşkil etmemesini sağlamıştır.

A. Vakıfların Vakfiyelerinde Yer Alan Bilgiler

1. Avâız Vakfı

Vakıf, Üsküdar kazası Hamza Fakih Mahallesi Mescidine mülhak olarak Saime b. Ahmed tarafından 1055/1645 yılında mahallede bulunan menzilhane beygirinin avâız bedelinin karşılanması için 207,5 riyalı gurus nakit sermayeyle kurulmuştur. Saime Hatun vakfettiği paranın 200 gurusunun %12 ribh oranıyla şer'î usullerle işletilip bir yılda hâsıl olacak 1920 akçenin avâıza sarf edilmesini, geri kalan 7,5 gurusun ise yedek akçe olarak işletilmeden müteveli elinde muhafaza edilmesini şart koşmuştur. Müteveli olarak Hamza Fakih Mahallesi Mescidi'nin imamını tayin eden Saime Hatun, nazırlık vazifesini hayatta olduğu müddetçe kendisinin, akabinde ise mahalle ahalisinin yerine getireceğini ifade etmiştir.

2. Eczâ-yı Şerife Vakfı

Vakıf, eczâ-yı şerife okunması için 1068/1657 yılında 250 riyalı gurus nakit sermaye, 7 oda ve bir su kuyusuyla kurulmuştur. Saime Hatun vakfın nakit sermayesinin %12 ribh oranıyla şer'î usullerle işletilmesini, odalardan üçünün yıllık 480'er akçeden kiraya verilmesini, dört odanın ise oturma hakkının, her gün 3 İhlas, 1 Fatıha okuyup sevabını kendi ruhuna hediye etmek karşılığında utekâsından muhtaç olanlara verilmesi şart koşulmuştur. Utekâsından kimse kalmadığında ise odaların yıllık 720'şer akçeyle kiraya verilmesini, elde edilen gelirin cüz okuyacak kişilere verilmesini istemiştir. Yine vakfın gelirinden yıllık 720 akçe müteveliye, 360 akçe katibe, 360 akçe cabiye ve 360 akçe her gün sabah namazından sonra Amenarrasulü okuması kaydıyla mescidin imamına verilmesini talep etmiştir. Vakfiyede belirtilen yıllık masraf kalemleri ise utekânın sakin olduğu odaların tamir ihtiyaçları ve kariz yani atık su kanalının temizlenmesi için 500 akçe, vakfın kayıtlarının kontrol edilmesi için kadılığa verilmek üzere 100 akçeden oluşmaktadır. Aynı yıl Saime Hatun, vakfına bir oda daha ilave etmiş böylece oda sayısı 8'e yükselmiştir. Sonradan vakfedilen odada tasarrufta bulunma hakkı ise sırasıyla vâkıfın kız kardeşine, yeğenine, camide imam olanlara en nihayetinde de fakirlere tahsis edilmiştir. Vakfın malvarlıkları, gelirleri ve giderleri Tablo 1'de işlenmiştir.

Tablo 1: Eczâ-yı Şerîfe Vakfının Vakfiyesinde Yer Alan Bilgiler

Mevkufât ve İrâd					İhracât				
Vakfedilen Para (guruş)	Beklenen Gelir (akçe)	Vakfedilen Mülk	Beklenen Gelir (akçe)	Toplam Gelir (akçe)	Vezâif	Maaş (akçe)	Mesârif	Gider (akçe)	Toplam Gider (akçe)
250	2400	Oda	480	6720	Mütevelli	720	Tamir ve kariz	500	6720
		Oda	480		Cabi	360	Muhasebe	100	
		Oda	480		Katip	360			
		Oda	720		Amenerrasulühan	360			
		Oda	720		Fatiha ve İhlaşan	720			
		Oda	720		Fatiha ve İhlaşan	720			
		Oda	720		Fatiha ve İhlaşan	720			
		Oda	Gelir yok		Fatiha ve İhlaşan	720			
		Su kuyusu	Gelir yok		Cüzhan	720			
					Cüzhan	720			
Toplam	2400		4320		Toplam	6120		600	

Kaynak: İMŞSA. Üsküdar Mahkemesi, 4792/219, vr. 36a-b; 4839/236, vr. 15b.

Tablodan da anlaşılacağı üzere vakfın yıllık toplam geliri 6720 akçe olup bunun 2400 akçesini murabaha, 4320 akçesini ise kira gelirleri oluşturmaktadır. Yıllık toplam gideri ise 6720 akçe olup 6120 akçesi vezâif, 600 akçesi ise mesârifdir. Yani vakfın öngörülen yıllık toplam geliri giderine denktir.

B. Vakıfların Mali Durumlarının Tespiti ve Değerlendirilmesi

Üsküdar şer'iyeye sicillerinde yapılan tarama neticesinde 10 ayrı müstakil muhasebe defterinde Eczâ-yı Şerîfe vakfının 55 adet muhasebe kaydı tespit edilmiş olup bu kayıtlardan ilki 1161/1748 sonuncusu ise 1244/1828 tarihlidir. Avâriz vakfının ise 52 adet muhasebe kaydı tespit edilmiş olup bu kayıtlardan ilki 1161/1748 sonuncusu ise 1239/1823 tarihlidir. 1161/1748 yılından 1181/1767 yılına kadar ki süreçte vakıflara ait muhasebe kaydı tespit edilemediği için bu yıllar arasındaki verilere çalışmada yer verilememiştir. Grafiklerde bu durumun anlaşılması için ilgili yıllara ait tarihler boş bırakılmıştır.

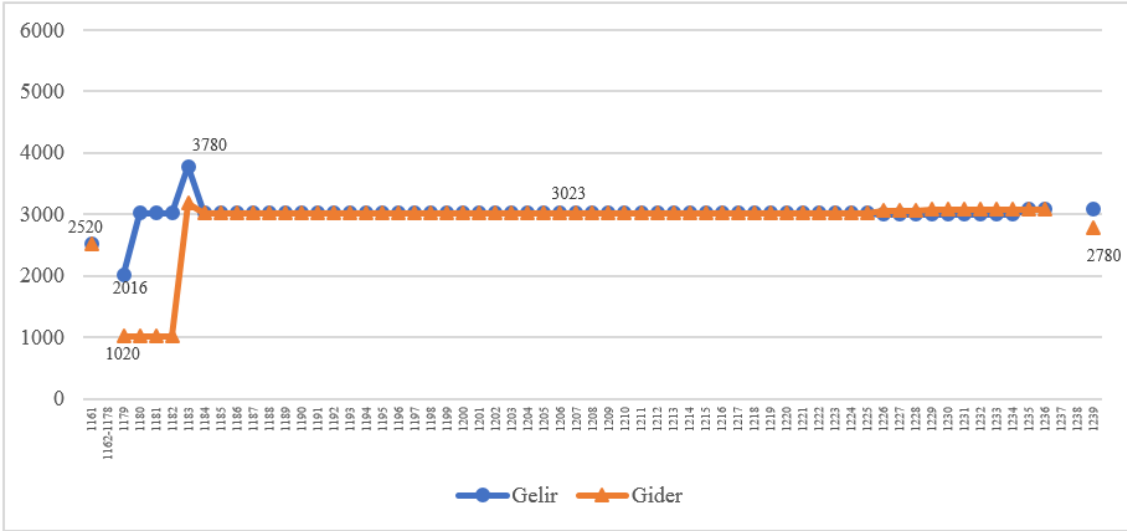
1. Avâriz Vakfının Gelir ve Giderleri

Sadece 207,5 guruş nakit sermayeyle kurulmuş olan Avâriz vakfının 1161/1748 yılından 1239/1823 yılına kadar bu minval üzere varlığını sürdürdüğü muhasebe kayıtlarından anlaşılmaktadır. Yani vakıf bu süreçte herhangi bir gayrimenkul satın alıp ondan kira geliri elde etme yoluna gitmemiş, bütün gelirini nakit sermayesini işleterek elde etmiştir. Her ne kadar vakfiyede nakit sermayenin %12 ribh oranıyla işletilmesi şart koşulmuş olsa da istisnai olarak bu oran bazı yıllarda değişim göstermiştir. Nitekim 1161/1748 yılında %10, 1769 yılında ise %15 oranıyla işlem yapılmıştır. 1769 yılında vakıf için daha faydalı olması sebebiyle bütün paranın bir kişiye %15 ile borç verildiği bilgisi yer alırken 1161/1748 yılındaki oranla ilgili herhangi bir açıklama mevcut değildir. Ribh oranının vakfiyede yazandan daha fazlasıyla değiştirilmesi durumu anlaşılabilir bir durumken daha aزیyla değiştirilmesi vakfın ruhuna uygun değildir.

Nitekim vakıf hukukunda vâkıfın belirlediği şartlar ancak vakfın bu değişikliğe ihtiyacının olması ve vakıf için daha yararlı olması gibi durumlarda hâkimin izniyle değiştirilebilir. Vakfın ribh oranını artırmak da bu minvalde mümkündür (Elmalılı, 2020: 97; Ömer Hilmi, 47). Ancak ribh oranının düşürülmesi vakfın tamamen zararına olduğu için hâkimin böyle bir tasarrufa izin vermesi meşru olmadığı gibi mütevellinin bu yönde bir tasarrufta bulunması caiz değildir. Zira vâkıf, vakfın gelirine göre bir gider tayin etmektedir. Böyle bir durumda vakfın gelirlerinin giderlerini karşılayamama ihtimali söz konusu olmaktadır. Mütevellinin vakfın zararına hareket etmeyeceği varsayılırsa 1161/1748 yılı muhasebesi tutulurken hata yapıldığı söylenebilir.

Vakfın her ne kadar kuruluş sermayesi 207,5 guruş olsa vâkıfe bu paranın sadece 200 guruşunun %12 oranıyla işletilip yıllık 1920 akçe murabaha geliri elde edilmesini, 7,5 guruşun ise arızı durumlarda kullanılmak üzere mütevellî elinde yedek akçesi olarak muhafaza edilmesini şart koşmuştur. Ancak vakfın 1161/1748 yılından 1239/1823 yılına kadar ki tespit edilebilen bütün muhasebe kayıtlarına bakıldığında vakfın nakit sermayesinin 210 guruş olduğu ve bu paranın tamamının işletildiği anlaşılmaktadır. Bu durumda vâkıf tarafından vakfa ilave yapıldığı veya vakfın giderlerini karşılayabilmek adına sahip olduğu bütün sermayeyi işlettiğini söylemek mümkündür.

Grafik 1: Avârız Vakfının Yıllık Toplam Gelir ve Giderlerinin Seyri (Akçe)⁶

Kaynak: İMŞSA. Üsküdar Mahkemesi.

Vakfın kurulduğu dönemde 1 guruş 80 akçeye tekabül etmekteydi. Buna göre 200 guruşun %12 oranıyla işletilmesinden elde edilmesi gereken yıllık gelir 1920 akçedir. Muhasebe kaydını tespit edebildiğimiz ilk yıl olan 1161/1748 yılında ise 1 guruş 120 akçeye denk gelmekte bu da vakfın nominal gelirinde artış meydana getirmektedir. Nitekim bu hesaba göre 200 guruşun %12 ile işletilmesinden elde edilmesi gereken gelir 2880 akçedir. 1161/1748 yılında vakfın işletilen nakit sermayesinin 210 guruş olduğu göz önünde bulundurulsa bu miktarın 3024 akçe olması gerekirdi. Ancak daha önce de ifade ettiğimiz üzere 1161/1748 yılında vakfın sermayesi %10 ribh oranıyla işletilmiştir. Bu da vakfın elde etmesi gerekenden daha düşük gelir elde etmesine sebep olmuştur. 1179/1765 yılında vakfın gelirinin 2016 akçe olmasının

⁶ Vakfın tespit edilen ilk iki muhasebe kaydı sırasıyla 1161 ve 1179 yıllarına aittir. Bu iki tarih arasındaki yıllara ait muhasebe kaydı bulunamadığı için bu yıllara veri girilmemiştir. Aynı şekilde 1237-1238 yıllarına ait veri tespit edilemediği için bu yıllara da veri girilmemiştir. Bu sebeple ilgili yıllar grafikte boş görülmektedir.

sebebi ise bu yıla ait muhasebe kaydında 8 aylık muhasebe yapılmış olmasıdır. 1180/1766 - 1182/1768 yıllarında 3024 akçe olan yıllık gelir 1183/1769 yılında ribh oranının bu yıla mahsus %15'e çıkarılması sebebiyle 3780 akçeye çıkmış, 1184/1770 yılında ise %12 oranının kullanılmaya başlanmasıyla yeniden 3024 akçeye düşmüş ve bu tarihten sonra çok cüzi değişim göstermiştir. Bu durum mütevellilerin borç verilen kişilerden hem asıl paranın hem de ribhi tam olarak tahsil ettiklerini yani vakfı iyi bir şekilde yönettiklerini göstermektedir.

Vakfın giderlerine bakılacak olursa 1179/1765 - 1182/1768 arası hariç diğer yıllarda giderlerin genellikle gelirlere paralel hareket ettiğini söylemek mümkündür. Bu yıllar arasında ise sebebi bilinmeyen bir şekilde, giderlerin düşük olması vakfın bütçesinde fazlaya sebep olmuştur. Örneğin vakfın avâriz gideri 1161/1748 yılında 2063 akçeyken 1179/1765 - 1182/1768 arası 720 akçedir. Bu durumun sebebi avâriz giderinin bu yıllarda düşük çıkarılması olabilir. Muhasebe kaydında vakfın bu yıllarda gerçekleşen gelir fazlalarının mütevellisi Osman Ağa'nın elinde muhafaza edildiği ifade edilmiştir. 1183/1769 yılı kaydında da vakfın mütevellisinin vefat etmesi dolayısıyla değiştiği bilgisi yer almasına karşın önceki yıllardan kalan gelir fazlalarına dair herhangi bir bilginin bulunmamasından hareketle bu paraların bir şekilde zayı olduğu veya muhasebe kaydında zikredilmeyen bir cihete sarf edildiği söylenebilir. Nitekim mütevellilerin herhangi bir sebeple değiştiği durumlarda önceki müteveli elinde olan vakıf paralar yeni mütevelliyeye teslim edilmektedir.

1226/1811 ile 1234/1818 yılları arasında vakfın bütçesi nakit sermayeden elde edilmesi gereken ribhin tamamının elde edilememesi sebebiyle cüzi miktarlarda açık vermiştir. Her ne kadar kayıtlarda bu açığın ne şekilde kapatıldığına dair bir bilgi yer almasa da mütevellinin ya vakfa borç vermek ya da hibe etmek suretiyle açığı kapattığı söylenebilir. Nitekim muhasebe kayıtlarına bakıldığında buna dair pek çok örnek bulunmaktadır (Kaya, 2020: 44). Bir başka ihtimal ise yukarıda zikredildiği üzere önceki müteveli zamanında tahakkuk eden ve akıbeti hakkında bilgi verilmeyen gelir fazlalarının bu açığın kapatılmasında kullanılmış olmasıdır. Aşağıdaki tabloda vakfın 1161/1748 yılından 1239/1823 yılına kadar ki yıllık gider miktarları yer almaktadır.

Tablo 2: Avâriz Vakfının Gider Kalemleri (Akçe)

Tarih	Avâriz	Harc-ı muhasebe	Kalemiyye	Tevliyet	Toplam
1161	2063	-	-	457	2520
1179-1182	720	180	120	-	1020
1183	2063	240	165	720	3188
1184-1223	2063	120	120	720	3023
1224-1225	2060	120	120	720	3020
1226-1228	2060	160	120	720	3060
1229-1236	2060	180	120	720	3080
1239	2060	-	-	720	2780

Kaynak: İMŞSA. Üsküdar Mahkemesi.

Vâkıfın vakfiyede belirttiği üzere tek gider kalemi 1920 akçe olan mahalle menzilhanesinde bulunan beygirin avârizidir. Ancak muhasebe kayıtlarına bakıldığında buna ilaveten mütevelliyeye maaş ödemesi yapıldığı ve hemen hemen her vakfın masraf kalemleri arasında yer alan muhasebe harcı ve kalemiyye için kadılığa ücret ödendiği görülmektedir. Tabloda sadece vakfın giderlerinde değişimin yaşandığı

yıllara ait verilere yer verilmiştir. Buna göre 1161/1748 yılında vakfın sadece avâriz ve tevliyet gideri varken 1179/1765 - 1182/1768 yılları arasında 1161/1748 yılına nazaran çok daha düşük miktarda avâriz vergisi buna ilaveten muhasebe harcı ve kalemiye gideri bulunmaktadır. Bu yıllar arasında tevliyet için ise herhangi bir ödeme yapılmamıştır. Ancak 1183/1769 yılı kaydına bakıldığında avâriz giderinde yaşanan düşüşün geçici olduğu ve mütevelliyeye de sadece o yıllar için ücret ödenmediği anlaşılmaktadır. Muhasebe kaydında vakfın bu yıllar arasında toplamda 7008 akçe gelir fazlasının olduğu ve bu meblağın mütevellî elinde muhafaza edildiği ifadesi yer almaktadır. Vakfın gelirinin yeterli olduğu halde avârizin düşük ödenmesi ve mütevellinin maaş almamış olması vakfın arzi bir giderinin meydana geldiğini akla getirmektedir. Ancak muhasebe kayıtlarında buna dair herhangi bir bilgi bulunmadığı için kesin bir şey söylemek mümkün değildir. 1184/1770 yılından 1239/1823 yılına kadar vakfın giderlerinde çok cüzi değişimler meydana gelmiştir. 1239/1823 yılında ise önceki yıllara nazaran sadece kadılığa ödenen harç ve kalemiye gideri vakfın giderleri arasında yer almamaktadır. Bunun da vakfın mütevellisinde bir değişiklik yaşanmış olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Nitekim 1239/1823 yılında vakfın mütevellisi olan Mehmet Behçet Efendi görevden el çekmiştir.

Vakfın gelir ve giderlerini özetleyecek olursak; bu süreçte vakfın elde ettiği toplam geliri 180.627 akçe buna mukabil toplam gideri 173.348 akçedir. 1180/1766 - 1182/1768 yılları arasında vakfın masraflarının düşük olması ve vazifelilere maaş ödenmemiş olması dolayısıyla bütçesi fazla vermiş bu da vakfın toplam gelirinin giderinden fazla olmasına yol açmıştır. Her ne kadar vakfın son yıllara ait muhasebe kayıtlarında bütçe açıkları meydana gelmiş olsa da bunlar düşük miktarlar olduğu için bütçe dengesini olumsuz yönde etkilememiştir. Vakfın yapmış olduğu harcamaların %76,9'unu masraf kalemleri, %23,1'i ise maaş ödemeleri oluşturmaktadır. Bu durum vakfın gelirlerinin amacına uygun bir şekilde harcanıldığını göstermektedir.

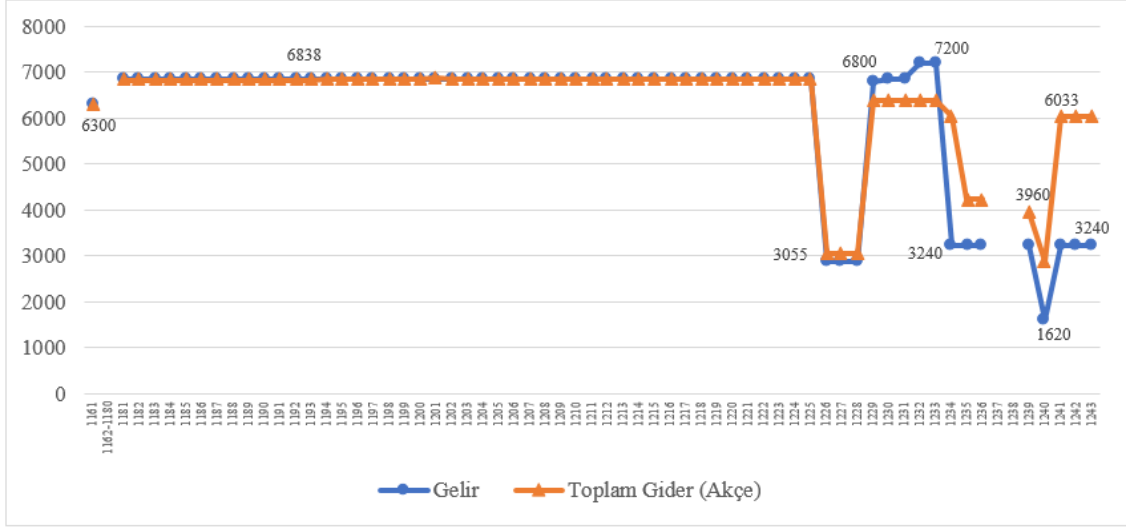
2. Eczâ-yı Şerîfe Vakfının Gelir ve Giderleri

Vakfiyesinde de belirtildiği üzere vakıf 7 oda ve 250 riyali gurusla kurulmuştur. Saime Hatun daha sonra bu vakfa bir oda daha vakfetmiş böylece vakfın odası 8'e yükselmiştir. Vakfiyede nakit paranın meşru usullerle işletilmesi, odaların 3'ünün kiraya verilmesi 4'ünün ise İhlas ve Fatıha okumak karşılığında oturma hakkının vâkıfın utekâsına verilmesi, utekânın soyu kesilince de kiraya verilmesi şart koşulmuştur. Saime Hatun'un sonradan vakfettiği odanın ise oturma hakkı camide imam olanlara tahsis edilmiştir.

1068/1657 yılında 250 riyâlî gurus nakit sermayesi olan vakfın 1161/1748 yılına gelindiğinde sermayesi 190 guruştur. Vakfın sermayesinde yaşanan bu düşüşün sebebine dair kayıtlarda bir ifade yer almasa da süreç içerisinde verilen borçlardan bir kısmının geri alınamadığı söylenebilir. 1181/1767 yılına gelindiğinde ise vakfın nakit sermayesi 220 guruştur. Daha önce de ifade edildiği üzere vakfın 1161/1748 - 1181/1767 yılları arasına ait muhasebe kayıtları tespit edilememiştir. Dolayısıyla vakfın sermayesinde yaşanan artışın gelir fazlası, bir başkasının vakfa ilave para bağışlaması veya vakıfta çalışanların maaşlarının rakabe edilmesi sebebiyle mi arttığı bilinmemektedir. 1767 yılında 220 gurus olan sermaye 1231/1815 yılının sonuna kadarki süreçte bu miktar üzere sabit kalmıştır. 1231/1815 yılı sonunda ise vakfın sermayesiyle hâkimin izniyle Gerede mahallesinden bir ev satın alınmıştır. Bu ev için 260 gurus ödenmiş bunun 220 gurusu sermayeden karşılanmış 40 gurusu ise mütevellî tarafından vakfa borç verilmiştir. Vakfın murabaha gelirlerinin düzenli olmasına rağmen niçin böyle bir tasarrufta bulunduğu bilinmemektedir. Sadece bu işlemin kadının izniyle yapıldığı bilgisi mevcuttur. Vakfiyede belli bir zaman sonra veya belli bir para birliği takdirde bu paranın gayrimenkulle tebdil edilmesine yönelik bir şart da bulunmamaktadır. Bu yıla kadar yıllık 3960 akçe murabaha getirisi olan nakit sermayenin yıllık 360

akçe kira getirisi olan bir evle istibdal edilmesi dikkat çekici bir durumdur. Burada mütevellinin satın alıp kiraya verdiği bu evden yüksek muaccele geliri beklentisi içinde olduğu şeklinde yorum yapılabilir. Nitekim icâreteyn ile kiraya verilen gayrimenkullerin her ne kadar yıllık kira miktarları düşük olsa da mahlûl kalmaları durumunda elde ettikleri muaccele miktarları yüksektir. Grafik 2’de vakfın gelir ve giderlerinin süreç içerisindeki seyri yer almaktadır.

Grafik 2: Eczâ-yı Şerîfe Vakfının Gelir ve Giderinin Seyri (Akçe)

Kaynak: İMŞSA. Üsküdar Mahkemesi.

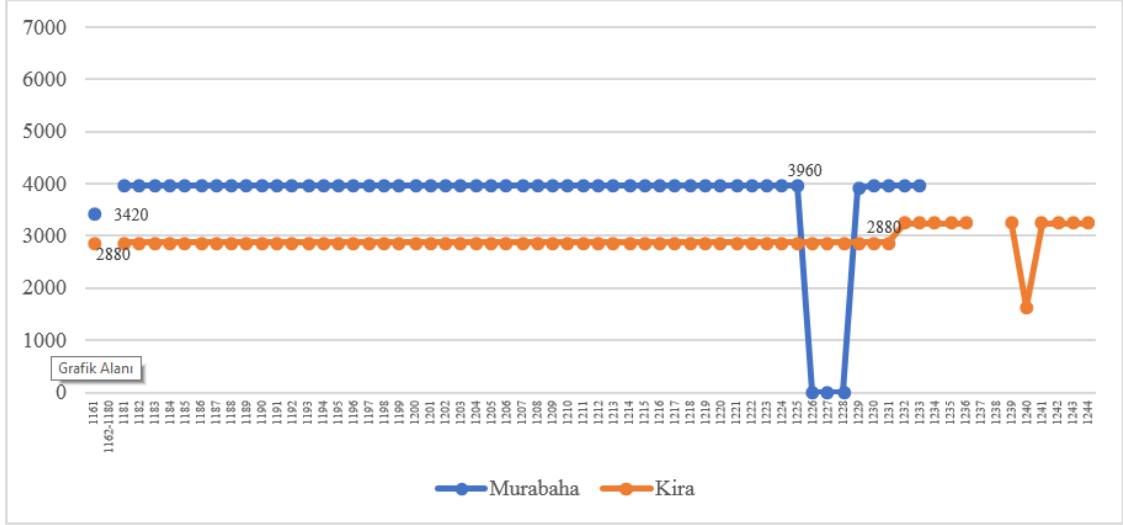
Not: Vakfın tespit edilen ilk iki muhasebe kaydı sırasıyla 1161 ve 1181 yıllarına aittir. Bu iki tarih arasındaki yıllara ait muhasebe kaydı bulunmadığı için 1162-1180 yıllarına veri girilmemiş ve grafikte bu yıllar “1162-1180” şeklinde gösterilmiştir. Aynı şekilde 1237-1238 yıllarına ait veri tespit edilemediği için bu yıllara da veri girilmemiştir. Bu sebeple ilgili yıllar grafikte boş görülmektedir. Aynı durum Grafik 3 ve Grafik 4 için de geçerlidir.

Grafik 2’den de anlaşıldığı üzere vakfın bütçesi 1226/1811 yılına kadar genel olarak dengede kalmış, bazı yıllarda çok cüzi miktarlarda fazla veya açık vermiştir. 1226/1811 - 1228/1813 yıllarında murabaha geliri elde edilemediği için vakfın bütçesi üç yıl peş peşe 175’er akçe açık vermiştir. 1229/1814 yılında tekrardan murabaha geliri elde edilmeye başlanması ve giderlerde kısmen düşüş olması sebebiyle bütçe fazla vermiştir. Vakfın 1231/1815 yılı sonunda nakit sermayesiyle ev satın alınması grafikten de anlaşılacağı üzere vakfın gelirinde ciddi bir düşüşe sebep olmuş, bu yıldan sonra vakfın bütçesi her yıl açık vermiştir. Bütçe açığının nasıl kapatıldığına dair kayıtlarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak böyle durumlarda genelde vakfın mütevellisinin kendi parasıyla açığı kapattığı, vakfa nema hasıl olunca da bu parayı tahsil ettiği bilinmektedir. Nitekim 1183/1769 ve 1219/1804 yıllarında odaların atık su kanallarının temizlenmesi gerekmiş ancak vakfın bütçesinde yeterli para olmaması sebebiyle bu masrafı müteveli vakfa rücu şartıyla kendi cebinden karşılamıştır. Buradan hareketle bu yıllardaki açığı da mütevellinin vakfa rücu şartıyla kapatmış olduğu söylenebilir.

Vakfın toplam gelir ve giderlerinin seyrine dair yapılan açıklamalardan sonra gelir ve giderlerin ayrınıtısını ele alabiliriz. Grafik 3’te, vakfın vakfiyede belirlenen gelir kalemleri ve miktarlarının 1244/1828

yılına sonuna kadar ki süreçte nasıl bir seyir izlediğini görülebilmesi amacıyla oluşturulmuştur. Grafik 3'te 1161-1181 ve 1237-1238 yılları arasına ait muhasebe kayıtları tespit edilemediği için bu yıllara ait veriler boş bırakılmıştır.

Grafik 3: Eczâ-yı Şerîfe Vakfının Gelirlerinin Seyri (Akçe)⁷

Kaynak: İMŞSA. Üsküdar Mahkemesi.

1068/1657 yılında 250 riyâlî gurusu ile kurulan vakfın vakfiyesinde bu yıla ait murabaha gelirinin 2400 akçe olması öngörülmüştür. 1161/1748 yılına gelindiğinde vakfın nakit sermayesinin 190 guruşa düşmüş olmasına rağmen murabaha gelirinin arttığı görülmektedir. Bu durumun sebebi 1657 yılında 1 gurusun 80 akçe, 1161/1748 yılında ise 120 akçeye tekabül etmesi, buna ilaveten vakfın ribh oranının %15'e çıkarılmış olmasıdır. Vakfın ribh oranındaki artışın gerekçesine dair muhasebe kaydında herhangi bir bilgi yoktur. Bununla beraber vakfın gelirinin giderlerini ancak karşılayabilmesinden hareketle mütevellinin zarureten hâkimden izin almak kaydıyla ribh oranını artırmış olduğunu söyleyebiliriz. Aksi takdirde vakfın geliri giderlerini karşılayamaya yetmeyecek bu da vakfın bütçesinin sürekli açık vermesine yol açacaktır.

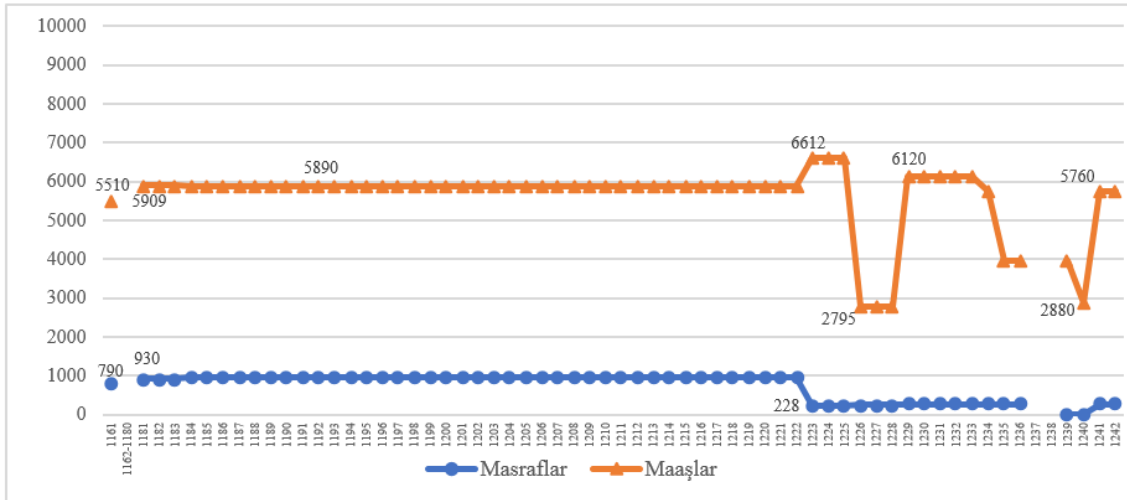
Vakfın 1161/1748 yılında 3420 akçe olan murabaha geliri 1181/1767 yılında nakit sermayedeki artışa paralel olarak 3960 akçeye yükselmiş ve 1231/1815 yılı sonunda nakit sermayeyle ev satın alınana kadar bu meblağ üzere sabit kalmıştır. Vakfın sermayesiyle ev satın alınmış olmasına rağmen 1232/1816 ve 1233/1817 yıllarında halen murabaha geliri elde ettiği muhasebe kayıtlarında ifade edilmektedir. Burada evin parasının iki yıl sonra ödenmek üzere satın alınmış olduğu söylenebilir. 1234/1818 yılı itibariyle vakfın nakit sermayesi kalmadığı için artık murabaha geliri olmamıştır. Bununla beraber 1226/1811-1228/1813 yıllarında herhangi bir murabaha geliri elde edilmemiştir. Bu yıllarda ayrı ayrı muhasebe yapılmamış olup 1228/1813 yılında 3 yıllık muhasebe yapılmıştır. Bu kayıta da vakfın mütevellisi olan Mehmet Efendi'nin görevden el çektiği yerine İbrahim Ağa'nın tayin olduğu, 3 yıldır işletilemeyen nakit sermayenin mahalle ahalsinin huzurunda yeni mütevelliyeye teslim edildiği bilgisi mevcuttur. Vakfın zimem kaydına bakıldığında ise yeni mütevellinin vakfın sermayesinin tamamını kefil karşılığında borç aldığı ve sonraki yıllarda elde edilen murabahanın bu işlemde kaynaklandığı görülmektedir. Önceki mü-

7 1226-1227-1228 yıllarında vakfın murabaha gelirinin 0 olmasının sebebi bu yıllarda nakit sermayenin işletilmemiş olmasıdır.

tevellinin parayı niçin işletmediği hakkında kayıta bilgi bulunmama ile beraber görevden el çekmesinin sebebinin bu durum olduğu söylenebilir.

Vakıf murabaha gelirine ilaveten sahip olduğu hanelerin kiraya verilmesinden de gelir elde etmektedir. Vakfiyede 3 hanenin yıllık 480'er akçeden, 4 hanenin ise yıllık 720'şer akçeden kiraya verilmesi şartı⁸ bulunmasına rağmen bu şarta riayet edilmediği görülmektedir. Nitekim vakfın 1161/1748 yılından 1232/1816 yılına kadar tespit edilebilen bütün muhasebe kayıtlarında 3 hanenin 480'er akçeden, 4 hanenin ise 360'ar akçeden kiraya verilip toplamda yıllık 2880 akçe kira geliri elde edildiği bilgisi mevcuttur. Saime Hatun'un 1663/1074 yılında vakfa ilave olarak vakfettiği haneden gelir elde edildiğine dair kayıtlarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu durumun sebebi bu hanenin oturma hakkının mahalle mescidinde imam olanlara şart koşulmasıdır. Dolayısıyla 1068/1657 yılından 1232/1816 yılına gelinceye kadar vakfın 8 hanesi bulunmakla beraber bunların 7'sinden gelir elde edildiği anlaşılmaktadır. 1232/1816 yılında ise yeni alınan hanenin de yıllık 360 akçeyle kiraya verilmesiyle vakfın kira geliri elde ettiği hane sayısı 8'e yıllık toplam kira geliri ise 3240 akçeye yükselmiştir. Bu tarihten sonra vakfın kira gelirinde 1240/1824 yılı haricinde herhangi bir değişiklik olmamıştır. Bu yılda ise 6 aylık muhasebe yapılmış olması sebebiyle yarım yıllık kira geliri olan 1620 akçe kayda geçirilmiştir.

Grafik 4: Ecza-yı Şerife Vakfının Giderlerinin Seyri (Akçe)

Kaynak: İMŞSA. Üsküdar Mahkemesi.

Vakfiyede belirlenen masraf kalemleri yıllık 100 akçe muhasebe harcı, 500 akçe de su kanallarının temizlenmesi gideri ve oda tamiri olmak üzere toplamda 600 akçedir. Muhasebe kayıtlarına bakıldığında ise vakfın masraf kalemleri; yıldan yıla farklılık arz etmekle birlikte tamir, harc-ı muhasebe, kalemiyye, battaliye ve kesr u noksan murabahadan oluşmaktadır. Bu kalemlerden oda tamiri için sadece 1161/1748 yılında 310 akçe harcama yapılmış diğer kalemler için ise uzun yıllar düzenli olarak harcama yapılmıştır. Aşağıdaki tabloda vakfın hangi yıllar arasında hangi masraf kalemine ne kadar harcama yaptığı bilgisi yer almaktadır.

8 Vakıf, vakfiyede 3 hanenin direkt olarak kiraya verilmesini geri kalan 4 hanenin ise oturması şart koşulan kişilerin vefatından sonra 720'şer akçeden kiraya verilmesini şart koşturmuştur.

Tablo 3: Eczâ-yı Şerîfe Vakfının Masraf Kalemleri (Akçe)

Tarih	Tamir ve kariz	Battaliye ve Kesr-u noksan	Harc-ı muhasebe	Kalemiye defter ve ihzariye	Toplam
1068	500	-	100	-	600
1161	310	290	100	90	790
1181-1183	-	720	120	90	930
1184-1193	-	720	120	108	948
1194-1222	-	722	120	108	950
1223-1225	-	-	120	108	228
1226-1228	-	-	154	106	260
1229-1236	-	-	153	120	273
1239-1240	-	-	-	-	-
1241-1244	-	-	153	120	273

Kaynak: İMŞSA. Üsküdar Mahkemesi.

Vakfın 1237/1821-1238/1822 yıllarına ait muhasebe kaydı tespit edilemediği için bu yıllar tabloya dahil edilmemiştir. Bununla birlikte 1239/1823-1240/1824 yıllarında vakıf sadece görevlilere maaş ödemesi yapmış, herhangi bir masrafta bulunmamıştır. Bundan dolayı bu yıllarda masraf sıfır olarak ifade edilmiştir. Vakfın mütevellisinin 1239 yılında görevden el çektilirip yerine 1240 yılında yeni müteveli atanmış olmasının bu durumda bir etkisi olabilir. Yeni müteveli vakfın bütçe dengesini sağlayabilmek adına bu iki yılda hiçbir masraf yapmamış olabilir.

Vâkıfın belirlemiş olduğu masraflar toplamı 600 akçeyken sonraki yıllarda bu miktarda ve masraf kalemlerinde bazı değişiklikler yaşandığı görülmektedir. Örneğin vâkıf atık su kanalının (kariz) temizlenmesi ve odaların tamir ihtiyaçları için yıllık 500 akçe bir bütçe belirlemişken vakfın muhasebe kayıtlarına bakıldığında sadece tamir için 1161/1748 yılında bir harcama yapıldığı görülmektedir. Bu durumun sebebi ise vakfın odalarının icâreteyn ile kiraya verilmiş olmasıdır. Nitekim icâreteyn uygulamasında kiracılar tasarrufta buldukları gayrimenkullerde daha uzun süre tasarrufta bulunabilmek için ilgili mülklerin her türlü bakım ve tamirlerini üstlenmekteydiler (Kaya, 2014: 156-157). Bu da doğal olarak vakıfların bütçelerinden kiraya verdikleri gayrimenkullerin tamir masrafları için bir pay çıkmamasını sağlamaktaydı. Vakfiyede kariz (su kanalı/lağım çukuru) için de ödeme yapılması ifade edilmişken vakfın sabit giderleri arasında böyle bir gider bulunmamaktadır. Ancak muhasebe kayıtlarında vakfın her yıl olmasa da ara ara vakıf odaların su kanallarının temizlenmesi için masraf yaptığı bilgisi yer almaktadır. Örneğin vakfın odalarının su kanallarının temizlenmesi için 1183/1769 yılında 900 akçe, 1214/1799 yılında ise 4800 akçe ödeme yapılmıştır. Bu ödemeleri mütevellinin kendi cebinden yaptığı, vakfa nema hasıl olduğunda bu parayı vakıftan geri alacağı muhasebe kayıtlarında zikredilmektedir.⁹ Muhasebe kayıtlarında bu giderler vakfın masraf kalemleri arasında değil de şerh kısmında zikredildiği için bu masraflar vakfın muhasebesine dahil edilmedi.

9 Mütevellinin 1214 yılında yapmış olduğu bu masrafa dair “iş bu sene-yi mübarekede müteveli-yi mezbûrun vakf-ı mezbûr müsekkafâtının tamirine 4800 akçe mesârifî olmakla mahlûl vukuunda istifâ etmek üzere işbu mahalle şerh verildi.” şeklinde bir not 1214'den 1223 yılına kadar ki bütün muhasebe kayıtlarında yer almaktadır. Bu da mütevellinin vefat edip yerine oğlu geçinceye kadar ki sürede vakıftan alacağını tahsil edemediğini göstermektedir. 1223 yılı kaydında önceki mütevellinin varislerine bu gidere ilişkin herhangi bir ödeme yapıldığına dair bir bilgi olmamasından hareketle varislerin bu alacağı vakfa bağışladıkları şeklinde yorumlanabilir.

Mütevelliler verdikleri borçlardan elde edecekleri murabahaları veya gayrimenkullerden elde edecekleri kiralari her zaman tam olarak tahsil edememektedirler. İşte bu şekilde tahsil edilemeyen murabaha veya kiralar için muhasebe kayıtlarında genelde “battaliye ve kesr-u noksan” kavramları kullanılmaktadır. Yani mütevelliler her ne kadar tam olarak tahsil edemeseler de muhasebe yaparken murabaha veya kira gelirlerini tam olarak tahsil etmiş gibi kaydedip giderler kısmına da kesr-u noksan adı altında elde edilemeyen miktarı yazmaktadırlar. Bunu yapmalarındaki amacın muhasebeyi kolaylaştırmak olduğu söylenebilir. Tablodan vakfın 1223/1808 yılına kadar battaliye masrafının olduğu, bu tarihten sonra ise mütevellinin murabaha ve kiralari tam olarak tahsil ettiği anlaşılmaktadır.

Vâkıfın belirlediği gider kalemlerinden biri olan harc-ı muhasebe, her vakfın muhasebe kaydını onaylayan kadılığa vermesi gereken ücreti ifade etmektedir. Vakfiyede bu masraf için ayrılmış bütçe 100 akçeyken, sonraki yıllarda bu miktarın az da olsa değişiklik gösterdiği anlaşılmaktadır. Bir diğer masraf kalemi ise kalemiyye ve ihzariyye olup bu da vakfın yıllık olarak kadılığa ödemesi gereken resmi ücretlerden biridir. Her ne kadar vakfiyede bu masraf için herhangi bir tahsisat yapılmamış olsa da uzun yıllar boyunca kadılığa bu masraf adı altında ücret ödenmiş olması bu masrafın zorunlu olduğunu göstermektedir.

Vakfın yapmış olduğu maaş ödemelerine bakacak olursak vakfın bütçe durumuna göre yıldan yıla bazı değişiklikler gösterdiği anlaşılmaktadır. Saime Hatun tarafından vakfiyede 7 cüzhan, 1 müteveli, 1 kâtip ve 1 cabi olmak üzere toplamda 10 görev için maaş tahsisatı yapılmıştır. Buna göre müteveli için yıllık 720 akçe, kâtip ve cabi için yıllık 360’ar akçe, amenarrasulü okunması için yıllık 360 akçe, cüzhanlık için ise yıllık 720 akçe olmak üzere 10 vazife için yıllık toplamda 6120 akçe maaş ödenmesi öngörülmüştür. Ancak 1161/1748 ile 1228/1813 yılları arasında vakfın 1 cüzhan daha istihdam ettiği böylece toplamda 8 cüzhan için maaş ödemesi yaptığı anlaşılmaktadır. Burada cüzhanlık için öngörülen ücretin biraz düşürülüp fazladan bir cüzhan daha istihdam edildiği şeklinde bir yorum yapılabilir. Nitekim Tablo 4’de de görüldüğü üzere vakfın 1814 yılına kadar görevlilere ödemiş olduğu maaş miktarı vakfiyede belirlenenden daha düşüktür. Böylece 1748 yılı itibariyle vakfın maaş ödemesi yaptığı görev sayısı 11’dir. Ancak burada her görevin ayrı kişiler tarafın yerine getirilmediğini bilakis bazı kişilerin aynı anda birden fazla görev icra ettiğini ve her bir görevden ayrı ücret aldığını da belirtmek gerekir. Şöyle ki vakfın kurucusu tevliyet, amenarrasulü okunması ve cüzhanlık görevini mahalle mescidinde imam olanlara şart koşmuştur. Muhasebe kayıtlarından bu görevlendirmeye riayet edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu görevler kayıtlarda “meşrût imam” şeklinde nitelendirilmektedir. Tablo 4’de vakıfta görevli olan kişilerin yıllara göre aldıkları maaş miktarları yer almaktadır.

Tablo 4: Eczâ-yı Şerîfe Vakfında Çalışan Görevliler ve Yıllara Göre Aldıkları Maaş Miktarları (Akçe)

Tarih	Cüzhan	Cüzhan	Cüzhan	Cüzhan	Cüzhan	Cüzhan	Cüzhan	Amenarrasulühan	Tevliyet	Kâtip ve Cabi	Toplam
1068	-	720	720	720	720	720	720	360	720	720	6120
1161	580	580	580	580	580	580	580	580	290	580	5510
1181-1183	622	622	622	622	622	622	622	311	622	622	5909
1184-1222	620	620	620	620	620	620	620	310	620	620	5890
1223-1225	696	696	696	696	696	696	696	348	696	696	6612
1226-1228	315	216	216	315	315	315	315	158	315	315	2795
1229-1233	-	720	720	720	720	720	720	360	720	720	6120
1234	-	720	720	720	720	720	720	360	360	720	5760
1235-1239	-	-	-	720	720	720	720	-	360	720	3960
1240 (6 aylık)	-	360	360	360	360	360	360	180	180	360	2880
1241-1244	-	720	720	720	720	720	720	360	360	720	5760

Kaynak: İMŞSA. Üsküdar Mahkemesi.

Vakıfların giderleri arasında en esnek olanının vazifelilere ödenen maaşlar olduğu söylenebilir. Nitekim vakıf hukukuna göre vakfın gelirinden ilk olarak vakfın amacına yönelik alanlara ve zaruri ihtiyaçlara harcama yapılır, maaş ödemeleri ise bundan sonra gelir (Berki, 1940: 239). Vakfın gelirinin bu tür masraflarına ancak yetmesi durumunda ise vazifelilere maaş ödemesi yapılmamakta buna da rakabe denilmektedir (Çalış, 2007: 427). Tabloya bakıldığında vakfın toplam maaş ödemelerinde yıldan yıla farklılıklar görülmektedir. Bu durumun vakfın yıllık geliriyle alakalı olduğunu söylemek mümkündür. 1226/1811 yılına kadar bütün yıllarda vakfın bütçesinin denk olmasının sebebi de budur. Vakfın gelirinden masrafları düşünce geri kalan para görevlilere verilmiş böylece bütçesi denk olmuştur. 1226 yılında ise vakfın murabaha geliri elde etmemesi sebebiyle geliri ciddi oranda düşmüş buna paralel olarak görevli ücretleri de büyük ölçüde düşürülmüş yani maaşların bir kısmı rakabe edilmiştir. 1229/1813 yılında yeniden murabaha geliri elde edilmesiyle eski seviyelerine dönen maaş miktarı 1235/1819 yılında vakfın artık murabaha geliri olmaması sebebiyle 3960 akçeye düşmüştür. Vakfın son muhasebe kaydı 1244/1828 yılında 4,5 yıllık olarak yapılmış olup bu kayıta her görevlinin günlük maaş miktarı ve 4,5 yılda almış olduğu toplam maaş miktarı bilgisi yer almaktadır. Buna göre vakıfta çalışan görevlilerin bir yılda almış olduğu toplam maaş 5760 akçeye tekabül etmektedir. 1240/1824 yılında ise 6 aylık muhasebe yapıldığı için maaş miktarı 2880 akçedir. Daha önce vakfın gelirinin düştüğü yıllarda görevlilere daha az maaş vererek bütçesini dengede tuttuğu ifade edilmişti. Ancak bu durumun son yıllarda geçerli olmadığı anlaşılmaktadır. Muhasebe kaydına göre vakıf bütçe açığı vermek pahasına mütevellî hariç diğer vazifelilere vakfiyede belirlenen miktarda maaş ödemesi yapmıştır. Fakat bu bütçe açığının ne suretle kapatıldığı veya gerçekten görevlilere zikredilen miktarlarda ödeme yapılıp yapılmadığı bilinmemektedir.

Vakfın vazifelilere ödemiş olduğu ücretlere genel olarak bakacak olursak, her ne kadar süreç içerisinde görevlilere verilen maaş miktarında yıldan yıla düşük miktarlarda değişiklikler olmuş olsa da en nihayetinde 1244/1828 yılında mütevellînin maaşı hariç diğer görevlilerin maaşlarının ve sayılarının vakfiyede belirlenen miktarla aynı olduğu görülmektedir. 1068/1657 yılının ekonomik şartlarına göre belirlenmiş olan vazife ücretlerinin 1244/1828 yılına gelindiğinde halen aynı miktarda olması hatta bu yıla gelene kadar aradaki yıllarda daha düşük olması dikkat çekici bir durumdur. Nitekim bu iki tarih arasında akçenin değeri önemli ölçüde düşmüş, enflasyon ise artış göstermiştir (Pamuk, 2000: 13-17). Tabi burada bu vakıfta cüzhanlık yapan kişilerin aynı anda birden fazla vakıfta bu görevi veya katip, cabi gibi farklı görevleri icra etmelerinin yüksek ihtimal olduğunu söylemek gerekir. Şu kadar var ki bu tür Kur'an'dan bir cüz veya sure okunması gibi görevlerin vakıfta çalışan mütevellî, hoca, imam veya müezzin gibi görevlilere verilen ek bir maaş olduğu da dile getirilmektedir (Ateş, 1991: 215). Genelde bu görevleri icra eden kişilere verilen maaş miktarları göz önünde bulundurulduğunda bu yorumun doğru olduğu söylemek mümkündür. Örnek verecek olursak vakfın mütevellîsi, tevliyet görevine ilaveten hem amenarrasulü hem de cüzhanlık yaptığı için de maaş almaktadır. Dolayısıyla bu vakfın görevlilere ödedikleri maaşların onların hayatlarını idame ettirmelerine yetecek bir miktar olmadığı bununla birlikte bu kişilerin birden fazla görevde veya vakıfta çalıştıkları ve yaptıkları her bir görev için ayrı ücret aldıkları göz önünde bulundurulmalıdır.

Vakfın görevlileri için belirlenen/ödenen maaş miktarlarına bakıldığında vakfın yöneticisi konumunda olup en fazla mesai harcayan mütevellî ile görevi sadece belli vakitlerde cüz veya sure okumak olan görevlilerin aynı maaşı aldığı görülmektedir. Zikrettiğimiz üzere aslında cüz veya sure okumakla görevli olan kişiler genelde vakıf bünyesinde idari ve dini hizmetlerde bulunan kişilerden oluşmakta ve bu görevler için ödenen maaşlar da çoğu zaman cüzi miktarlar olmaktadır. Aslında bu vakfın cüzhanlara öde-

miş olduğu ücret de cüzi miktardadır. Öyleyse mütevelliyeye ödenen ücretin niçin bu kadar düşük olduğu sorusu akla gelebilir. Bunun sebebi bu vakfın mütevellisinin aynı zamanda Hamza Fakih Mescidi vakfının ve bu vakfa mülhak olarak kurulmuş olan 3 farklı vakfın da mütevellisi olması ve her birinden ayrı ayrı maaş almasıdır.¹⁰ Hal böyle olunca Saime Hatun'un tevliyet görevi için cüzi bir maaş tahsis etmiş olduğu söylenebilir.

Vakfiyede vakfın sahip olduğu gayrimenkullerden elde etmesi öngörülen yıllık toplam kira miktarı 4320 akçeyleken 1161/1748 yılı muhasebe kaydına bakıldığında kira gelirinin 2880 akçe olduğu görülmektedir. Bunun sebebi yıllık kirası 720 akçe olarak belirlenen 4 odadan 360 akçe kira alınmış olmasıdır. Mütevellinin niçin böyle bir tasarrufta bulunduğu bilinmemektedir. Ancak 1161/1748 yılından 1244/1828 yılına kadar vakfın sahip olduğu odalardan almış olduğu yıllık kira miktarında herhangi bir değişiklik olmamıştır. Aslında fetva kitaplarında hem icâre-i vâhîde hem de icâreteyn ile kiraya verilen vakıf mülklerin kira bedellerinin ecr-i misil yani rayiç bedel olması gerektiği, rayiç bedel artınca kira bedelinin de artması gerektiği açık bir şekilde ifade edilmektedir (bkz. Kaya, 2014: 116-122). Vakıf muhasebe kayıtları incelendiğinde bu fetvalara uygun olarak genelde icâre-i vâhîde ile kiraya verilen mülklerin kiralarında zaman içerisinde artış meydana geldiği buna karşın icâreteyn ile kiraya verilen mülklerin müeccel kira bedellerinin sabit kaldığı, muaccel bedellerinin ise rayice göre artış gösterdiği anlaşılmaktadır (Kaya, 2020: 55-56). Bu durumun icâreteyn aktinin mutasarrıfa tanımış olduğu önemli haklardan biri olduğu söylenebilir. Bu açıklamalardan sonra vakfın icâreteyn ile kiraya verdiği mülklerinden almış olduğu müeccele miktarında değişiklik olmamasının uygulamaya muvafık olduğunu söylemek mümkündür.

Vakfın 1161/1748 yılından 1244/1828 yılının sonuna gelinceye kadar elde ettiği toplam geliri 385.160 akçe, toplam gideri ise 400.678 akçedir. Vakfın bu süreç içerisindeki toplam bütçesinin açık vermiş olmasının sebebi 1815 yılının sonunda vakfın nakit sermayesinin gayrimenkulle tebdil edilmesidir. Nitekim bu tarihten iki yıl sonra artık murabaha geliri elde edilemediği için vakfın geliri giderlerini karşılamaya yetmemiş bu sebeple 1818 yılından sonra her yıl bütçesi açık vermiştir.

1234/1818-1244/1828 yılları arasında vakfın murabaha geliri olmamasına rağmen vakfın gelirlerinin %52,3'ünü murabaha gelirleri, %47,7'sini ise kira gelirleri teşkil etmektedir. Bu da vakfın asıl gelir kaynağının nakit sermayenin işletilmesinden elde edilen murabaha olduğunu göstermektedir. Vakfın giderlerine bakıldığında ise vazifelilere ödenen maaşların %88,7, masrafların ise %11,3 olduğu görülmektedir. Vakfın asıl amacının eczâ-yı şerîfe tilaveti olmasından hareketle gelirlerinin amacına uygun bir şekilde harcandığını söylemek mümkündür. Vâkıfın vakfiyede belirlemiş olduğu giderlerin %9'unu masrafların, %91'ini ise maaş ödemelerinin teşkil etmesinden hareketle mütevellilerin vâkıfın şartına da uygun hareket ettiğini söylenebilir.

C. Vakıfların Mütevellileri

Saime Hatun, vakıflarının tevliyet görevini Hamza Fakih Mescidi'nde imam olan kişilere şart koşmuştur. Bundan dolayı vakıfta mütevellilik yapan kişilerin hepsi aynı zamanda imamlık yapmaktadır. Tablo 5'de yıllara göre vakıflarda mütevellilik yapan kişilere ve bu kişilerin vakıflarda görev yaptıkları tarihlere yer verilmiştir.

10 Hamza Fakih Mescidi Vakfı'na ait tespit edilebilen tek muhasebe kaydı 1748 tarihli olup kayıttaki vakfın mütevellisinin meşrutiyet üzere Hafız Süleyman Efendi'dir (Üsküdar Mahkemesi 471, vr. 1b-1). Hafız Süleyman Efendi aynı tarihte bu vakfa mülhak olarak kurulmuş olan şu vakıfların da mütevellisidir: 1- Merhum Mumcu Başî el-Hac Ramazan Ağa'nın Eczâ-yı Şerîfe Tilaveti İçin Vakfettiği Odalar Vakfı (Üsküdar Mahkemesi 471, vr. 1b-2) 2- Saime Hatun'un Eczâ-yı Şerîfe Vakfı (Üsküdar Mahkemesi 471, vr. 2a-1) 3- Saime Hatun'un Mahalle-i Merkumenin Bedeli Avârız İçin Nukud Vakfı (Üsküdar Mahkemesi 471, vr. 2a-2). Süleyman Efendi'nin bu dört vakıftan bir yılda tevliyet görevlerinden aldığı toplam ücret 2852 akçe, cüzhanlık görevlerinden aldığı toplam ücret 1980 akçe, imamlık görevinden aldığı ücret 3150 akçe olup bütün bu görevlerden aldığı ücret toplamı ise 7982 akçedir. Dolayısıyla vâkıfların görevliler için maaş belirlerken ilgili görevlinin başka vakıf ve görevlerden aldıkları ücretleri de hesaba katmış olduğu söylenebilir.

Tablo 5: Vakıfların Mütevellileri ve Görev Yaptıkları Tarihler

Tarih	Eczâ-yı Şerîfe Vakfı Mütevellisi	Avâız Vakfı Mütevellisi	Değişimin Sebebi
1161	İmam Süleyman Efendi	İmam Süleyman Efendi	-
1181-1182	İmam Hafız Mehmet Efendi	el-Hâc Osman Ağa b. Ahmed	Vefat
1183-1222	İmam Hafız Mehmet Efendi	İmam Hafız Mehmet Efendi	Vefat
1223-1225	Mehmet Efendi b. Hafız Mehmet Efendi	Mehmet Efendi b. Hafız Mehmet Efendi	El çekme
1226-1236	İbrahim Ağa b. el-Hâc Ömer	İbrahim Ağa b. el-Hâc Ömer	Bilinmiyor
1239	Mehmet Behçet Efendi	Mehmet Behçet Efendi	El çekme
1240-1244	Seyyid el-Hâc Mustafa	-	-

Kaynak: İMŞSA. Üsküdar Mahkemesi.

Muhasebe kayıtlarından tespit edebildiğimiz kadarıyla 1181/1767-1182/1768 yılları hariç diğer bütün yıllarda iki vakfın da mütevellisi aynı kişidir. Bu yıllar arasında Avâız vakfının mütevellisi olan el-Hâc Osman Efendi 1183/1769 yılında vefat ettiği için yerine diğer vakfın mütevellisi olan İmam Hafız Mehmet Efendi tayin olmuştur. Bu tarihten sonra iki vakfın tevliyet görevini aynı kişi yerine getirmiştir. Mehmet Efendi göreve geldikten sonra vefat edinceye yani 1223/1808 yılına kadar uzun müddet bu görevi icra etmiş fakat sonrasında gelen mütevellilerin görev süreleri kısa olmuştur. Nitekim 1223/1808'den 1240/1824 yılına kadar ki süreçte vakıfta 4 kez müteveli değişikliği olmuştur. Bu değişikliklerden ikisi el çekme, birisi vefat sebebiyle gerçekleşmiştir. Birisinin sebebi ise bilinmemektedir. Vakıfların mali durumlarının seyrine bakıldığında müteveli değişimleriyle vakıfların bütçeleri arasında bir ilişki kurmak mümkündür. Burada birkaç ihtimal söz konusudur. Şöyle ki; vakfın mali durumu kötüye gittiği için müteveli değişmiş olabilir ya da tam tersi müteveli değiştiği için vakfın mali durumu kötüye gitmiş olabilir. Bir başka ihtimal ise bu değişimden vakfın etkilenmemesidir. Birinci ihtimal çok sık olmasa da rastlanılan bir durumdur. Nitekim çalışmamıza konu olan Eczâ-yı Şerîfe Vakfı'nın mütevellisi Mehmet Efendi üç yıl boyunca vakfın parasını işletmemiş bu sebeple vakfın bütçe dengesinin bozulmasına sebep olduğu için görevden el çektirilmiştir. Akabinde vakfa yeni müteveli tayin olunmasıyla vakıf para tekrardan işletilmeye başlanmıştır. İkinci ihtimal daha ziyade mütevellinin elinde vakfın parası olduğu halde vefat etmesi ve bu paranın varislerden tahsil edilmemesi durumunda söz konusu olmaktadır.

Sonuç

1055/1645 yılında mahallede bulunan menzilhanede haberleşme amacıyla bulunan beygirin masrafları için ahalinin ödemesi gereken avâız bedelini ödemek amacıyla kurulmuş olan Avâız vakfının tespit edilebilen son muhasebe kaydı 1239/1823, eczâ-yı şerîfe tilaveti için 1068/1657 yılında kurulan vakfın tespit edilebilen son muhasebe kaydı ise 1244/1828 yılına aittir. Buradan hareketle Avâız vakfının en azından 185 yıl, Eczâ-yı Şerîfe vakfının ise 177 yıl boyunca faaliyet gösterdiğini söylemek mümkündür. Sadece nakit sermayeye sahip olup bundan gelir elde eden Avâız vakfının 185 yıl boyunca faaliyet göstermiş olması para vakıflarının gayrimenkul vakıfları gibi uzun ömürlü olabileceği kanaatinde olan Ebusuud ve İbn Kemal Efendi gibi alimlerin haklılık paylarının olduğuna önemli bir örnek teşkil etmektedir. Dahası 200 yıla yakın bir zaman boyunca vakfın nakit sermayesinin değişmeden sabit kalmış olması da bu durumu perçinlemektedir. Çalışmamıza konu olan Avâız vakfının ise nakit sermayesi 185 yıl boyunca hemen hemen aynı miktar üzere sabit kalmış, zarar durumunda aslı malı telafi edecek bir gelir fazlası olmamıştır. Buna rağmen bu kadar uzun bir zamanda vakfın sermayesi büyütülmesi de sabit tutulabilmiştir.

Saime Hatun her iki vakıf için de denk bütçe öngörmüş yani gelir kadar gider alanı belirlemiştir. Bu da doğal olarak vakıfların nakit sermayelerinin büyümesi önünde bir engel olmuştur. Çünkü vakfın gelir fazlası verip sermayesini büyütme imkânı olmamıştır. Aynı şekilde vâkıfın gelir fazlasını bir yere veya birilerine tahsis etmesi durumunda da vakfın büyümesi mümkün olmamaktadır. Öyleyse vakıf kuracak kişinin vakfının büyüüp daha sağlam bir yapıda olması ve daha fazla kişiye hizmet verebilmesi için vakfın gelirini giderinden fazla olarak belirlemesi, gelir fazlalarını ise nakit sermayeye eklenmesi veya gayrimenkule yatırılması gibi vakfın büyüebilmesine imkan sağlayacak yerlere sarf edilmesini şart koşması gerekmektedir.

Çalışmada tespit edilen bir başka husus ise vakıfların vazifelilere ödedikleri maaş miktarı, kadılığa ödedikleri resmi harçlar, mülklerinden aldıkları müeccel kira bedelleri uzun yıllar boyunca önemli bir değişikliğe uğramamıştır. Bu da akçenin değer kaybı ile vakfın sabit gelir ve giderlerinin çok fazla bir ilişkisinin olmadığını göstermektedir. Ancak burada vakıfta çalışan görevlilerin hemen hepsinin ya aynı vakıfta birden fazla görevde veya aynı anda birden fazla vakıfta çeşitli görevlerde çalıştığını göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Vakıf çalışanlarının birden fazla görev icra ederek enflasyon veya akçenin değer kaybından korunmaya çalıştıkları da söylenebilir.

Her iki vakfın da kuruluş amaçlarına yönelik hareket ettikleri, elde ettikleri gelirlerin önemli kısmını bu amaç doğrultusunda sarf ettikleri tespit edilmiştir. Nitekim Avârız vakfının giderlerinin %68,2'sini avârız gideri, Eczâ-yı Şerîfe vakfının giderlerinin ise %69,9'unu eczâ-yı şerîfe okuyanlara ödenen vazife ücretleri teşkil etmektedir. Bu veriler mütevellilerin vâkıfın talebi doğrultusunda hareket ettiğini göstermektedir. Buna ilaveten her ne kadar vakfiyede yer almasa da muhasebe kayıtlarında ekstra bazı masraf ve vazife giderlerinin olduğu görülmektedir. Nitekim vâkıflar kısa vadede vakıfların gelir ve giderleri için bir öngöründe bulunmakta ancak zamanla bunlarda bazı değişimler yaşanabilmektedir. Vakıfların uzun yıllar faaliyet gösterdiği göz önüne alındığında zamanın şartları gereği bazı yeni masraf kalemlerinin veya görevli tahsislerinin doğal olduğu söylenebilir.

Son olarak 1181/1767-1182/1768 yılları hariç diğer bütün yıllarda iki vakfın da mütevellisi aynı kişidir. Bu yıllar arasında Avârız vakfının mütevellisi olan el-Hâc Osman Efendi 1183/1769 yılında vefat ettiği için yerine diğer vakfın mütevellisi olan İmam Hafız Mehmet Efendi tayin olmuştur. Mehmet Efendi göreve geldikten sonra vefat edinceye yani 1223/1808 yılına kadar uzun müddet bu görevi icra etmiş fakat sonrasında gelen mütevellilerin görev süreleri kısa olmuştur. Nitekim 1223/1808'den 1240/1824 yılına kadar ki süreçte vakıfta 4 kez mütevellî değişikliği olmuştur. Bu değişikliklerden ikisi el çekme, birisi vefat sebebiyle gerçekleşmiştir. Birisinin sebebi ise tespit edilememiştir.

KAYNAKÇA

A. İstanbul Müftülüğü Şer'iyce Sicilleri Arşivi:

Üsküdar Mahkemesi 203 Numaralı Defter

Üsküdar Mahkemesi 419 Numaralı Defter

Üsküdar Mahkemesi 236 Numaralı Defter

Üsküdar Mahkemesi 471 Numaralı Defter

Üsküdar Mahkemesi 483 Numaralı Defter

Üsküdar Mahkemesi 488 Numaralı Defter

Üsküdar Mahkemesi 503 Numaralı Defter

Üsküdar Mahkemesi 513 Numaralı Defter

Üsküdar Mahkemesi 525 Numaralı Defter

Üsküdar Mahkemesi 530 Numaralı Defter

Üsküdar Mahkemesi 541 Numaralı Defter

Üsküdar Mahkemesi 573 Numaralı Defter

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) Evkaf Defterleri, EV.HMH.d.7935.

B. Diğer Eserler:

Akkaya, Arif (2018). "18. Yüzyılın Sonlarında Muhasebe Kayıtları Işığında Üsküdar Para Vakıfları". *Sakarya Üniversitesi SBE*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Akman, Ekrem (2022). "19. Yüzyılda Mardin Kadın Vakıfları ve Kadınların Mülkiyet İlişkileri". *Vakıflar Dergisi*, (57), 97-113.

Ali Haydar Efendi (1824). *Tertîbu's-sunûf fi ahkâmi'l-vukûf*. Dersaadet: Şirket-i Mürettibiyye Matbaası.

Ateş, İbrahim (1991). "Vakfiyelere Göre Din Görevlilerinde Aranan Özellikler ve Sağlanan Ekonomik İm-kânlar". *Diyanet İlmî Dergi*, 37(4), 191-227.

Aydın, Bilgin vd. (2016). *İstanbul Şer'iyce Sicilleri Vakfiyeler Kataloğu*. İstanbul: İSAM Yayınları.

Bates, Ülkü (1978). "Women as Patrons of Architecture in Turkey", in *Women in the Muslim World*, ed. Lois Beck and Nikki Keddie. Cambridge: Harvard University Press.

Bektaş, İsmail (2017). "Muhasebe Kayıtları Işığında 18. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar Para Vakıfları". *Sakarya Üniversitesi SBE*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Berki, Ali Himmet (1940). *Vakıflar*. İstanbul: Cihan Kitaphanesi.

Çadırcı, Musa (1976). "Posta Teşkilatı Kurulmadan Önce Osmanlı İmparatorluğunda Menzilhâneler ve Kiracıbaşılık", VIII. *Türk Tarih Kongresi, Ankara 11-15 Ekim 1976*, ed. Kolektif, C. II, 1359-1366. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Çalış, Halit (2007). "Rakabe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 34. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. s. 427-428.

Çiftçi, Cafer (2004). *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri*. Bursa: Gaye Kitabevi.

Çilingir, Hamdi (2018). *Vakıfta Amaç Hanefî Vakıf Hukuku Çerçevesinde Bir Araştırma*. İstanbul: İktisat Yayınları.

Durmuş, Muhammed Emin (2016). "Muhasebe Kayıtları Işığında 18. Yüzyıl Son Çeyreğinde Üsküdar Para Vakıfları (1184-88/1770-74)". *Sakarya Üniversitesi SBE*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

- Durmuş, Muhammed Emin ve Bektaş, İsmail (2017). "Osmanlı'da Muhasebe Usulü ve Vakıf Muhasebe Kayıtları Okuma Kılavuzu". *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(2), 196-209
- Elmalılı Hamdi, Y. (1995). *Ahkâmü'l-evkâf*. N. Öztürk (nşr.), Elmalılı Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Elmalılı Hamdi, Y. (2020). *Ahkâmü'l- evkâf*. Hamdi Çilingir (haz.), Osmanlı Vakıf Hukukuna Giriş: Ahkâm-ı Evkâf. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Halaçoğlu, Yusuf (1981). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülâhazalar". *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 123-132.
- Halaçoğlu, Yusuf (2004). "Menzil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 29. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 159-161.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin (1423/2003). *Reduu'l-muhtâr alâ'd-dürri'l-muhtâr*. (Birlikte: Timurtaş, Tenvîrî'l-ebşâr; Haskefi, Ed-Dürri'l-muhtâr), I-XIV. Riyad: Dâru Alemi'l-Kütüb.
- İpşirli, Mehmet (1991). "Avâız Vakfı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 4, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 109.
- Kaya, Süleyman (2014). *Osmanlı Hukukunda İcareteyn*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Kaya, Süleyman (2020). "18. Yüzyıl Üsküdar Para Vakıflarının Gelir ve Giderlerinin Analizi", *TÜBİTAK SOBAG 1001 Projesi*, <https://app.trdizin.gov.tr/proje/TWpBNU1UTXo/18-yuzyil-uskudar-para-vakiflari-nin-gelir-ve-giderlerinin-analizi>, son erişim tarihi: 02.06.2022.
- Koyunoğlu, H. Hüsnü (2008). "Para Vakıfları: Muhasebe Defterlerine Göre 17. Yüzyıl İstanbul Uygulaması". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* (8), 253-303.
- Memiş, Şerife Eroğlu (2020). "Kudüs Vakıflarında İstihdam:18. Yüzyılda Vakıf Görevlilerinin Sosyo-Ekonomik ve Demografik Özellikleri". *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, (55), 99-144.
- Memiş, Şerife Eroğlu (2017). "Benefactresses of Waqf and Good Deeds: Charitable Women in Ottoman Jerusalem, 1703-1831," *Jerusalem Quarterly*, (72), 48-57.
- Meriwether, Margaret L. (1997). "Women and Waqf Revisited: The Case of Aleppo, 1770-1840," *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era*, ed. Madeline C. Zilfi. Leiden: Brill, 128-152.
- Orbay, Kayhan (2007). "16. ve 17. Yüzyıllarda Bursa Ekonomisi: Sultan Çelebi Mehmed Yeşil İmaret'inin Mali Tarihi (1553-1650)", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (22), 125-158.
- Orbay, Kayhan (2012). "Emir Sultan (Mehmed El-Buhârî) Vakfı'nın Mali Tarihi", *U.Ü Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (13/ 22), 23-42.
- Ömer Hilmi Efendi (1977). *İthafu'l-ahlâf fî ahkâmi'l-evkâf*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü.
- Özcan, Tahsin (2003). *Osmanlı Para Vakıfları: Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği*. Ankara:Türk Tarih Kurumu
- Pamuk, Şefket (2002). "Kuruş". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 26. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 458-459.
- Pamuk, Şefket (2000). *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469- 1998*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Sahillioğlu, Halil (1991). "Avâız". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 4, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 108-109.
- Tarablûsî, Burhaneddin İbrahim b. Musa (1401/1981). *El-is'âf fî ahkâmi'l-evkâf*. Beyrut: Dâru'l-râid.

EKLER

Ek-1: Vakıfların Muhasebelerinin Yapıldığı Yıllar ve Defter-Varak Bilgileri

Eczâ-yı Şerîfe Vakfı		Avârız Vakfı	
Tarih	Defter ve Varak No	Tarih	Defter ve Varak No
1161	471/2a-1	1161	471/2a-2
1181	483/6a-2	1179	483/36a-2 (8 aylık)
1182	483/36a-3	1180	483/36a-2
1183	483/47a-2	1181	483/36a-2
1184	488/1b-2	1182	483/36a-2
1185	488/22a-1	1183	483/56a-2
1186	488/45b-1	1184-1185	488/35a-1 (2 yıllık)
1187	488/60b-3	1186	488/45a-2
1188	488/76a-1	1187	488/60b-2
1189	503/1b-1	1188	488/75b-1
1190	503/28b-1	1189	503/2a-1
1191	503/49a-1	1190	503/29a-1
1192	503/58b-3	1191	503/49b-1
1193	503/79a-1	1192/	503/58b-2
1194	513/8b-2	1193	503/79b-1
1195	513/25b-1	1194	513/9a-2
1196	513/46b-3	1195	513/25b-3
1197	513/59a-3	1196	513/46b-2
1198	525/4b-3	1197	513/59a-2
1199	525/20b-1	1198	525/4b-2
1200	525/42b-3	1199	525/20a-2
1201	525/57a-1	1200	525/43a-2
1202	525/80a-1	1201	525/57b-1
1203	525/94a-2	1202	525/80b-1
1204	530/8a-1	1203	525/94a-1
1205	530/33a-1	1204	530/8a-3
1206	530/48a-1	1205	530/33b-2
1207	530/70a-1	1206	530/48b-1
1208	541/10b-1	1207	530/70b-2
1209	541/34a-1	1208	541/10b-3
1210	541/49a-1	1209	541/34a-3
1211	541/65a-1	1210	541/49b-1
1212	573/4a-2	1211	541/65b-1
1213	573/25a-2	1212	573/4b-1
1214	573/39b-2	1213	573/25b-2
1215	573/56b-1	1214	573/40a-1
1216	573/72b-2	1215	573/57a-1
1217	573/84a-2	1216	573/73a-2
1218	573/102b-1	1217	573/84b-2
1219	573/116a-1	1218	573/103a-2
1220	573/122b-1	1219	573/116b-1
1221	573/138a-1	1220	573/123a-1
1222	573/147a-1	1221	573/138a-3

Vakfiyeleri ve Muhasebe Kayıtları Işığında Saime Hatun Vakıfları

1223	573/160b-2	1222	573/147a-3
1224-1225/	573/170b-1 (2 yıllık)	1223	573/161a-2
1226-1228	7935/11a-2 (3 yıllık)	1224-1225	573/170b-3 (2 yıllık)
1229	7935/15a-2	1226-1228	7935/12b-2 (3 yıllık)
1230	7935/28b-2	1229	7935/15a-4
1231	7935/34b-1	1230	7935/29a-1
1232	7935/40b-2	1231	7935/34b-3
1233	7935/51a-1	1232	7935/41a-1
1234/	7935/59b-3	1233	7935/51a-3
1235-1236	7935/68b-1 (2 yıllık)	1234	7935/59b-5
1239	7935/85a-2	1235	7935/69a-2 (2 yıllık)
1240-1244	7935/93b-1 (4,5 yıllık)	1239	7935/85a-5

Ek-2: Vakıfların Vakfiyelerinde Yer Alan Bilgiler

Vakıf Adı	Katalog No	Sicil No	Varak No	Mevkufât		Tarih	Ribh oranı	Vakfedildiği Cihet
				Para	Gayrimenkul			
Eczâ-yı Şerîfe Vakfı	4792	219	36a-b	250 riyali guruş	7 oda ve 1 kuyu	1068/1657	12,5	Tamire, hatim, ihlas ve fatiha kiraatine, imama, evladına ve utekâsına, cabiye
	4839	236	15b	-	Ev	1074/1663	-	Kur'an, evladına, imama ve fukaraya
Avârız Vakfı	4672	203	20b	207,5	-	1055/1645	12	Mahalle imamına, avârıza, fukaraya

Siirt Ulu Camii Vakfı (1855-1907)*

Recep Ayhan **

Öz

İslâm dünyasında pek çok dini yapı kurulan vakıflar sayesinde varlığını sürdürme imkânı bulmuştur. Bunlardan biri olan camiler Müslümanların ibadetlerini yerine getirdikleri dini yapılar olmalarının yanı sıra toplumsal ve siyasi merkezler durumundaydı. Manevi etkileşim ve insan davranışlarına yön veren değerlerin öğretildiği camilerin ayakta kalmasında vakıfların önemli bir payı olmuştur. Vakfedilen dükkân, hamam, tarla, bağ ve bahçe gibi mülklerden elde edilen gelirler camilerin kesintisiz bir şekilde faaliyetlerine devam etmesine imkân tanımıştır. Bu vakıf geleneği sayesinde ayakta kalan camilerden biri de Selçuklu devri mimarisinin Anadolu'daki en eski örnekleri arasında yer alan Siirt Ulu Camii'dir. 13. yüzyıldan itibaren çeşitli mülklerin vakfedildiği Siirt Ulu Camii, Osmanlı döneminde de vakıf sistemi içerisinde yer alarak faaliyetlerini sürdürmüş ve günümüze kadar ulaşmıştır. Bu çalışmada Siirt Ulu Camii Vakfı'nın 1855-1907 yılları arasındaki gelirleri, giderleri ve görevlileri ile ilgili bilgiler evkaf defterleri ve şer'iyeye sicilleri ışığında ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler: Evkaf Defterleri, Osmanlı, Siirt, Şer'iyeye Sicilleri, Ulu Camii, Vakıf.

Siirt Grand Mosque Waqf (1855-1907)

Abstract

The waqfs established for them have given many religious structures in the Islamic world the chance to survive. Of these buildings, mosques have acted not only as the places where Muslims performed their religious activities but also as social and political centers of the community. Waqfs have a large presence in mosques that have survived, where values relating to interpersonal relationships with others and human behaviour are taught. The revenues obtained from the immovable properties such as shops, baths, lands, vineyards, and orchards devoted have paved the way for opportunities for the mosques to carry on their activities continuously. The Siirt Grand Mosque, one of the earliest examples of Seljukian-era architecture in Anatolia, is one of the mosques that are still standing as a result of this waqf tradition. Siirt Grand Mosque, to which various estates have been devoted since the 13th century, took place in the waqf system during the Ottoman period as well, and it has arrived to the present. According to waqf books and court records, information on the Siirt Grand Mosque Waqf's revenues, expenses, and personnel between 1855 and 1907 were revealed in this study.

Keywords: Waqf Books, Ottoman, Siirt, Court Records, Grand Mosque, waqf.

* DOI: 10.16971/vakiflar.1162822

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Ağustos 2022 / August 2022

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Ekim 2022 / October 2022

** Dr., e-posta: rcpyn3@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1561-9896>

Giriş

Temelinde iyilik, şefkat ve yardımlaşma gibi değerler bulunan vakıflar (Yediyıldız, 2012: 479; Öztürk, 2005: 7-20; Bayartan, 2008: 168) İslâm ülkelerinin toplum ve kültür hayatında önemli bir role sahip olmuşlardır (Günay, 2012: 475). İslâm tarafından geliştirilen vakıf kurumu Osmanlı Devleti tarafından da baştan beri benimsenmiştir. Osmanlı Devleti, hâkim olduğu bölgelerde daha önce kurulan vakıfları hem korumuş hem de sosyal ve iktisadi hayatın hemen her alanında yaygınlaştırmıştır (Genç, 2014: 10). Osmanlı Devleti'nin hemen her köşesine yayılan vakıflar sayesinde cami, mescit, mektep, medrese, hastane, tekke, kervansaray ve hamam gibi pek çok yapı vücuda getirilmiştir (Kazıcı, 2014: 74-76).

Bu yapılar içerisinde yer alan camiler önemli bir yere sahiptir. Camiler, Müslümanların namaz kılmaları için tüm İslâm dünyasında dini, toplumsal ve siyasi merkezler durumundaydı. Bu yapılar ibadet işlevinin yanı sıra manevi etkileşim ve dini bilgilerin öğretildiği merkezler, halka açılan toplantı yerleriydi. İnsanların davranışlarına yön veren değerlerin öğretildiği bu ibadethaneler vakıf olarak inşa edilmiş ve donatılmıştır (Yediyıldız, 2012: 480).

Camilerin yapımı için gerekli olan mali harcamalar genellikle hükümdar, vezir, emir ve eşraf gibi nüfuzlu kişiler tarafından üstlenilmiştir. Bakım, malzeme temini, görevlilere ödeme yapılması vs. (Önkal vd. 1993: 53) giderler için ise kimi zaman devlet bütçesi (beytülmal), kimi zaman da gelirleri camilere vakfedilen dükkân, tarla, bağ, bahçe gibi gayrimenkullerin mahsul veya kira gelirleri en temel finans kaynağı olmuştur. Ayrıca yöre halkının doğrudan yaptığı aynı ve nakdî bağışlar da camilerin giderlerinin karşılanması için önemliydi (Onay, 2009: 43-44).

Belirtildiği üzere vakfedilen mülklerden elde edilen gelirler camilerin giderleri için kullanılmaktaydı. II. Mahmud döneminde 1826 yılında Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulması ile devletin içindeki bütün vakıfların gelirleri bu nezaretin denetimine verildi. Böylelikle büyük bir yekûna ulaşan fazla gelir vakıf amaçları dışında devlet hazinesine aktarıldı. Bu durum diğer vakıflarla beraber cami vakıflarının da zayıflamasına neden olup birçok cami vakfının personel ve tamir giderlerini karşılayamaz hale gelmesine yol açmıştır (Önkal vd. 1993: 53).

Bu çalışmada Siirt Ulu Camii Vakfı'nın gelir ve gider kalemleri ile görevlileri üzerinde durulacaktır. Siirt Ulu Camii ile ilgili daha önce bazı çalışmalar¹ yapılmış olmakla beraber bunlar daha çok cami ve minaresinin mimari özellikleri hakkında olmuştur. Siirt Ulu Camii Vakfı ile ilgili bilgi veren çalışmalar ise oldukça azdır. Vakfa dair bilgi veren bazı çalışmalar olmakla birlikte bunlar genellikle 16. yüzyıla ilişkindir. Bunlardan biri Alpay Bizbirlik'in, tahrir defterlerinden istifade ederek hazırladığı *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar (972 Tahriri İşığında)* adlı eserdir. Yazar eserde Siirt Ulu Camii Vakfı'nın 1564 yılındaki gelir ve giderleri hakkında bilgi vermiştir (Bizbirlik, 2002: 85-87). Bir diğeri ise Uğur Demlikoğlu'nun, 1526 tarihli tapu tahrir defterinden yola çıkarak hazırladığı *1526 Tarihli Tahrir Defterine Göre Siirt Vakıfları* adlı çalışmadır. Çalışmada Siirt Ulu Camii Vakfı'nın gelir ve giderleri ortaya konulmuştur (Demlikoğlu, 2018a: 93-94). Demlikoğlu'nun tapu tahrir defterlerinden istifade ile hazırlamış olduğu 998 ve 1112 Numaralı Tapu Tahrir Defterlerine Göre Siirt Vakıfları (1526-1566) adlı çalışmada ise Siirt Ulu Camii Vakfı'nın 1526 ve 1566 yıllarına ait gelir ve giderlerinin karşılaştırılması yapılmıştır (Demlikoğlu, 2018b: 42-43). Bunların yanı sıra *17169 Numaralı Evkaf Defterine Göre Siirt Vakıfları (1860-1861)* adlı çalışmada Siirt Ulu Camii Vakfı'nın 1860-1861 yılındaki gelir ve giderleri hakkında bilgiler yer almıştır (Ayhan, 2022a: 185). *XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Siirt ve Havalisindeki Vakıfların Arazi Varlıkları* adlı

1 Siirt Ulu Camii ile ilgili bazı çalışmalar için bkz. Ülgen, (1962: 153-163); Köprülü vd. (1983: 19-36); Öztürk vd. (2007: 385-405); Küçük (2010: 216-229); Uluçam (2012: 113-114); Parlak vd. (2013: 167-198); Direk vd. (2018: 1243-1270).

çalışmada ise Siirt Ulu Camii Vakfı'nın 1874 yılındaki bağ ve tarlalarının miktar ve büyüklüklerine ilişkin bilgi verilmiştir (Kucak, 2016: 16). Bu çalışmaların dışında Siirt Ulu Camii Vakfı'nın gelir ve giderleri ile görevlilerine ilişkin bilgi veren herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. İncelenen döneme dair Siirt Ulu Camii Vakfı ile ilgili yapılmış hususi bir çalışmanın olmaması bu makaleyi değerli kılmaktadır.

Çalışmanın ana kaynakları Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki (BOA) Evkaf Defterleri ve Siirt şer'iyeye sicilleridir. Evkaf defterleri vakfın gelir ve giderlerine ilişkin bilgiler içerdiği için çalışmanın önemli kaynaklardan biri olmuştur. Evkaf defterlerinin dışında vakfa dair bilgi sunan bir diğer kaynak şer'iyeye sicilleridir. Sicillerden daha çok vakıf bünyesinde çalışan görevlilerin isimleri ve aldıkları ücrete ilişkin bilgiler dolayısıyla istifade edilmiştir.

1. Siirt Ulu Camii ve Vakfı

Ulu camiler buldukları şehrin veya kurucularının adıyla anıldığı gibi *Cuma camisi ve Câmî-i Kebîr* gibi adlarla da tanınmışlardır (Çam, 2012: 80). Siirt Ulu Camii de incelenen dönemdeki kayıtlarda *Câmî-i Kebîr* şeklinde kaydedilmiştir. Ulu camiler genelde buldukları mahalleye ad olarak da verilmekteydiler. Birçok şehirde örneği bulunan (Karakuş, 2021: 133-139; Satılmış vd. 2020: 159) bu duruma Siirt'te rastlanmamıştır. Siirt Ulu Camii incelenen dönemde Nazif Mahallesi'nde bulunmaktaydı (Ayhan, 2022b: 180; Savur, 2010: 116). Günümüzde ise cami, Karakol adı verilen mahallede yer almaktadır. Bu bilgilere bakıldığında caminin bulunduğu mahallenin adında zaman içerisinde bir değişikliğin olduğu düşünülebilir.

Cami, Selçuklu devri mimarisinin Anadolu'da bilinen en eski yapıları arasında yer almaktadır. Yüzyılların tahribatı ve değiştirmeleri, caminin birçok özelliğinin zaman içerisinde yok olmasına sebep olmuştur. Caminin bazı bölümleri yok olurken ayakta kalan kısımları ise büyük ölçüde değiştirilmiştir (Köprülü vd. 1983: 19).

Siirt Ulu Camii'nin kesin olarak hangi tarihte inşa edildiği bilinmemektedir (Uluçam, 2012: 113). Bununla beraber caminin 11. yüzyıl sonu veya 12. yüzyılın ilk çeyreğinde mihrap önündeki tek kubbeli mekândan ibaret bir planda inşa edildiği tahmin edilmektedir. Daha sonra yapılan yenileme çalışmaları sırasında mihrap önünde yer alan kubbenin iki yanına birer kubbeli mekân (Arslan, 2017: 1146), bir eyvan ve dikey tonozlar eklenmek suretiyle yapı genişletilmiştir. Yapıda eski tuğla payelerde yuvarlak dilimli kemerler ile mihrap nişlerinde çiçekli sülüs ayet firizi ve firuze çinilerin izleri yer almaktadır (Aslanapa, 1989: 103). Tek şerefeli, kare kaideli ve silindirik gövdeli olan cami minaresi ise tuğla malzemesinden inşa edilmiş olup caminin yaklaşık 3 metre kadar kuzeydoğusunda yer almaktadır (Arslan, 2017: 1148). Anadolu'da tamamen tuğla malzemesi ile yapılmış ender Selçuklu minarelerinden biri olan bu minare, mimari ve süsleme özellikleri ile Türk mimarisinde özel bir yere sahiptir (Öztürk vd. 2007: 392).

Caminin önemli bölümlerinden biri de minberdir. Siirt Ulu Camii Minberi'nde yapılan işçilik ve süslemelerin sanat değeri yüksektir (Seçkin, 2006: 302). Zarif bir işçilikle ceviz ağacından yapılmış olan (Köprülü vd. 1983: 20) Siirt Ulu Camii Minberi, orta boy minberlerdendir. Birçok yerinde ayetlerin yazılı olduğu bu minberin Eyyubiler zamanında (H. 611) yapıldığı tahmin edilmektedir (Oral, 1962: 39). Minber, gerçek künde-kârî tekniği ile yapılmıştır. Ayrıca minberde beşgen ve beş köşeli yıldız çerçeveli bitki süslemeleri hakimdir (Uluçam, 2012: 114). Millî Eğitim Bakanlığı tarafından 1933 yılında Ankara'ya nakledilen Siirt Ulu Camii Minberi Etnografya Müzesinde sergilenmektedir (Anonim, 1967: 12).

Tarihi süreç içerisinde Siirt Ulu Camii ve müstemilatı birçok defa onarım görmüştür. Caminin bilinen ilk onarımı Selçuk devri sultanlarından Mugüzüddin Mahmud tarafından M. 1129 (H. 523) yılında

yaptırılmıştır (Ülgen, 1962: 153; Aslanapa, 1991: 3). İkinci onarım ise M. 1260 (H. 658) yılında Cizre hakimi Selçuk atabeylerinden El-Mücahid İshak döneminde gerçekleştirilmiştir (Anonim, 1967: 10; 1973: 89). Bu onarım esnasında cami, tamir ettirilerek genişletilmiş ve yanına bir medrese ilave edilerek külliye haline getirilmiştir. Osmanlılar döneminde caminin doğu kanadında bulunan medrese hücreleri kaldırılmıştır. Ayrıca H. 1323/M. 1905-1906 yılında bir saat kulesi² inşa edilerek (Ülgen, 1962: 154) cami ve minare onarılmıştır (Uluçam, 2012: 113). Vakıflar Genel Müdürlüğüne 1957'de başlayan onarımlar 1994 yılına kadar aralıklarla devam etmiştir (Öztürk vd. 2007: 387). Zamanla doğuya doğru eğrilen cami minaresi 1974-1975'te sökülerek yeniden inşa edilmiştir (Uluçam, 2012: 113). 2008 yılında kapsamlı bir onarım gören cami, son olarak 2012'de genel bir restorasyondan geçmiştir (Arslan, 2017: 1146).

Siirt Ulu Camii'ne ait vakfın hangi tarihte kurulduğuna ilişkin herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Bununla beraber 1260 yılında Cizre hakimi Selçuk atabeylerinden El-Mücahid İshak döneminde yapılan onarım esnasında camiye dükkân, tarla ve hamam gibi bazı mülklerin vakfedildiği bilinmektedir (Atalay, 1946: 40; Anonim, 1967: 10). Cami, Osmanlı döneminde de vakıf sistemi içerisinde yer almış ve vakıf mülklerden elde ettiği gelirler sayesinde faaliyetlerine devam etmiştir. Siirt Ulu Camii Vakfı 16. yüzyılda dükkân, hamam, ev, bostan, bağ ve bahçe gibi mülklerden gelir elde etmekteydi. Bu gelirler sayesinde de vakıf bünyesinde imam, müezzin, hatip ve ferrâş gibi görevlilerin istihdamı sağlanmaktaydı (Demlikoğlu, 2018b: 43). Aşağıda da görüleceği üzere incelenen dönemde de vakıf için çok sayıda mülk vakfedilmiş ve vakfın bünyesinde birçok görevli istihdam edilmiştir.

2. Siirt Ulu Camii Vakfı'nın Gelir Kalemleri

Cami ve mescit gibi dini yapıların devamlı olarak işleyebilmesi için düzenli bir gelire ihtiyaçları vardı. Bu yapıların umumi masraflarını karşılamak ve özellikle çalışanlarının ücretlerini ödemek için vakfedilen mülkler önemli bir yer teşkil etmekteydi. Vakfedilen mülkler arasında dükkânlar, araziler (bazı köylerin tamamı, her çeşit ziraat işletmeleri, tarlalar, çiftlikler, bağlar ve bahçeler), mesken olarak kullanılan binalar ve iktisadi bir amaç için yapılmış yapılar gibi çeşitli gayrimenkuller bulunmaktaydı (Yedi yıldız, 1986: 156-157). İncelenen dönemde Siirt Ulu Camii Vakfı'nın gelir kalemleri arasında dükkân, hamam, tarla, arsa, bağ, bahçe, ev, bostan ve boyalık gibi çeşitli taşınmaz mülklerin bulunduğu belirlenmiştir. Bu mülklere ilişkin bilgiler aşağıda verilmiştir.

2.1. Dükkânlar

Vakıfların en önemli gelir kaynaklarının başında dükkânlar gelmekteydi. Osmanlı şehirlerinde, dükkânların mülkiyeti büyük oranda vakıfların elinde bulunmaktaydı. Mülkiyeti vakıflarda olan dükkânlarda kiracı olarak bulunan esnaf ve tüccarlar vakıf yönetimi tarafından belirlenen belli bir miktar kirayı ödemekteydi. Kiralama, işyerlerinin konum ve hallerine bakılarak belirlenen bir rayice göre yapılmaktaydı. Esnafın dükkânlar için ödedikleri kira, günlük olabileceği gibi haftalık, aylık veya yıllık da olabiliyordu (Tabakoğlu, 2017: 491-492). Nitekim aşağıda da görüleceği üzere Siirt Ulu Camii Vakfı'na ait olan dükkânların kirası yıllık olarak alınmaktaydı.

Şehirdeki esnafın ticari faaliyetlerini yürüttüğü bu mekanlar (Ayhan, 2022b: 386-389) Osmanlı Devleti'nin birçok şehrinde olduğu gibi Siirt sancak merkezinde de bulunmaktaydı. Siirt sancak merkezinde 1875 yılında 729 dükkân yer almaktaydı (Diyarbakir Vilayet Salnâmesi, 1292/1875: 156). 1876 yılında dükkân sayısı 754'e yükselmiştir (Diyarbakir Vilayet Salnâmesi, 1293/1876: 154). 1892 yılına gelindiğinde ise şehirdeki dükkân sayısının 750 olduğu anlaşılmaktadır (Polat, 2006: 183).

2 1907 tarihli bir belgede Siirt Ulu Camii Vakfı'nın Mütevellisi Hacı Abdurrezzak bin Hacı Abdulmecid'in Siirt mahkemesine başvurarak vakıf gelirlerinin gerek vakfın gerek cami avlusunda saat için inşa edilen kulenin masraflarına yetmediğini belirterek borç istediğine dair kayıt tutulmuştur (BOA. MŞH.ŞSC.d. 7584: 432).

Çeşitli meslek grubundan olan esnaflara belli bir bedel karşılığında kiraya verilen bu dükkânlar şehirdeki birçok vakıf için önemli bir gelir kaynağıydı. Bu vakıflardan biri de Siirt Ulu Camii Vakfı idi. 1855-1856 ve 1856-1857 yıllarında vakfın 25 dükkânı vardı. Yıllık kira geliri 20-180 kuruş arasında değişen bu dükkânlardan 1.809 kuruş 10 para gelir elde edilmiştir. 1857-1858 yılında vakfa ait dükkân sayısı 29'a yükselmiştir. Bunlardan bir tanesi boş olduğundan gelir getirmemiştir. Dükkânların yıllık kira geliri 25 ile 200 kuruş arasında değişmekteydi. Dükkânlardan elde edilen toplam gelir 2.625 kuruştur. Bir yıl sonra (1858-1859) vakfın dükkân sayısında herhangi bir değişiklik olmamıştır. Ancak önceki yıldan farklı olarak 29 dükkânın hepsinden gelir gelmiştir. Bu dükkânların yıllık kira bedeli 35-250 kuruş arasında değişmekteydi. Dükkânlardan elde edilen gelir bir önceki yıla göre artmış ve 3.325 kuruş olmuştur. Dükkân sayısı 1859-1860'da 31'e yükselmiştir. Dükkânlardan elde edilen toplam gelir de artarak 5.985 kuruşa çıkmıştır. Dükkânların yıllık kira bedeli ise 35-275 kuruş aralığındaydı. 1860-1861 yılında vakfa ait dükkân sayısı 33'e yükselmesine rağmen bunlardan bazılarının gelir getirmediği tespit edilmiştir. Gelir getirmeyen dükkân sayısı 3-5 arasında değişmekteydi. Dükkânların yıllık kira bedeli 35-250 kuruş arasında yer almaktaydı. Dükkânlardan elde edilen toplam gelir ise bir önceki yıla göre azalarak 3.640 kuruşa kadar inmiştir (BOA. EV.d. 13011: 24, 57, 100, 107, 126, 161).

1888 yılına gelindiğinde vakfın dükkân sayısında ciddi bir değişimin yaşanmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1888 yılında Siirt Ulu Camii Vakfı'na ait 31 dükkânın bulunduğu kayıtlara yansımıştır (BOA. EV.d. 36067: 5-6).

Siirt Ulu Camii Vakfı'na ait bu dükkânların büyük bir çoğunluğunun tamamından gelir elde edilmekteydi. Ancak bazı dükkânların yarısından, bazılarının ise üçte birinden (sülüs) veya dörtte birinden (rub') gelir elde edildiği belirlenmiştir. Mesela 1858-1859 yılında vakfa ait dükkânda kiracı olarak kalan Hamid'in kaldığı dükkânın dörtte birinden, Hasso'nun kaldığı dükkânın ise üçte birinden gelir elde edilmiştir (BOA. EV.d. 13011: 100).

Vakfa ait dükkânlarda kalan kiracılar genellikle Müslümanlardan oluşmakla beraber Gayrimüslimlerin de kiracı olarak buldukları tespit edilmiştir. Siirt sancağı incelenen dönemde farklı etnik ve dini unsurların bulunduğu bir şehirdi (Bitlis Vilayet Salnâmesi, 1310/1892: 231). Bu unsurlar şehirde farklı iş kollarında faaliyet yürütmekteydi (Ayhan, 2022b: 397). Bundan dolayıdır ki şehir merkezindeki birçok dükkânda Gayrimüslimlerin kiracı olarak bulunması doğal bir durumdur. Nitekim 1859-1860 yılında Siirt Ulu Camii Vakfı'na ait dükkânlarda kiracı olarak kalanlar arasında Müslümanların yanı sıra Sergis ve Panus adlı Gayrimüslimler de bulunmaktaydı (BOA. EV.d. 13011: 161).

2.2. Hamam

İnsanlık tarihi boyunca çeşitli medeniyetler tarafından birçok hamam vücuda getirilmiştir. İslâm'ın vücut temizliğine önem vermesi bu tesisleri Müslümanlar için de değerli kılmıştır. Hamamlar, Osmanlı Devleti zamanında da önemli bir yere sahip olmuş ve devletin sınırlarının ulaştığı hemen her yerde irili ufaklı birçok hamam inşa edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde çok sayıda hamamın inşa edilmesinde bu tesislerin iyi gelir getirmeleri nedeniyle hayır eserlerine gelir kaynağı olarak vakfedilmesinin önemli bir payı vardı (Eyice, 1997: 402-414). Vakıf gelirleri arasında yer alan (Bayartan, 2008: 163) hamamlar, genellikle vakıfların bünyesinde tesis edilmekte ve işletilmekteydi. Bu işlevlerini yerine getirdikleri sürece de varlıklarını devam ettirmişlerdir (Yaşar, 2020: 68).

Siirt Ulu Camii Vakfı'nın gelirleri arasında da yer alan hamam, vakfın en önemli gelir kaynaklarından biriydi. Hangi tarihte yapıldığına dair herhangi bir bilgiye rastlanmayan bu hamam, 16. yüzyılda Siirt

Ulu Camii Vakfı'nın gelir kaynakları arasında yer almaktaydı (Bizbirlik, 2002: 86). Vakıf için gelir getiren bu hamamın tümüyle Siirt Ulu Camii Vakfı'na ait olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1566 yılında Siirt Ulu Camii Vakfı'nın cami hamamının 60 hissesinden 21'inden gelir elde ettiği kayıtlara yansımıştır (Demlikoğlu, 2018b: 43). İncelenen dönemdeki bazı kayıtlarda da hamamın bütünüyle Ulu Camii Vakfı'na ait olmadığına ve bir kısım hissesinin halktan birisinin mülkü olduğuna dair bilgilere rastlanmıştır (BOA. MŞH.ŞSC.d. 7585: 185-186; Ayhan, 2022b: 179).

Siirt Ulu Camii Vakfı'nın cami hamamından elde ettiği gelir miktarına ilişkin bazı bilgiler belirlenmiştir. Bu bilgilere göre 1855-1856 ve 1856-1857 yıllarında vakfa ait hamamın yarısından 1.275 kuruş gelir elde edilmiştir. Hamam geliri 1857-1858'de 1.625 kuruşa, 1858-1859 yılında ise 2.250 kuruşa yükselmiştir. Bir yıl sonra (1859-1860) hamamdan elde edilen gelir miktarı düşerek 275 kuruşa kadar inmiştir. 1860-1861 yılında ise hamam geliri yükselerek 2.250 kuruş olmuştur (BOA. EV.d. 13011: 24, 57, 100, 107, 126, 161).

2.3. Tarla ve Arsalar

Siirt Ulu Camii Vakfı'nın önemli gelir kaynaklarından biri tarlalardır. İncelenen dönemde vakfa ait çok sayıda tarlanın bulunduğu belirlenmiştir. 1874 tarihli bir kayıta vakfın 44 tarlasının bulunduğu kaydedilmiştir. Vakfın menfaatleri gözetilerek belli bir ücret karşılığında yıllık olarak icara verilen bu tarlalardan 43'ü susuz tarla idi. Tarlaların toplam büyüklüğü 561 dönümdü. Susuz tarlaların dışında kalan bir tarla 14 dönüm büyüklüğündeydi. Toplamda 547 dönüm olan (BOA. EV.d. 34672: 2-4) susuz tarlaların büyüklüğü ise 2 ile 48 dönüm arasında değişmekteydi (Kucak, 2016: 16). 1888 yılına gelindiğinde vakfa ait tarla sayısının pek değişmediği anlaşılmaktadır. Nitekim 1888 tarihli bir kayıta vakfın 46 tarlasının bulunduğu kayda geçirilmiştir (BOA. EV.d. 36067: 5).

Vakfa ait tarlalardan elde edilen gelir miktarı ilgili bazı veriler belirlenmiştir. Bu veriler 1855-1861 yılları arasına aittir. 1855-1856 ve 1856-1857 yıllarında vakfın tarla geliri 700 kuruştur. 1857-1858 yılında tarla geliri artarak 1.600 kuruşa yükselmiştir. Bir yıl sonra (1858-1859) tarla geliri azalmış ve 750 kuruşa düşmüştür. 1859-1860 yılında tarla gelirinde bir önceki yıla göre artış yaşanmış ve 2.343 kuruş 30 para olmuştur. 1860-1861 yılında ise tarla geliri azalarak 450 kuruşa kadar inmiştir (BOA. EV.d. 13011: 24, 57, 100, 107, 126, 161).

Vakfın gelir kaynakları arasında arsalar da bulunmaktaydı. İncelenen dönemde vakfa ait birçok arsa mevcuttu. Nitekim 1888 yılına ait bir kayıta vakfın 6 arsasının olduğu kaydedilmiştir (BOA. EV.d. 36067: 5). Ayrıca 1891 yılında vakfın Karakol Mahallesi'nde bulunan ve 11 kuruş 10 para değerinde olan bir arsa yerinin bulunduğu kayıtlara yansımıştır (BOA. EV.d. 36328: 1).

2.4. Bağ, Bahçe, Bostan, Boyalık ve Evler

Siirt Ulu Camii Vakfı'nın bağ, bahçe, bostan ve boyalık³ gibi gelir getiren taşınmaz mülkleri de bulunmaktaydı. Siirt sancağı incelenen dönemde bağ, bahçe ve boyalık açısından oldukça zengin bir yerleşim yeri idi. Nitekim 1875 yılında Siirt sancak merkezinde 2.246 bağ, 34 bahçe ve 162 boyalığın bulunduğu kayıtlara yansımıştır (Diyarbakir Vilayet Salnâmesi, 1292/1875: 156). Şehirde çok sayıda bağ, bahçe ve boyalığın bulunması bunları şehirdeki vakıflar için önemli bir gelir kaynağı haline getirmiştir. Örneğin 1874 tarihli bir kayıta vakfın mülkleri arasında 105 bağ ve bir de yarım bahçenin bulunduğu kaydedilmiştir. En küçüğü 1 dönüm, en büyüğü ise 11 dönüm olan bu bağların toplam büyüklüğü 231 dönümdü. Yarım bahçenin büyüklüğü ise 8 dönümden oluşmaktaydı (BOA. EV.d. 34672: 3-4). 1888 tarihli bir kayıta ise vakfa ait 7 bağ ve 1 boyalığın bulunduğu kayda geçirilmiştir (BOA. EV.d. 36067: 5-6).

3 Bitkisel boyacılıkta kullanılan ve renk yelpazesi geniş olan bir bitki türüdür. Boyalık, kökboya, boyacılık otu, boyakökü gibi farklı isimleri olan ve birçok bölgede üretilen bu bitki, 19. yüzyılın sonlarında Siirt'te de yetişmekteydi (Şanlı vd. 2017: 773-775).

Siirt Ulu Camii Vakfı'nın gelir getiren mülklerinden biri de şehir merkezinde yer alan evlerdi. 1888 yılına ait bir kayıta vakfa ait bir evin şehir merkezinde bulunduğu kayda alınmıştır (BOA. EV.d. 36067: 5). Başka bir kayıta ise 1891 yılında vakfa ait 5 ev yerinin bulunduğu kaydedilmiştir. Bunlardan dördü Karakol Mahallesi'nde, biri ise Nazif Mahallesi'nde yer almaktaydı. Defterde bunların fiyatına ilişkin bilgiler de yer almıştır. Karakol Mahallesi'nde yer alan evlerden biri 45 kuruş, diğeri 7 kuruş 32 para, diğeri ikisi ise 4 kuruş 20 para değerindeydi. Nazif Mahallesi'nde yer alan evin fiyatı ise 22 kuruş 20 para idi (BOA. EV.d. 36328: 1-2).

Vakfa ait bağ, bahçe, bostan ve ev gibi mülklerden elde edilen gelir miktarı ile ilgili bazı veriler tespit edilmiştir. 1855-1861 yılları arasına ait bu verilere göre bu mülkler söz konusu yıllarda vakıf için en az gelir getiren kalemlerdi. 1855-1856 ve 1856-1857 yıllarında bağ ve bahçe zemini kirasından 295 kuruş gelir gelmiştir. 1857-1858'de bahçe hasılatından 223 kuruş, ev ve bostan zemini kirasından da 150 kuruş gelir elde edilmiştir. 1858-1859 yılında bahçe hasılatı bir önceki yıla göre artarak 330 kuruşa yükselmiştir. Ev ve bahçe zemin kirasından elde edilen gelir miktarı ise 150 kuruştur. 1859-1860 yılında bahçe hasılatı bir önceki yılda olduğu gibi 330 kuruş olmuştur. Ev ve bahçe zemini kirası ise 70 kuruşa inmiştir. 1860-1861 yılında bahçe hasılatı 150 kuruşa düşmüştür. Ayrıca bahçe kirasından 30 kuruş gelir elde edilmiştir (BOA. EV.d. 13011: 24, 57, 100, 107, 126, 161).

3. Siirt Ulu Camii Vakfı'nın Gider Kalemleri

Siirt Ulu Camii Vakfı'nın giderleri arasında çeşitli kalemler bulunmaktaydı. Bunlardan biri cami, vakıf ve dükkânlar için yapılan masraflardı. Diğeri ise vakıf bünyesinde çalışan görevlilere ödenen ücretti. Vakfın bir diğeri gider kalemi ise muhasebe harcı ve muharrir maaşı idi. Aşağıda bu gider kalemlerine ilişkin bilgilere yer verilmiştir.

3.1. Masraflar

Siirt Ulu Camii Vakfı'nın en önemli gider kalemlerinin başında masraflar gelmekteydi. Bazı kayıtlarda cami ve dükkânlar için masrafların yapıldığı belirtilmesine rağmen bunların neler olduğuna ilişkin herhangi bir bilgi verilmemiştir. Mesela 1856-1857 yılında vakfın masrafları, 1858-1859'da cami masrafları, 1859-1860 yılında da cami ve dükkânlar için yapılan masraflar şeklinde kayda alınmıştır (BOA. EV.d. 13011: 100, 126, 161). Ancak yukarıda da belirtildiği gibi bu kayıtlarda masrafların neler olduğu belirtilmemiştir. Bunun yanı sıra bazı kayıtlarda vakfın giderleri arasında yer alan masraf ve harcamalar hakkında az da olsa bilgiler yer almıştır. Örneğin vakfın 1860-1861 yılındaki giderleri arasında kandil ihtiyacı, revgan-ı zeyt (zeytin yağı) ve müteferrik masraflar gibi harcamalar bulunmaktaydı (BOA. EV.d. 17169: 4; Ayhan, 2022a: 185).

Bir önceki paragrafta da değinildiği üzere cami ve dükkân masrafları, vakfın en önemli gider kalemini oluşturmaktaydı. Nitekim 1858-1859'da cami masrafları için 4.754 kuruş harcanmıştır. Bu tutar vakfın toplam geliri olan 6.554 kuruşun yarısından fazlaydı. 1859-1860 yılında ise vakfın toplam geliri 7.298 kuruştur. Aynı yıl cami ve dükkânların masrafları için harcanan tutar 4.868 kuruş 10 para idi (BOA. EV.d. 13011: 100, 161). Görüldüğü üzere vakıf giderinin büyük bir kısmı cami ve dükkânlar için yapılan masraflardan oluşmaktaydı.

3.2. Vakıf Görevlileri ve Ücretleri

İncelenen dönemde Siirt Ulu Camii Vakfı bünyesinde birçok görevlinin istihdam edildiği tespit edilmiştir. Bu görevliler yaptıkları hizmet karşılığında yıllık belli bir ücret almaktaydı. Vakıf bünyesinde mütevellî, imam, imam-ı sani, hatip, müezzin, Cuma müezzini, ferrâş, câbî, nâzır ve vaiz gibi görevliler bulunmaktaydı.

3.2.1. Mütevellî

Vakıflara ait işleri yürüten mütevellînin, hizmet binalarının bakım ve onarımı, personel tayini, vakfa ait taşınmazları kiraya verme, gelirleri toplama ve hesapları tutma gibi görevleri bulunmaktaydı (Öztürk, 2006: 217-219). Ayrıca vakıf sahibinin vakfiyede şart koştuğu imam, müezzin ve hatip gibi görevlilerin ücretleri de mütevellîlerce ödenmekteydi (Önkal vd. 1993: 53).

Mütevellînin vakfa ait iş ve işlemleri bizzat yürütmesi esas olmakla beraber gerek görülmesi halinde yerine vekil tayin etmesi de mümkündür (Öztürk, 2006: 218). Örneğin 1892 yılında Siirt mahkemesinde görülen ve Siirt Ulu Camii Vakfı'na vakfedilen bir evin vakfedenin yakınları tarafından teslim edilmemesi ile ilgili davada Siirt Ulu Camii Vakfı'nın mütevellîsi Halife Muhammed Derviş Efendi, mezkûr cami imamı Abdulferid Efendi'yi vekil olarak tayin etmiştir (BOA. MŞH.ŞSC.d. 7594: 81).

Bir vakfın birden fazla mütevellîsi olabileceği gibi bir şahıs da birden fazla vakfın tevliyetini üstlenebilirdi (Öztürk, 2006: 218). Mesela 1902 yılında Siirt Ulu Camii için mütevellîsi olan Hafız Abdullah Efendi aynı zamanda Fahr Mescidi'nde de mütevellî olarak görev yapmaktaydı (BOA. MŞH.ŞSC.d. 7590: 196).

Osmanlı Devleti'nde mütevellîlik, görevi yapan kişi için sorumluluk ve yoğun iş yükü getirmesine rağmen önemli bir sosyal statü olarak kabul edilmiştir. Çünkü bir yandan sadaka-i cariye olarak nitelenen bir hizmet alanında yönetici olarak çalışmanın verdiği manevi hazdan faydalanılırken diğer yandan da belli bir gelir elde edilmekteydi. Mütevellî yaptığı işe karşılık belli bir ücret almaktaydı. Bu ücret zamana ve vakfın imkanlarına göre değişmekteydi (Öztürk, 2006: 220). Siirt Ulu Camii Vakfı'nda da mütevellînin aldığı ücretin zaman içerisinde değiştiği anlaşılmaktadır. Örneğin 1859-1860 yılında vakıf mütevellîsine 200 kuruş ücret ödenmekteydi (BOA. EV.d. 13011: 161). 1860-1861 yılına ait bir kayıta ise mütevellînin aldığı ücret 750 kuruş olarak kaydedilmiştir (BOA. EV.d. 17169: 4; Ayhan, 2022a: 185). 1895 yılında mütevellî ücretinin 350 kuruş olduğu kayıtlara yansımıştır (BOA. MŞH.ŞSC.d. 7588: 53-54). 1901 yılında mütevellînin aldığı ücret 500 kuruştur. Mütevellî 1905 yılında da 500 kuruş almaya devam etmiştir (BOA. MŞH.ŞSC.d. 7590: 83, 433).

İncelenen dönemde Siirt Ulu Camii Vakfı bünyesinde birçok mütevellînin görev yaptığı tespit edilmiştir. 1855-1856 yılında vakfın mütevellîsi Abdurrezzak adlı kimseydi. Abdurrezzak'ın 1860-1861 yılında da bu vazifeyi sürdürdüğü belirlenmiştir (BOA. EV.d. 13011: 24, 57). 1882 yılında vakfın mütevellîliğini Halife bin Seyyid Taha yürütmekteydi (BOA. MŞH.ŞSC.d. 7582: 308). 1892 yılına ait bir kayıta vakıf mütevellîsinin adı Halife Muhammed Derviş Efendi bin Seyyid Taha olarak yer almıştır (BOA. MŞH.ŞSC.d. 7594: 81). 1895 yılında vakfın mütevellîsi es-Seyyid Derviş bin es-Seyyid Taha kendi rızası ile istifa edince yerine Şeyh Bekir bin Hacı Yusuf 350 kuruş maaş ile mütevellî olarak tayin edilmiştir (BOA. MŞH.ŞSC.d. 7588: 53-54). 1898 yılında ise vakfın mütevellîsi Abdulfettah Efendi bin Hacı İsmail Efendi idi (BOA. MŞH.ŞSC.d. 7585: 185). 1901 yılında Abdulfettah Efendi istifa edince onun yerine Re's Mahallesi'nden Hafız Abdullah bin Hacı Abdulfettah göreve başlamıştır. 1905 yılında Hafız Abdullah Efendi vefat edince yerine Hacı Abdullah bin Hacı Heşino⁴ mütevellî olarak atanmıştır (BOA. MŞH.ŞSC.d. 7590: 83, 433). 1907 tarihli bir sicil kaydına göre vakfın mütevellîliğini Hacı Abdurrezzak bin Hacı Abdulmecid yapmaktaydı (BOA. MŞH.ŞSC.d. 7584: 432).

4 1905 tarihli başka bir belgede vakıf mütevellîsinin adı Hacı Abdurrezzak bin Hacı Heşino olarak kaydedilmiştir (BOA. MŞH.ŞSC.d. 7584: 296).

3.2.2. İmam

Mütevellinin dışında vakıf bünyesinde çalışan görevlilerden biri de imamdır. İncelenen dönemde Siirt Ulu Camii'nde görev yapan bazı imamların isimleri tespit edilmiştir. Caminin 1870 yılındaki imamı Hacı Mehmed idi (BOA. MŞH.ŞSC.d. 7592: 104). 1876 ve 1877 yıllarında caminin imamlığını Hacı Abdulferid Efendi yapmaktaydı (BOA. MŞH.ŞSC.d. 7582: 5, 61). Hacı Abdulferid Efendi'nin 1892 yılında da imamlık vazifesini yürüttüğü kayıtlara yansımıştır (BOA. MŞH.ŞSC.d. 7594: 81). 1894 yılında ise imamlık vazifesini Yusuf Efendi yürütmekteydi (BOA. MŞH.ŞSC.d. 7587: 167).

Siirt Ulu Camii Vakfı'nda imam-ı sani adıyla görev yapan ikinci bir imamın daha mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1876 tarihli bir kayda göre camide İmam Hacı Abdulferid Efendi ile birlikte imam-ı sani Yusuf Faik Efendi de görev yapmaktaydı (BOA. MŞH.ŞSC.d. 7582: 5).

Siirt Ulu Camii bünyesinde görev yapan imamın aldığı yıllık ücret 1855-1857 yılları arasında 300 kuruştur. 1857-1858 yılında ise imamın aldığı yıllık ücret 500 kuruş olmuştur (BOA. EV.d. 13011: 57, 107, 126).

3.2.3. Hatip

Vakıf bünyesinde çalışan bir diğer görevli hatip idi. Siirt Ulu Camii Vakfı'nda 1877 yılında Mehmet Efendi ibn Hasan Efendi'nin hatiplik görevini yürüttüğü belirlenmiştir (BOA. MŞH.ŞSC.d. 7582: 82). Vakıf bünyesinde görev yapan hatip 1855-1856 yılında 150 kuruş almaktaydı. 1859-1860 yılında bu ücret 200 kuruşa yükselmiştir (BOA. EV.d. 13011: 57, 161).

3.2.4. Müezzin

İncelenen dönemde Siirt Ulu Cami Vakfı'nda çalışan görevlilerden biri de müezzindi. 1876 yılında caminin müezzini Derviş Efendi yürütmekteydi (BOA. MŞH.ŞSC.d. 7582: 5). Müezzinin yanı sıra vakıf bünyesinde Cuma müezzini adıyla çalışan bir görevlinin daha bulunduğu belirlenmiştir (BOA. EV.d. 13011: 126).

Müezzin ve Cuma müezzininin aldığı ücrete ilişkin bazı bilgiler tespit edilmiştir. Müezzin 1855-1856 yılında 150 kuruş almaktaydı. Bu ücret 1859-1860 yılında 200 kuruş olmuştur. Cuma müezzininin aldığı ücret ise 1855-1856 yılında 120 kuruştur. Bu ücret 1857-1858 yılında 150 kuruşa, 1859-1860 yılında ise 200 kuruşa yükselmiştir (BOA. EV.d. 13011: 57, 107, 161).

3.2.5. Ferrâş

Vakıf bünyesindeki görevlilerden biri de ferrâştı. Siirt Ulu Camii Vakfı'nda 1895 yılında Merhemo bin Reşo'nun ferrâş olarak görev yaptığı belirlenmiştir (Duygu, 2012: 414).

Siirt Ulu Camii Vakfı bünyesinde görev yapan ferrâş 1855-1856 yılında 150 kuruş ücret almaktaydı. 1859-1860 yılında ferrâşın aldığı ücret 200 kuruş olmuştur (BOA. EV.d. 13011: 57, 161).

3.2.6. Câbî

Siirt Ulu Camii Vakfı bünyesinde çalışan görevlilerden bir diğeri de câbî idi. Câbî, vakıflara ait kira ve gelirleri toplamakla görevli olan kimseydi (İpşirli, 1992: 529). Siirt Ulu Camii Vakfı'nın 1860-1861 yılına ait gelir ve giderlerini gösteren bir kayda göre câbî 30 kuruş ile vakfın en düşük ücret alan görevlisiydi (BOA. EV.d. 17169: 4; Ayhan, 2022a: 185).

3.2.7. Nâzır

Bir vakfın iyi idare edilip edilmemesi başta vakıf lehtarları olmak üzere herkesi ilgilendirmekteydi. Bu yüzden vakıf sisteminin adil ve kalıcı bir hizmet sunabilmesi için vakıfların yönetiminde sıkı bir kontrol sistemi benimsenmiştir. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti'nde nâzırlar, mütevellinin vakıfla ilgili tasarruflarını kontrol edip işlerin usulüne uygun olarak yapılıp yapılmadığını denetlemekteydi (Öztürk, 2006: 217-219).

Siirt Ulu Camii Vakfı'nda nâzır olarak görev yapanlardan biri 1895 yılında bu göreve tayin edilen Hacı Abdullah bin Abdulhamid adlı kimseydi (BOA. MŞH.ŞSC.d. 7588: 53-54). Vakıf bünyesinde nâzır olarak görev yapan bir diğer isim ise Siirt'in Kassar Mahallesi ahalisinden Hacı Abdurrezzak bin Hacı Heşino idi. 1902 tarihli bir belgede Hacı Abdurrezzak'ın *...câmi-i mezkûr umûrunun bir kat daha inzibâtı için ba i'lâm-ı şer'i nâzır nasb ve tayin kılınmış...* olduğu kaydedilmiştir (BOA. MŞH.ŞSC.d. 7590: 196).

3.2.8. Vaiz

İncelenen dönemde Siirt Ulu Camii bünyesinde vaiz olarak görev yaptığı belirlenen tek isim Siirt'in Nazif Mahallesi ahalisinden Hoca Yusuf Efendi ibn Hoca Abdurrezzak Efendi idi. 1902 tarihli bir belgede Hoca Yusuf Efendi, öteden beri her yıl Siirt Ulu Camii'nde Ramazan ayında ve diğer mübarek günlerde cemaate vaaz verdiğini, halihazırda mezkûr cami için bir vaiz tayininin gerekli olduğunu ve caminin gelirlerinin de buna müsait olduğunu belirterek vakıf gelirlerinden karşılanmak üzere 200 kuruş ücretle vaiz olarak atanmayı talep etmiştir. Kassar Mahallesi imamı ve ahalisinden bazı kimseler ile Nazif Mahallesi ahalisi ve cami cemaatından birkaç kişinin kendisinin bu görev için uygun olduğunu belirtmeleri neticesinde Hoca Yusuf Efendi'nin yıllık 200 kuruş ücret ile vaiz olarak tayin edilmesine karar verilmiştir (BOA. MŞH.ŞSC.d. 7590: 195-196).

3.3. Muhasebe Harcı ve Muharrir Maaşı

Siirt Ulu Camii Vakfı'nın gider kalemlerinden biri de muhasebe harcı ve muharrir maaşı idi. Osmanlı Devleti'nde bütün vakıflardan vakıf gelirinin belli bir oranı kadar muhasebe harcı ve muharrir maaşı bedeli Evkaf Nezaretine verilmekteydi (Çelik, 2013: 158). Evkaf Nezaretine verilen bu bedel, vakıfların görevli sayısına ve gelir miktarına göre değişmekteydi (Satılmış vd. 2020: 158-159). Siirt Ulu Camii Vakfı'nın muhasebe harcı ve muharrir maaşı ile ilgili 6 yıllık veriye ulaşılmıştır. Bu verilere ilişkin bilgiler aşağıda verilmiştir.

Tablo 1: Siirt Ulu Camii Vakfı'nın Muhasebe Harcı ve Muharrir Maaşı Giderleri⁵

Yıllar	Muhasebe Harcı ve Muharrir Maaşı	Vakfın Toplam Geliri
1855-1856	192 kuruş 35 para	4.079 kuruş 10 para
1856-1857	192 kuruş 35 para	4.079 kuruş 10 para
1857-1858	700 kuruş	6.223 kuruş
1858-1859	700 kuruş	6.805 kuruş
1859-1860	930 kuruş 10 para	9.003 kuruş 30 para
1860-1861	497 kuruş 20 para	6.640 kuruş

Tablo 1'e bakıldığında Siirt Ulu Camii Vakfı'na ait muhasebe harcı ve muharrir maaşının genellikle vakıf gelirinin fazla veya az olması ile doğru orantılı olduğu görülmektedir. Nitekim vakıf gelirinin en yüksek olduğu 1859-1860 yılında muhasebe harcı ve muharrir maaşı miktarı da fazlaydı. Benzer şekilde vakıf gelirinin en düşük olduğu 1855-1856 ve 1856-1857 yıllarında muhasebe harcı ve muharrir maaşı da az olmuştur. Bununla beraber bazı yıllarda vakıf geliri artmış olmasına rağmen muhasebe harcı ve muharrir maaşında herhangi bir değişiklik olmamıştır.

5 BOA. EV.d. 13011: 24, 57, 100, 107, 126, 161.

Sonuç

Cami ve mescit gibi dini yapıların ayakta kalmasında vakıfların önemli bir etkisi olmuştur. Vakfedilen mülklerden elde edilen gelirler bu yapıların hizmetlerine devam etmesini sağlamıştır. Bu dini yapılardan biri de Siirt Ulu Camii'dir. Selçuklu devri mimarisinin Anadolu'daki en eski örnekleri arasında yer alan bu cami için 13. yüzyıldan itibaren birçok mülkün vakfedildiği anlaşılmaktadır. Siirt Ulu Camii, Osmanlı Devleti zamanında da vakıf sistemi içerisinde faaliyet göstermiştir. Cami, günümüzde Karakol Mahallesi'nde hizmet vermeye devam etmektedir.

Siirt Ulu Camii Vakfı'nın incelenen dönemde çok sayıda gelir getiren mülke sahip olduğu tespit edilmiştir. Vakfın gelir kalemleri arasında dükkân, hamam, tarla, arsa, ev, bağ, bahçe, bostan ve boyalık gibi mülkler bulunmaktaydı. Vakfa ait bu mülkler vakfın menfaatleri gözetilerek belli bir ücret karşılığında yıllık olarak kiraya verilmekteydi. Bu mülklerden elde edilen gelirler vakfın faaliyetlerine devam etmesinde önemli bir yere sahipti. Vakfın en önemli gelir kalemi dükkânlardı. Vakfa ait dükkân sayısının 25 ile 33 arasında değiştiği belirlenmiştir. Bu dükkânlar şehir merkezindeki çeşitli çarşı ve sokaklarda yer almaktaydı. Şehirdeki Müslüman ve Gayrimüslim esnafa yıllık bir bedel karşılığında kiraya verilen bu dükkânlar vakıf gelirinin önemli bir kısmını oluşturmaktaydı.

Çeşitli kalemlerden oluşan vakıf giderlerinin büyük bir kısmını vakıf, cami ve dükkânlar için yapılan masraflar oluşturmaktaydı. Vakfın diğer gider kalemleri ise muhasebe harcı ve muharrir maaşı ile vakıf bünyesinde çalışan görevlilere ödenen ücret idi. İncelenen dönemde Siirt Ulu Camii Vakfı bünyesinde birçok görevlinin istihdam edildiği belirlenmiştir. Bunların başında vakfın işlerini idare eden mütevellî gelmekteydi. Mütevellinin dışında vakfın bünyesinde imam, imam-ı sani, müezzin, Cuma müezzini, ferrâş, hatip, vaiz, nâzır ve câbî gibi görevliler bulunmaktaydı. Bu görevliler yaptıkları hizmetlerin karşılığında yıllık olarak belli bir ücret almaktaydı. Görevlilere ödenen yıllık ücretin 30 ile 750 kuruş arasında değiştiği tespit edilmiştir.

Kaynaklar

1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

A. Evkaf Defterleri:

BOA. Evkaf Defterleri (EV.d.), BOA. EV.d. 13011; BOA. EV.d. 17169; BOA. EV.d. 34672; BOA. EV.d. 36067; BOA. EV.d. 36328.

B. Siirt Şer'iyye Sicil Defterleri:

BOA. Meşihat, Şer'iyye Sicil Defterleri (MŞH.ŞSC.d.), BOA. MŞH.ŞSC.d. 7582; BOA. MŞH.ŞSC.d. 7584; BOA. MŞH.ŞSC.d. 7585; BOA. MŞH.ŞSC.d. 7587; BOA. MŞH.ŞSC.d. 7588; BOA. MŞH.ŞSC.d. 7590; BOA. MŞH.ŞSC.d. 7592; BOA. MŞH.ŞSC.d. 7594.

2. Salnâmeler

1292/1875 Tarihli Diyarbekir Vilayet Salnâmesi.

1293/1876 Tarihli Diyarbekir Vilayet Salnâmesi.

1310/1892 Tarihli Bitlis Vilayet Salnâmesi.

3. Araştırma ve İnceleme Eserler

Anonim (1967). *Siirt İl Yıllığı*. Ankara.

Anonim (1973). *Siirt İl Yıllığı*. Ankara.

Arslan, Muhammet (2017). *Anadolu'da Selçuklu Çağı Cami ve Mescit Mimarisi (Plan-Mimari-Süsleme)*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

Aslanapa, Oktay (1989). *Türk Sanatı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Aslanapa, Oktay (1991). *Anadolu'da İlk Türk Mimarîsi, Başlangıcı ve Gelişmesi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.

Atalay, Ömer (1946). *Siirt Tarihi*. İstanbul: Çeltut Matbaası.

Ayhan, Recep (2022a). "17169 Numaralı Evkaf Defterine Göre Siirt Vakıfları (1860-1861)". *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (57), 182-200.

Ayhan, Recep (2022b). *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Siird (1847-1900)*. Ankara: Gece Kitaplığı Yay.

Bayartan, Mehmet (2008). "Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 10 (1), 157-175.

Bizbirlik, Alpay (2002). *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar (972 Tahriri Işığında)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

Çam, Nusret (2012). "Ulucami". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 42. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 80-81.

Çelik, Kürşat (2013). "R.1284/1868-1869 Tarihli Muhasebe-i Evkaf-ı Hümayun Defteri'ne Göre Mamuratülaziz Vakıfları". *Vakıflar Dergisi*, (40), 143-162.

Demlikoğlu, Uğur (2018a). "1526 Tarihli Tahrir Defterine Göre Siirt Vakıfları". *Asia Minor Studies*, 6 (12), 91-105.

Demlikoğlu, Uğur (2018b). "998 ve 1112 Numaralı Tapu Tahrir Defterlerine Göre Siirt Vakıfları (1526-1566)". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (44), 40-61.

Direk, Yaşar Subaşı ve Öztürk, Şahabettin (2018). "Siirt Ulu Camii Yapısal Sorunları ve Çözümleri". *Turkish Studies*, 13 (18), 1243-1270.

- Duygu, İsmail (2012). *426 Numaralı (H.1302-1317/M.1885-1900) Siirt Şer'iyeye Sicili Metin Çevirisi ve Değerlendirme*. Yüksek Lisans Tezi. Nevşehir: Nevşehir Üniversitesi.
- Eyice, Semavi (1997). "Hamam (Tarih ve Mimari)". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 15. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 402-430.
- Genç, Mehmet (2014). "Klasik Osmanlı Sosyal-İktisadi Sistemi ve Vakıflar". *Vakıflar Dergisi*, (42), 9-18.
- Günay, Hacı Mehmet (2012). "Vakıf". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 42. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 475-479.
- İpşirli, Mehmet (1992). "Câbî". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 6. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 529-530.
- Karakuş, Filiz (2021). "13. Yüzyılda Anadolu'da İnşa Edilen Ahşap Direkli Camiler Üzerine Değerlendirme Çalışması". *Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, 11 (1), 131-161.
- Kazıcı, Ziya (2014). *Osmanlı'da Vakıf Medeniyeti*. İstanbul: Kayıhan Yay.
- Köprülü, İdris ve Ünalı, Uğur (1983). "Siirt Ulu Camii ve Minaresi". *Rölöve ve Restorasyon Dergisi*, (5), 19-36.
- Kucak, Ömer (2016). "XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Siirt ve Havalisindeki Vakıfların Arazi Varlıkları". *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4 (6-7), 13-26.
- Küçük, Celalettin (2010). "Siirt Ulu Cami Minaresi Restorasyonu". *Kargir Yapılarda Koruma ve Onarım Semineri II*, (16-17 Aralık 2010), İstanbul: 216-229.
- Onay, Ahmet (2009). "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Camilerin Finansmanı". *Değerler Eğitimi Dergisi*, 7 (18), 43-80.
- Oral, Mehmet Zeki (1962). "Anadolu'da San'at Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri". *Vakıfları Dergisi*, (5), 23-77.
- Önkal, Ahmet ve Bozkurt, Nebi (1993). "Cami (Dinî ve Sosyokültürel Tarihi)". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 46-56.
- Öztürk, Nazif (2005). "İslâm ve Türk Kültüründe Vakıflar". *Vakıflar Dergisi*, 29, 7-20.
- Öztürk, Nazif (2006). "Mütevelli". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 32. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 217-220.
- Öztürk, Şahabettin ve Kılavuz, Bülent Nuri ve Karakuş, Ülkü Can (2007). "Siirt Ulu Cami Minaresi". *Vakıflar Dergisi*, (30), 385-405.
- Parlak, Sevgi ve Kunt, Halil İbrahim ve Kocadağistan, M. Argun (2013). "Siirt Ulu Camii Minaresi ve 2008 Yılı Restorasyonu". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 30 (1), 167-198.
- Polat, Ebru (2006). *H. 1310 (M. 1892) ve H. 1316.1317.1318 (M. 1898.1899.1900) Tarihli Bitlis Vilâyeti Sâlnâmelerinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Satılmış, Selahattin ve Alp, Sefa (2020). "Karamanoğlu Mehmet Bey Camii ve Vakfı (XIX. Yüzyıl)". *Vakıflar Dergisi*, (53), 147-162.
- Savur, Hayrettin (2010). *Siirt'in Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1312-1317/1894-1900, 420 Nolu Siirt Şer'iyeye Sicil Defterine Göre)*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Seçkin, Bekir Sami (2006). *Başlangıçtan Günümüze Siirt Tarihi*. İstanbul: İstanbul Siirtliler Derneği Yay.
- Şanlı, H. Sinem ve Çatalkaya Gök, Ebru (2017). "Bitkisel Boyacılıkta Kökboyanın (Rubia tinctorum L.) Önemi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10 (48), 772-778.

Tabakoğlu, Ahmet (2017). *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yay.

Uluçam, Abdüsselam (2012). "Siirt Ulu Camii". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 42. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 113-114.

Ülgen, Ali Saim (1962). "Siirt Ulu Camii". *Vakıflar Dergisi*, (5), 153-163.

Yaşar, Ahmet (2020). "1766 Tarihli Bir Hamam Defterine Göre İstanbul Vakıf Hamamları". *Vakıflar Dergisi*, (53), 67-99.

Yediyıldız, Bahaeddin (1986). "Vakıf". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 13. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yay. 153-172.

Yediyıldız, Bahaeddin (2012). "Vakıf (Tarih)". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 42. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 479-486.

4. Elektronik Kaynaklar

<https://www.akmb.gov.tr/Bilgi.aspx?ID=351> [Erişim: 14.08.2022].

Ekler:

Fotoğraf 1: Siirt Ulu Camii ve Minaresi (<https://www.akmb.gov.tr/Bilgi.aspx?ID=351>)

Fotoğraf 2: *Siirt Ulu Camii Minberi (Arslan, 2017: 1161)*

Divriği Kompleksi'nin Taş Kenar Tonozları*

Sevda Atak**

Öz

Taş tonoz inşaatı Anadolu'da Selçuklularla yaygınlaşır. XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edilen Divriği Kompleksi, bütün tonoz sisteminin birbirinden farklı olduğu tek yapıdır. Türkiye Selçuklu mimarisi, kenar sayılarının yüzeyde oluşturdukları çıkıntılı kenarlar ve girintili açılara göre sınıflandırılabilir, olağanüstü ve çok sayıda tonoz çeşitliliğine sahiptir. Divriği Kompleksi ise bu bağlamda, Anadolu'da bilinen en erken tarihli örnekleri temsil etmektedir. Burada, araştırmanın hedefi olarak, Divriği Kompleksi kenar tonozlarını bir dizi şeklinde sunarak, geometrik yapıları üzerinde durulmuştur. Ayrıca aynı yüzyıl içinde Anadolu Selçuklu eserlerinde yer alan kenar tonozlar bakımından da bir değerlendirme yapılmıştır. Bunun sonucunda, daha erken tarihli yalnızca tuğla tonoz örneklerine rastlanır iken, sonraki yıllarda benzer taş tonoz örneklerinin mevcut olduğu görülmüştür. Dolayısıyla kendi dönemindeki kesme taş tonoz inşaatına ışık tutmuş ve yayılmasına öncülük etmiş olmalıdır. Sonuç olarak yapı, kenar tonozlar inşasında benimsenen çözüm çeşitliliğine dikkat çekerek, bulunduğu coğrafyanın XIII. yüzyıl mimarisi içinde yeniden değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Divriği Kompleksi, Kenar Tonoz, Kesme Taş, Yıldız Tonoz, Selçuklu Mimarisi

Stone Groin Vaults of the Divriği's Complex

Abstract

The Stone vault construction that became widespread with the Seljuks in Anatolia, the Divriği Complex, built in the first quarter of the XIII. century, appears to be the only building where the entire vault system is different from each other. Turkey Seljuk architecture has numerous variety of groin vault which can be classified by the recessed angles and protruding edges formed on the surfaces by the numbers of the edges. In this context, the Divriği Complex represents the oldest known in Anatolia with the groin vaults in both the mosque and the hospital and the top covers consisting of combinations of these groin vaults. These vaults, each of which has different decorations, cover areas that are generally rectangular. Those appear as groin vaults with two, three, five, six sides and sometimes combinations of these. Here, as the aim of the research, the geometric structures of the Divriği Complex were examined by presenting the groin vaults in a series. At the same time, the vaults of the building have been evaluated among the Anatolian Seljuk works before it.

As a result, no stone groin vault example was encountered except bricks in the years before this work of art. However, it was experienced in Seljuk architectural structures in the following years. Thus, it may have shed light on the cut stone vault construction in its period and pioneered its spread. In the architecture of XIII century, considering the geography it is located, Divriği structure is unique in medieval Anatolian architecture, with its incredible geometric technique used in the construction of the 13th century architecture, especially in the construction of its vaults, and undoubtedly with thousands of other features. In this study, this work of art has been re-evaluated by shedding light on the variety of solutions adopted in the construction of the groin vaults.

Keywords: Divriği Complex, Groin Vault, Ashlar, Star Vault, Seljuk Architecture.

* DOI: 10.16971/vakiflar.1011647

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Ekim 2021 / October 2021

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Ekim 2022 / October 2022

** Palermo Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi; Palermo-ITALYA;

e-mail: sevda.atak@unipa.it / svd.atak@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2293-3536>

Giriş

Divriği Kompleksi Orta Çağ Anadolu'sunda, mimariye yeni bir bakış açısı getirerek, kendi dönemi içerisinde farkındalık yaratan, önemli yapılarından biridir (Kuban vd. 1999). XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Mengücekliiler tarafından inşa edilen yapı, UNESCO Dünya Kültür Mirası listesine Türkiye'den seçilen ilk üç eserden biridir (Şekil 1).

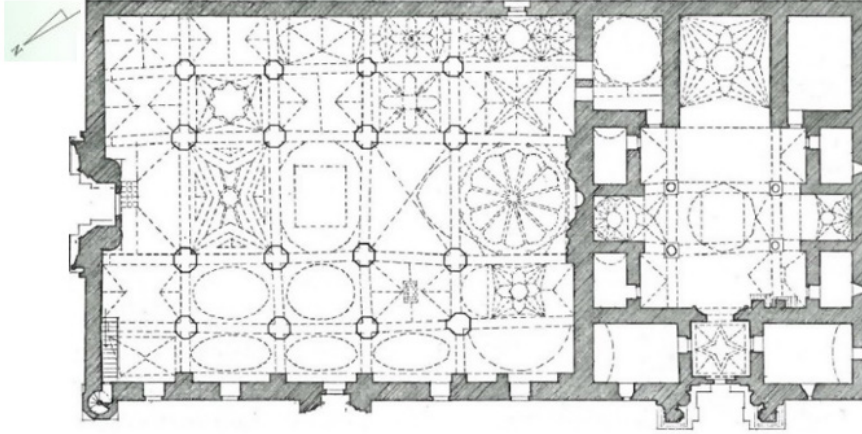
Selçuklu döneminde Anadolu'da, özellikle XII. yüzyılın sonlarında ve XIII. yüzyılın başlarında, bu bölgeye mahsus bir cami tipolojisi gelişmiştir. Selçuklu ulu camilerinin genel kompozisyon şemasına uygun olarak, Divriği Ulu Camisi'nde, ana eksenin üzerindeki orta sahin, genişlik ve yükseklik bakımından yan sahinlerden farklı tutulmuştur. Dikdörtgen planlı cami, sekizgen yapılı on altı destek ile yirmi beş sahına bölünmüştür. Dönemin mimari yapılarından ayıran en büyük özelliklerinden biri, bu sahin açıklıklarını örten tonoz çeşitliliğidir (Şekil 2). Caminin geçirdiği sayısız dönüşümden (Önge, 1978: 54-58) geriye kalan, sadece on altı tonoz orjinaldir¹. Bunlar, çok yüksek kalite ve teknik ile karakterize edilmiş, mihrap önü kubbesi ile doruğa ulaşan, etkileyici bir tasarımın ürünüdürler.

Caminin hemen bitişiğinde ise dikdörtgen bir alana yayılan şifahane yer almaktadır. İki katlı olan yapı, mihrabın hemen arkasında ve camiye dik bir eksen boyunca yönlendirilmiştir. Tıpkı camide olduğu gibi, burada da bazı tonozlar orjinalliğini korurken, orta sahinin merkezinde bulunan açıklıkta olduğu gibi bazıları ise, yıkılmış ve yeniden inşa edilmişlerdir. Ancak orjinal tonozlar üst örtü bakımından, kesme taş tonoz yapısının daha zor uygulamalarının denendiği eşsiz örnekleri temsil etmektedirler.

Anadolu'da Selçuklularla yaygınlaşan taş tonoz örtüsü, özellikle bu yapıda, bütün üst örtü yapı sisteminin birbirinden farklı olduğu, yegane eser olarak karşımıza çıkar. Bu taş tonozları, bazı temel başlıklar altında değerlendirmek mümkündür. Bunların başında elbette, Selçuklu mimarisinde en yaygın olarak kullanılan haç tonoz, beşik tonoz ve çapraz tonoz gelmektedir. Bunlara kubbe, nadir rastlanan kaburgalı tonoz ve bu makalenin de ana konusu oluşturacak olan *kenar tonozlar* eşlik etmektedir (Atak, 2019:74-118).

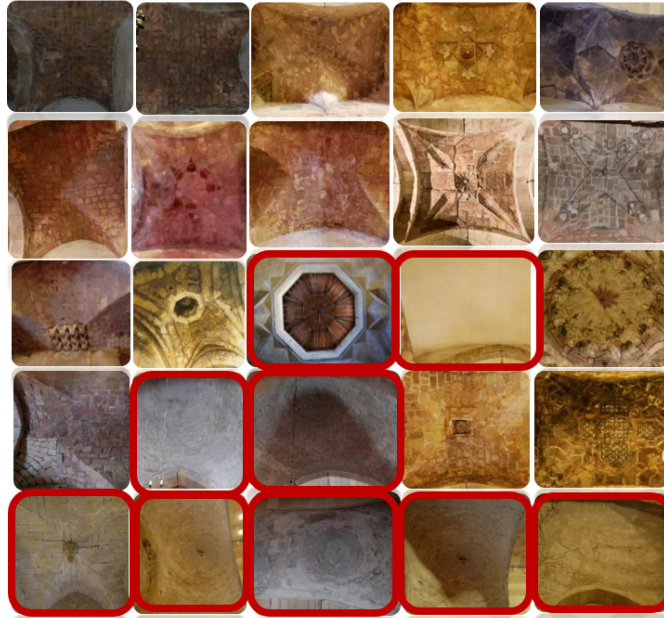
1 Divriği Ulu Camisi'nde yer alan tonozların yapıda buldukları pozisyonlara göre hazırlanan şekil 2'de kırmızı ile işaretlenmiş olan tonozlar orjinal değildir. Bunlardan sol alt ilk sırada olan tonoz, minareye giriş kapısının ve bu kapıya çıkışı sağlayan merdivenin olduğu bir alanın üst örtüsüdür. Bu tonoz orjinal olmayan diğer tonozlara nazaran daha farklıdır. Diğerlerinde çimento üst örtüler hemen fark edilirken, buradaki üst örtüde kesme taş inşaat tekniği net olarak görülmektedir. Buna rağmen tonozun, bir XIII. yüzyıl eseri olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü buradaki tonozun başlangıcı, simetriği olan açıklığa göre oldukça farklıdır. Bu yüzden, sadece mevcut olan merdivenin özgün olabileceğini düşündürüyor. Fakat tonoz özgün değildir. Ama tonozun düzenle inşa edildiğini söylemek mümkündür. Büyük olasılıkla minare ile birlikte inşa edildiği söylenebilir. Ancak minarenin de yapılış tarihi ile ilgili kesin bir bilgi mevcut olmamakla beraber farklı görüşler mevcuttur (Yetkin, 1959: 175; Ülgen, 1962: 94; Eyice, 1975: 9; Bayar, 13; Önge, 1978: 54) Bütün bu görüşler ışığında sadece XIII. yüzyıl eseri olmadığı bilgisine ulaşmak mümkündür. Çimento ile yeniden inşa edilen tonozlar ise, 1504 yılında gerçekleşen deprem ile batı cephesiyle beraber iki sahinin yıkılmasının sonucudur. Aynı yüzyılda yeniden inşa edilmişlerdir. Bu tonozlardan beşini kaplayan küçük tuğla kubbeler ise yine XVI. yüzyılın yarısının ürünüdürler (Sakaoğlu, 255-256). XX. yüzyılda tarihi kesin bilinmeyen bir deprem sonrasında merkez açıklık yıkılmış ve daha sonra bugünkü görünümünde yeniden inşa edilmiştir.

2 XX. yüzyılda tarihi kesin olarak bilinmeyen bir deprem sonrasında Divriği Şifahanesi'nin orta nefinde yer alan üç tonoz yıkılmıştır. Aynı yüzyılda yeniden inşa edilmişlerdir. Bununla beraber şifahane yapının banilerine ev sahipliği yapan türbenin külâhı da yıkılıp yeniden tasarlanmıştır (Atak, 2019: 68-69)

Şekil 1. *Divriği Kompleksi'nin planı (VGM).*

Yapının tümünde görülen genel simetriden kaçış, tonozlarda da tekrar eder. Böylelikle her bir tonozun dekorasyonu, bir diğerinden farklı olarak karşımıza çıkar. Genel olarak dikdörtgen açıklıklarda yer alan bu tonozlar, geometrik yapılarına daha uygun olan kare alana indirgenerek inşa edilmişlerdir. Bu işlem, üst örtünün plan üzerinde üç birime bölünmesi ile ortada kare bir alan (Tükel Yavuz, 1983: 50) elde edilerek uygulanır. Merkez kareden geriye kalan iki yanlarda ise, farklı çözümler getirilerek son bulur. Bu bazen iki kenarda basit bir kemer eklenerek (Şekil 3) gerçekleşirken, bazen de bir yarım kubbe (Şekil 4) ya da çapraz bir tonoz şeklinde tasarlanır. Böylelikle daha karmaşık yapıda olan bu üst örtü sistemi için, geometrik bakımdan daha rahat olan bir çözüm getirilerek uygulama işlemi gerçekleşir.

Şekil 2. *Divriği Ulu Cami tonozlarının yapıda yer aldıkları konumlarına göre görünümü (Kırmızı ile işaretlenmiş tonozlar orjinal değildir).*

Şekil 3. İki yanda kemer eklenerek kareye indirgenen üç kenarlı Divriği Kompleksi tonozu.

Şekil 4. Tek bir yanda yarım kubbe ile çözümlenmiş beş kenarlı Divriği Kompleksi tonozu.

2. Yıldız Tonoz veya Kenar Tonozlar?

Divriği Kompleksi kenar tonozlarını sunmadan önce, neden bu araştırmada *kenar tonozlar* diye bir ifade şeklinin tercih edildiğine değinmek gerekiyor. Selçuklu mimarisiyle Anadolu topraklarında yüz göstermeye başlayan bu tonozlar için, Türk mimarlık tarihinde halen doğru bir tanımlama yapılamamıştır. Ancak tonozların yüzeyde oluşturdukları yıldız formundan kaynaklı olarak, sık sık *yıldız tonoz* şeklinde bir ifade kullanılmıştır. Çünkü bu alandaki araştırmalar, tonozların nasıl inşa edildiğinden daha çok, genel bir ifade şeklini kullanarak son bulmuşlardır. Literatür araştırması yapıldığında, yıldız tonozlar üzerine en kapsamlı çalışmalar Ayşıl Tükel Yavuz (1978: 863-879) tarafından ele alınmıştır³. Yazarın doktora tezinin de dahil olduğu araştırmaları, bu alandaki en önemli ve değerli başvuru kaynaklarından birini temsil etmektedir. Yazar çalışmalarında, tonozlar için literatürde yer alacak tanımlamaları yapmakla kalmamış, aynı zamanda geometrik planlarını da incelemiştir. Böylelikle Selçuklu mimarisinde yer alan, neredeyse tüm tonoz türleri ile ilgili yüklü bir bilgi sunmuştur. Yazar, incelenen durumda *kenar tonozlar* olarak ifade edilen üst örtü için, çoğu durumda planın aldığı yıldız formundan kaynaklı olarak *yıldız tonoz* şeklinde ifade etmiştir. Bu tanım, daha sonraki yıllarda başka araştırmacılar tarafından benimsenerek tekrar etmiştir (Kuban vd. 1999: 58). İlerleyen zamanlarda yine Yavuz tarafından, bu tür tonozlar için Almanca bir araştırmada *faltgewölbe* kelimesinden yola çıkılarak, İngilizce bir yayında *folded cross vault* olarak ifade edildiği belirtilmiştir. Bunun üzerine yazar, Türkçe’de yıldız tonoz olarak tanımlamak yerine, İngilizce’deki anlamından yola çıkarak *kolları katlanmış haç tonoz* şeklinde bir karşılık almasının daha doğru olacağını öne sürmüştür (Tükel Yavuz, 2001: 179). Çünkü Yavuz’un daha önce yıldız formundan kaynaklı olarak tanımladığı ifade şekli, aslında, daha basit bir geometriye sahip olan tonozlar için ya da merkezinde genel olarak dört kollu bir yıldız formu ile son bulan haç tonozlar için kullanılmaktadır (Resim 1). Muhtemelen yazar da, bu çok geniş tanım yerine, daha spesifik olan *kolları katlanmış haç tonoz* tanımını uygun bulmuş olmalıdır.

3 Prof. Dr. Ayşıl Tükel Yavuz’un bütün yayınları, başta doktora tez olmak üzere, araştırmalarıma çok büyük katkı sağlamıştır. Yavuz’un Türkiye’den İtalya’ya içinde tüm araştırmalarının yer aldığı bir flash belleği tarafıma gönderme nezaketinde bulunması paha biçilmezdir. Bu unutulmaz jesti için kendisine teşekkür ederim.

Resim 1. Merkezi yıldız tonoz ile son bulan Divriği Şifahanesi yıldız-haç tonozu.

Son yıllarda benzer tonozlar, Avrupa mimarlık tarihinde başta İber Yarımadası olmak üzere, kuzey Almanya, İtalya'nın Puglia bölgesi gibi mimari eserlerde gün ışığına çıkmaya başlamışlardır. Bu tonozlar, XV. yüzyıldan itibaren kaburgalı tonozların yerine, kenar sayısının artmasına bağlı ve kaburgasız olarak inşa edilmişlerdir (Resim 2). Bilhassa son yıllarda birçok bilimsel yayının ana kahramanı olan bu tonozlar için, özellikle stereotomiya⁴ tekniği üzerine ayrıntılı çalışma yapan araştırmalar, İspanyol mimarisinde *boveda de aristas* (Zaragozà Catalàn, 2010:177-209) şeklinde bir ifade kullanmışlardır. Türkçe anlam karşılığı ise tam olarak *kenar tonozlar* şeklindedir. Bununla birlikte, benzer tonozlar İtalya mimarisinde, İspanya'ya göre daha az yer almasına rağmen, onunla aynı anlama gelen *volte a spigolo* (Nobile, 2016: 45-68) şeklinde bir tanımlama ile son bulmuşlardır (Resim 3).

Resim 2. Aziz Domingo Antik Manastırı Valensiya (İspanya).

Resim 3. Cenova Valilik Binası (İtalya).

4 Stereotomiya, Yunanca katı ve kesim kelimelerinden türemiştir. Kesme taş sanatı olarak da bilinen bu teknik, üç boyutlu katları belirli şekillerde ve geometriye dayanan bir yöntem eşliğinde kesme olarak ifade edilebilir. Daha çok karmaşık yapıdaki duvarların, kemerlerin, tonozların, ya da herhangi bir mimari figürün parçalarını oluşturan her bir bileşenin şeklini öncel, yani uygulama öncesi belirlemeye ve dolayısıyla yapım sürecini şekillendirmeye izin verir. Monte edilmek üzere kesilen kesme taşların toplam hacimlerinin, temel hacimlere ayrılarak kolayca birleştirilmesini sağlar. Bununla beraber bütünün statik davranışının homojenliğini garanti eder. Bu yüzden stereotomiya, basit bir kesme taş işlemleri ile ilgilenmez. Lakin taşta mimari yapısal elemanları tasarlamak için kodlanmış geometrik yöntemleri kapsar. Türk mimarlık tarihinde henüz ışık tutulmamış olan bu teknik, Avrupa mimarlık tarihinde başta İspanya mimarisi olmak üzere birçok bilimsel araştırmanın konusudur.

Bu alanda daha çok araştırma yapan İspanya ve İtalya mimarisinde kullanılan tanımlardan yola çıkarak ve bilhassa bahsedilen tonoz türlerinin geometrik yapıları bakımından daha da uygun düşünüldüğünden bu araştırmada da *kenar tonoz* şeklinde bir ifade tercih edilmiştir. Çünkü Türkçe literatürde Ayşıl Tükel Yavuz ile hayat bulan bu tonozlar, yazarın son olarak benimsediği ifade şekli kullanılsa bile, ne yazık ki, tonozun geometrik yapısı bakımdan uygun değildir. Çünkü Yavuz'un, bu tür tonozların geometrik yapıları bakımından haç tonoz ile aynı olduğu, hatta, *bir tonoz türü değil haç tonozun yapısal bezeme ile çeşitlenmesidir* (Tükel Yavuz, 2001: 177) şeklindeki bir ifadesi ile benimsenmiştir. Fakat, bu son ifadenin doğruluğunu, bu yapıdaki bütün tonozlar için genelleyerek kabul etmek mümkün değildir. Çünkü, bu türdeki tonozlardan bazıları bir haç tonoz uzantısına sahip olduğu halde, bazıları ise bir çapraz tonozun uzantısı olarak tasarlanmışlardır. Bu durum, bu türdeki tonozların köşegen çizgilerini takip ederek çok kolaylıkla fark edebilir. Örneğin; herhangi bir kenar tonozun köşegenleri, tonoz yüzeyinde içe doğru bir form alıyor ise, bu tonozun temel geometrik planında bir çapraz tonoz tasarımı vardır (Şekil 5). Bunun tam tersi şekilde, tonozun köşegen çizgisi dışa doğru bir form yaratıyorsa, temelde bir haç tonoz planı yer almaktadır (Şekil 6).

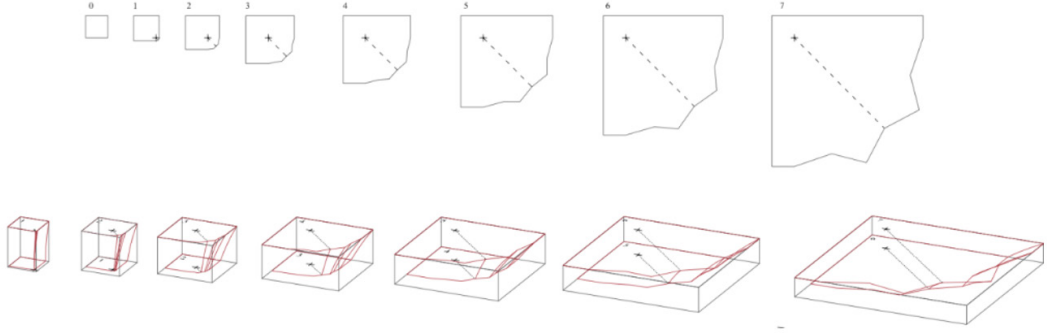

Şekil 5. Temelinde bir çapraz tonoz planı olan 3 kenarlı Alara Han çeşme eyvan tonozu.

Şekil 6. Temelinde bir haç tonoz planı olan 5 kenarlı İğdir Kervansarayı tonozu.

Peki tonozun temel tasarımıdaki çapraz ya da haç tonoz farkı neden bu kadar önemlidir? Çünkü şantiyede uygulanacak olan kesme taş işlemini tek bir taş bloğu üzerinde gerçekleşmesinin gerekli olduğu durumlarda, çıkarılacak olan modellemelerin tasarımında bu bilgi büyük fayda sağlar (Şekil 7). Eğer köşegen üzerindeki kenar dışa doğruysa, haç tonozun yerine gösterilen yöntemler kullanılırken, kenar içe doğru ise çapraz tonoz tercih edilir. Kare anlanı kaplayan bir kenar tonoz inşasında, tonozun tek bir çeyreği için çıkarılan kesme taş kesim şablonları, tonozun diğer çeyrekleri için de kullanılarak kesim işlemi gerçekleşir. Böylelikle, bu durum üretimin daha seri bir şekilde uygulanmasını sağlar.

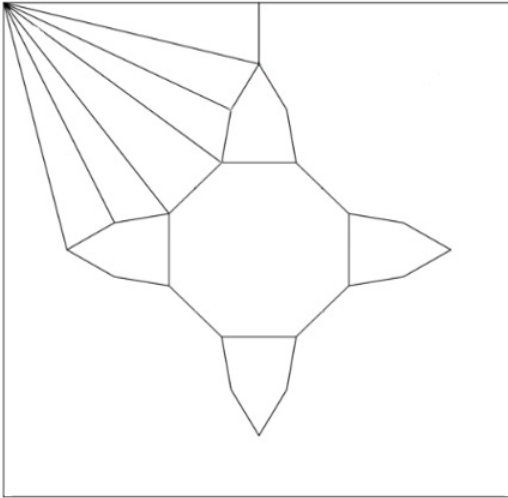

Şekil 7. Kenar tonozun tek bir blok üzerinde uygulanacak olan kesme taş kesim işlemi.

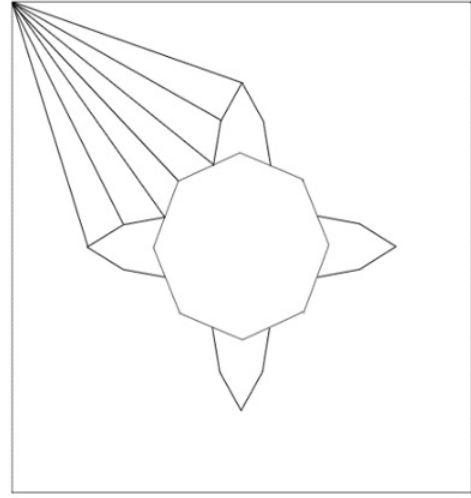
Özetle bu fark, XIII. yüzyıl Anadolu'sunda bir şantiye için göz ardı edilemeyecek kadar büyük önem taşımalıdır. Çünkü kesme taş blokları üzerine oluşturulacak olan şablonların seri hale dönüştürülebilmesi, beraberinde malzeme tasarrufundan işçi tasarrufuna kadar tabi ki maliyeti ve zaman tasarrufu gibi pek çok avantajı da beraberinde getirmiş olmalıdır.

Sonuç olarak, yukarıda bahsi geçen tanımlamalar göz önünde bulundurulduğunda ve tonozun geometrik yapısı gereği de, bu araştırmada *kenar tonozlar* şeklinde bir ifade kullanılacaktır.

Anadolu Selçuklu mimarisinde kenar tonozlar, oldukça yaygın bir dağılım göstermektedirler. Bu tonozlar, köşegenlerinin içe ve dışa doğru aldıkları formlardan kaynaklanarak çoğalan ve farklı yapıda olan bir çok türe sahiptirler. Bu durum tonozun merkezinde bazen yıldız, altıgen, ya da sekizgen bir formda son bulurken, bazen de merkezde yer alan bu şekillerin yanlarına eklenen baklava ya da haç formunda son bulması ile sonuçlanabilir. Bu merkez forma bağlı olarak da tonozun kenar sayılarının yüzeyde oluşturdukları artış değişebilir. Çünkü tonozun başlangıç noktasından çıkan her bir kenar hattı merkezde bir köşeye bağlanma ihtiyacı duymaktadır. Örneğin; altı kenarlı bir tonozun merkezinde yer alan sekizgen formunu, basit bir şekilde ekseninde sadece 45 döndürürsek, altı kenar (Şekil 8) yerine, yedi kenarlı bir tonoz (Şekil 9) elde ederiz.

Şekil 8. Temelinde bir çapraz tonoz planı olan 3 kenarlı Alara Han çeşme eyvan tonozu.

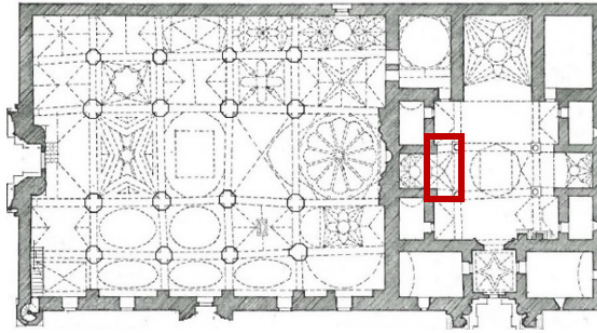
Şekil 9. Temelinde bir haç tonoz planı olan 5 kenarlı İğdir Kervansarayi tonozu.

Bu nedenle, kenar tonozlar için, merkez formun şekli esastır. Bu durumda da görüldüğü gibi sekizgenin konumunu değiştirmek, kenar sayısını da değiştirir. Sonuç olarak, uygulama yöntemleri de değişir. Öyleyse bu tonoz türlerini, merkez formun şekline de bağlı olarak, kenar sayılarından oluşan artıştan yola çıkarak sınıflandırmak mümkündür. Anadolu Selçuklu mimarisinde iki kenarlı tonozlardan başlayarak, üç, beş, altı, yedi ve son olarak da dokuz kenardan oluşan tonozlar mevcuttur (Tükel Yavuz, 1993: 548). Divriği Kompleksi ise, bu tonozlardan bazılarını (iki, üç, beş ve altı kenarlı) hem kendi çağının en erken tarihli, hem de en üst noktada tasarlanmış haliyle dönemin mimarisine bahşeder. Dahası bu tonoz türü, genel olarak Selçuklu mimarisinde, çeşme eyvanı, giriş alanları, ya da daha özel bir mekanı vurgulamak için tercih edilirken, Divriği Kompleksi'nde çok sayıda kullanılması ile, hiç şüphesiz yapının her yerinde karşımıza çıkan eşsiz mimarisini kanıtlar niteliktedir.

Bu araştırmada, Divriği Kompleksi kenar tonozları ardışık kenarların sayısına göre, bir dizi halinde sunulacaktır. Dahası geometrik kuruluşları üzerine daha ayrıntılı bir izlenim yapılarak vurgulanacaktır. Bunlara daha karmaşık ve istisna olarak kabul edilecek olan, kenar tonozların kombinasyonlarından tasarlanan vakalarda eklenecektir. Görüleceği üzere, bu tonozların kare modüllere dayanan geometrileri, bunların birleşiminden ve çoğaltılmasından türetilmiştir.

2.1. İki Kenarlı Tonz

Kenar tonoz dizisinin başlangıç noktası olarak Anadolu Selçuklu mimarisinde diğer kenar tonoz türlerine nazaran daha az sayıda yer alan iki kenarlı tonoz⁵, pek tabii ki Divriği Kompleksi'nde en iyi işçiliği ile karşımıza çıkar. Bu tonoz (Şekil 10), Divriği Şifahanesi'nin kuzeyinde dörtgen alanın önündeki revaklı bölümün üstünü örtmektedir.

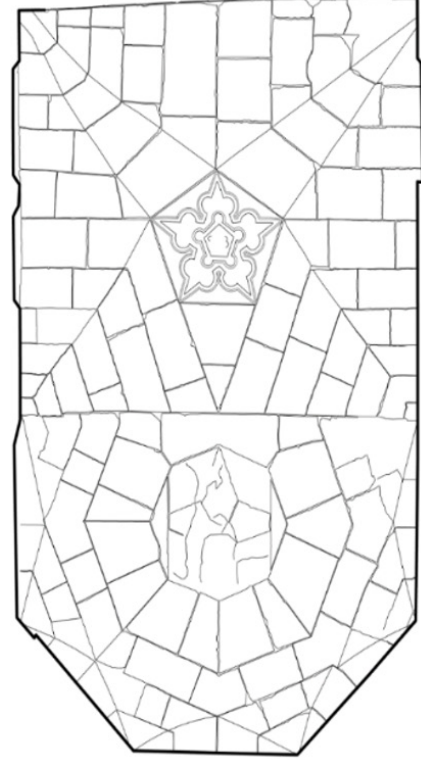
Şekil 10. Divriği Kompleksi iki kenarlı tonozunun plan üzerindeki yeri.

5 Anadolu'da, Divriği Kompleksi'nden sonraki yıllarda inşa edildiği bilinen iki kenarlı tonoz örnekleri mevcuttur. Bunlardan ilki XIII. yüzyıl eseri olan Yusuf bin Yakup Türbesi'nde yer almaktadır. Tonozun varlığını bildiren, plan üzerinde sunan ve taştan yapıldığını belirten H. Önkal'ın çalışmasıdır (2015: 243). Tonozun kendisini görmek mümkün olmamıştır. Ancak Önkal'ın çalışmasından yola çıkarak, Divriği Kompleksi ile aynı yüzyıla atfedilebilen tek örnek olduğu söylenebilir. Bir başka örnek, XIV. yüzyıl eseri olan Mardin Latifiye Camisi'nin çeşme eyvanını örten tonoz olarak karşımıza çıkar. Restorasyon sonrası alçı ile kaplanmış olan tonozun, sadece kalan izlerinden iki kenarlı tonoz olduğu anlaşılmaktadır. Bu sonucunun tıpkı Sivas Şifaiye Medresesi iki kenarlı tonoz örneğinde olduğu gibi, tonozun merkezinin nasıl sonlandığı tespit etmek mümkün değildir. Bir başka örnek, XV. yüzyıl eseri olan Bursa Yeşil Camii'nin hemen girişin iki yanında yer alan odaların üst örtüsü olarak karşımıza çıkar. Her iki tonozda bugün, kesme taşlarının nasıl sıralandığı görmeyi önleyen fresklerle dekore edilmiştir. Gene Bursa Yeşil Külliyesi'nin Medresesi'nde de aynı tonoz türündeki misalleri mevcuttur.

Asimetrik olan tonoz, üst örtünün sadece bir yarısında iki kenarlı olarak tasarlanmıştır (Resim 4). Tonozun başlangıç noktası, şifahanenin merkez alanını neften ayıran sütun çiftine karşılık gelmektedir. Kalan diğer iki çeyrek karenin her biri⁶, bir önceki karede yer alan (yani iki kenarın olduğu) eşit açılı çift açortaylardan sadece biri ile karşılıklı olan açortay tarafından birleştirilmiştir (Şekil 11).

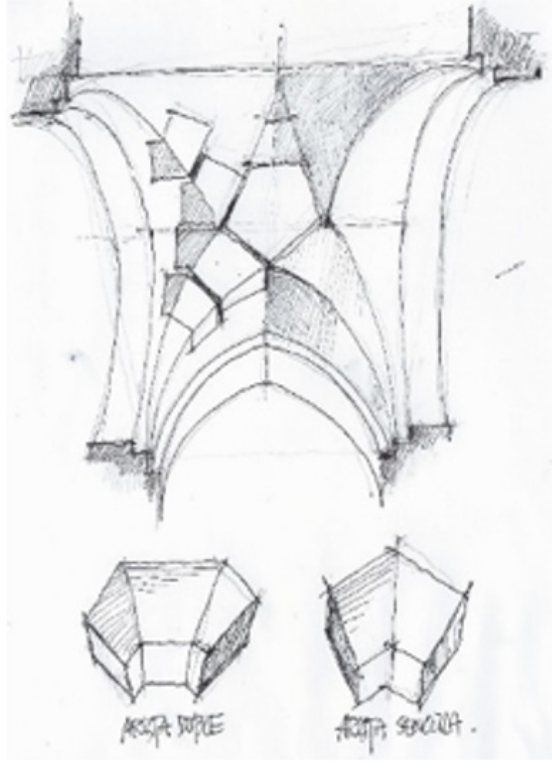
Resim 4. Divriği Şifhanesi kuzey eyvan iki kenarlı tonozu.

Şekil 11. Divriği Şifhanesi kuzey eyvan iki kenarlı tonozunun planı (VGM).

Kısacası, kuzey eyvan tonozunun iki bitişik karesinin, özel iki kenardan oluştuğu söylenebilir. Bu nedenle kenarlar üzerinden birbirine yaklaşan her birinin iki yüzeyi asimetriktir. Dolayısıyla tonozun inşasında her bir karenin kesme taş sıraları için aynı şablonları kullanmak mümkün değildir (Şekil 12). Bu sadece iki karede birbirini tekrarlar. Doğal olarak tek kenardan oluşan iki kare, çift kenardan oluşan iki kareye nazaran taş kesim işlemleri daha kolaydır. Tonozun iki yarımındaki bu çözümü, alternatif bir tasarım ile ortadan kaldırılmış daha fazla iki kenar arasındaki karşılaşmayla sonuçlanacak olan, eşkenar dörtgen kesme taş formunun yerine geçme olasılığını da beraberinde getirmiştir. Bu durumda merkez eşkenar dörtgen üç kesme taş bölünen -biri tonozun çevresinin orta çizgisinde tepe noktası olan üçgen, onu takip eden yamuk biçimli, sonuncusu ise beşgen olan- yatay sıraların son eklem yerlerine karşılık gelir. Bu çözüm, tonozun kenarlarını oluşturan yatay sıraların geometrik inşasından tamamen bağımsız olarak, tonozun kilit taşına şeklini veren beşgen kesme taş formunu amaçlamaktadır. Divriği Kompleksi'nde beşgen formunda olan kesme kilit taşı tek görünüyorsa olsa da, bir Selçuklu dönemi eseri olan ve mukayese edilebilecek örneği mevcuttur. 1088'de inşa edilen İsfahan Cuma Camii'nin kuzeydoğu kubbesinde yer alan kilit taşı yine beşgen kesme taş formunda sonlanmaktadır (Atak, 2019: 94).

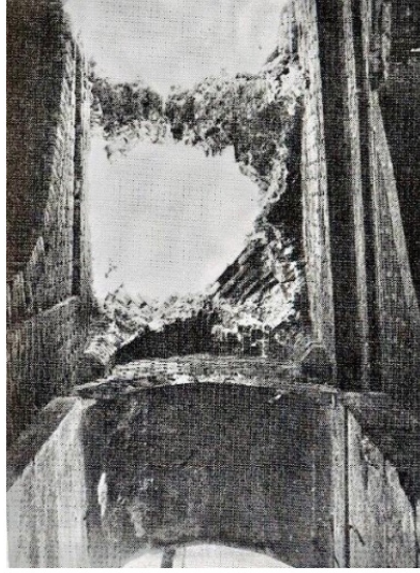
⁶ Daha önce de belirtildiği gibi kare bir alanı kaplayan bir üst örtünün inşasında, tonozun bir çeyreğinde yapılan kesme taş kesim işlemleri tonozun diğer çeyreklerine karşılık gelir. Araştırmada 'tek bir çeyrek karede' şeklinde kullanılan ifade tonozun dörtte birine denk gelen alanın inşasıdır.

Şekil 12. Divriği Şifahanesi iki kenarlı tonozunun kesme taş sıraları için tasarım taslağı
(J. C. Palacios Gonzalo).

İki kenarlı tonozun Divriği'den önce Anadolu bölgesinde bilinen tek emsali⁷, XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde, Sultan İzzeddin Keykavus'un emri ile inşa edilen, Sivas Şifaiye Medresesi'nin kuzey revağının doğu ucunu kapsayan bölümde yer almaktaydı. Kısmen yeniden inşa edilen bina, orijinal üst örtünün izini tutmaz. Ancak bir arşiv fotoğrafından (Tükel Yavuz, 1993: 563) (Resim 5) tonozun tuğladan ve iki kenarlı şeklini yeniden yapılandırabiliriz. Fakat ne yazık ki, tonozun merkezi için bunu söylemek mümkün değildir. Bununla beraber, büyük olasılıkla iki kenarlı tonozun geometrisine daha uygun olan, merkezde bir eşkenar dörtgen (Tükel Yavuz, 1993: 549) ile sonlandığı ileri sürülebilir. Mevcut görüntünün kalitesizliğine bakılmaksızın, tonoz, çapraz bir kemer kesintisi olmadan, hemen sonra bir başka açıklığı takip ediyor gibi görünüyor. Bu durumda, tonozun başlangıç noktası 180° açıyla genişleyecek ve iki kenar yerine dört kenarlı olabilecektir. Yalnız bu durum, sadece tonozun diğer iki karesinde böyledir. Kemer açıklığının olduğu iki karede, iki kenar hattı şeklindedir.

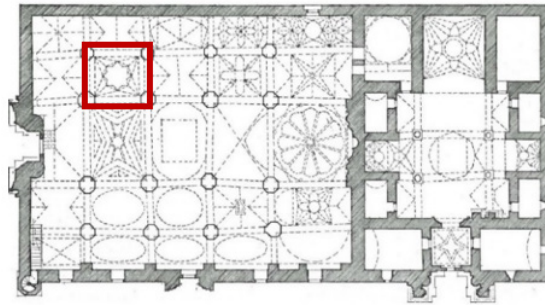
7 Anadolu dışı bilinen daha erken tarihli (1215 öncesi) iki kenarlı bir tonoz örneğinin Yavuz (1983: 42) tarafından, Halep'teki Gazi Hamamı'nda yer aldığı belirtilmiştir. Bu bilginin doğrulanması mümkün olmamakla beraber, bulunan tek yapı planı, çift kenarlı tonozların bir koridor boyunca sırasını göstermektedir (Sauvaget, 1941: 142, şek. 32; Tükel Yavuz'dan 1983, 42). Bu tonozun, ne yazık ki bir çok örnekte olduğu gibi yanlış çizilmiş bir tonoz planı olma olasılığı da yüksektir.

Resim 5. Sivas Şifaiye Medresesi'nin restorasyondan önce, iki kenarlı tonozunun kalıntılarını gösteren tarihi fotoğraf (Tükel Yavuz, 1993, 563).

2.2. Üç Kenarlı Tonz

Divriği Kompleksi'nde üç kenarlı tonoz sadece tek bir açıklığın üst örtüsü olarak karşımıza çıkar. Ancak benzer bir tonoz türü, camide mihrabın doğu tarafındaki, hünkar mahfili olarak bilinen, dikdörtgen açıklıktaki modülün iki katna çıkmasından kaynaklanarak oluşan bir tonozda, ama daha karmaşık bir biçimde tekrarlanır⁸. Burada üç kenar hattı, dikdörtgen açıklığın sadece merkez karesinde yer almaktadır. Bu durumda tek bir açıklığın örtüsü olmadığı için ve hemen devamında kenarın 180 açılması ile son bulunduğu dolay, üç kenarlı tonoz kategorisinde değil, 180 açılı kenar tonozlar kategorisinde değerlendirilecektir. Bu durumda yapıda yer alan, tek üç kenarlı tonoz örneği, kuzey taç kapısının doğu tarafındaki ikinci sahnın açıklığını örtmektedir (Şekil 13).

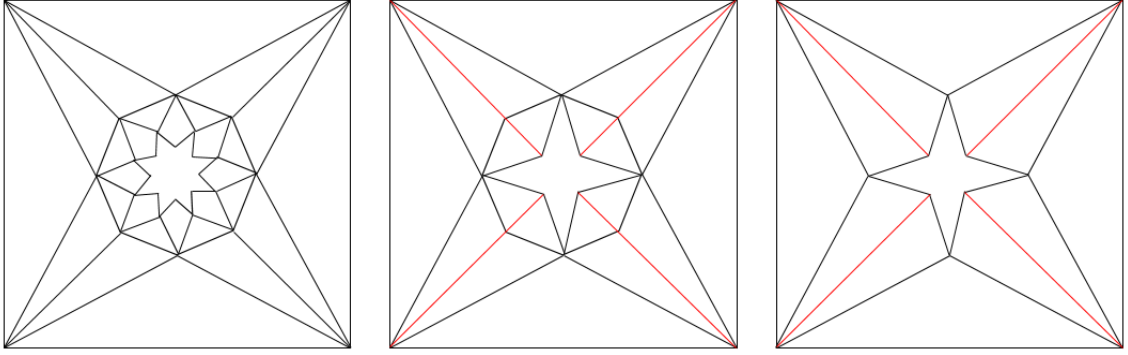

Şekil 13. Divriği Kompleksi üç kenarlı tonozunun plan üzerindeki yeri.

Diğer durumlarda olduğu ve daha önce de belirtildiği gibi, tonozun geometrik yapısına daha uygun olan kare alanı elde edebilmek için, buradaki dikdörtgen alan, daha kısa çevre kemerlerinin yanına, iki kemerin yerleştirilmesiyle kare bir modüle indirgenmiştir (Tükel Yavuz, 1983: 50). Her köşeden çıkan üç kenar hattı, merkezde sekizgen bir panelde yeniden birleşmiştir. Bu sekizgen panelin içine ise, iç içe geçmiş sekiz köşeli iki yıldız tasarlanmıştır (Resim 6). Önceki modele göre var olan ana fark, merkezi düz

⁸ Makalede yer alan resim 13'e bakarak anlatılmak istenen durum daha kolay kavranabilir.

alanın sekizgen şeklini belirleyen üç kenarın, dışa ve içe doğru olan kenarlar arasındaki dönüşümden oluşmasıdır. Eğer tüm kenarlar dışa doğru olarak tasarlansaydı, bu dışa ve içe doğru olan kenarlar arasındaki değişim, ortaya çıkan merkezi yıldız kısmın üzerinde tekrarlanacaktı. Ya da kenar hattı daha uzun tutulsaydı, bu durum tonozun merkezinde yer alan sekizgen panelin ortasında, tek dört kenarlı bir yıldız oluşturacaktı (Şekil 14).

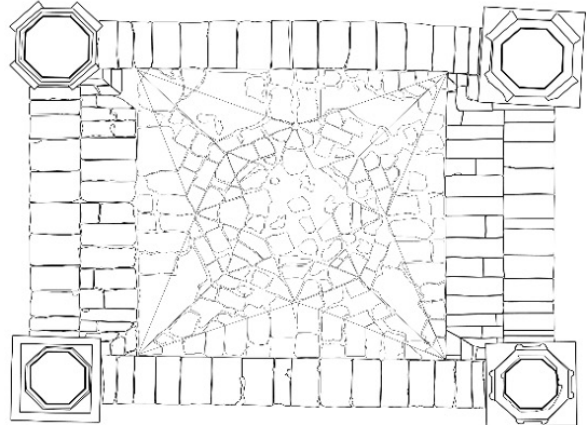

Şekil 14. Üç kenarlı Divriği Ulu Cami tonozunun olası model tasarımları.

Orjinal mevcut tonoz örneğinde ise, kenar hatları, dış yıldızın noktaları üzerinden birleşir, böylelikle karenin diyagonallerinin ve eksenleri ile örtüşür. Bugün ne yazık ki, tonoz yüzeyinin harap olmasından dolayı, daha ayrıntılı bir değerlendirme yapmak mümkün değildir.⁹ (Şekil 15).

Resim 6. Divriği Ulu Cami üç kenarlı tonozu.

Şekil 15. Üç kenarlı tonozun planı (VGM).

XIII. yüzyıl Anadolu Selçuklu mimarisinde, Divriği Kompleksi'den sonra karşımıza çıkan bütün üç kenarlı tonozların merkez panellerinde hep bir sekizgen mevcuttur¹⁰. Bununla birlikte, tonozların köşegenleri

9 Büyük ölçüde A. Tükel Yavuz'un çalışması genel görüntüyü yansıtır, merkezi alanın yüzeyleri arasındaki ilişkileri neredeyse düz ve kesme kilit taşının aşağı doğru olağan çıkıntıyı geri verir (Tükel Yavuz, 1983: 290-292; 1993: 551).

10 Divriği Kompleksi'den sonra inşa edilen ve merkezlerinde hep bir sekizgen ile sonlanan üç kenarlı tonozların başında 1231 tarihli Alara Han'ın çeşme eyvan tonozu gelmektedir. Bunu Tuzhisar'da yer alan 1230-1234 tarihli Sultan Hanı'nın girişini örten tonoz takip eder. Bir diğer örnek, Kayseri-Malatya güzergâhı üzerinde bulunan, 1241 tarihli Karatay Han'ın girişinin hemen güney yan odasında yer almaktadır. Yine bir XIII. yüzyıl yapısı olan Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin batısında yer alan eyvanın üst örtüsü olarak karşımıza çıkar. Başka bir örnek, XIII. yüzyıl eseri olan Sivas Gök Medrese'nin girişini örten tonozdur. Son olarak 1374 tarihli bir beylikler dönemi mimarisi olan Selçuk İsa Bey Camisi'nin girişini örten üç kenarlı tonozdur (Atak, 2021: 321-329).

üzerinde yer alan kenar hatları da, tıpkı incelenen bu durumda olduğu gibi, içe doğru bir form sergilemektedirler. Bu durumda, Anadolu Selçuklu mimarisindeki bütün üç kenarlı tonozların temel tasarımında, bir çapraz tonoz planı uygulandığı söylenebilir (Atak, 2021: 321-329). Dahası Selçuklu mimarisinde, üç kenarlı tonoz, en sık görülen üst örtü olduğundan çok kenarlı tonozların en yaygın türü olarak kabul edilmelidir (Tükel Yavuz, 1993: 550).

Divriği Kompleksi üç kenarlı tonozundan daha önce inşa edilen¹¹, bilinen üç kenarlı tek örnek, yine Sivas'taki Şifaiye Medresesi'nde yer almaktadır. Yapının üst örtüsünde egemen olan kesme taş yerine, tuğladan inşa edilmiştir. Yapının güney revağında yer alan tonoz, yine geometrik kuruluşuna daha uygun olan, kare bir alanın örtüsü olarak tasarlanmıştır. Üç kenarlı tonozun merkezinde, kenar hatlarının içe ve dışa doğru aldığı formlardan kaynaklı olarak dört kollu bir yıldız meydana gelmektedir (Resim 7). Divriği üç kenarlı tonozunun diyagonal üzerindeki kenar hattının daha uzun tutulması ile yukarıda verilen model örneğinin tam bir uygulaması, burada tuğla tonoz üzerinde gerçekleşmiştir.

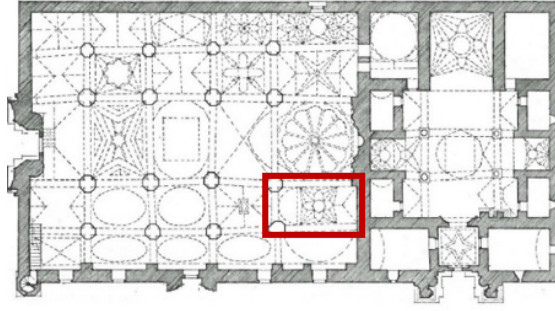

Resim 7. Sivas Şifaiye Medresesi'nin üç kenarlı tonozu.

2.3. Beş Kenarlı Tonoz

Divriği Kompleksi'nin beş kenarlı iki tonozundan biri şifahanede, diğeri ise camide yer almaktadır. Bu sonuncusu, mihrap önü kubbesinin batı tarafına bitişik olan, dikdörtgen bir alanın örtüsü olarak karışımıza çıkar (Şekil 16). Dikdörtgen alan, yine kenar tonozun tasarımı için daha uygun olan kare alanı elde etmek için üç parçaya bölünerek bir çözüm bulunmuştur. Merkez kare modül beş kenarlı tonoz ile kaplıken (Şekil 17), yanlarda yer alan diğeri iki modülden biri, yarım kubbe, diğeri ise bir çapraz tonoz ile örtülmüştür (Resim 8).

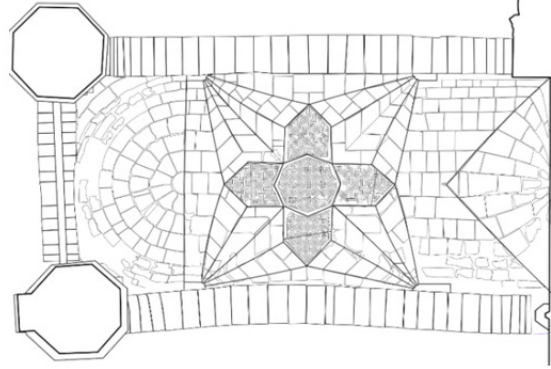
11 Yavuz (1993: 553), bir zamanlar Mardin Ulu Camisi'nin (yapının kesin tarihi bilinmiyor, ancak kesinlikle XII. yüzyıla kadar uzandığı biliniyor) kuzey revağını kaplayan beş tonozdan, ortadakinin iki yanında yer alan üst örtülerin, 3 kenarlı tonozla sahip olduğunu, kalan izlerden yola çıkarak öne sürmüştür. Ancak 2018 ağustos ayında yapı üzerinde yerinde yapılan inceleme sonrasında bu kuzey revak örtülerinden ortadaki tonozun dokuz kenarlı (tıpkı Mardin Kasımiye Medresesi'nin avlusunun güney revağının orta tonozunda olduğu gibi), bunun hem iki yanında yer alan iki tonozun ise yedi kenarlı ve son olarak da dış yanlarda yer alan iki tonozun Yavuz'un öne sürdüğünün aksine beş kenarlı olduğu tespit edilmiştir. Yavuz'un incelemesinden sonra bir değişiklik olmuş olabileceğini öne sürmek ya da tam tersi bir durumu iddia etmek doğru değildir.

Şekil 16. Divriği Kompleksi beş kenarlı tonozunun plan üzerindeki yeri.

Resim 8. Divriği Ulu Camii beş kenarlı tonozu.

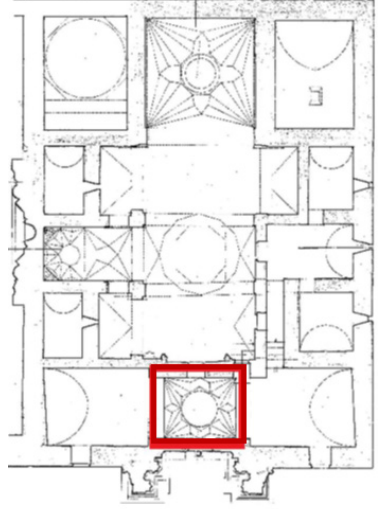
Şekil 17. Beş kenarlı tonozun planı (VGM).

Tonozun her bir çeyreğindeki uzun kenar, diyagonal boyunca uzanan dışa doğru olan çıkıntılı kenardır. Öyleyse, bu üst örtünün temelinde haç tonoz planının kullanıldığı ileri sürülebilir. Kenar sayısının artmasına bağlı olarak, merkez sekizgenin dört köşesine haç formunda eklemeler yapılmış ve böylelikle her kenar hattı için merkezde gerekli olan köşeler elde edilmiştir. İçe doğru girintili ve dışa doğru çıkıntılı kenarların alternatif olarak dönüşümü, tonozun merkezinde kırmızı renkli, geometrik gamalı ve sivri uçlu bir haç formu uygulanmış alanı oluşturur. Bu merkez alan, daha zor olan düz bir bölümden meydana gelen ve ustalık isteyen bir ürünün sonucudur.¹²

Diğer beş kenarlı tonoz ise, Divriği Şifahanesi'nin üst katındaki girişin dikdörtgen örtüsü olarak karşımıza çıkar (Şekil 17). Tek aksta simetrik (Tükel Yavuz, 2006: 116) olarak tasarlanan tonozun orta kenar hattı, içe doğru girintili bir kenardır. Ancak bu sefer, bu kenar hattı tonozun diyagonalleri üzerinde değildir. Tonozun her köşesinden başlayan beş kenar hattından, sadece merkezde yer alan üç kenar hattı, tonozun yarısı büyüklüğünde (Tükel Yavuz, 1993: 555) olan altıgen merkeze birleşirler (Şekil 18). Diğer iki kenardan biri altıgenin bir tarafında yer alan baklava formunda olan şeklin bir köşesine birleşirken, diğer kenar hattı ise, iki baklava formunun yan yana gelmesiyle oluşan şeklin köşesine birleşir. Bu altıgen merkezde ise, bu alanı çevreleyen ve tek bir sıra spiralden oluşan küçük bir kubbe yer almaktadır (Resim 9). Farklı kenar tonoz denemelerinin yapıldığı Divriği Kompleksi, burada tek bir sıra spiralden oluşan merkez kubbe ile, örneğine az rastlanan¹³ bir çözümlerle son bulmuştur (Atak, 2020a: 84-85).

12 Tonozun başlangıç noktasında, dört küçük taş konsol çıkıntı yapmaktadır. Önce bunların, belki de bir restorasyon sırasında, tonozu askıya almak için kurulan aşıp bir iskele için kullanılmış olduğunu öne sürmektedir (Önge vd. 1978: 43).

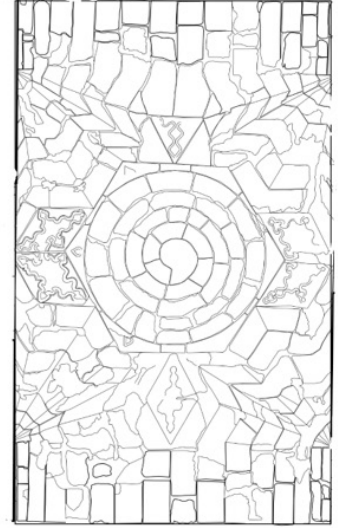
13 Anadolu Selçuklu dönemi içerisinde Divriği örnekleri dışında (diğer bir örnek şifahanenin giriş katındaki ana eyvanı örten tonozun merkezinde yer almaktadır. Daha karmaşık ve altı kenarlı olarak tasarlanmıştır.) benzer denemelerin yapıldığı, aynı yüzyıla ait spiral model, sadece iki yapıda karşımıza çıkar. Bunlardan ilki Aksaray Sultan Hanı'nda orta nefin merkezinde yer alan ve kendi etrafında kıvrılarak tek bir spiralden oluşan kubbenin örtüsüdür. Bir diğeri ise yine bir kubbe olarak Buruciye Medresesi'nin giriş eyvanını örter. Ancak bu arada açıklık tek bir sarmal hat yerine çift sarmallı bir model olarak tasarlanmıştır (Atak, 2020a:84-86).

Şekil 17. Divriği Kompleksi beş kenarlı tonozunun plan üzerindeki yeri.

Resim 9. Divriği Şifahanesi beş kenarlı tonozu.

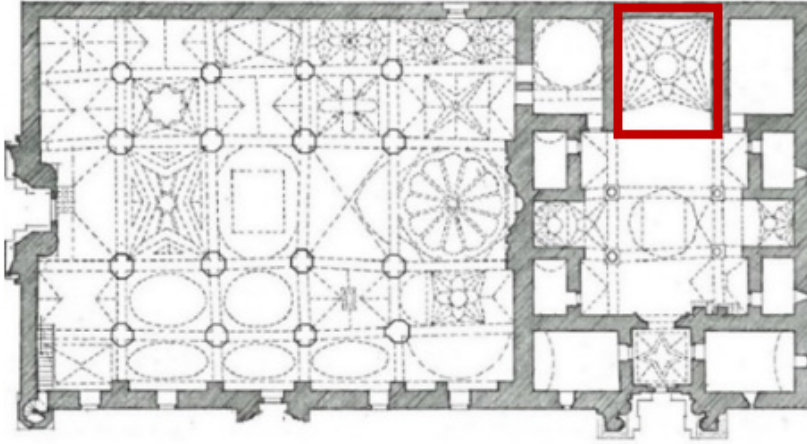

Şekil 18. Beş kenarlı tonozun planı (VGM).

Beş kenarlı tonozu oluşturan her bir çeyreğin köşesinin açıortayına karşılık gelen orta kenarın, çarpıcı olarak yanlış hizalanması ile, tonozun yapısı, kesme taşlarının herhangi bir standardizasyon olasılığını dezavantajlı hale getirir. Bu durum diyagonallere göre kenarların, dolayısıyla kavisli yüzlerin asimetrisini bile içeren merkezi altıgenin geometrisi ile koşullandırılmış olmalıdır.

2.4. Altı Kenarlı Tonoz

Divriği Şifahanesi'nin ana eyvanını örten bu üst örtü (Şekil 18), burada özetlenmek istenen tonoz dizisinin doruk noktasını sunar niteliktedir. Karmaşık yapısal kuruluşunun yanı sıra, kompleksin kenar sayısı en fazla tonozu olma özelliğini de taşımaktadır.

Şekil 18. Divriği Kompleksi altı kenarlı tonozunun plan üzerindeki yeri.

Her karede altı kenara sahip olan tonoz, sekiz sıra kesme taş yataklarının üst üste gelmesinden oluşmaktadır (Atak, 2020b: 244). Tonozun diyagonalleri orta kenar hattı üzerinde değildir. Yapıda yer alan diğer tonozların aksine, diyoganalleri içe (girintili kenar) ya da dışa (çıkıntılı kenar) doğru şekil almak yerine, konik bir şekilde oyularak inşa edilmişlerdir. Bu durumda, tonozun temel planında haç ya da çapraz tonoz için ön görülen yöntemlerin uygulandığı savını öne sürmek mümkün değildir. Diyagonal boyunca uzanan bu konik alanlar, yarım istiridye formunda olan kesme taşlar ile son bulmaktadırlar. Böylelikle tonozun merkezinde yer alan sekizgen ile, kenarlar arasında bir bağ oluştururlar. Bu konik dekorasyonun bir benzerine, cami kubbesinin çapraz kuzey-doğusundaki alanı örten haç tonozda da rastlamak mümkündür¹⁴. Altı kenarlı tonozun merkezinde, düzgün olmayan bir sekizgenin dört kenarına, geometrik dekorasyonlarla süslenmiş ve yine düzgün olmayan beşgenler eklenmiştir. Böylelikle tonozun merkezinde bir haç formu elde edilmiştir. Sekizgen merkezin içerisinde ise, düz bir yapıda olan ve kırmızı çizgilerle işlenmiş bir çift spiral yer almaktadır (Resim 10). Çift bir sarmaldan oluşan bu merkez tasarım, döşeme yataklarının şekline bağlı olarak optik bir aldatmacayı gizlemektedir. Kesme taşların gerçek düzenleri, aslında, iki karşıt diziden ve eş merkezli yarım dairenin kaydırılmasından oluşmaktadır. Bu kırmızı çizgilerin yalnızca bazı kısımları spirali oluşturan gerçek kesme taş yataklarının birleşme yerine karşılık gelir (Şekil 19). Böylece görünenin tersine, tonozun merkezini oluşturan bu alanın inşasında gerekli olan kesme taşların sayısında epeyce azalma olmuştur (Atak, 2020a: 69-96).

14 Bahsedilen üst örtü, Divriği Ulu Cami tonozlarının yapıda yer aldıkları konumlarına göre sıralanan Şekil 2'de ikinci sahindan soldan dördüncü tonozdur.

Resim 10. Divriği Şifahanesi'nin altı kenarlı tonozu.

Şekil 19. Altı kenarlı tonozun planı.

Vurgulamak gerekir ki, Anadolu Selçuklu mimarisinde Divriği Şifahanesi'nin ana eyvanını örten tonoz, altı kenarlı bilinen tek örnektir (Tükel Yavuz, 1978: 35; 1993: 555-556). Buna merkezinde yer alan düz spiral strüktürel eklendiğinde, tonoz kendi dönemi içerisinde zirveye ulaşarak yeganeliğini korur. Sahip olduğu bu yeganelik ve zorlu geometrik teknik yapısı ile tonoz, onu inşa eden ustanın (Kuban, 1999: 171-176) belki de bu bölgeden tek seferlik bir geçişinin ürünüdür.

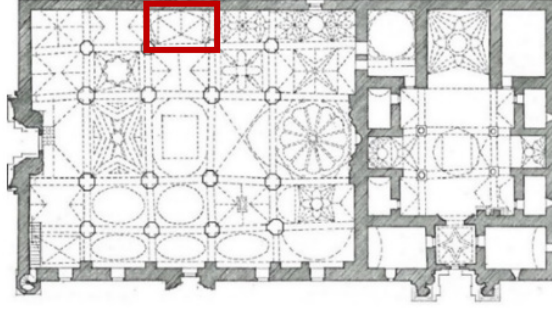
3. Kenar Tonz Kombinasyonları

Divriği Ulu Camisi'nin doğu cephesi bugün pencereye dönüşmüş olan mukarnaslı bir kapıyı sahiptir. Hünkar mahfil girişini olarak bilinen bu kapı, girişten itibaren kuzeye doğru sırayla üç açıklığı kapsayan, farklı tonozlara ev sahipliği etmektedir. Büyük olasılıkla sahip olduğu bu özel konum nedeniyle, burada yer alan kenar tonozlar, temel geometrinin kademe kademe artan karmaşıklığını seğilemekle beraber, kenar sayısında da çoğalma gösteren bir tonoz grubunu sunmaktadırlar. Bu açıklıklar, diğer birçok durumda da olduğu gibi, burada da kenar tonozun geometrik yapısına daha uygun olan, merkezde kare bir alanı elde etmeyi amaçlayarak tasarlanmışlardır. Dikdörtgen açıklıkları örten bu tonozlar, üst örtünün üç birime bölünmesiyle son bulmuşlardır. Tonozlu yüzeylerde herhangi bir süreklilik çözümü olmadan, hatta kenarları iki katına çıkaran, bazen bölme çizgilerine göre simetrik olarak 180° açının kapladığı kenar grupları oluşturularak tasarlanmışlardır.

3.1. 180° Açılı Kenar Tonzlar

Bu dizinin başlangıcı olan tonoz, tüm kompleksteki kenarlı tonozların aksine, kenar hatlarının çıkıntılı ya da girintilerinin dönüşümünü terk eden, en basit ve tek örnektir (Resim 11). Doğru nefin orta açıklığını örten (Şekil 20) tonozun tasarımı, altıgen (Tükel Yavuz, 2006: 128) modül bölümlerin kombinasyonu ile üretilmiştir. Kusursuz bir geometrik matriseden geldiği söylenebilir (Şekil 21).

Divriği Kompleksi'nin Taş Kenar Tonozları

Şekil 20. Divriği Kompleksi 180° açılı kenar tonozunun plan üzerindeki yeri.

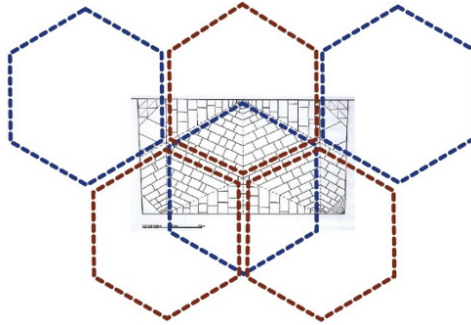

Resim 11. Divriği Ulu Camii 180° açılı kenar tonozu.

Şekil 21. 180° açılı kenar tonozun planı (VGM).

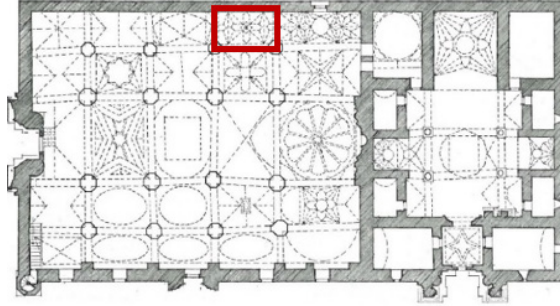
Doğu duvarının ortasına yerleştirilmiş üç kenar hattı ile başlayan tonoz, iki kemerin birleştiği çizgilerin kenarları ile, diyagonallerin denk geldiği bir altıgenin merkezini oluşturur. Altıgen modülün iki kez çoğaltılması ile, diğer iki altıgenin ortasına yerleştirilmiş kenarlar birleşerek tonozun tüm diğer hatları elde edilir. Altıgenler arasındaki hatların ek yeri ile kemerin ara kesitleri, tonozun üst kısmına bağlandıkları düz kenarlarla denk gelirler. Dikdörtgen bölmenin köşelerine karşılık gelen yandaki pandantif kısımlar hariç tutulur (Şekil 22). Burada bağlantı destekleri, batı duvarında bir mukarnas sonlandırma ile biterken, doğu duvarında ise istiridye şeklinde son bulur.

Şekil 22. Tonoz planının altında yatan olası geometrik matrislerin şeması.

Yan kısımların plan izdüşümüne rağmen, bu tonozun altıgen tabanlı farklı olası geometrik matrislere göre ayrıştırılabilen bir tasarımı nasıl oluşturduğu göz ardı edilemez, ki bununla birlikte yüzeylerin gerçek üç boyutlu seyrini yansıtmaz.

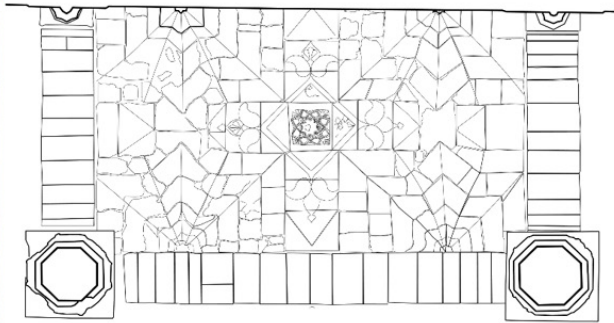
Dizinin bir sonraki tonozu, doğu girişin hemen yanındaki alanın üst örtüsüdür (Şekil 23). Yapının genel sahnlarında olduğu gibi, burada da tonoz yine dikdörtgen bir alanı kaplamaktadır. Tonoz, dört köşe üzerinde yapılandırılırken, önceki durumda olduğu gibi, çevre duvarında 180° açılmaktadır. Bu sefer, tasarlanan beş kenar hattı, girintili ve çıkıntılıların dönüşümünden oluşmuştur. Tonozun başlangıç kenarları, ortada bir kare elde edebilmek için, kısa yanlardan uzakta konumlandırılarak tasarlanmıştır. Her bir çeyreğin merkez kenarı çıkıntılı olarak sınırlandırılmış bir haç tonozdur. Maksimum yüksekliğe ulaşıldığında, kenarlar tarafından sınırlanan motiflerin işlendiği kısım, alışılmış düz merkezli haç biçimli şekli tanımlar (Şekil 24). İki şeritin kesişimiyle bir haç oluşturan bu kısmın merkezinde, aşınmış mukarnasdan sarkık bir kilit taşı, döndürülmüş bir karenin ortasına yerleştirilmiştir. Köşelerine Selçuklu sanatında tekrarlanan dekoratif bir motif olan üç yapraklı bir çeşit çiçek yerleştirilmiştir¹⁵. Hem sarkık kısım, hem de arkasındaki kare, kırmızı boya ile geometrik desenlerle dekore edilmiştir (Resim 12).

Şekil 23. Divriği Kompleksi 180° açılı kenar tonozunun plan üzerindeki yeri.

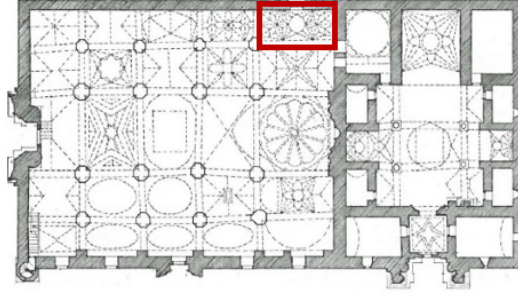
Resim 12. Divriği Ulu Cami 180° açılı kenar tonozu.

Şekil 24. 180° açılı kenar tonozunun planı (VGM).

Tonozu oluşturan kesme taş kenar hatları altı sıradan meydana gelmektedir. Altan başlayan ilk iki kesme taş, doğrudan duvarlara kenetlenmektedir. Üçüncüsü sıra farklı olmakla beraber, arkasındaki duvardan bağımsızdır. Dördüncü sırada ise çıkıntı yapan her kenar, tek bir kesme taşın içine dahil edilmiştir. Burada girintili kenar hattı ile eklem yeri denk gelmektedir. Geriye kalan iki sıra ise genel düzeni kaybederek daha büyük bir konstrüksiyon güçlüğüyle yürütülmüştür.

15 Benzer bir çiçek motifi yine aynı yapıda, kubbenin doğu yan sahınının üst örtüsünde tekrar eder.

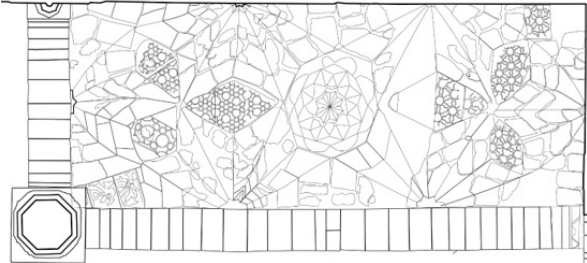

Şekil 25. Divriği Kompleksi 180° açılı kenar tonozunun plan üzerindeki yeri.

Doğu cephesinde yer alan 180° açılı kenar tonozlar dizisinin sonuncusu sultan mahfeli olarak tanımlanan dikdörtgen bir alanın örtüsüdür (Şekil 25) (Tükel Yavuz, 1978: 137-154). Bu alan, sekizgen bir sütunla desteklenen iki sivri kemerle sınırlanmıştır. Tonoz altı kenarlı başlangıç noktası tarafından desteklendiği için, daha karmaşık bir geometrik yapıya sahiptir. Bunlardan dört tanesi, uzun yanlara dayanmış olarak ve dikdörtgen alanı bölecek şekilde yerleştirilmiştir. Her uzun yandaki tonoz başlangıcı yedi kenar hattından oluşmaktadır. Böylelikle bu kenar hatlarının her bir yarısı da merkezdeki olağan kare açıklığı tanımlar. Tonozun altı başlangıç noktasından diğer ikisi ise, beş kenarlı grupların ayrıldığı kısa kenarlarda ısrar ederek, birinciye dik bir durum üstlenmektedir. Tonoz hatlarının tasarımı, merkezdeki düz eşkenar dörtgen kısımları biçimlendirirken, merkezi kare açıklık, ortada bir sekizgen ile son bulur (Resim 13). Bu merkez kare açıklığın yer aldığı orta kısmın örtüsü, ideal olarak izole edildiğinde, üç kenarlı bir tonozla dönüşebilir. Bu yüzden sekizgen form, daha önce de belirtildiği gibi üç kenarlı tonozların geometrik yapısına daha uygun olduğu için, bu merkez açıklıkta da tekrar etmiştir. Sekizgenin ortasında yer alan altı ardışık mukarnas kaydından oluşan kubbe, bir kez daha geometrinin ustaca uygulandığı bir erdem egzersizine ev sahipliği yapar. Burada kırmızı ile süslenmiş kısımlar ise, geometrik ağın tasarımını bütünleyerek vurgulamaktadır¹⁶ (Şekil 26).

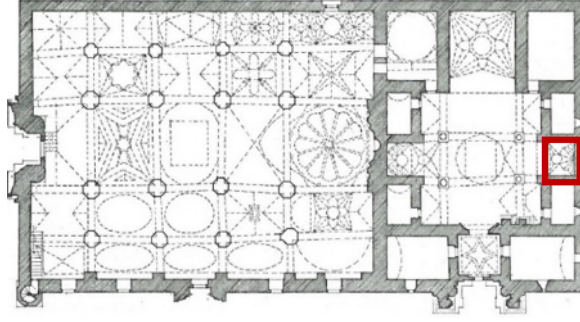
Resim 13. Divriği Ulu Cami 180° açılı kenar tonozu.

Şekil 26. 180° açılı kenar tonozunun planı (VGM).

Şimdiye kadar ana hatlarıyla çizmeye çalıştığımız dizinin doruk noktası, Divriği Şifahanesi'nin güney ucunu örten tonozdur (Şekil 27). Bu tonozun, hemen karşı eyvanında iki kenarlı tonoz yer almaktadır. Şifahaneenin enine ekseninin uçlarında yer alan açıklıkları örten tonozların istisnai konfigürasyonu, iki ara sahnı sınırlayan, iki çift sütun tarafından zaten vurgulanan merkez alanı, yeniden gözler önüne sunar.

16 Divriği'ninkine çok benzeyen bir tonoz, Aksaray Melik Mahmud Gazi Hangâh'ında yer almaktadır. Yapının tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, XIII. yüzyılın ilk yarısına kadar uzanmaktadır. Bu hangâh tonozunun altında yatan geometrik desen, birbirine yaklaşıp birleşen kenarların kesiştiği köşe noktasının aynı şekilde kaymasını sağlar (bazı durumlarda köşeleri birbirine bağlar), böylece dikdörtgen açıklığı bölerek birbirine bakan iki sıra, modülün yarı boyutuna göre yanlış hizalanmış olarak görünür. Merkezde, kenar çizgilerinden sadece kısmen otomatik olarak elde edilen dört düz altgen panelin tasarımı ortaya çıkar. Tonoz, aksi takdirde yapılması zor olan çoklu merkezden geçen kemerlerin yapısını kolaylaştıran bir koşul olan tuğlalardan yapılmıştır. Daha fazla bilgi için bk. Tükel Yavuz, 2006: 129-131; Tükel Yavuz, 1983: 531; Tükel Yavuz, 2002: 284-283.

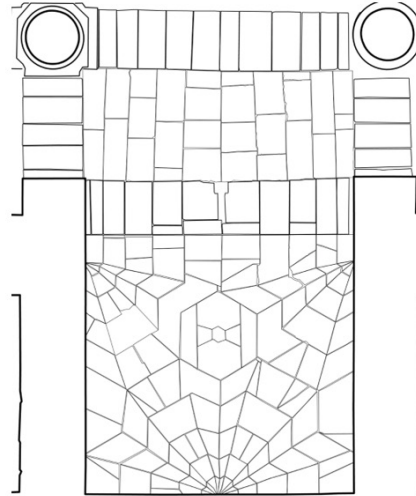
Şekil 27: Divriği Kompleksi 180° açılı kenar tonozun plan üzerindeki yeri.

Tonoz her zamanki gibi karmaşık bir geometrik kompozisyona sahip olmasına rağmen, aslında, temel bir modülün varyasyonundan tasarlanmıştır (Resim 14). Tonozun iki kuzey çeyreği ters çevirip yan yana yerleştirdiğimizde, zaten tonozun güney yarısı karakterize edilmektedir. Böylelikle yelpaze biçiminde bir taslak mükemmel bir şekilde elde edilir (Tükel Yavuz, 2006: 128-127; 1978: 867-868). Aslında nihai çözüme götüren tasarım süreci, tonozun köşelerinde yer alan tüm kenarların, büyük sivri kemerin ısrar ettiği tarafa doğru bir çevre duvarının ortasında yer alacak şekilde birleştirilmesidir. Bu uygulama, çok kenarlı tonoz temasını deneme arzusundan kaynaklanıyor olabilir (Şekil 28).

Tonoz, duvarın ortasında yer alan 180° açılı on bir kenar hattından oluşan bir demet ile başlamaktadır. Bunlardan iki kenar hattı, diğerlerinden daha büyük olan tek bir yüzeyde birleşirler. Karşı tarafın iki köşesinde yer alan kenar hatları ise, aynı demetin iki yarısı olarak düşünülebilir. Bunlar dikdörtgen bir alanı kaplamak ve köşe kenarları ile alanı sınırlayan sütun kenarları arasında yeterli mesafeyi sağlamak için, on bir kenardan oluşan kenar hatlarından birisiyle birleşirken, bir diğeri ile ayrılmışlardır. Zıt köşelerin kaymasına ve kenar demetlerinin bitişik yüzleri arasındaki sürekliliğe dayanan desen, çıkıntıların ve girintilerin değişimi ile tonozun merkezinde düzgün bir altıgen oluşturmuştur¹⁷.

Resim 14. Divriği Şifhanesi 180° açılı kenar tonozu.

Şekil 28. 180° açılı kenar tonozunun planı (VGM).

¹⁷ Selçuklu döneminde Anadolu sınırları içerisinde benzer bir tonoz örneği ile karşılaşmamıştır. Bununla beraber bu tonozun Mısır Memlük Kahiresi'nde benzer örnekleri mevcuttur. Örneğin; Divriği Kompleksi'nden iki asırdan daha fazla zamandan sonra inşa edilen 1480 tarihli Al Ghawri ad al-Azhar Kapısı'nın giriş tonozu ve 1472-1474 tarihli Qaytbay türbe tonozu örnek verilebilir. Yalnız her iki durumda da tonozlar Divriği örneğinde olduğu gibi tek bir alan örtüsü olarak kullanılmamış ancak dikdörtgen olan açıklıkların bir kenarının kare alana dönüştürülerek birinde beş ve diğerinde yedi kenarlı olan tonozlar için uygun alan yaratıldıktan sonra, kalan bölümün örtüsü olarak çözüm sunmuşlardır. Bk. Atak (2019: 219-221).

Burada bir dizi şekilde sunulan Divriği Kompleksi *taş kenar tonozları* ve bu tonozlardan oluşan kombinasyonlar için, her seferinde uygulanan geometri göstermektedir ki, Divriği Kompleksi Orta çağ Anadolu'sunda, farklı tonoz denemelerinin yapıldığı önemli bir şantiyeye ev sahipliği yapmış olmalıdır. Benimlediği üst örtü çeşitliliği ile Anadolu Selçuklu mimarisinde eşsiz bir örneği sergileyen yapı, *kenar tonozlar* üzerine olan ısrarını, daha karmaşık yapıli tonozlarıyla sürekli vurgulayarak sunmuştur. Sahip olduğu bu *taş kenar tonozları* Anadolu Selçuklu mimarisi içerisinde çerçevelemeye çalışığımızda, daha erken tarihli sadece tuğla tonoz örneklerine rastlanır. Taş tonoz örneklerini ise, ancak Divriği Kompleksi'nden sonraki yıllarda inşa edilen yapılarda görmek mümkündür. Bu bağlamda taş kenar tonoz örneklerinin bir başlangıç noktasını temsil ettiği öne sürülebilir (Atak, 2019: 177-207). Söylemek gerekir ki, küçük Anadolu şehrine ev sahipliği yapan bu şantiye, muhtemelen XIII. yüzyılda, yakın ve uzak yerlerden gelen, taş oymacılığı konusunda uzman ustaların karşılaştığı önemli bir laboratuvar olmalıydı. Aksi takdirde, bu denli ayrıntılı bir geometri ve teknik bilgi gerektiren kenar tonoz denemelerini ilk gördüğümüz Divriği Kompleksi örneğinin, farklı bir açıklaması mümkün olamazdı. Hiç kuşkusuz farklı bölgelerden gelen bu ustaların, Doğu Anadolu ve daha fazla bölge ile olan, olası fikir alışverişlerine, becerilerini kanıtlama arzusu da eklendiğinde, onu bugün *Divriği Mucizesi* yapan bu yapı karşımıza çıkmaktadır. Böylelikle mimari kompleks *kenar tonozlar* üzerindeki çeşitliliği ile de yegane olarak dönemin mimarlık tarihine ışık tutmaya devam eder.

Kaynaklar

- Atak, Sevda. (2019). *Costruzione e Taglio della Pietra in Anatolia dal XIII al XV secolo: La Moschea e l'Ospedale di Divriği*. Doktora Tezi. Palermo: Palermo Üniversitesi.
- Atak, Sevda (2020a). "Divriği Şifahanesi Ana Eyvan Spiral Merkezli Düz Tonozunun İnşası ve Geometrik Analizi". *Uluslararası Hakemli Tasarım ve Mimarlık Dergisi* 19: 69-96.
- Atak, Sevda (2020b). "Divriği Şifahanesi Ana Eyvan Tonozunun Stereotomiyası". *Mimarlık ve Yaşam Dergisi* 5/2: 235-260.
- Atak, Sevda (2021). "Anadolu Selçuklu Dönemi'nin Üç Kenarlı Tonozları: Bir Divriği Ulu Cami Örneği". 5. *Uluslararası Mimarlık ve Tasarım Kongresi Bildiri Kitabı*: 321-329.
- Boato, Anna (2005). *Costruzione "Alla Moderna" Materiali e Tecniche a Genova tra XV e XVI secolo*. Vol. 4. Floransa: All'Insegna del Giglio.
- Eyice, Semavi (1975). "Anadolu'da Türk Mimarlık Sanatının Değişik Bir Eseri Divriği'de Ulu Cami". *İlgi* 20: 7-12.
- Kuban, Doğan (1965). *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*. İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi.
- Kuban, Doğan (1999). *Divriği Mucizesi Selçuklular Çağında İslam Bezeme Sanatı Üzerine Bir Deneme*. 3. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kuban, Doğan (2010). *Gates of paradise the sculpture of Hürremşah at Divriği Ulucami and Şifhane*. İstanbul.
- Navarro Fajardo, Juan Carlos (2006). *Bovedas de la Arquitectura Gòtica Valencia*. Valensiya.
- Nobile, Marco Rosario (2016). *Architettura e Costruzione in Italia Meridionale (XVI-XVII sec.)*. Palermo: Caracol.
- Nüvit Bayar, Ayşe. "Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası Restitüsyon Raporu". *Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivden*.
- Önge, Yılmaz vd. (1978). *Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Önkal, Hakkı (2015). *Anadolu Selçuklu Türbeleri*. Ankara.
- Palacios Gonzalo, José Carlos. (2003). *Trazas y Cortes de Canteria En el Renacimiento Español*. Madrid.
- Pancaroglu, Oya (2009). "The Mosque-Hospital Complex in Divriği: A History of Relations and Transitions". *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ* 3. Ankara. 169-198.
- Pancaroglu, Oya (2012). "The House of Mengüjek in Divriği: Constructions of Dynastic Identity in the Late Twelfth Century". *The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East*. Ed. A. C. S Peacock ve Sara Nur Yıldız. New York. 25-67.
- Pérez de Los Ríos, Carmen ve Zaragozaà Catalàn, Arturo (2013). "Bóvedas de Crujería Con Enjarjes de Nervios Convergentes Que Emergen del Muro en el Area Valenciana ss. XIV-XV". *Actas del octavo congreso nacional de historia de la construcción (Madrid, 9-12 octubre 2013)* 2: 833-842. Ed. Huerta, Santiago ve López Ulloa, Fabiàn. Madrid: Instituto Juan de Herrera-Escuela Técnica Superior de Arquitectura de Madrid.
- Piotrowski, Andrzej (2016). "Historic Versus Traditional Architecture: Counterexamples from Divriği, Lviv, and Lublin". *Traditional Dwellings and Settlements, Working Paper Series* 275: 1-19.

Rabasa Diaz, Enrique (2000). *Forma y Construcción en Piedra: de la Cantería Medieval a la Estereotomía del Siglo XIX*. Madrid.

Rabasa Diaz, Enrique (2009). "Soluciones Innecesariamente Complicadas en la Estereotomía Clásica". *El Arte de la Piedra. Teoría y Práctica de la Cantería, Cuadernos de Investigación 1*: 50-69. Ed. Roldán Martín, Juhan. Madrid.

Sakaoğlu, Necdet (2004), *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*. İstanbul.

Tükel Yavuz, Ayşıl (1978a). "The Geometric Patterns of Anatolian Seljuk Decorated Vaults". *Fifth International Congress of Turkish Art*. 863-879. Ed. G. Feher. Budapeşte.

Tükel Yavuz, Ayşıl (1978b). "Divriği Ulu Camisi Hünkar Mahfeli Tonozu". *Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası*. 137-154. Ed. Önge, Yılmaz vd. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Tükel Yavuz, Ayşıl (1983). *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Tonoz ve Kemer*. Ankara.

Tükel Yavuz, Ayşıl (1993). "Yıldız ve Yıldızlı Haç Tonozlar". *Sanat Tarihinde İkonolojik Araştırmalar*. 543-578. Armağan Dizisi: 4. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

Tükel Yavuz, Ayşıl (2001). "Açıklık ve Mekan Örtüleri Terminolojisi". *Sanat Tarihinde Terminoloji Sorunları Semineri I (Mimari ve Mimari Süsleme) 23-24 Kasım 2001*. 153-185. Ed. Pekak, M. Sacit. Ankara.

Tükel Yavuz, Ayşıl (2002). "Anadolu Selçuklu Mimarisinin Yapı Özellikleri". *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*. 271-289. Ed. Kuban, Doğan. İstanbul.

Tükel Yavuz, Ayşıl (2006). "Selçuklu Döneminde Malzeme ve Mimarlık İlişkisi". *Geçmişten Geleceğe Anadolu'da Malzeme ve Mimarlık Sempozyum/ UIA 2005 XXII. Dünya Mimarlık Kongresi*. 79-142. İstanbul: Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi.

Ülgen, Ali Saim (1962). "Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası". *Vakıflar Dergisi V*: 93-98.

Zaragozà Catalan, Arturo (2010). "Cuando la Arista Governa el Aparejo: Bòvedas Aristadas". *Arquitectura en Construcción en Europa en Epoca Medieval y Moderna*. 177-209. Ed. A. Serra Desfilis. Valensiya.

Yazar Notu*: Bu araştırma yazar tarafından, Marco Rosario Nobile ve Josè Carlos Palacios Gonzalo tutorluklerinde, Palermo Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Sanat ve Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı'nda, Mart 2019 yılında yayınlanan, orjinal dili İtalyanca olan '*Costruzione e Taglio della Pietra in Anataolia dal XIII al XV secolo: la Moschea e l'Ospedale di Divriği*' (Anadolu'da XIII. Yüzyıldan XV. Yüzyıla Taşın İnşaatı ve Kesimi: Divriği Ulu Cami ve Şifahanesi) aldı doktora tezinden yararlanılarak üretilmiştir.

Yazar Notu**: Kaynak belirtilmeyen fotoğraf, şekil veya çizimlerin hepsi yazara aittir.

Teberrükât Kayıtları: Tokat Örneği*

Nurcan Boşdurmaz**

Öz

Bu makalede, Tokat'ta özel bir koleksiyonda bulunan Tokat Vakıf Müdürlüğü'ne ait yedi belgede adı geçen teberrükât eşyalarının nasıl değerlendirildiği incelenecektir. Belgeler 1930-1936 yılları arasında düzenlenmiştir. Teberrükât olarak tanımlanan hayır sahipleri tarafından bağışlanan eşyaların Cumhuriyet döneminde kadro dışı bırakılan cami ve mescitlerden toplanarak birçoğunun açık artırma usulü ile satıldığı, kıymetli olanların ise Vakıflar Umum Müdürlüğü tarafından alınarak müzelere gönderildiği bilinmektedir. Bu çalışmaya konu olan 1930-1936 yılları arasında düzenlenmiş belgelere göre sözü edilen eşyalardan az sayıda halının kıymetli olarak değerlendirildiği, diğer eşyaların artırma ile satıldığı anlaşılmaktadır. Buna ek olarak bakırdan imal edilmiş olan şamdanlar ise değersiz olarak tanımlanıp açık artırma ile satılmıştır. Makalede, ayrıca 1930'larda antika halıların Türk İslam Eserleri Müzesinin koleksiyonuna dahil edilme süreci de ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Teberrükât eşyaları, teberrükât belgeleri, Madalyonlu Uşak halısı, Lotto halısı, Gence Halısı, Kafkas Dragon halısı.

Official Records of Teberrukât: Tokat Example

Abstract

This study will examine how the teberrukat (donation relics) items described in the seven documents belonging to the Tokat Directorate of Foundations, which are in a private collection in Tokat, are evaluated. The documents were drawn up between 1930 and 1936. It is known that the items donated by the benefactors, defined as teberrukat (donation relics), were collected from mosques and masjids that were excluded from the staff during the Republic period, and most of them were sold by auction method, and the valuable ones were bought by the General Directorate of Foundations and sent to museums. The documents created between 1930 and 1936, the focus of this study, indicate that the majority of the other objects are auctioned off, with the exception of a few rugs, which are thought to be valuable. Additionally, copper candlesticks that were determined to be worthless were auctioned off. The article also discusses how old carpets were added to the Museum of Turkish-Islamic Arts collection in the 1930s.

Keywords: Donation relics, donation documents, Uşak carpet (medallion), Lotto carpets, Gence carpets, Caucasian Dragon rugs.

* DOI: 10.16971/vakiflar.1029924

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Kasım 2021 / November 2021

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Eylül 2022 / September 2022

** Dr. Öğretim Üyesi, Bilgi Üniversitesi Genel Eğitim Bölümü, İstanbul-TÜRKİYE;

e-posta: nurcan.bosdurmaz@bilgi.edu.tr; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1809-0070>.

Giriş

Vakıf kurucuları ve hayır sahipleri tarafından hayratın devamlılığı amacıyla cami, mescit, tekke ve türbelere vakfedilmiş olan mushaf, Kur'an cüzü, yazma eser, sakal-ı şerif, Kâbe örtüsü, halı, kilim, minber/kürsü örtüsü, şal, kapı perdesi, şamdan, mum, avize, kandil, rahle, kürsü, saat, gülâbdan, buhurdan vb. eşyalara teberrükât (bağış) eşyası denmektedir. Bu eşyalar buldukları ibadet mekânının malı sayılır alınıp satılmaz, kullanım hakkı buldukları camiye ya da mescide aittir (Deniz: 1994, 284). Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinden bu yana vakıf müessesesi içinde teberrükât eşyaları önemli olmakla beraber günümüzde bu konu hakkında az sayıda çalışma yapılmıştır. Nilgün Çevrimli tarafından kaleme alınan "Teberrükât Eşyalarının Evkâf'taki Serüveni" isimli makalede, konu hakkında hem literatür değerlendirmesi yapılmakta hem de bu eşyaların korunması için çözüm önerileri sunulmaktadır; bu bağlamda çalışmada, vakıf kayıtları dikkatli bir biçimde incelendikten sonra, bu eşyalar için bir bilinç oluşturmak gerekliliğinin altı çizilerek teberrükât eşyalarının kimler tarafından nasıl bağışlandığı da vakfiyelerden örneklerle okuyucuya sunulmaktadır (Çevrimli, 2013).

Bu makalenin konusu da Tokat'ta özel bir koleksiyonda¹ bulunan, Cumhuriyet döneminde kadro dışı kalan camilerden toplanan teberrükât eşyaları için düzenlenmiş yedi adet belgedir. 1930'lu yıllarda düzenlenen bu belgeler içerik açısından birbiriyle ilgilidir. Bu yüzden belgeler, tarihine göre değil konularına göre birleştirilerek incelenmiştir. Ayrıca Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde de tarama yapılarak bu belgelerin devamı olan ya da bunlarla ilgili olan belgeler bulunmuştur. Böylelikle bu eşyaların müze koleksiyonlarına dahil edilme süreci takip edilebilmiştir. İncelenen belgeler ise sırasıyla şöyledir:

Belge 1: 30.11.1935 tarihli 172779/6 sayılı Vakıflar Umum Müdürlüğünden Tokat Valiliğine gönderilen yazı.

Belge 2: 12.9.1936 tarihli Vakıflar Umum Müdürlüğünden Zile Şarbaylığına (Belediye Başkanlığı) gönderilen yazı.

Belge 3: 8.1.1936 tarihli Zile'de bulunan Dutlu Pınar Camisi'nin 35 adet eşyası hakkında dört sayfalık teberrükât listesi.

Belge 4: 15.9.1936 tarihli Zile'deki Dutlu Pınar Camisi'ne ait teberrükât eşyalarının iki sayfalık açık artırma sonuç listesi.

Belge 5: 12.6.1930 tarihli 1032/101 sayılı Evkaf Umum Müdüriyetine Tokat'taki antika halılar hakkında gönderilen yazı.

Belge 6 1.6.1932 tarihli 10905/108 sayılı Tokat Ali Paşa Camisi'nde bulunan halıların nüfus müdürü Şevki Bey tarafından İstanbul'a götürülmesi hakkındaki yazı.

Belge 7 26.10.1936 tarihli 6831/26 sayılı Tokat Evkaf Müdürlüğünden Vakıflar Umum Müdürlüğüne gönderilen Zile Bedesten Camisi'nde bulunan halı hakkındaki yazı.

1. Belgelerin Önemi

Akademik çalışmalarda, tarihsel bağlamın oluşturulması için arşiv kayıtları önemli yer tutar. Türkiye'de bulunan arşivlerde hem Osmanlı dönemine hem de Cumhuriyet dönemine ait çok sayıda belge bulunmaktadır. Ancak bu belgeler her zaman birbirini kronolojik olarak tamamlamaz. Bu sorunun temel nedeni Türkiye'de arşivcilik anlayışının ve bu konu ile ilgili farkındalığın geç oluşmasıdır.

1 Belgeler, koleksiyoner Hasan Erdem'den izinle alınmıştır.

Özellikle, Türkiye'deki illerin Vakıf Müdürlüklerinin resmi evrakı Cumhuriyet'in ilk yıllarında şehirlerde yapılan imar çalışmaları hakkında değerli bilgilere sahiptir. Bu tür vakıf belgelerinde tarihi yapıların isimleri, buldukları yer ve fiziksel durumları hakkında bilgiler olduğu gibi elden çıkarılma ve yıkılma sebepleri hakkında bilgiler bulunur. Bazı belgelerde yapıların planları, krokileri ya da fotoğrafları da bulunabilmektedir fakat bahsi geçen detaylarda bilgi içeren belge sayısı oldukça azdır. Bu bağlamda vakıflar tarafından cumhuriyet döneminde düzenlenen teberrükât kayıtları dini ve sosyal yapılarla bulunan eşyaların listesini içermeleri bakımından önemlidir². Öte yandan, Osmanlı döneminde de teberrükât defterleri oluşturulmuştur. Bu defterler 1632-1904 yıllarına ait kayıtları içeren dört defterden oluşmaktadır (Çam, Turhan ve Akçatepe:2020,151).

Türkiye'deki illerin vakıf müdürlükleri tarafından hazırlanan teberrükât belgelerinde dinî yapılarla bulunan eşyaların ayrıntılı dökümleri hatta fotoğrafları da bulunabilmektedir. Dolayısıyla Tokat Vakıflarına ait bu belgeler, 1930-1936 yılları arasına ait olması bakımında önemlidir. Yazışmalar, 1923-1938 yılları arasında eski eserlerden sorumlu olan Maarif Vekâleti, Ankara'daki Vakıflar Umum Müdürlüğü, Tokat Vakıf Müdürlüğü ve Tokat Valiliği arasında yapılmıştır.

Belgelerde sıklıkla bahsedilen talimatnamelerin ilki Diyanet İşleri Reisliği tarafından cami ve mescitler ile ilgili olmak üzere 12 Haziran 1924 tarihinde hazırlanmıştır. Cami ve mescitlerin tasnifine de 1927 senesi Muvazene-i Umumiye Kanununun 14. maddesi gereğince Diyanet İşleri Başkanlığının hazırladığı İcra Vekilleri heyetince 8 Kanunusani/Ocak 1928 tarih ve 6061 sayılı kararıyla yürürlüğe giren "talimat"³ ile başlanmıştır. 25 Aralık 1932 tarihinde ise bu talimatnameyi değiştiren ve yeniden düzenlenen ilişik talimatnamenin dördüncü maddesinde kadro harici bırakılacak cami ve mescitlerin esasları açıklanır. Bu düzenlemelerde kadro dışı bırakılan camilere ve mescitlere tam olarak ne yapılacağına dair bir hüküm yoktur. 1935'e kadar devam eden belirsizlik 15 Kasım 1935 tarihli 2845 sayılı Cami ve Mescitlerin Tasnifine ve Tasnif Harici Kalacak Cami ve Mescid Hademesine Verilecek Muhasasar Hakkında Kanun ile giderilir (Obuz, 2017: 1447).

Kadro dışı bırakılan camilerden ve mescitlerden toplanan eşyalar ise, *Hademeleri Diyanet İşleri Başkanlığına devredilen cami ve mescitlerde bulunan teberrükât eşyasının sureti ile devrine dair çıkarılan talimat* ile halı, kilim, elyazması, kitap, cüz, Kur'an, fors, sancak, deve kuşu yumurtası, buhurdan, hasır, şamdan, şamdan mumu, rahle, saat, kürsü, mushaf, cüz, avize, levha, hilyeyi saadet, Kabe örtüsü ve cam eşyalar teberrükât olarak tanımlanmıştır.

2845 sayılı kanuna bağlı olarak ilgili yerlere gönderilen 9 maddelik talimatnâmeye göre kadro dışı bırakılan cami ve mescitlerdeki eşyalar 3., 4., 5. ve 6. maddelere göre değerlendirmeye alınmıştır:

3- Vilayetlerde Evkaf Müdürlüklerinin ve kazalarda Evkaf memurlarının ve Evkaf memuru olmayan mahallerde Müftilerin Başkanlığı altında Evkaf kâtibleri ile mahallin en büyük mülkiye âmiri tarafından ayrılacak değerli iki zattan mürekkebe olmak üzere bir komisyon teşkil olunacak ve hangi camiin eşyası tesbit edilecekse komisyonda camiin bulunduğu mahallenin mümessili de üye sıfatıyla bulundurulacaktır.

4- Bu komisyon cami, mescitlerde bulunan eşyaları eb'adı, eşkâli, rengi, ağırlığı, diğerlerinden kendilerini ayırdeden vasıfları gibi gereken malûmat şerh verilmek suretile kayıt ve tesbit olunarak yapılacak iki nüsha zabıt varakasından bir nüshası Evkâf

2 Arşivlerde Cumhuriyet dönemine ait iki defter bulunmaktadır: 23.02.1925 tarihli 30 sayfalık bir defterde Erzurum, 1930 tarihli bir defterde ise Kocaeli'ndeki camilere ait teberrükât eşyalarının listesi vardır (Bkz. BOA 51.1.1 ve BOA 51.0.0). Osmanlı döneminde de teberrükât defterleri oluşturulmuştur. Bu defterler 1632-1904 yıllarına ait kayıtları içeren dört defterden oluşmaktadır (Çam vd. 2020: 151).

3 6061 sayılı Talimatnâme, R. G. 23.01.1928, Sayı: 795

idarelerinde alıkonarak diğer nüshası umum Müdürlüğe gönderilecek ve her iki nüsha da her camiin kendi hademesine de imza ettirilecektir.

5- Bu eşyalar içinde kıymetli eserler varsa bunlar da bir ehl-i vukufa tatkik ettirilerek emin bir mahalde muhafaza altına alınacak ve zabıt varakasinda gösterilecektir.

6- Kıymetli eserden olmayan eşyalar evvelâ ihtiyacı olan kadro dahili camilere tevzi ve taksim edilecek ve kalanı da satılarak parası müstağna-anha Evkaf hasılatı gibi kadro dahilindeki cami ve mescitlerin ihtiyaçlarına sarf edilecektir. [...] Bu cami ve mescitlerden ne suretle istifade edilebileceği düşünülerek içlerinde mahallî kültür Müdürlüğünden sorularak kıymetli eserler varsa olduğu gibi bırakılacak ve fotoğrafı çekilerek biri Evkaf dairesinde kalacak ve diğeri buraya gönderilecektir.

3. ve 4. maddelere göre; illerdeki vakıf müdürlüklerinin ve ilçelerdeki vakıf memurlarının, bunların olmadığı yerde de müftülerin başkanlığı altında vakıf kâtipleri ile o yörenin en büyük mülki amirinin seçeceği iki kişi ve caminin bulunduğu mahallenin bir temsilcisinden oluşan komisyon eşyaların ayrıntılı listesini hazırlayacak, eğer kıymetli eserler varsa bunlar da uzmanlara gösterildikten sonra zabıt varakası düzenlenerek muhafaza altına alınacaktı. 5. madde uyarınca da değerli olmadığına kanaat getirilen eşyalar açık artırma usulü ile satılacaktı. Kıymetli olanlar ise Ankara'daki Vakıflar Umûm Müdürlüğüne ya da İstanbul'daki Vakıflar Müdürlüğüne gönderilerek buralardaki vakıf ambarlarında muhafaza edilecekti. İlk bakışta iyi hazırlanmış bir talimatname olsa da özellikle eserlerin kıymetli olup olmadıkları konusunda karar verecek uzmanların sahip olmaları gereken özellikler belirtilmemiştir. Öte yandan zabıt varakalarının titizlikle hazırlandığı ve her ayrıntının kaydedildiği de görülmektedir (Belge 3 ve 4).

2. Tokat Zile'ye Ait Dutlu Pınar Camisi'nin Teberrükât Eşyaları Hakkındaki Belgeler

Vakıflar Umum Müdürlüğünden 30.11.1935 tarihinde Tokat Valiliğine gönderilen yazıda, 2845 sayılı kanun uyarınca kapatılan cami ve mescitlerle ilgili talimatnamenin gereğinin yapılması istenmektedir. Belgenin hemen altında Tokat Valisi Recai Gürel'in⁴ "gereğinin yapılması" notu ve imzası bulunmaktadır. Yazı, Tokat Valiliğinden Zile Kaymakamlığına gönderilmiştir (Belge 1).

İkinci belge ise Zile Şarbaylığına (Belediye Başkanlığı), vakıf memuru tarafından gönderilen 12.9.1936 tarihli yazıdır. Belgede, Zile'de kadro dışı kalan Dutlu Pınar Camisi'nde bulunan 35 parça halı, kilim ve diğer eşyaların açık artırma ile satılacağı belirtilmiştir. Ayrıca belgenin ekinde Dutlu Pınar Camisi'ne ait teberrükât kayıtlarına yer verilmiştir (Belge 2 ve 3). Dört sayfalık listedeki eşyaların çoğu "Bir kıymeti haiz değildir" notuyla satılmak üzere ayrılmış, listede bulunan 28, 29 numarayla kayıtlı yün kilimler ise Dabakhane Camisi'ne verilmek üzere ayrılmıştır. Söz konusu kayıtlarda kilim, seccade ve çulların ebatları, ağırlıkları verilmiş; hatta desen ve renk tariflerinin yanı sıra özel dokuma türleri belirtilmiştir. Kirkit⁵ işi, muşabaklı⁶ ve çul gibi terimler halı ve kilimlerin özellikleriyle ilgilidir. Yine aynı belgeye göre, Zile Dutlu Pınar Camisi'nden toplanan 18 adet şamdan ve 22 adet halı, kilim, seccade ve kıl çul açık artırma ile satılmıştır. Açık artırma sonucunda tutulan kayıtlarda her bir parçanın muhammen ve açık artırma bedelleri ile eşyanın kime satıldığı kayıt altına alınmıştır. Belgede bir başka önemli bilgi, döküm ve bakır şamdanlarla ilgilidir. Değersiz olarak tanımlanan 11 bakır ve 7 döküm şamdan satışa çıkarılmıştır. Bunlar, şamdan vakfı denilen ve yöredeki hayır sahipleri tarafından camiye bağışlanan mihrap şamdanlarıdır.

⁴ Recai Gürel 1933-1936 yılları arasında Tokat'ta valilik yapmıştır.

⁵ El dokumalarında atkı ipliğini ve ilmekleri sıkıştırmak amacıyla kullanılan araca kirkit ve bununla yapılanlara da kirkitli dokumalar denilmektedir.

⁶ İğne ile ağ şeklinde işlenmiş, kafes biçiminde, tersi de yüzü de kullanılabilen bir nakış türü.

Bugün Tokat Mevlevihane Müzesi'nin şamdan koleksiyonunda, Tokat Ulu Cami'ye vakfedildiği üzerindeki vakıf kayıtlarından anlaşılan, 10 adet bakır şamdan bulunmaktadır⁷; dolayısıyla bu yıllarda teberrükât eşyaları değerlendirilirken hangi kriterlere göre değerli/değersiz sayıldıkları bilinmemektedir.

Belgede komisyon reisi olan evkaf memuru, iki aza, evkaf kâtibi, Dutlu Pınar Mahallesi Mümessili Çüpemiroğlu Helmi, Cami İmamı Topçuoğlu Latif'in imzaları bulunmaktadır⁸. Belgenin sonunda ise Dabakhane Camisi imamının haliyi teslim aldığına dair imzası ve notu bulunmaktadır. Açık artırma sonucunda düzenlenen tutanak, satışa çıkarılan objelerden 108 lira 88 kuruş gelir elde edildiğini ve bu gelirin de evkaf müdürlüğünün hesaplarına yatırıldığı anlaşılmaktadır (Belge 4).

3. Tokat Merkezde Bulunan Cami-i Kebir'e (Ulu Cami) Ait Halılar Hakkındaki Belgeler

Hasan Erdem koleksiyonunda Tokat merkezde bulunan Cami-i Kebir (Ulu Cami) halıları hakkında iki adet belge ve bu iki belgeye ekli dört adet halı fotoğrafı bulunmaktadır. Halılar hakkında ilk belge 12.06.1930 tarihli olup Tokat Vakıflar Müdürlüğünden Ankara Evkaf Umum Müdüriyetine yazılmıştır. Belgeye göre Cami-i Kebir'de bulunan halıların Ali Paşa Camisi'nde muhafaza edildiği, bunların kıymet açısından 60 bin lira ettiğinin tahmin edildiği, hırsızlık endişesi ile Cami-i Kebir'den Ali Paşa Camisi'ne getirildiği belirtilmektedir. Belgeyi kaleme alan Tokat Evkaf Müdürü, caminin şehrin uzak ve tekinsiz bir yerinde olduğunu belirterek konu hakkında Evkaf Umum Müdürlüğüne daha önce bilgi verildiğini, beş altı yıl önce de bu halılara benzer halıların çalındığını aktarır. Özellikle, belgenin son satırlarında geçen şu ifadeler ilginçtir: *"Bunları almak ve bakmak için civar vilayetlerde birtakım müracaat vaki oluyor. Bu vaziyet karşısında kâmilen mürur zamanla çürüyecektir. Mümkünse bunların usul dairesinde satılmasına emir buyurulması olmadığı taktirde yapılacak muamelenin işarı arz olunur efendim."* (Belge 5). Belgede halıların korunması için naftalin kullanıldığını, bu işlem yapılırken de bazı halılarda çürümelerin tespit edildiği ve halıların bu şartlar altında muhafaza edilmesinin zor olduğu belirtilmektedir.

Halıların bu tarihten sonra takibini başka bir kaynaktan bulmaktayız. 1929'dan 1937'ye kadar Tokat Müzesinde müdür olarak görev yapan Besim Karagülle'nin ⁹görev yaptığı süre boyunca hazırlamış olduğu müze defterinin cami ile ilgili 1931 tarihli kaydı şu şekildedir:

7 Bu koleksiyonda bulunan şamdanların üzerindeki vakıf kayıtlarını 2019 yılında incelemiş ve günümüze ulaşamayan 65 adet caminin ve mescidin adını tespit etmişim: Debbağhane-yi Atik Camisi, Muslihiddin Mahallesi Camisi, Hüd Camisi, Erzurumî Mescidi, Zahran Mescidi, Kal'a Camisi, Yarahmet Çelebi Camisi, Aşıklar Camisi, Arapzâde Camisi, Ali Efendi Mescidi, Ankara Mahallesi Mescidi, Ayafakı Mahallesi Mescidi, Başpınar Camisi, Bayezid Camisi, Cemal Yahya Mescidi, Cemaleddin Mescidi, Çiğir Hoca Camisi, Çaçnigir Mescidi, Çelfik Mescidi, Çekenlizâde Mescidi, Çiprek Mescidi, Davud Bey Mescidi, Eski Mahkeme Camisi, Fatma Hatun Mescidi, Fazlı Paşa Camisi, Geyresun Deresi Mescidi, Güzelaşçı Mahallesi Mescidi, Hacı İvaz Paşa Mescidi, Hacı İbrahim Mahallesi Mescidi, Hacı Ömer Mescidi, Hacı Halil Efendi Mescidi, Hatice Hatun Mescidi, Hoşnigir Mescidi, İshak Efendi Camisi, İsa Fakih Mahallesi Mescidi, Kulhalama Mescidi, Koçlama Mescidi, Karamanlıoğlu Mescidi, Kışla Mahallesi Mescidi, Keçeciler Mahallesi Mescidi, Mihmad-ı Hacı Camisi, Monla Bektaş Mahallesi Mescidi, Piruz Bey Mescidi, Pir Hoca Mescidi, Sagir Rıdvan Efendi Camisi, Semerkand Mescidi, Sıraç Mescidi, Samyeli Mahallesi Mescidi, Şafi Mescidi, Taşçı Mahmud Mahallesi Mescidi, Toprakçı Camisi, Tepe Mescidi, Yazıcık Mahallesi Mescidi, Yaşmeşyan Mahallesi Mescidi, Yeni Medrese Mescidi, Zahbe Mescidi, Parmaksızoğlu Mescidi, Hafafilar Mescidi, Çay Hamamı Kolu Camisi, Kızılca Mahallesi Mescidi, Yeni Cami, Sofiyan Camisi, Mandalbayırı Camisi, Abdülmuttalip Mescidi, Abdülfettah Sokağı Camisi, Hatipoğlu Mescidi.

8 Belgede imzası bulunan beş kişiden sadece iki kişinin ismi okunabilmiştir.

9 Tokat Müzesi arşivinde yer alan *Tokat Müzesi: Tarihi Yapılar, Eski Eserler ve Bölgeleri, Tokatlı Meşhurlar* başlıklı müze defterinin ilk müellifi Besim Karagülle 1889 yılında Sivas'ta doğmuş, ilköğrenimini ve Rüştiye Mektebi'ni Sivas'ta tamamlamıştır. Günümüze ulaşan birçok hat levhası bulunan Karagülle, Tokat Maarif Müdürlüğü Sülüs Hat Muallimliği görevine ve ardından da Tokat Maarif Başkatipliğine atanmıştır. Karagülle, kütüphanede çalışırken Müze Müdürlüğü'ne vekaleten atanmış, bu görevi öldüğü 1937 tarihine kadar sürdürmüştür. (Bilgen, 2019); Ayrıntılı bilgi için bk. *Erken Cumhuriyet Dönemi Müzesine Ait Tarihi Bir Vesika: Tokat Müze Defteri* (Tıpkı Basım) metin: Çiğdem Bilgen Koç Üniversitesi VEKAM Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2019.

“Bu caminin kıymetdâr halıları toplanmış 1335’te [1916/1917] satılmak üzere Ali Paşa Camisi’nin halıları ile beraber Kayseri’ye gönderilmiş sui-istimal karışmak maksadıyla binaen geri getirilmiş ve el-yevm Ali Paşa Camisi’nin yukarısında muhafaza edilmekte bulunmuştur. Halılar senede bir defa dışarı çıkarılmak naftalin serpilir yerine konur. Evkaf Müdüriyeti Umûmiyesinden gösterilen lüzum üzerine 11.9.1931 tarihinde fotoğrafları aldırılmıştır. Kaydaşahan bir cihet varsa o da halıların ziyadan vıkaya [yok olmadan korumak] için cami içerisindeki sütunlara halıların aynı resimlerinin tersim edildiğini öğrendim. Sütunlar üzeri kireçle sıvanmış bu da hüsniniyyete makrûn [güzelliğine engel] olmasa gerektir. Binanın krokisini alırken iki sütunun bazı yerlerinin kireçle [.....], halı resimleri meydana çıkarılmıştır.”¹⁰ (Karagülle, 2019: 61)

Besim Karagülle’nin ifadelerine göre 1916/1917 yılında Cami-i Kebir’in halıları Ali Paşa Camisi’nin halıları ile Kayseri’ye satılmak üzere götürülmüş ancak suiistimal nedeniyle geri getirilmiştir. Ayrıca senede bir defa halıların dışarıya çıkartılarak bakımlarının yapıldığı, 11.9.1931 tarihinde Vakıflar Evkaf Müdüriyeti tarafından da halıların fotoğraflarının çekildiğini yazmaktadır. Özel koleksiyonda bulunan fotoğraflar da muhtemelen, 1931’de çekilen fotoğraflar olmalıdır. Karagülle’nin verdiği bir diğer önemli bilgi de Ulu Cami’nin¹¹ sütunlarındaki desenlerin halıların desenleriyle aynı olmasıdır. Halıların yok olmasını engellemek için desenlerinin sütunlara işlenmiş olduğunu belirtmektedir. Yani halılar bu şekilde kayıt altına alınmıştır. Ancak Karagülle’nin ifadesinden bu bilginin şifahi bir yolla edinildiği açıktır.

Fotoğraf 1. Tokat Ulu Cami. Fotoğraf: Kenan Kayhan (2021)

10 Orijinal metindeki söyleyiş ve yazımla ilgili sorunlara müdahale edilmemiştir. Okunamayan yer [....] olarak gösterilmiş, bazı sözcüklerin ya da sözcük gruplarının Türkçe anlamları da parantez içinde belirtilmiştir.

11 12. yüzyılda inşa edilen Tokat Ulu Cami, 17. yüzyılda tamir edilerek bugünkü görünümüne kavuşmuştur.

Caminin ibadet mekânı kuzey güney doğrultusunda üç sahna ayrılmıştır. Sekiz adet ayak sırası ile birbirinden ayrılan sahnılardan orta sahnın diğer bölümlere göre hem daha yüksek hem de girişten mihraba kadar giderek zenginleşen bir bezeme kompozisyonuna sahiptir. Bu bağlamda orta sahna bakan kesme taştan yapılmış kemerli ayaklarda 16. yüzyıl başında görülmeye başlanılan Lotto olarak adlandırılan Uşak halı desenlerine, kemerlerin yüzeylerindeki bezemeler de Madalyonlu Uşak halılarına benzer¹². Ancak bu bezemelerle 16. ve 17. yüzyıl duvar çinileri arasında desen kompozisyonları açısından da bir paralellik vardır. Eğer Besim Karagülle'nin ifade ettiği üzere halıların motifleri kolonlara ve kemerlere yapıldıysa bu kıymetli halıların arasında Lotto ve/veya madalyonlu Uşak halısı olması gerekmektedir. Ancak Türk İslam Eserleri halı envanterinde Tokat'tan geldiği belirtilen halılar arasında bu tipte halı bulunmamaktadır.

Fotoğraf 2. Tokat Ulu Cami sütunlarında bulunan kalem işi desenler

Fotoğraf 3. 18.yy Lotto halısı Saint Louis Art Museum (dijital kaynak:<https://www.slam.org/collection/objects/33013>)

12 Ayrıntılı bilgi için bk. Şerare Yetkin (1991), *Türk Halı Sanatı*, Türkiye İş Bankası Yayınları. Besim Atalay (1967), *Türk Halıcılığı ve Uşak Halıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. Oktay Aslanapa (1974), *Türk Halı Sanatı*, Yapı Kredi Bankası. Oktay Aslanapa (1987), *Türk Halı Sanatının Bin Yılı*, Eren. Christopher Alexander (2021) *Erken Dönem Türk Halısı 21. Yüzyıl Sanatının Bir Müjdecisi*, Albaraka Yayınları.

Fotoğraf 4. Tokat Ulu Cami sütunlarında bulunan kalem işi desenler.

Fotoğraf 5. 17. yy sonu 18. yy ortası, madalyonlu Uşak halısı, Saint Louis Art Museum, (dijital kaynak: <https://www.slam.org/collection/objects/33028/>)

Halılarla ilgili bir diğer belge, 01.06.1932 tarihli Evkaf Umum Müdürlüğünden Tokat Evkaf Müdürlüğüne gönderilen yazıdır. Belge, nüfus müdürü Şevki Bey'in Ali Paşa Camisi'nde bulunan halıları İstanbul'a götürmek üzere görevlendirdiğini ortaya koymaktadır (Belge 6). Belgenin ihtiva ettiği bilgilerden, Ali Paşa Camisi'nde bulunan halıların, belgenin düzenlendiği tarih olan 1932 Haziranından önce İstanbul'a gönderildiği anlaşılmaktadır. Bu belgelerle ilgili olarak Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde, Başbakanlık Muemalat Müdürlüğüne ait olan yazışmaların arasında 6780/20 sayılı 03.03.1932 tarihli Tokat Vilayeti tarafından Başvekalete gönderilen yazıda, İstanbul Evkaf Müdürlüğüne gönderilmek üzere 28 parça antika halının hazırlandığı, halıların bedelinin bir kısmı ile su yollarının tamir edileceği¹³, kalanıyla da camilerin tefrişinin yapılacağı belirtilmektedir. Ayrıca Tokat Vilayetine, Tokat eşrafi tarafından gönderilen dilekçe de bu belgeye eklenmiştir. Dilekçede halıların karşılığı olarak ikiyüzbin lira istenmektedir¹⁴. Yine aynı belge grubu içinde 01.05.1932 tarihli 108311/59 sayılı Evkaf Umum Müdürlüğünden Başvekalete gönderilen bir yazı daha bulunmaktadır. Buna göre halılar İstanbul'a ulaşmış ve halıların kıymetlerinin belirlenmesi için de bir komisyon kurulacaktır (BOA 146.42.7). Bu yazışmalara göre halılar için herhangi bir bedel ödenmemiştir.

13 O yıllarda Tokat'ta ciddi bir su sorunu vardı. Bu bağlamda şehirdeki eşrafi bu soruna maddi kaynak bulabilmek için halıları bedel karşılığında vermeyi düşünmüş olmalıdır. Tokat'ın 1925 yılından beri su sorunu ile uğraştığı, dönemin Valisi H. Rahmi Bey Rumpel Şirketi'ne Tokat İçme Suyu Projesi'ni yaptırıldığı bilinmektedir. Ancak bu projenin maliyeti hem çok yüksek hem de su ihtiyacını karşılamakta yetersiz olduğu anlaşılmış ve proje uygulanamamıştır. Su sorununun çözülebilmesi için gerekli olan para ancak 1938'de bulunabilmiştir (Özer, 2015, 16).

14 BOA 146.42.7

4. Zile Bedesten Camisi'nin Halısı

Özel koleksiyonda bulunan bir başka belge 26. 10. 1936 tarihli Tokat Evkaf Müdürlüğünden Vakıflar Umum Müdürlüğüne gönderilmiştir. Belge, Zile Bedesten Camisi'nde bulunan 250 lira değerindeki halı hakkındadır. Ne yazık ki belgede sözü edilen halının özelliklerinin yazılı olduğu zabıt varakası kayıptır. Bu belgedeki en ilginç nokta, Zile'deki Bedesten Camisi'nin kadro dışında bırakılmamış olmasıdır. Bu durumda en makul açıklama, Zile'deki halının kıymetli olması nedeniyle yerel yöneticilerin koruma ve bakım çalışmalarını yapamayacaklarına kanaat getirip halıyı Ankara'da Vakıflar Umum Müdürlüğüne göndermeyi tercih etmiş olmalarıdır. Bu halı hakkında, başka bir kayda rastlanmamıştır (Belge 7). Öte yandan Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde yapılan taramada 20.09.1936 yılında Zile'de yedi caminin, Niksar'da ise beş mescidin tarihi kıymetlerinin olmaması nedeniyle Vakıflar Kanununun 10. maddesi uyarınca satılmalarına izin verildiğine dair bir kararname belgesi bulunmaktadır (BOA 68.78.7). Belgede camilerin isimleri belirtilmemiştir.

5. Ali Paşa Camisi'nde Bulunan Halıların Akibeti

Mevcut belgelerden, Ali Paşa Camisi'nde bulunan halıların İstanbul'a gönderildiği anlaşılmaktadır. Ulaşılan bu bilgiler sonucunda halıların, Türk İslam Eserleri Müzesinde¹⁵ bulunduğu tespit edilmiştir. Müzenin halı envanterinin çalışmaları hâlâ devam etmektedir. Bu envanterdeki kayda göre 30 Kanunisani [Ocak] 1936 tarihinde Ali Paşa Camisi'nden gelen halılar Evkaf Ambarından TİEM'e yollanmıştır. Envantere göre 24 adet halı Ali Paşa Camisi'nden gelmiştir. Fakat özel koleksiyonda bulunan belgedeki halı fotoğraflarından yola çıkılarak, müze envanterinde geliş yeri sadece Evkaf Ambarı olarak belirtilen 860 numaralı halının da Tokat'tan geldiği anlaşılmıştır. Böylelikle 25 adet halının müze envanterinde bulunduğu saptanmıştır (Fotoğraf 8 ve 9).

Cumhuriyet Arşivinde bulunan bir belgeye göre halıların sayısı 28'dir. Belgelere ekli olan siyah beyaz dört adet halı fotoğrafı fotoğrafları TİEM envanteri ile karşılaştırıldığında iki halının envanterde kaydına rastlanamamıştır.¹⁶

TİEM envanter kayıtları incelendiğinde geliş yeri Tokat Ali Paşa Camisi olduğu belirtilen 922 numaralı halı ise 1965 yılında Manisa Müzesi'ne gönderilmiştir. 917¹⁷ ve 893¹⁸ numarayla kaydedilmiş olan iki halı da Müzeler Direktörlüğü'nün 23 Mart 1936 tarihli emriyle Asar- ı Atika Müzesi'ne [Arkeoloji Müzeleri] verilmiş, daha sonra da bu iki halının Bakanlık Makamı 13.12.2011 tarih ve 4975 sayılı onayı ile terkin edildiği anlaşılmıştır. Fakat İstanbul Arkeoloji Müzeleri kütüphanesinin arşivinde yapılan araştırmada bu tarihe ait herhangi bir kayıt bulunamamıştır.

Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi arşivinde bulunan 22.1.1936 tarihli 116 numaralı İstanbul Müzeleri Genel Direktörü tarafından tanzim edilen belgede, Evkaf Ambarında müzeli olarak ayrılan halıların TİEM tarafından alınması, temizletilmesi ve muhafaza altına alınması istenmektedir. Belgede halıların özelliklerinin yazıldığı onbir sayfalık bir ekin olduğu da yazılıdır. Ancak bu sözü edilen ek arşivde bulunmamaktadır. Bu kayıt Türkiye'nin çeşitli yerlerinden gönderilen halıların İstanbul'da Evkaf

15 Azerbaycan Milli Halı Müzesi ve Türk ve İslam Eserleri Müzesi iş birliğiyle "Türk ve İslam Eserleri Müzesi Koleksiyonu'nda Azerbaycan Halıları" projesi (2022) gerçekleştirilmiş ve proje kapsamında Tokat'tan müzeye intikal eden halılardan üç tanesi sergilenmiştir.

16 Türk İslam Eserleri Müzesi'nin uzmanları halıların envanter çalışmasının hâlâ devam ettiğini söz konusu üç halının da envanter tamamlandıktan sonra ortaya çıkabileceğini belirtti.

17 Envanterde Kafkas işi seccade olarak kayıtlıdır.

18 Envanterde halı olarak kayıtlıdır, yöresi belirtilmemiştir.

Ambarında¹⁹ toplandığını göstermektedir. Tokat'tan İstanbul'a 1932 yılında gönderilen halılar da bu yolu takip etmiş önce Evkaf Ambarında muhafaza altına alınmış, burada bir komisyon tarafından özellikleri belirlendikten sonra 1936 yılında TİEM'e gönderilmiştir.

Sonuç

Avrupa'da gelişen müzecilik ve buna bağlı olarak oluşan talep Osmanlı İmparatorluğu'nu 19. yüzyılda eski eser kaçakçılığında en fazla zarar gören ülkelerden biri haline getirmiştir. Bu durum, o dönemlerde rahatsızlık yaratmıştır. Ruznâme-yi Ceride-i Havadis gazetesinin 17.1.1895 tarihli nüshasında yer alan bir haberde, değerli eski eserlerin yurtdışına götürüldüğü ve yabancı müzelerin bu eserlerle süslediği belirtilerek meydana çıkacak her çeşit eserin alınıp toplanmasına ve İstanbul'a yollanmasına dair padişah emri olsa, bu arada İstanbul'da büyük bir müze inşa edilse yakın zamanda bu müzenin nadir eserlerle ağzına kadar dolacağı Avrupa müzelerinin ayarına geleceği, hatta onları geçeceği ve bu çerçevede eski eserlerin yurtdışına çıkarılmaması yönteminin kabul edilmesinin faydalı olacağı belirtilmiştir (Karaduman, 2004: 74). Bu bağlamda Osmanlı'da 19. yüzyılda eski eser kavramına ve korumaya yönelik bazı farkındalıkların oluşmaya başladığı ve birtakım önlemlerin alındığı anlaşılmaktadır. Avrupa müzelerinde "İslam eserleri" olarak tanımlanan bölümlerin kurulması aşamasında çok sayıda "taşınabilir eski esere" talep oluşmuş, bu nedenle de kontrolsüz bir biçimde bu eserler ülke dışına çıkarılmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında da benzer sorunların devam ettiği bilinmektedir. Bu durumla ilgili 18.11.1923 tarihli İstanbul Maarif Müdüriyetine ait bir belgede yazma kitap, levha, şamdan, mensucat (dokuma) gibi eserlerin "milli eser" olduğu ve yurtdışına çıkarılmasının engellenmesi için gerekli tedbirlerin alınması istenmektedir²⁰.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yılları da dahil olmak üzere eski eser kavramı ve bunların korumasına yönelik anlayışa dair sistemli ve kararlı düzenlemeler oluşması uzun bir süreyi almıştır. Bu yönde kurumsal organizasyon ve düzenlemelerin sistemli bir zemine oturması 20. yüzyılın ortalarından itibaren gerçekleşmiş, kavramın önemi anlaşılmağa başlanınca da gerekli düzenlemeler yapılmıştır²¹.

Bu makalede incelenen belgeler bu bağlamla ilgili olarak bizi birkaç sonuca ulaştırmaktadır. Bunlardan ilki eski eser bilinci ile Anadolu'nun geleneklerinin ilişkisidir. Bilindiği üzere, Anadolu'da camilere ya da mescitlere halı veya kilim sermek eskiden beri süregelen geleneklerdendir. Selçuklular ve Osmanlılar dönemlerinde cami, mescit, medrese, zaviye gibi dini ve sosyal yapıların giderleri vakıflar aracılığıyla sağlanmaktadır. Elimizdeki belgelerde çoğunlukla camilerde kullanılan halı, kilim ve seccadeler konu edilmektedir. Halılar, seccadeler ya da kilimler dini yapılara bir kişi tarafından bağışlanabildiği gibi, vakfetme yoluyla da olabiliyordu. Bazen de vakıf şartları arasında vakıf gelirleriyle eskien bu eşyaların satın alınması şartı da koşulmaktaydı. (Deniz, 1994: 283). Dolayısıyla bağışlanan eşyalar da, sevap kazanma üzerine kurulu olan hayırseverliğin bir yönü olduğundan bağışçılar her zaman estetik ve işçilik açısından güzel olanları tercih etmişlerdir.

İkinci olarak, Anadolu'da özellikle değerli olan halı ve kilim ile ilgili bir pazarın oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu pazar da muhtemelen yurtdışı müzelerinin koleksiyonlarını beslemekteydi. Belgelerde, özellikle hırsızlıkları önleyebilmek için halıların daha güvenli yerlere götürülüp oralarda muhafaza edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

19 Bugün Şark İslam Eserleri Müzesi olarak bilinen bina.

20 BOA.29-160-9.

21 Ayrıntılı bilgi için bk. Madran, Emre (1996). Cumhuriyet'in İlk Otuz Yılında (1920-1950) Koruma Alanının Örgütlenmesi, *I. ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 16 (1-2), 59-97; Emre. Madran (1997). Cumhuriyet'in İlk Otuz Yılında (1920-1950) Koruma Alanının Örgütlenmesi II. *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 17 (1-2), 75-97.

Üçüncü olarak ise bugün müze koleksiyonlarının önemli parçalarından olan bakırdan mihrap şamdanlarının 1930'larda değersiz görülerek açık artırma ile satılmış olmasıdır. Bugün Türkiye'nin en zengin mihrap şamdanı koleksiyonuna sahip Tokat Mevlevihane Müzesi'nde üzerinde vakfiye kayıtları bulunan çok sayıda şamdan bulunmaktadır. Bu kayıtlardaki bilgiler şehir tarihi açısından son derece önemlidir.

Son olarak, günümüzde çoğunlukla müze koleksiyonlarında bir sergi objesi durumdaki bu teberrükât eşyaları, restorasyonlardaki iç mekân düzenlemeleri için önemli kaynaklardır. Bugün, Tokat'taki Ulu Cami, her ne kadar onu gezip gören ziyaretçiler için olağanüstü olsa da onun birkaç yüzyıl önceki iç dekorasyonu bugünkünden bir hayli farklıydı. Bu yapılara bağışlanan eşyalar daha önce belirtildiği gibi hiçbir zaman eski ya da gözden çıkarılmış eşyalar değildi, aksine yerel zevki yansıtmaları açısından çok önemlidir. Bu nedenle, teberrükât eşyalarının bu anlamda değerlendirilmesinin yararlı olacağı açıktır.

Kaynaklar

1) Arşiv Kaynakları

a. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

BOA 68.78.7.

BOA 146.42.7.

BOA 29-160-9.

BOA 51.1.1.

BOA 51.0.0.

b. Hasan Erdem Koleksiyonunda Bulunan Belgeler

Belge 1: Vakıflar Umum Müdürlüğü'nden yazılan 30.11.1935 tarihli 172779/6 sayılı Tokat Valiliği'ne yazılan yazı

Belge 2: Zile Belediye Başkanlığı'na gönderilen bu yazı 12.09.1936.

Belge 3: Dört sayfalık teberrükât listesi 8.1.1936.

Belge 4: Açık artırmada satılan eşyalar ve kimlerin aldığına dair listesi 15.9.1936.

Belge 5: Evkaf Umum Müdüriyetine Tokat'taki antika halılar hakkında yazılan yazı 12.6.1930.

Belge 6: Tokat Ali Paşa Camisi'nde bulunan halıların nüfus müdürü Şevki Bey tarafından İstanbul'a götürülmesi, masraflarının Vakıflar umum Müdürlüğü tarafından karşılanmasına dair belge. 1.6.1932

Belge 7: Tokat Evkaf Müdürlüğü'nden Vakıflar Umum Müdürlüğüne gönderilen Zile Bedesten Camisi'nin halısı hakkındaki belge 26.10. 1936

2) Araştırma ve İncelemeler

Aslanapa, Oktay ve Yusuf Durul (1973). *Selçuklu Halıları Başlangıcından Onaltıncı Yüzyıl Ortalarına Kadar Günümüze Kadar Türk Halı Sanatı*. Ak Yayınları.

Çal, Halit. (2017). "Türkiye'de Cumhuriyet Devri Taşınmaz Eski Eser Tahribatı ve Sebepleri". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, [s.l.], v. 34, n. 1-2, kas. 2017. ISSN 2459-0150. Erişim Adresi: <<http://dtcfdergisi.ankara.edu.tr/index.php/dtcf/article/view/3346/2908>>. Erişim Tarihi: 27 Ekim 2021

Çam, Mevlüt, Turhan İbrahim ve Rıdvan Enes Akçatepe (2020). *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşiv Rehberi*. Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara.

Çevrimli, Nilgün (2013). "Teberrükât Eşyalarının Evkâf'taki Serüveni". *Vakıflar Dergisi*, (39), 149-172.

Deniz, Bekir (1994). "Bir Vakıf Eser Olarak Cami, Mescid, Zâviye, Şifahane Gibi Dinî ve Sosyal Yapılarda Bulunan Halı, Kilim ve Düz dokuma Yayılar ve Bunların Günümüzdeki Durumu". *Vakıflar Dergisi*, (23), 283-296.

Hamidova, Ümbülbanu (2020). "Kars ve Azerbaycan'ın Gence-Kazah Grubu İçinde Yer Alan Karapapak Halıları". *Arış*, (Haziran-Sayı:16), 90-111.

Karaduman, Hüseyin (2004). "Belgelerle İlk Türk Asar-ı Atika Nizamnamesi". *Belgeler*, (XXV), 63-68.

Karagülle, Besim (2019). *Erken Cumhuriyet Dönemi Müzesine Ait Tarihi Bir Vesika: Tokat Müze Defteri*. (Tıpkı Basım) metin: Çiğdem Bilgen Koç Üniversitesi VEKAM Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi.

Karakoç, Ercan ve Yıldırım Utkuluer, Hülya (2020). "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kültür Varlıklarının Korunması Meselesinde Kurumlar Arası İlişkilerin Rolü". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, (C. 7/S.4, 2011), 2031.

Obuz, Ömer (2017). "Yakın Geçmişte Camilerin Farklı Kurumlara Tahsisi ve Askeri Amaçlı Kullanımı Üzerine Bir İnceleme". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, (C. 6/S. 3),1444-1460.

Özer, İsmail (2015). "Tokat'ta İçme suyu temini ve Dağıtım Faaliyetleri (1923-1950). *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, (Kış 2015 10/2), 11-29.

Sıçrayık, Anılcan (2019). *İstanbul'da Eski Eser Tahribi (1908-1938)*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul.

EKLER:

Ek 1: *Hasan Erdem koleksiyonunda bulunan halı fotoğrafları*

Fotoğraf 6: 17. yüzyıl madalyonlu Uşak halısı olduğu düşünölmektedir. TIEM halı koleksiyonunda izine rastlanmamıştır. [Kaynak: Hasan Erdem koleksiyonu]

Fotoğraf 7: 16. yüzyıl Batı Anadolu halısı. TİEM'de 860 envanter numaralı halı
[Kaynak: Hasan Erdem koleksiyonu]

Fotoğraf 8: 17. yüzyıl Gence halısı. TİEM envanterinde bulunmamaktadır
[Kaynak: Hasan Erdem koleksiyonu]

Fotoğraf 9: 17. yüzyıl Dragon Kafkas halısı. TİEM 904 numarada kayıtlıdır.

Fotoğraf 10: 17. yüzyıl Dragon Kafkas halısı TİEM 904 (220 x 470) (Krş. Fotoğraf 9).

Fotoğraf 11: 16. yüzyıl Batı Anadolu TİEM 860 (325 x 165). (Krş. Fotoğraf 7)

Ek 2: *Türk İslam Eserleri Müzesi'nde bulunan Tokat Ali Paşa Camisi halılarında örnekler*

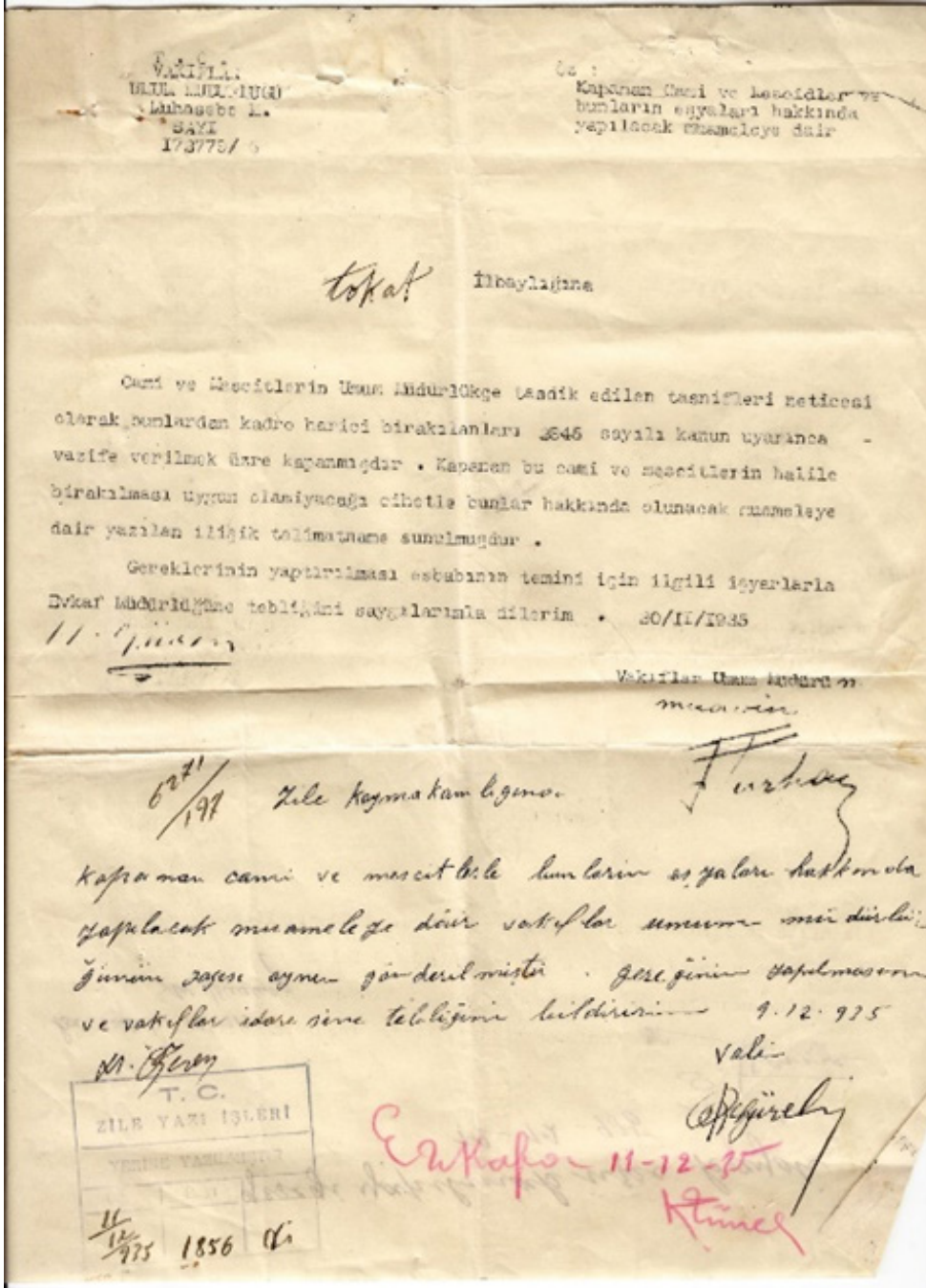

Fotoğraf 11: 17. yüzyıl Kafkas Dragon halısı TİEM 891 (615 x 313).

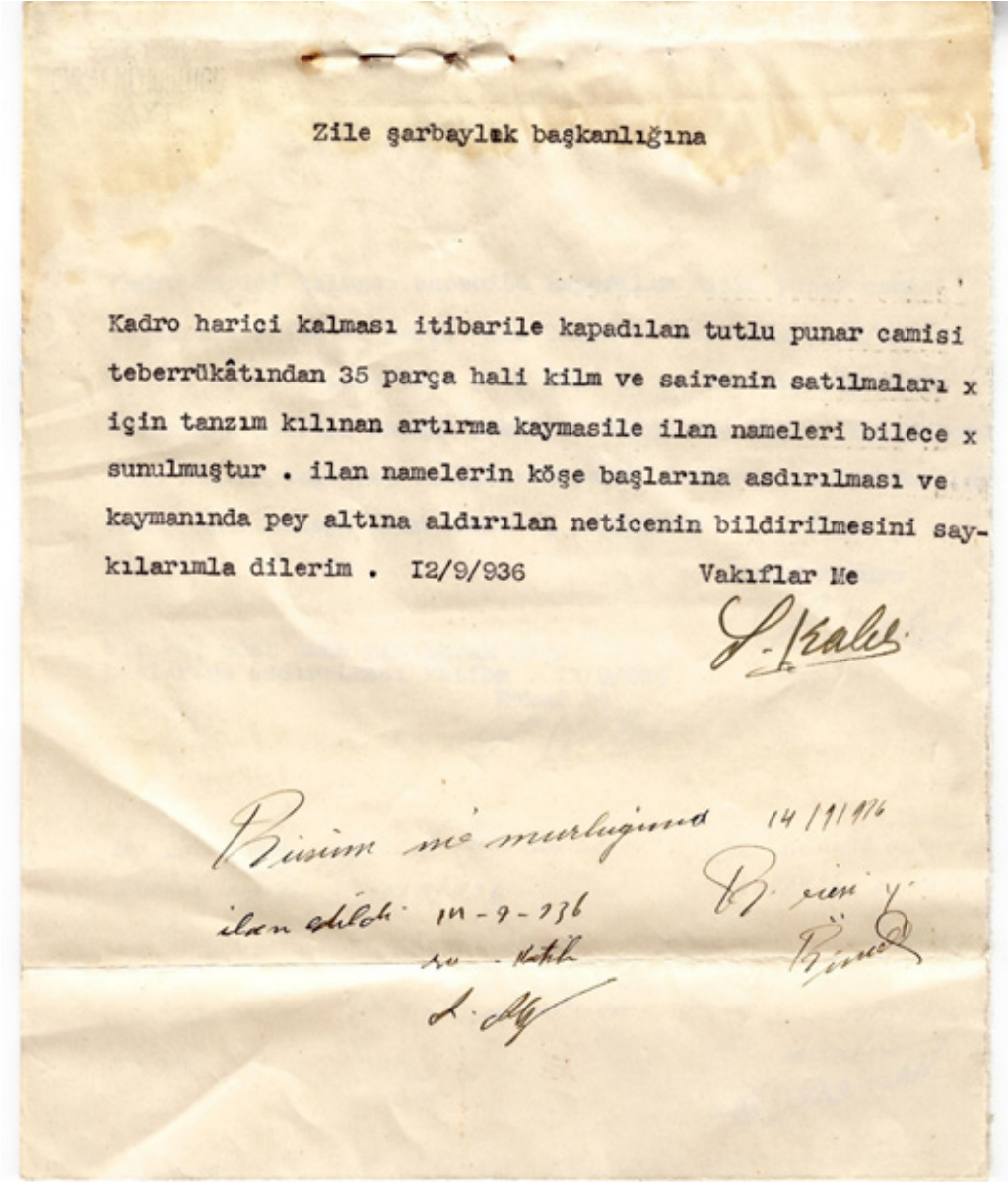

Fotoğraf 12: 16. yüzyıl Kafkas Dragon halısı TİEM 905 (588 x 250).

Ek 3: Hasan Erdem koleksiyonu belgeleri

Belge 1: Vakıflar Umum Müdürlüğü'nden yazılan 30.11.1935 tarihli 172779/6 sayılı Tokat Valiliği'ne yazılan yazı. [Kaynak: Hasan Erdem koleksiyonu]

Belge 2: 12.09.1936 Zile Belediye Başkanlığı'na Vakıflar tarafından gönderilen bu yazı
[Kaynak: Hasan Erdem koleksiyonu]

Teberrükât Kayıtları: Tokat Örneği

Sıra No	Eşya ve No	Şekil ve vasfı	Abdâ		Sikleti	Kiyas
			bulu	arzu		
1	halı seccade	köşne zemini kırmızı mühraplı ve ortası yarık .	I 52	I 00	3	I 04
2	haliseccade	zemini kullu rengi müstamel ve uçak çiçekli .	I 55	I 05	3	3
3	haliseccade	köşne zemini kırmızı mühraplı	I 31	0 81	3 300	3
4	halı seccade	köşne zemini kırmızı çiçekli ortası göbekli .	I 30	I 15	3	I 31
5	halı seccade	köşne kenarları yarık zemini kırmızı mühraplı .	I 60	I 00	2 500	I 00
6	haliseccade	köşne ortası yarık dört göbekli ve zemini kırmızı .	I 30	I 00	4	0 30
7	halı seccade	köşne ve zemini lacivert ve çiçekli .	I 70	I 10	4 200	0 75
8	halı seccade	köşne zemini kahve rengi çiçekli ve ortası yarık .	I 25	0 30	2 500	0 30
9	kıl gül	zemini kırmızı siyah, sarı, yeşil gübük müstamel .	3 35	I 65	II	2 50
10	yün kilim	müstamel zemini beyaz kırmızı siyah inli çubuklu .	3	I 50	7	3
11	yün kilim	müstamel zemini kırmızı ve inli gübük ve çiçekli .	4	I 75	10 500	4
12	yün kilim	müstamel zemini kırmızı yeşil ve turuncu inli çubuklu .	3 75	2	12	4
13	yün kilim	müstamel kirkit işi ve nakışlı	3 10	I 61	8	3
14	yün kilim	müstamel zemini lacivert müşabaklı çiçekli .	3 25	I 65	8	3
15	yün kilim	müstamel yeşil ve turuncu inli çubuklu .	3 68	I 37	7	I 54
16	yün kilim	müstamel siyah ve beyaz inli çubuklu .	3 30	I 50	7	0 50
17	kıl gül	müstamel zemini siyah kırmızı ve beyaz inli çubuklu .	3 40	I 75	10 250	3
18	kıl gül	müstamel zemini siyah elvan çubuklu ve çiçekli .	3 30	I 75	10	3
19	yün kilim	müstamel kirkit işi zemini lacivert müşabaklı çiçekli .	3 20	I 65	8 250	3
20	yün kilim	müstamel kirkit işi müşabaklı .	3	I 50	7 750	2 50
21	yün kilim	müstamel zemini kırmızı sarı ve inli çubuklu .	I 68	I 20	4 250	0 50
22	yün kilim	köşne müşabaklı .	1 40	I 50	5 500	0 30
23	kıl gül	köşne çift ön zemini siyah beyaz çubuklu .	3 10	I 70	6 500	0 30
24	kıl gül	köşne teken kırmızı zemini kenarları siyah .	3	I 80	7 200	0 75
25	yün kilim	köşne mavi ve kırmızı inli çubuklu	I 80	I 68	2 500	0 25
26	yün kilim	köşne müşabaklı zemini beyaz ve çiçekli .	1 90	I 30	8	0 25
27	yün kilim	adet 15 parça				I
28	yün kilim	müstamel beyaz ve kırmızı 3 göbekli ve müşabaklı .	4 45	I 55	10	4
29	yün kilim	müstamel teken kirkit işi .	4 60	I 12	13	6
30	asma divan	adet 1 tane				I
31	göğüm bakır sandan	adet 11	beher kilosu		20	2
32	piring sandan	adet 7	beher kilosu			1

Belge 3: 8.01.1936 tarihli 4 sayfalık bu teberrükat listesi [Kaynak: Hasan Erdem koleksiyonu]

kiymetli olup olmadığı	Düşünceler
sohbi yek	
bu hay meti ho j degil dir	Şehit eması un sohek ter.
" " " "	" "
" " " "	" "

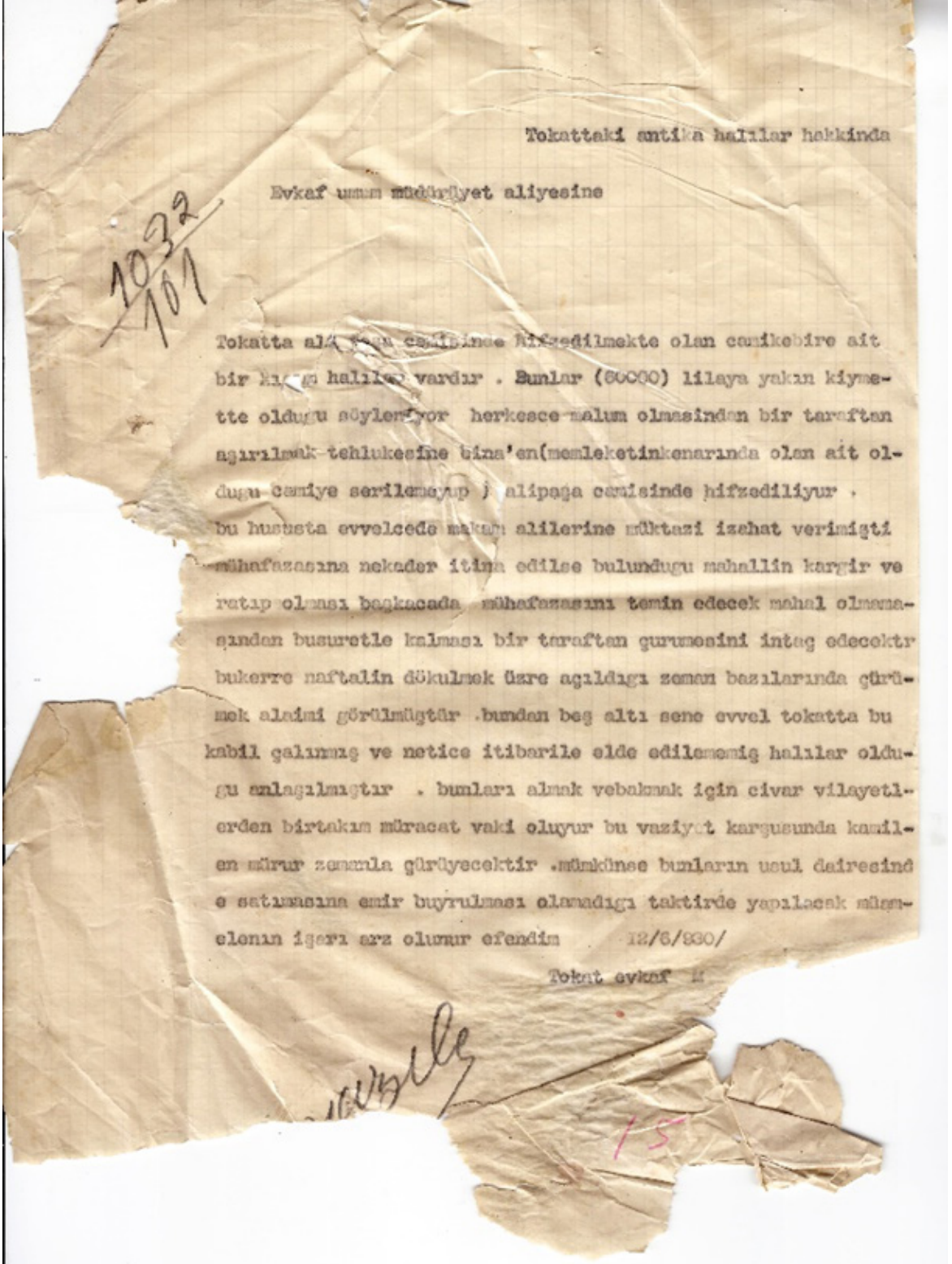
eski le 2845 NO kamu mucibi kapanan tutlu punar cami derununda bulunan egyalar
li ra 80 kuruş kiymetindeki 35 parçadan ibaret bulunan egyaların hizalarındaki me-
ki ün kilimin kadiro dahilindeki dabakhane camisine verilmesi digerlerinin satıl-
kil. idi . 8/1/836

tutlu punar Ma. mümessili cami imamı
güpenir oğlu helmi topcu oğlu latif

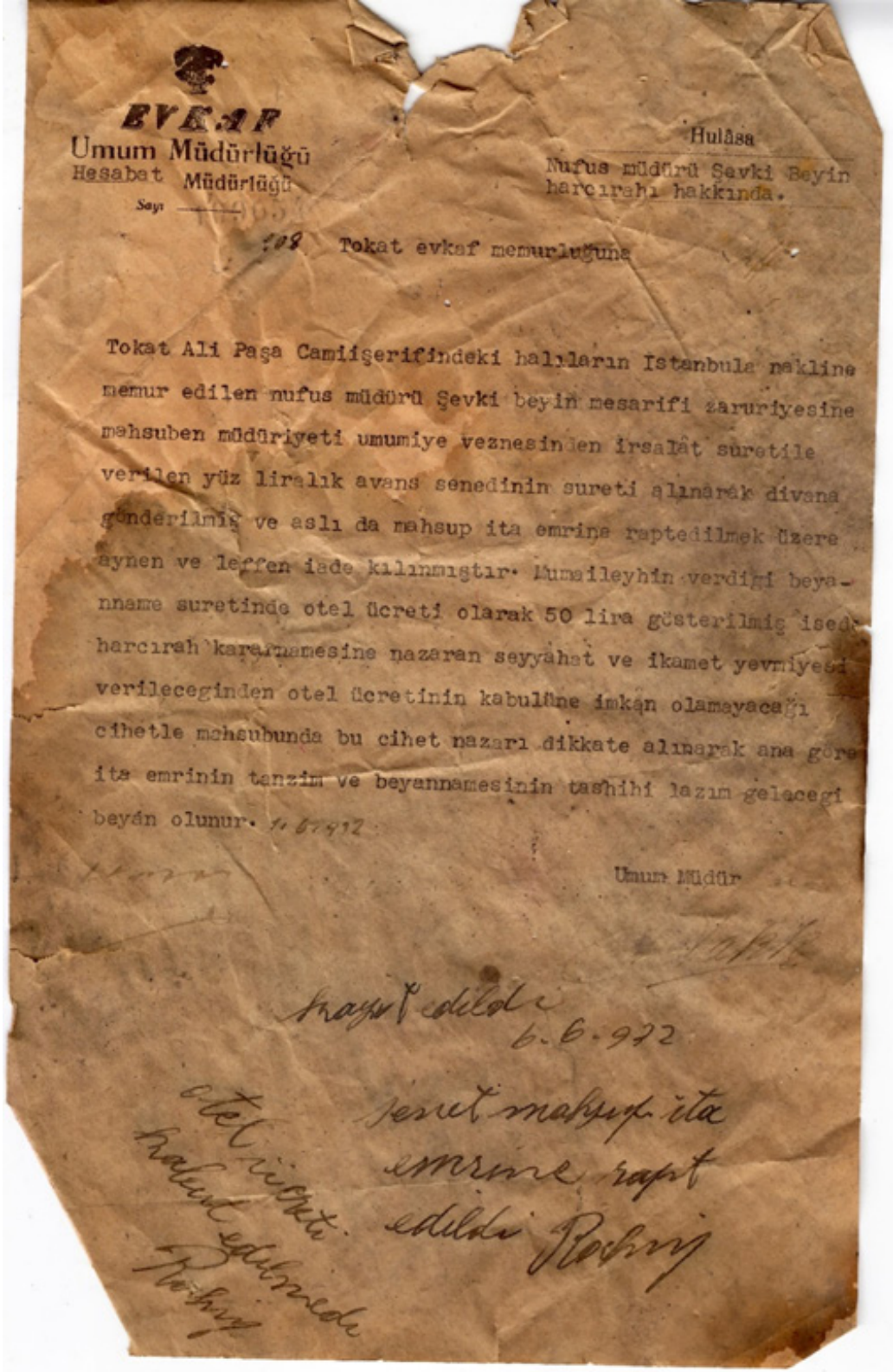
H. P. Acı
A. P. Acı

is le def ter de gösterilen ihra kilimi camiya Şehit eması için tevellim eyledim .
8/1/1976
dabakhane camisi
müessir
H. P. Acı

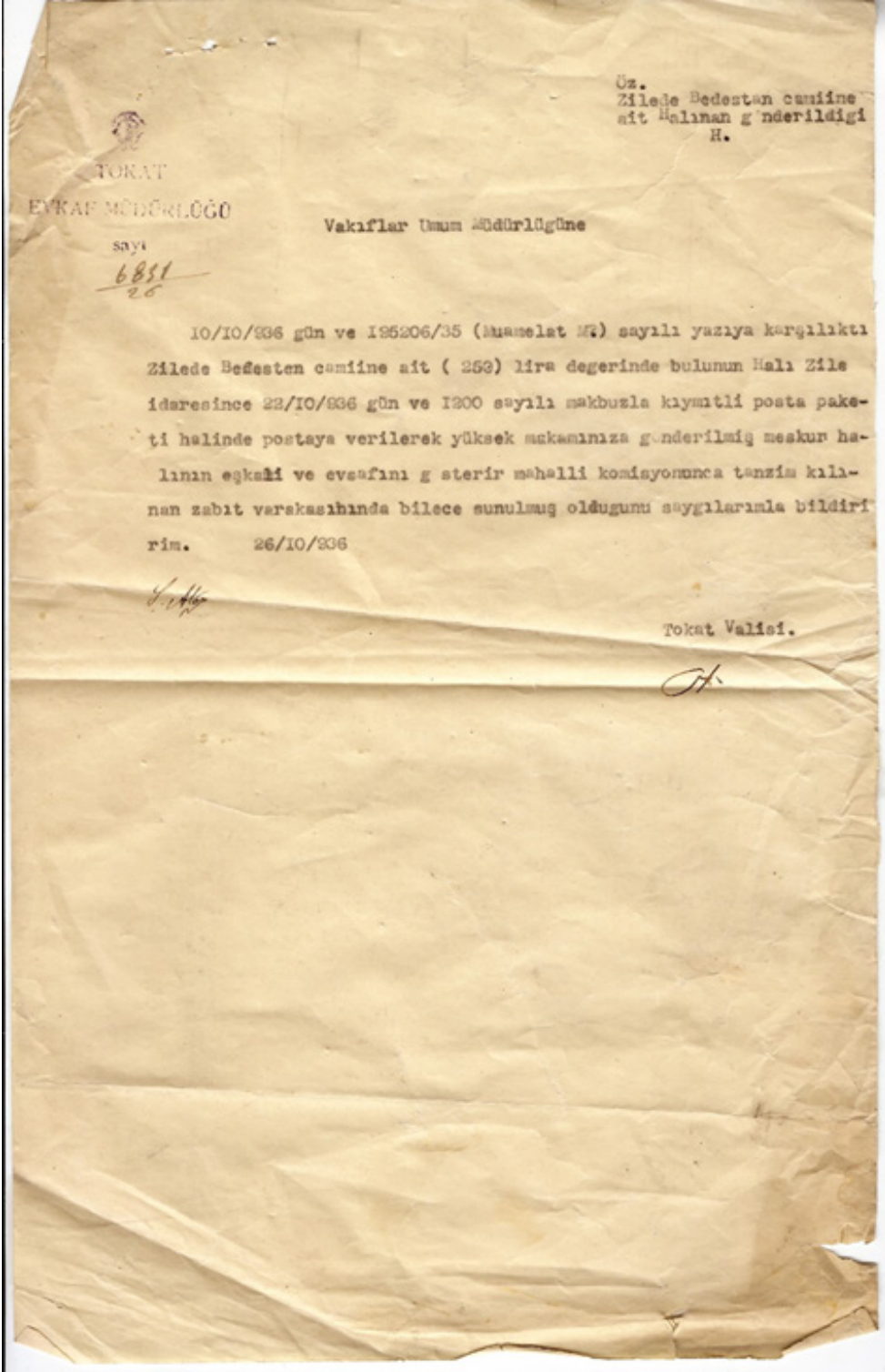
is le def ter de gösterilen ihra kilimi camiya Şehit eması için tevellim eyledim .
8/1/1976
camii kaber imamı
H. P. Acı

Belge 5: Evkaf Umum Müdüriyetine Tokat'taki antika halılar hakkında yazılan yazı 1032/101 numaralı 12.6.1930 [Kaynak: Hasan Erdem koleksiyonu]

Belge 6: 1.6.1932 tarihli belge Evkaf umum Müdürlüğünden Tokat Evkaf Müdürlüğüne gönderilen [Kaynak: Hasan Erdem koleksiyonu]

Belge no 7 26.10.1936 tarihli Tokat Evkaf Müdürlüğünden Vakıflar Umum Müdürlüğüne gönderilen yazı. [Kaynak Hasan Erdem koleksiyonu]

Trabzon Akçaabat İlçesi Vakıf Envanteri Ve Vakıf Kültür Varlıkları Restorasyonları*

İsmet Çalık**

Öz

Türk İslam medeniyetinin önemli bir parçası olan Vakıf Medeniyeti, Anadolu'nun Türkleştirilmesi süreci ile birlikte tüm önemli yerleşim alanlarında varlığını hissettirmiştir. Trabzon ve en önemli ilçelerinden Akçaabat da 1461 tarihli fetihten sonra birçok vakıf faaliyetleri ile tanışmıştır. Halihazırda Trabzon ilinin en kalabalık ve büyük ilçesi konumundaki Akçaabat'ta bulunan, Medeni Kanun'a göre kurulanlar dışındaki, Vakıf kayıtlarının ve taşınmazların incelendiği bu çalışma kapsamında ilçenin yayın tarihi itibari ile kayıtlı vakıf taşınmaz envanteri ortaya koyulmuş, vakıf kayıtları ve taşınmaz özelliklerine değinilmiştir. Eski eser niteliği bulunan taşınmazların iki binli yıllarda Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yürütülen restorasyonları detaylı şekilde irdelenmiş ve eserlerdeki müdahaleler sunulmuştur. Akçaabat ilçesinin vakıf kayıtları için bir envanter niteliği taşıyan çalışma ile restore edilen tarihi eserlerin restorasyon süreçlerinin belgelenmesi ve gelecekte yapılacak çalışmalara altlık oluşturması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Akçaabat Vakıf Eserleri, Restorasyon, Vakıf Envanteri

The Waqf Inventory of Akçaabat and Restoration of Waqf Heritage

Abstract

With the Turkification of Anatolia, the Waqf Civilization, a significant component of Turkish-Islamic civilization, has left its mark on all significant settlements. Since the time of the conquest in 1461, Trabzon and Akçaabat, one of its most significant districts, have witnessed numerous waqf activities. The study has looked at waqf records and real estate in Akçaabat, the most populous and largest district in Trabzon province. The registered waqf immovable inventory, as of the publication date, of the district, was examined, and the establishment records and properties of the immovables were revealed. The restorations of waqf heritage made by the General Directorate of Foundations in the 2000s were examined in detail and interventions in the works were presented. The aim of the study is to establish an inventory of the waqf records of Akçaabat, to document the restoration processes of the restored historical monuments, and to create a basis for future works.

Key Words: Waqf Heritage of Akçaabat, Restoration, Inventory of Waqf.

* DOI: 10.16971/vakiflar.806907

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date Ekim 2020 / October 2020

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Ekim 2021 / October 2021

** Dr./İnş.Yük.Mühendisi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Trabzon Bölge Müdürlüğü; Trabzon-TÜRKİYE;
e-posta: ismetcalik@yahoo.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1096-428X>

Giriş

Vakıf Medeniyeti, dokunduğu her coğrafyada ve her alanda sosyal ve beşerî hayata önemli tesirleri olan bir anlayıştır. Türklerin Anadolu'ya yerleşme aşaması olan Selçuklu ve Beylikler dönemlerinde varlığını kabul ettiren bu medeniyet, Osmanlı döneminde ise etkin olma anlamında zirve zamanını yaşamıştır. Anadolu'nun çeşitli bölgeleri fethedildikleri tarihlerden önce vakıf kavramıyla tanışmış olsalar da fetihlerden sonra daha sistematik şekilde vakıf hizmetlerinden faydalanmışlardır. Bu hizmetler genellikle zamanımızın belediyeçilik ve sosyal devlet hizmetlerinin faaliyet alanlarını kapsamaktadırlar. Vakıflar gerçekleştirdiği sosyal hizmetlerin yanında camileri ile de halkın dini alandaki hizmetine koşarak hayırlarının ebedi olarak sürmesini amaçlamışlardır.

Vakıf, taşınır veya taşınmaz bir değer belirlenmiş gayelerle bir amaca tahsisinden doğan hukuki statüye ve süreklilik kavramına sahip, malın doğrudan kendi kendini temsil ettiği, tescilinden sonra kurucusu dahil herkesi bağlayan hukuki bir akittir; Vakfiye ise bu akitte bulunması gereken temel kuralların yer aldığı ve hâkimin kararıyla hüküm ifade eden yazılı bir belgedir (Öztürk, 1995: 21).

Türkler, Anadolu'ya geldikleri 11. Yüzyılın başlarından beri yerleştikleri alanlarda vakıflar kurarak hem Allah rızasını kazanmanın hem de gönül kazanmanın peşinde olmuşlardır. Anadolu'da ulaşılmış en erken tarihli vakfiye 1048 tarihli, Erzurum Pasinlerde "Seyyid Şerif Halil Dîvânî Zaviyesi Vakfı'na aittir. Bu tarih aynı zamanda Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün uzun yıllar kullanılan logosunda bulunmuş ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün temsili kuruluş tarihi olarak da kabul görmüştür. 1071 Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'da Türk varlığının artık kesinleşmesinin ardından gelen iki asırlık süreçte özellikle Doğu, Orta ve Batı Anadolu'da artık önemli bir Türk hâkimiyeti olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ve Anadolu ve Rumeli'deki fetihlere Anadolu coğrafyası büyük ölçüde Türk hâkimiyetine girmiş olsa da İstanbul ve Trabzon 15. Yüzyılın ikinci yarısına kadar bu hâkimiyetin dışında kalmıştır. Fatih Sultan Mehmet'in önce 1453'te İstanbul'u ardından da 1461 yılında Trabzon'u fethiyle beraber Anadolu'nun tam olarak Türk hâkimiyetine girdiği görülmektedir. Trabzon, fetihden sonra Türk hâkimiyetinde İslam ile resmi olarak tanışmış ve önemli Osmanlı sancaklarından biri haline gelmiştir. Fatih Sultan Mehmet'in fetih hakkı olarak kendisine ait taşınmazlarını vakfına dahil etmesi ile bu bölgedeki vakıf faaliyetleri de başlamış bulunmaktadır. İlerleyen tarihlerde Gülbahar Hatun, İskender Paşa, Musa Paşa gibi valiler, valide sultanlar, alimler ve zengin kimselerin vakıflarının yanında halkın birlikte organize olup oluşturduğu çeşitli vakıflar olmuştur. Bu vakıfların cami, türbe, medrese gibi hayrat taşınmazlarının yanında dükkân, tarla, han, hamam, arsa gibi çeşitli akarları da bulunmaktadır. İlerleyen zaman içinde Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti döneminde ülkenin yaşadığı savaşlar, ekonomik ve idari sebepler, belediyeçilik ve kadastro faaliyetleri gibi nedenlerle bazı taşınmazların yıkıldığı ve vakıf kayıtlarından çıktığı bilinmektedir.

1. Akçaabat

Trabzon ilinin en büyük ilçesi olan Akçaabat, gerek sosyal hayatı gerekse doğal güzellikleri ile kendine haklı bir ün edinmiş önemli bir yerleşim yeridir. İlçenin doğusunda Ortahisar ve Maçka, batısında Çarşıbaşı, Vakfıkebir, güneyinde Düzköy, kuzeyinde ise Karadeniz yer almaktadır. Trabzon kent merkezine 13 km uzaklıkta olup 385 km² yüzölçümüne sahiptir (www.akcaabat.gov.tr). Akçaabat; eski kaynaklarda Akçaabad, Akçeabad, Polathane, Pulathane, Yemhura, Barbaros isimleri ile anılmakta olup, 1880 yılında Belediye 1884 yılında da ilçe statüsü kazanmıştır (Dinç, 2013: 1).

Engibeli bir araziye sahip olan Akçaabat, dağların kıyıya paralel uzandığı Karadeniz coğrafyasının tüm unsurlarını içerir. Küçük derelerin aktığı derin vadiler ilçenin güney-kuzey akslarını oluşturur. İlçenin üst

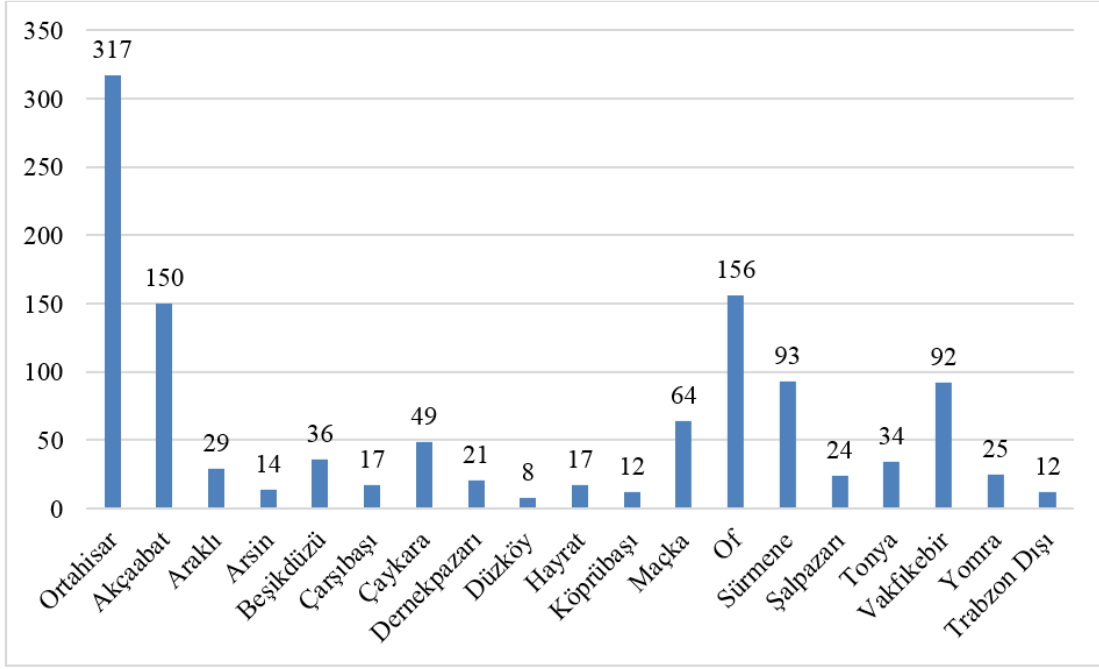
kesimlerinde bulunan yaylaları halkın yaşamında ve folklorunda önemli etken olan unsurlar arasındadır. Karadeniz ikliminin yoğun yağışlarından beslenen ilçede orman alanları ilçe yüzölçümünün %37'sini oluşturmaktadır (www.akcaabat.gov.tr). Halkın başlıca geçim kaynakları tarım, hayvancılık, balıkçılık ve turizm olup özellikle başlı başına bir marka haline gelen Akçaabat Köftesi, horonu, tereyağı ve yayla turizmi ile ilçe adını duyurmaktadır.

İlçede Orta Mahalle, korunmuş dokusu ve kimliği ile önemli bir turizm mekânı durumundadır. İlçeyi görmeye gelenlerin başlıca uğrak yeri olan Orta Mahallenin yanında 14. yüzyılın ilk dönemine ait Akçakale ilçenin önemli turizm bölgelerinden biridir. Bunlarla birlikte ilçe içine yayılmış çeşitli sivil ve kamusal tarihi eserleri bulunmaktadır. Kamusal eski eserlerin bir kısmı Vakıf yoluyla vücuda gelmiş yapılarıdır. Vakıf yolu ile oluşan birtakım eserler ise ne yazık ki zaman içinde yıkılarak yenilenmiş ve orijinal kimliklerini yitirmişlerdir. Özdemir yaptığı araştırmada XVIII. Yüzyılda Akçaabat kazası merkezinde 5'i bireysel, 5'i de yerel imkanlarla yaptırılmış 10 adet camiden söz edilmektedir (Özdemir, 2018: 325).

2. Akçaabat Vakıf Envanteri

Vakıf kayıtlarının araştırılması, derlenmesi, mevcut taşınmazlarla irtibatlandırılması adına Cumhuriyet döneminden önce başlayan çalışmalar halen sürmektedir. Gelişen teknoloji, ulaşım ve bilinç ile sürekli bu alandaki çalışmalara yenileri eklenmekte ve kayıtlar güncellenmektedir. Gerek Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün gerek Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'nün gerekse ilgili diğer paydaşların yapmış olduğu yeni çalışmalar, elde edilen yeni bilgi ve belgeler doğrultusunda vakıf kayıt ve sayılarının değişime açık olduğu bilinmektedir. Bu çalışma kapsamında irdelenen vakıf kayıtları, Süleyman Dinç'in (2013) Trabzon ilinde tespit edilen vakıf kayıtlarını çalıştığı "Fetihten Günümüze Trabzon Vakıfları" adlı çalışmasından faydalanılarak sunulmuştur. Bu bilgiler ışığında Akçaabat'ta kurulmuş vakıflara ilişkin değerlendirme ve analizler yapılmış ve dikkat çeken hususlar vurgulanmıştır. Güncel olarak yayınlanmış Trabzon ilinin coğrafi sınırları ele alınarak derlenmiş ve çevrim yazıyla Aygün vd. (2019) tarafından yayınlanan "Trabzon Hurufat Defterleri" çalışmasında kayıt tutulan 1691-1835 yılları arasındaki Hurufat kayıtları sunulmuştur. Ruznamçe olarak da adlandırılan, vakıflarla ilgili atamalarda ataması yapılan kişiye berat verilmesinin akabinde, bir nevi berat özeti denilebilecek kayıtların defterlere kaydedilmesiyle oluşturulan Hurufat Defterleri, tutuldukları dönemin idarî yapısına göre kazaların isimlerinin alfabetik harf sırasına göre dizilmesi ve vakıf atama işlemlerinin ilgili kaza isminin altına yazılmasıyla oluşturulmuştur (Demirtaş, 2012: 49). Hurufat Defterlerindeki atama kayıtları genel olarak birkaç satırlık kayıtlar olsalar bile; ücretlerin belirtilmesi, atamaların ve görev değişikliklerinin nedenlerini, vakıf eser adları ile bu eserlerin yapılış tarihi veya bu yapılarda zaman içerisinde meydana gelen değişiklikleri belirtmeleri açısından önemli belgeler niteliğindedir. Aygün'ün çalışması kapsamında incelenen Akçaabat ilçesinin lafız olarak hurufat kayıtlarında geçtiği toplam 331 kayıt tespit edilmiştir. Birçok taşınmazın çeşitli sebeplerle tekraren kayıtlarda yer aldığı ve yine birçoğunun çalışma kapsamında sınır şartları olarak kabul edilen güncel Akçaabat coğrafi sınırları içinde kalmadığı görülmektedir. Akçaabat ile ilgili en eski hurufat kaydı olarak 1706 tarihli Akçaabat İstirikya (Darıca) köyü camisi, en son kayıt olarak da 1835 tarihli Nefs-i Bulathane semtinde Küçük Mehmed bin Süleyman tarafından yaptırılan cami ile ilgili kayıt bulunmaktadır. Söz konusu hurufat kayıtlarında vakıf isimleri istisnalar haricinde zikredilmediğinden vakıfların banisi, bulunduğu mekân ve ilişkili olduğu hayrat eserle bağlantılı olarak kesin yargılara varılamamış ve hüküm kurmaktan uzak durulmuştur. Bu manada Süleyman Dinç'in "Trabzon Vakıf Kayıtları" kitabı ile Trabzon Hurufat kayıtlarının yayımlandığı Aygün ve arkadaşlarının "Trabzon Hurufat Defterleri" çalışmasının karşılaştırılmalı incelemesinin başka bir çalışmanın konusunu oluşturabilecek bir potansiyele sahip olduğu değerlendirilmiştir. Bu itibarla bu çalışma kapsamında genel bilgilerin sunumu dışında hurufat kayıtları verileri kapsam dışında tutulmuştur.

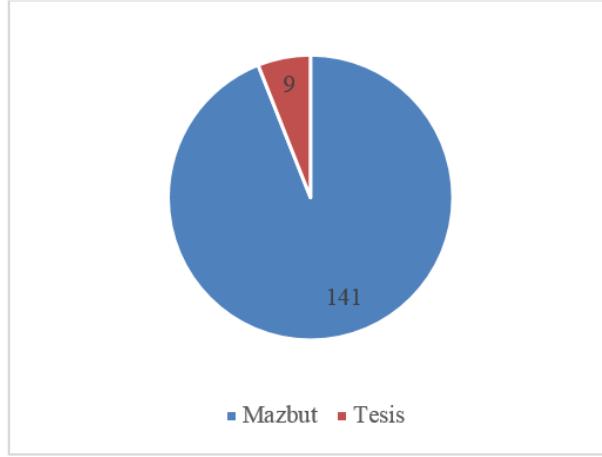
Trabzon Vilayetinde kayıtlarına ulaşılmış ve listelenmiş 1035'i Mazbut ve 135 'i Tesis Vakfı türlerinde toplam 1170 Vakıf kaydı bulunmaktadır (Dinç, 2013: 2). Bu vakıflardan en eski tarihli Vakıf, 1531 tarihli; Vakfiye, atik esas ve şahsiyet kayıtları ile sabit İskender Paşa Bin Mustafa Bey Mazbut Vakfıdır (Dinç, 2013: 63). Kuruldukları ilçelere göre Trabzon ilindeki Vakıf kayıtları sayısının dağılımı Şekil 1'de sunulmuştur.

Şekil 1. Kuruluş yerlerine göre Trabzon ilinde tespit edilmiş vakıf kayıtlarının ilçelere göre dağılımı

Şekil 1'de sunulan grafikten anlaşıldığı üzere, kuruluş yerleri itibari ile Trabzon ilinin en yoğun vakıf kaydı günümüzde Ortahisar ilçesi olarak adlandırılan şehir merkezidir. Akabinde Of ve Akçaabat ilçeleri ön plana çıkmaktadır. Bu kayıtların detayları ve vakfiyeleri incelendiğinde, her ne kadar belirtilen ilçelerde kurulmuş olsa dahi; farklı ilçelerde hatta farklı illerdeki taşınmazların ve faaliyetlerin olduğu anlaşılmaktadır. Çalışmanın bu kapsamında sunulan bilgiler; vakıfların kuruluş yerleri esas alınarak yapıldığından diğer yerleşim alanlarında Akçaabat ilçesi ile etkileşimi olan vakıf kayıtları çalışma dışı tutulmuştur.

Akçaabat ilçesinde Dinç'in çalışmasında sunulan 150 adet vakıf tespit edilmiştir. Söz konusu 150 vakıf kaydının 49'unun vakfedeni kayıtlarda belirli olup 101 vakfın ise vakfedenine ilişkin bilgi mevcut değildir. Yine bu 150 vakıf kaydının 46'sı Vakıf defterlerinde Defter-Sayfa-Sıra numarası ile kayıtlıdır. Akçaabat Vakıf kayıtlarının, 141'i mazbut, 9'u ise tesis vakfı şeklinde olup, bu oranı gösterir grafik Şekil 2'de sunulmuştur.

Şekil 2. Akçaabat vakıf kayıtlarının türlerine göre dağılımı

Vakıflar bir mülkün üzerindeki tasarruftan Allah rızasını sağlayacak şekilde vazgeçip, bir malı hayra özgülemek olarak tanımlandığından ortada vakfedilecek bir malın varlığı elzemdir. Bu bağlamda genellikle bilinen yöntemi ile gayrimenkullerin vakfedilmesinin yanında nakit paranın mal statüsüyle vakfedilmesi ile ortaya çıkmış Nukud (Para) vakıfları da mevcuttur. Para vakfı, kuruluş sermayesinin bir kısmı veya tamamı nakit paradan oluşan vakıftır (Özcan, 2010: 97). Akçaabat vakıf kayıtları incelendiğinde 150 vakfın 7 tanesinin para vakfı olduğu görülmektedir. Akçaabat vakıflarının para vakıflarını gösterir liste Tablo 1’de sunulmuştur.

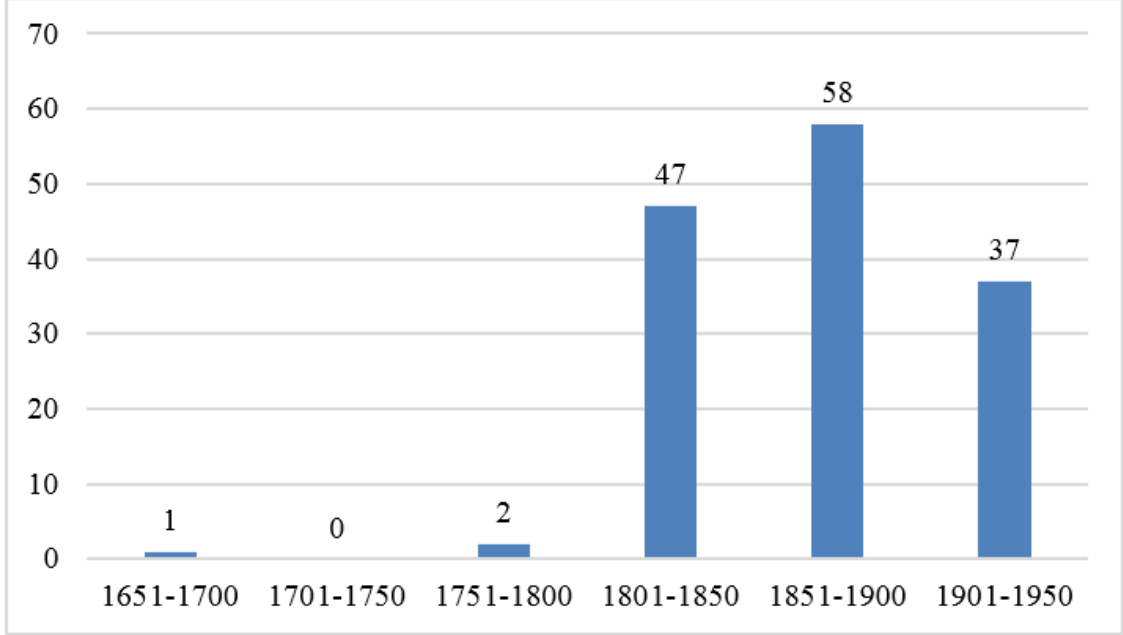
Tablo 1: Akçaabat Para Vakıfları

Sıra	Vakfın Adı	Tarihi	Vakıf Miktarı	Vakıf Kaydı		
				Defter	Sahife	Sıra
1	Abdulhalim Efendi Bin Temel	28.11.1913	1500 Kuruş	604	234	327
2	Abdullah Efendi Bin Hüseyin Refiki	01.03.1912	2500 Kuruş	606	143	182
3	Hasan Oğlu Süleyman ve Karındaşı Osman	28.03.1751	10000 Kuruş	803	98	135
4	Hüseyin Bin Mehmed Efendi ve Rufekası	21.01.1912	2000 Kuruş	606	63	89
5	Hüseyin Efendi Bin İsmail	04.08.1912	1500 Kuruş	606	168	213
6	Mehmed Efendi Bin Hasan Efendi	07.02.1913	300 Kuruş	606	234	293
7	Mehmed Ramiz Ağa Bin Emin Ağa	28.12.1903	995 Kuruş	605	68	87

XV. Yüzyıldan sonra kurulmaya başlanan Nukud- Para- Vakıfların XVIII. Yüzyılda tesis edilen vakıfların %31,77’sinin; XIX. Yüzyıldaki vakıfların ise %56,81’inin para vakıfları olduğu bildirilmektedir (Öztürk,1995: 138). Bu bağlamda Akçaabat’ta bu zaman diliminde para vakıflarının sayısının taşra özelliği olması sebebiyle yalnızca %4,67 civarında kaldığı ve genel ortalamanın çok altında olduğu görülmektedir.

İlçenin vakıf kayıtlarının kuruluş yılları itibari ile dağılımları dikkate değer bir konudur. İlçede tespit

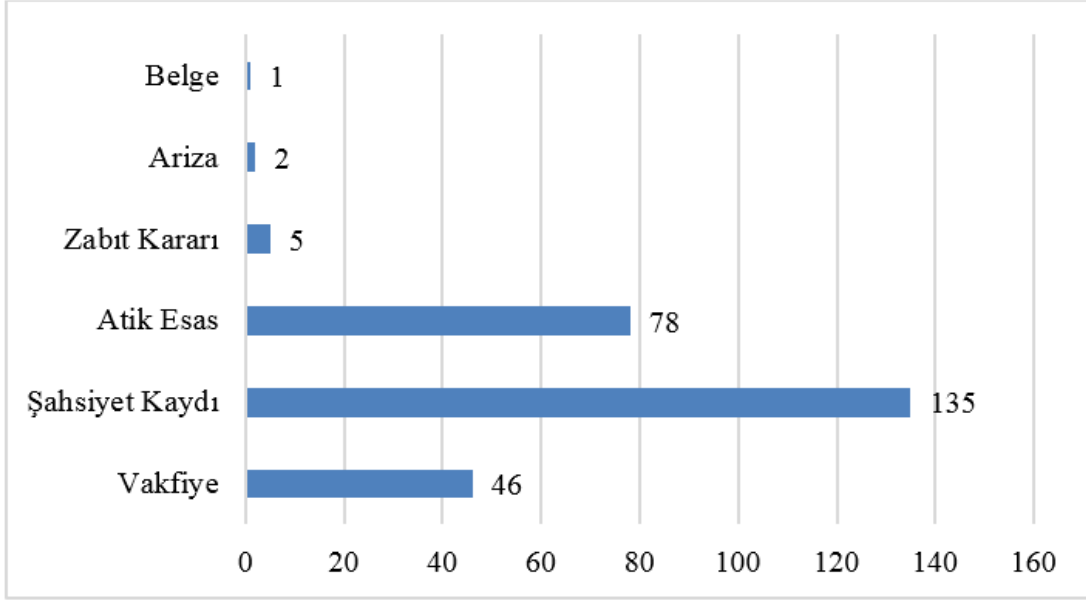
edilmiş olan en eski tarihli Vakıf 1659 tarihli “Osman Bin Sadullah Vakfı”dır (Dinç, 2013: 172). Vakfiye, Şahsiyet kaydı ve Zabıt Kararı Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivlerinde bulunan Vakfa ait; Cami, Mektep, Su değirmeni, zeytin, incir ve sair meyve ağaçları bulunan bahçe ve 3 adet dükkânın varlığı belirtilmektedir. Bunun akabindeki ilk kayıt 1751 yılında karşımıza çıkmaktadır. Akçaabat Vakıf kayıtlarının zamana bağlı dağılımını gösterir grafik Şekil 3’te sunulmuştur. Toplam 150 kayıt olmasına karşın tarih bilgisi olmayan 5 kayıt grafik dışı bırakılmıştır.

Şekil 3. Akçaabat Vakıf Kayıtlarının Zamana Bağlı Değişimi

Osmanlı döneminin duraklama ve gerileme döneminde yaşanan sorunlar tüm sosyal hayatta olduğu gibi Vakıf alanında da kendisini gösterir olmuştur. İyi niyetli, Allah rızasına dönük vakıf çalışmalarının yanında birtakım hukuki açık sebebiyle art niyetli olarak da bu alanın kullanıldığı genel bir kabuldür. İnsanları vakıf yapmaya yönelten psikolojik etkilerin yanında, geçmişteki uygulamalara bakarak toplumun beklentileri elde edilen servetin müsadere veya miras yoluyla bölünüp parçalanmadan, emin bir şekilde evlada intikal ettirme düşüncesi, şüphesiz vakıf kurma fiilini harekete geçiren dinamiklerden bazılarıdır (Öztürk, 1995: 20). Bu düşüncenin özellikle XIX. Yüzyılda vakıf sayılarının artış göstermesinde bir etken olarak karşımıza çıktığı düşünülmektedir.

Vakıf kayıtlarının tespitinde Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)’nde bulunan çeşitli belgelerden faydalanılmıştır. Bu bağlamda bazı kayıtların birden çok belgesi mevcutken vakfiyeler bu anlamda en sağlam belge statüsündedir. Vakıf kayıtlarında en fazla karşılaşılan belge türü ise Şahsiyet Kaydı (Esas Defterleri) olarak karşımıza çıkmaktadır. Şekil 4’te vakıf kayıtlarının tespit edildiği belgelerin dağılımları sunulmuştur.

Şekil 4. Akcaabat Vakıf Kayıtlarının Tespit Edildiği Belge Türü Dağılımları

3. Akcaabat Vakıf Taşınmaz Envanteri

Vakıf kayıtlarının sunulduğu yukarıda belirtilen bölümdeki vakıfların taşınmazlarının, günümüze, Vakıflar Genel Müdürlüğü kontrolü altındaki taşınmazlara yansımaları oldukça düşük yoğunluktadır. 150'ye yakın Vakıf kaydının vakfın ana kriteri olan gayrimenkullerinin günümüze ulaşamaması, özellikle kadastro ve tapulama çalışmaları sürecinde oluşan bilinçsizlik, hatalar ve kötü niyetlerle bağlanabilir. Her ne kadar, eski eser taşınmazların 5737 Sayılı Vakıflar Kanununun 30. Maddesinde "Vakıf yoluyla meydana gelip de her ne suretle olursa olsun Hazine, belediye, özel idarelerin veya köy tüzel kişiliğinin mülkiyetine geçmiş vakıf kültür varlıkları mazbut vakfına devrolunur." hükmü çerçevesinde vakfı adına devrine imkân veren bir düzenleme olsa da kadastro kanununun rijit yaklaşımları, vakıf kaydı olduğu bilinen taşınmazların mazbut vakfı adına kaydına imkân vermemektedir.

Osmanlıdan günümüze gelmiş kayıt defterlerinde tespit edilen vakıflar ve taşınmazlarının günümüze gelmesinde yukarıda bahsedilen büyük sorunlar yaşanmıştır. Hali hazırda mülkiyet hakkını düzenleyen mevzuat çerçevesinde kadastro tespitleri ve tapulamaların büyük kısmı tamamlanmış ve arşivdeki kadar yoğun olmayan bir vakıf envanterine dönüşmüştür. Akcaabat ilçesinde çalışmanın yayına hazırlandığı tarih itibari ile, Vakıflar Genel Müdürlüğü kayıtlarına tescilli, mülkiyeti mazbut ya da Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait 10 adet taşınmaz bulunmaktadır (EVOS, 2020). Söz konusu taşınmazların mülkiyet durumu, tapu bilgileri ve meşhur isimleri Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2: Akçaabat İlçesi Vakıf Taşınmaz Envanteri

	Mahalle	Ada	Parsel	Alan (m2)	Meşhur İsmi	Cinsi	Malik
1	Ortamahalle	960	1	2.234,71	Yeni Camii	Kargir Cami	Vakıflar Genel Müdürlüğü
2	Ortamahalle	960	2	274,28	Yeni Cami altı dükkanları	Kârgir altı adet dükkan	Yeni Camii Şerif Vakfı Şahsiyeti Maneviyesi
3	Ortamahalle	969	11	302,95	Orta Mahalle Camii	Avlulu Kargir Camii Ve Odası	Vakıflar Genel Müdürlüğü
4	Dürbinar	160	14	560,95	Dürbinar Camii	Avlulu Camii Şerif ve Mahalle Odası	Vakıflar Genel Müdürlüğü
5	Dürbinar	154	378	271,54	Mezarlık Camii	Camii	Vakıflar Genel Müdürlüğü
6	Nefsipulathane	249	1	547,12	Nefsipulathane Camii	Avlulu Kargir Cami Ve Hoca Evi	Vakıflar Genel Müdürlüğü
7	Kavaklı	175	14	162,56	Lazlar Camii	Camii	Lazlar Camii Vakfı
8	Acısu	203	2	3.152,05	Balıklı Yaylası Camii	Cami Arsası	Vakıflar Genel Müdürlüğü
9	Ortamahalle	961	1	475,82	Park Alanı	Arsa	Vakıflar Genel Müdürlüğü
10	Çolaklı	1009	8	301,33	Apartment Dairesi	Arsa	Vakıflar Genel Müdürlüğü

Taşınmazların büyük çoğunluğu aynı alan içinde, ilçe merkezinde yerleşiktir (Resim 1). Akçaabat ilçesi Vakıf taşınmaz envanteri ile ilgili bilgi ve görseller aşağıda alt başlıklar halinde verilmiş, restore edilmiş olanların restorasyon bilgileri bir sonraki bölümde sunulmuştur.

Resim 1. (1-2-3-4-5-6-9) Numaralı Vakıf Parselleri Gösterir Uydu Görüntüsü

3.1. Yeni Camii

Akçaabat İlçesinde Orta Mahallede 960 ada 1 parselde kayıtlı 2.234,71m² alanda yerleşik Yeni Cami, 20. yüzyılın başlarında halktan toplanan paralarla inşa edilmiştir. Akçaabat Yeni Cami, giriş kitabesinde 1327(1909-1910) tarihi bulunmaktadır. Yerinde bulunan bir caminin mi yıkılıp yapıldığı, yoksa tamamen yeniden mi inşa edildiği bilinmemektedir. Yapı, 1970’li yıllarda esaslı bir onarım geçirmiştir. Dış kısmı özgünlüğünü korurken iç kısımda betonarme takviyeler yapılmıştır. Cami içindeki kalem işleri niteliksizdir. Özgünlüğünü büyük ölçüde koruyan yapı batı mimarisinden izler taşımaktadır.

Yapım tekniği ve üslubu ile döneminin özelliklerini gösteren yapı, dikdörtgen planlı, kesme taş malzemeli, üzeri yüksek kasnaklı kubbe ile örtülüdür. “U” şeklinde mahfil katı betonarme olarak 70’li yıllardaki onarımda teşkil edilmiştir. Bu bölümler çapraz tonozlarla örtülüdür. Cami kubbesinde, kubbeye geçiş pandantiflerinde, mahfil çapraz tonozlarının üzerinde, pencere bordürlerinde ve kemerlerde kalem işi bezemeler bulunmaktadır. Son cemaat mekânı beş bölümlü olup üzeri üç küçük kubbelidir. Son cemaat yerinde iki adet taş mihrabiye bulunmaktadır. Yapının kuzeybatı köşesinde kesme taştan, çokgen kaideli, soğan pabuçlu, silindirik gövdeli minare tek şerefelidir.

Mermer mihrap ve minberde kıvrık dallar, üzüm salkımları papatya ve gül şeklinde oldukça stilize edilmiş çiçek motifleri bulunmaktadır. Yapının dikdörtgen formdaki, geniş bordürlü mihrabın iki yanında tepeliğe kadar uzanan kaideli, başlıklı ve silindirik gövdeli birer sütünce yer almaktadır (Sümerkan vd., 1999: 3). Mermer minber de yoğun bir süslemeye sahiptir. Aynalık kısmında bitkisel motiflerle çevrelenmiş madalyon motifleri, süpürgelik kısmında perdeli ve sivri kemerli pencereler, yuvarlak kemerli kapı alınlığında kabaralar, taç kısmında ise vazodan çıkan çiçek motifleri bulunmaktadır. Mermer vaaz kürsüsü ise son derece sadedir. Yeni Camiye fotoğraflar Resim 2’de sunulmuştur. Cami 2007 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilmiştir.

Resim 2. Yeni Cami iç ve dış fotoğrafları

3.2. Yeni Cami Altındaki Vakıf Dükkanlar

Akçaabat ilçesi Orta Mahallede 960 ada 2 parselde yer alan, Yeni Cami avlusunun alt kotunda teşkil edilmiş altı adet kargir dükkân, “Yeni Camii Şerif Vakfı Şahsiyeti Maneviyesi “adına kayıtlıdır. Her ne kadar Yeni Cami için bir vakıf kaydına ulaşılmamışsa da bu dükkanların Yeni Caminin ihtiyaçlarının giderilmesi için oluşturulmuş bir akar niteliği olduğu ve bunu özgüler şekilde vakıf adı konulduğu görülmektedir. Bu bağlamda ruhu itibari ile Yeni Caminin vakıf kimliğini bütünler bir oluşumdur.

Vakıf dükkanlar yığma moloz duvarların üzerine oturtulmuş ray demirlerinin üzerine yapılmış ve sonradan betonarme ile de desteklenmiş tabliyeler ile üzeri kapatılmış taşınmazlardır. Akçaabat ilçesinin akar niteliğindeki iki taşınmazından biri olup halihazırda kiradadır. Eserlerin herhangi bir taşınmaz kültür varlığı kaydı bulunmamaktadır. Hali hazırda kirada bulunan taşınmazlara ait görsel Resim 3’te sunulmuştur.

Resim 3. Yeni Cami avlusu altındaki kargir altı adet dükkân görselleri

3.3. Orta Mahalle Camisi

Akçaabat ilçesi Orta Mahallede bulunan Orta Mahalle Camisi 2627 D-d pafta 969 ada 11 parselde yer almaktadır. Mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü’ne ait olan cami, Trabzon Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 04.09.1985 tarih ve 1426 sayılı kararı ile taşınmaz kültür varlığı olarak tescil edilmiş olup eserin bağlantılı olduğu bir mazbut vakıf kaydına ulaşamamıştır.

Ahşap olduğu düşünülen caminin yerine günümüzdeki 1807 tarihli cami yapılmıştır (Çalık, 2017: 96). Geç Dönem Osmanlı’daki köy camileri plan düzeninde kurgulanmış Orta Mahalle Camisi, kesme taş ve moloz taştan dikdörtgen planlı olarak inşa edilmiş ve ahşap çatı ile örtülmüştür. Kuzeydoğusunda sonradan eklenmiş yuvarlak gövdeli, tek şerefeli betonarme minaresi bulunmaktadır (Çalık, 2017: 96). Camiye minarenin eklendiği dönemde plan bakımından da yapı bazı müdahalelere maruz kalmıştır (Ataman, 2011: 15). 2015 yılı içerisinde Trabzon Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından restorasyonu gerçekleştirilen Orta Mahalle Camisi, eklentilerinden arındırılmış, ilerideki bölümlerde detaylıca anlatılan restorasyon uygulamaları ile sit alanı olan Orta Mahallenin prestij yapılarından biri olarak ön plana çıkmıştır. Cami ibadete açık olup, fiilen kullanılmaktadır. Resim 4’te camiye ait, iç ve dış mekân görselleri sunulmuştur.

Resim 4. Orta Mahalle Camisi fotoğrafları

3.4. Dürbinar Camii

Trabzon İli Akçaabat İlçesi Dürbinar Mahallesi Hacimesut Sokak, 160 ada 14 parselde yer alan cami, Trabzon Kültür Varlıklarını Koruma Kurulunun 18.12.1992 tarih ve 1506 sayılı kararı ile taşınmaz kültür varlığı olarak tescil edilmiştir (Çalık vd, 2016: 622). Eserin mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne aittir. Herhangi bir mazbut vakıfla bağlantısı kesinleştirilememiştir.

Akçaabat Dürbinar Mahallesi Camii, H. 1159/M.1743 yılında inşa edilmiş olup yapının orijinal kitabesi günümüze gelmediğinden banisi bilinmemektedir (Çalık, 2017: 105). Cami 1980'li yıllarda tadilat görmüş ve mimari bakımdan önemli değişikliklere uğramıştır. Restorasyon öncesi özgünlüğünü büyük ölçüde yitiren yapı, yöresel cami kimliğinden de uzaklaşmıştır (Bozal vd., 2011: 3).

Boyuna dikdörtgen planlı Dürbinar Mahallesi Camiinin beden duvarları, kesme ve moloz taş kullanılarak inşa edilmiştir. Ortalama 70cm kalınlığında beden duvarının dışı sıralı moloz kaplama, içi moloz taş örgü ile teşkil edilmiştir. Pencere ve son derece sade olmasına karşın silmeler cepelerde hareketliliği sağlayan unsurlardandır (Bozal vd., 2011: 4). Camiinin kuzeydoğusunda 1973 yılında yaptırılan çift şerefeli bir minare mevcuttur (Sümerkan vd., 1999: 1).

Trabzon Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından 2013-2014 yıllarında gerçekleştirilen onarım kapsamında Koruma Kurulu onaylı projesine göre yapı eklentilerinden arındırılmış ve betonarme kubbesi yıkılarak ahşap çatılı hale dönüştürülmüştür. Hali hazırda ibadete açık olan eserin fotoğrafları Resim 5'te sunulmuştur.

Resim 5. Dürbinar Camisine ait dış ve iç mekân fotoğrafları

3.5. Mezarlık Camisi

Trabzon İli Akçaabat İlçesi Dürbinar Mahallesi Hacimesut Sokak, 154 ada 378 parselde 271,54 m2 taban alanına sahip Mezarlık Camii, 1935 tarihli Tesis Vakfı hükmüyle Vakıflar Genel Müdürlüğü kayıtlarında bulunmaktadır. Eserin mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne aittir. Taşınmaz, yerindeki caminin yıkılıp betonarme olarak inşası ile meydana gelmiştir.

Kare planlı ana mekânın üzeri kubbe ile örtülü olan caminin kapalı son cemaat mekânı kubbesiz olarak düz dam ile kapatılmıştır. Yapının kuzeyinde son cemaat mekânı içinden çıkan iki adet betonarme minare bulunmaktadır. Yapı nitelsiz bir cami olup, özgün bir özelliği yoktur. Şehir merkezinde olduğundan cenaze ve mevlitler için de yoğun olarak kullanılan cami, kent yaşamının önemli bir parçası durumundadır. Resim 6'da Mezarlık Camisine ilişkin görseller sunulmuştur.

Resim 6. Mezarlık Camisine ait dış ve iç mekân fotoğrafları

3.6. Nefsipulathane Camisi

Nefsipulathane Camisi; Trabzon İli Akçaabat İlçesi Nefsipulathane Mahallesi 249 ada 1 parselinde, 547,12m2 taban alanına sahip alanda bulunmaktadır. Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulunun 11.11.1982 tarih ve 3904 sayılı kararıyla, "Nefsi Pulathane camisinin onarımlar sonucu değiştiği halde minaresinin orijinal olması nedeniyle tescil edilmesine" karar verilmiş olsa da Trabzon Kültür Varlıklarını Koruma Kurulunun, 26.4.1988 tarih ve 19 sayılı kararı ile tescil kaydının kaldırılmasına karar vermiştir. Eserin mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne aittir.

Moloz taştan yığma olarak yapılmış cami, ahşap çatı ile örtülü olup üzeri kiremit kaplıdır. Bu haliyle yöresel cami mimarisinin özelliklerini yansıtan bir yapı görünümündedir. Mihrap ve minberi benzer camilerdeki örneklerini andıran caminin başlıca bir özgün yanı bulunmamaktadır. Halihazırda bakımlı durumda olan caminin son cemaati kapalıdır. Caminin kuzey girişi sundurmalıdır. Yapının avlusu taş duvar ile çevrili olup, bu mekânda çay ocağı-okuma odası şeklinde düzenlenmiş bir yapı bulunmaktadır. Resim 7'de Nefsipulathane Camisine ait görseller sunulmuştur.

Resim 7. Nefsipulathane Camisine ait dış ve iç mekân fotoğrafları

3.7. Kavaklı Lazlar Camisi

Lazlar Camisi; Trabzon İli Akçaabat İlçesi Kavaklı Mahallesi 175 ada 14 parselinde, 162,56m² taban alanına sahiptir. Eserin mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait olup eski eser tescil kaydı bulunmamaktadır. Ana mekânı kareye yakın dikdörtgen planlı olan cami, betonarme olarak inşa edilmiştir. Ana mekân üzerinde tek büyük kubbe ile üzeri örtülüdür. Kuzey batısında betonarme minaresi mevcuttur. Esere ait görseller ve uydu görüntüsü Resim 8'de sunulmuştur.

Resim 8. Kavaklı Lazlar Camisine ait dış ve iç mekân fotoğrafları

3.8. Acısu Balıklı Yaylası Camisi

Trabzon Akçaabat Acısu Balıklı Yaylasında, 203 ada 2 parselde 3.152,05m²'lik geniş bir alan içinde bulunan Balıklı Yaylası Camisi, çevrenin en büyük camisidir. Betonarme olarak inşa edilmiş yapı kareye yakın merkezi planlı olup tek kubbeli ana mekân; bu mekânın kuzeyinde kapalı bir son cemaat mekânından oluşmuştur. Son Cemaat mekanının üzeri üç adet küçük kubbe ile örtülüdür. Betonarme mahfil katı "U" şeklinde düzenlenmiştir. Eserin güneybatısında iki şerefeli oldukça uzun betonarme minaresi bulunmaktadır. Camiye ait görseller Resim 9'da sunulmuştur.

Resim 9. Acısu Balıklı Yaylası Camisine Ait Dış ve İç Mekân Fotoğrafları

3.9. Orta Mahalle (Park Alanı) Arsa

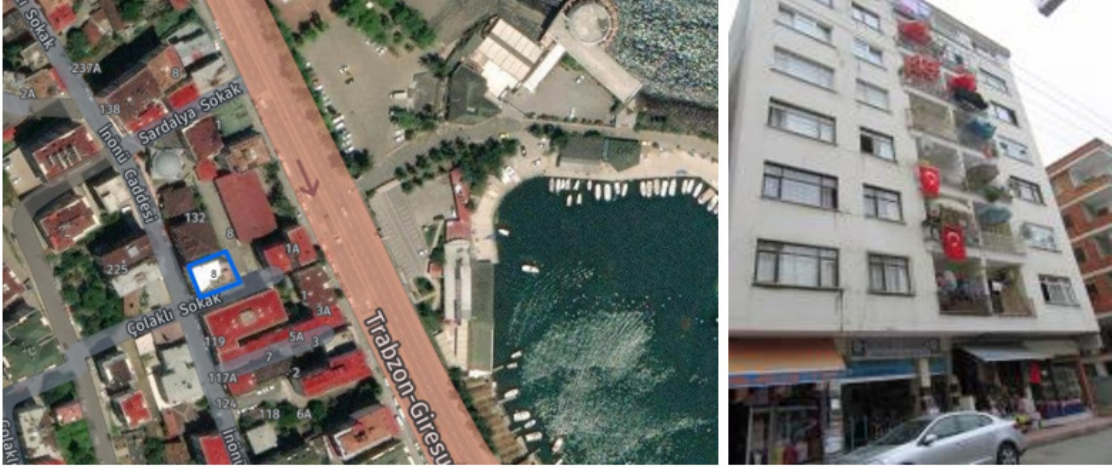
Akçaabat Yeni Cami yanında bulunan 961 ada 1 parselde bulunan 475,82m²'lik arsa Akçaabat'taki yapısız tek parsel olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeni Caminin batısında yer alan ve eğimli bir araziye sahip taşınmaz, imar planlarında park vasfı ile işlidir. Bu bağlamda Vakıflar Genel Müdürlüğüne yatırım amaçlı değerlendirilme imkânı bulunmamakta olup, ilgili belediyesince işlem yapılması beklenmektedir. Taşınmaza ait görseller Resim 10'da sunulmuştur.

Resim 10. 961 Ada 1 Parsele ait fotoğraflar

3.10. Çolaklı Mahallesi Apartman Dairesi

Trabzon Akçaabat Çolaklı Mahallesi 1009 ada 8 parselde kayıtlı 301,33 m2 taban alanına sahip parselde inşa edilmiş betonarme 8 katlı binanın 1 dairesi Vakıflar Genel Müdürlüğü adına kayıtlıdır. Söz konusu taşınmaz 657 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile kapatılan Şehzade selim Orta Yüksek Eğitim ve Kültür Vakfından Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne geçmiş bulunan bir apartman dairesidir. Halihazırda kira altında olup, gelir getirici bir mülk konumundadır. Taşınmaza ait görseller Resim 11'de sunulmuştur.

Resim 11. 1009 Ada 8 Parsele ait fotoğraflar

4. Akçaabat Vakıf Kültür Varlıklarının Restorasyonları

Akçaabat ilçesinde bulunan ve eski eser özelliği gösteren ü ç adet taşınmaz bulunmaktadır. Bunlar Yeni Cami, Dürbinar Camisi ve Orta Mahalle Camisi'dir. Bu taşınmazların yakın geçmişte Vakıflar Genel Müdürlüğünce yapılan restorasyonlarında gerçekleşen müdahaleleri aşağıda ayrıntılı olarak sunulmuştur.

4.1. Akçaabat Yeni Camisi

Yapım tekniği ve üslubu ile döneminin özelliklerini gösteren Akçaabat Yeni Camisi, ilçenin merkezinde yoğunluğun oldukça fazla olduğu bir alanda bulunmaktadır. 1970'li yıllarda onarım gördüğü bilinen eser, gelişen restorasyon anlayışı ile 2006-2007 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğünce restorasyona alınmıştır. Genel durumu kabul edilebilir seviyede olan eserde ağırlıklı uygulamalar çevre düzenlemesi ve iç sıva- kalem işleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Eserin restorasyon öncesine ait görselleri Resim 12'de sunulmuştur.

Resim 12. Yeni Cami restorasyon öncesine ait fotoğraflar

Restorasyon Uygulamaları

Trabzon Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından 2007 yılında tamamlanan restorasyon çalışmaları kapsamında camide aşağıdaki sıralanan müdahaleler yapılmıştır:

- Caminin son cemaatinin alüminyum kaplamaları sökülmüş, son cemaat özgün açık haline dönüştürülmüştür.
- Cami cephelerinde yüzey temizliği yapılarak çürüyen taşlar yenilenmiştir.
- Kubbede kurşun örtüde bozulmuş olan kısımlar kaldırılmış ve kurşun örtüleri yenilenmiştir.
- Kalem işlerinin estampajları alınmış, cami kubbeleri hariç bozuk ve çimento esaslı iç sıvalar sökülerek yenilenmiştir.
- Kalem işi yapılacak sathlarda alçı zemin hazırlanarak toprak boya ile alınan estampajlar doğrultusunda kalem işleri yenilenmiştir.
- Ahşap döşeme yenilenmiştir.
- Mihrap, minber ve kürsüde yüzey temizliği yapılmıştır.
- Minarede yüzey temizliği yapılmış, çürüyen taşlar yenilenmiştir.
- Cami güneydoğusunda zemin altı kotuna betonarme WC-Şadırvan teşkil edilmiş ve avluda çevre düzenlemesi yapılmıştır.

Restorasyon sürecine ilişkin görseller Resim 13'te sunulmuştur.

Resim 13. Yeni Cami Restorasyon Aşamasına Ait Fotoğraflar

Resim 14. Yeni Cami restorasyon sonrasına ait fotoğraflar

4.2. Trabzon Akçaabat Dürbinar Mahallesi Camisi

Akçaabat Dürbinar Mahallesi Camisi, yapılan restorasyon uygulamaları ile çehresi en fazla değişen eserlerden biridir. Restorasyondan önce yoğun müdahale görmüş yapı, orijinal kimliğinden oldukça uzak bir görüntü sergilemekteydi. Trabzon Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından 2013-2014 yıllarında gerçekleştirilen onarım kapsamında Koruma Kurulu onaylı projesine göre yapı eklentilerinden arındırılmış ve betonarme kubbesi yıkılarak ahşap çatılı hale dönüştürülmüştür. Eserin 2013-2014 yılları restorasyon öncesi halini gösterir fotoğraflar Resim 15'te sunulmuştur.

Resim 15. Dürbinar Camisinin restorasyon öncesine ait görüntüler

Restorasyon Uygulamaları

Trabzon Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından 2013-2014 yıllarında tamamlanan restorasyon çalışmaları kapsamında camide aşağıdaki sıralanan müdahaleler yapılmıştır:

- Eklenti betonarme son cemaat mekânı, mahfil katı ve kubbe yıkılarak yapıdan arındırılmış, çatı ahşap olarak inşa edilmiştir. Son cemaat mekânı projesi doğrultusunda taş sütunlar üzerinde oluşturulan bağdadi kemerler ile oluşturulmuştur.
- Özgünü ahşap olan, mahfile çıkış merdiveni, yer döşemesi, pencere doğramaları, tavan kaplamaları ve minberi yeniden ahşap olarak teşkil edilmiştir.
- Yapının kuzey cephesi, projesine göre eklentilerinden arındırılmış ve kuzey cephe duvarı tamamlanmıştır.
- Yonutaşı mihrap yağlı boyalardan arındırılmış ve orijinal taş öğeler ortaya çıkarılmıştır.
- Camideki çimentolu iç siva horasan siva olarak yenilenmiş, dış cepheleri sıvadan arındırılmış, temizlik ve derz yapılarak orijinal taş doku ortaya çıkarılmıştır.
- Taş elemanların bozuk olanları çürütülerek yenilenmiştir.
- Betonarme minare boyanmış, külahı kurşun kaplanmıştır.
- Caminin doğusunda zemin altında tuvalet yerleştirilmiş, avluda şadırvan çözülmüş ve çevre düzenlemesi yapılmıştır.
- Elektrik tesisatı çevre aydınlatmaları yenilenmiştir.

Dürbinar Camisinin restorasyonuna ilişkin görüntüler Resim 16'da sunulmuştur.

Resim 16. Dürbinar Camisi restorasyonuna ait görüntüler

Resim 17. Dürbinar Camisi Restorasyon Sonrasına Ait Dış ve İç Mekân Fotoğrafları

4.3. Trabzon Akçaabat Orta Mahalle Camisi

Akçaabat Orta Mahalle, sit alanı olarak da tescil edilmiş Akçaabat'ın eski yerleşiminin olduğu ve özgün yapılarla önemli bir kültür varlığı özelliği gösteren bir alandır. Bu alanda bulunan Orta Mahalle Camisi de estetik ve özgünlük olarak bulunduğu alanı tamamlayan bir yapı durumundadır. 2015 yılında Trabzon Vakıflar Bölge Müdürlüğünce gerçekleştirilen restorasyonundan önce çeşitli bilinçsiz müdahaleler görmüş olun yapı restorasyondan sonraki durumu ile alanda kullanımının yanında önemli bir gezinti ögesi olarak da ortaya çıkmıştır. Resim 18'de restorasyon öncesi camiye ait, iç ve dış mekân görselleri sunulmuştur.

Resim 18. Orta Mahalle Camisi restorasyon öncesi fotoğrafları

Restorasyon Uygulamaları

Trabzon Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından 2015 yılında tamamlanan restorasyon çalışmaları kapsamında camide aşağıdaki sıralanan müdahaleler yapılmıştır.

- Caminin çatı kiremit kaplamaları toplanmış, ahşap çatının bozuk öğeleri sökülerek tahkimat yapılmıştır. Ahşap çatının üzerine bitümlü kiremit altı levhası serilerek üzerine oluklu klasik kiremit döşenmiştir. Çatı arasında döşeme üzerine 10 cm kalınlıkta camyünü şilte ile ısı yalıtımı yapılmış, saçak alın tahtaları sökülerek orijinali doğrultusunda sert ağaçtan yenilenmiştir. Çatıda galvanizli çekme sacdan yağmur olukları ve iniş boruları yapılmıştır.
- Caminin son cemaat mekanının kapatılmış kısmı açılarak restorasyon projesindeki şekilde düzenlenmiştir.
- Cami çevresinde drenaj uygulaması yapılmıştır.
- Pencere doğramaları sert ağaçtan yenilenmiştir.
- Dış cephedeki sıvalı yüzeyler raspa edilmiş orijinal taş doku ortaya çıkarılmıştır. Taş yüzeylerde yüzey temizlikleri yapılmış, derzler horasan harcı ile yapılmış ve bozuk taşlar çürütülerek yenilenmiştir.
- Yağlı boya kaplı ahşap tavan raspa edilmiş ancak tavanının tamamen çürümüş ve kurtlanmış olduğu belirlenmiştir. Bu itibarla ahşap tavan kaplaması sökülerek, orijinal örneği doğrultusunda harim tavanı yenilenmiştir.
- Mahfil altı tavanın ahşaplarının yapılan raspa neticesinde sağlıklı olduğu belirlenmiş olup yalnızca bozuk çitaları yenilenmiş ve raspa yapılarak korunmuştur.
- Ahşap döşeme sökülerek, bozuk öğeler sert ağaçtan kirişli ahşap döşeme yenilenmiştir.
- Ahşap mihrabın taş kısımları boyadan arındırılmış bozuk taşlar değiştirilmiş, alçı kısımları ise elden geçirilmiştir.
- Ahşap minber ıslah edilerek korunmuş, niteliksiz kürsü yenilenmiştir.

Trabzon Akçaabat İlçesi Vakıf Envanteri Ve Vakıf Kültür Varlıkları Restorasyonları

- Ahşap işlemeli kapıda itina ile boya raspası yapılarak ıslah edilerek korunmuştur.
- Cami beden duvarlarındaki çimento esaslı sıvalar raspa edilerek horasan harcı ile yenilenmiştir.
- Betonarme minarenin siva tamiratları yapılarak silikon esaslı grenli boya ile yeniden boyanmış, külâhı kurşun ile kaplanmıştır.
- Caminin batısında avlu altında yer alan mekânda restorasyon projesine göre müştemilat yapılmıştır. Bu kapsamda erkek ve kadın tuvaletleri, abdest alma mekanları, çay ocağı ve depo mekanları oluşturulmuştur. Avlu alanında taş kaplama, ferforje korkuluklar şadırvan düzenlemeleri ile çevre düzenlemesi tamamlanmıştır.
- Elektrik tesisatı ve çevre aydınlatmalar yenilenmiştir.

Orta Mahalle Camisinin restorasyon süreçlerini gösterir görseller Resim 19'da sunulmuştur.

Resim 19. Orta Mahalle Camisi restorasyon süreci görselleri

Resim 20. Orta Mahalle Camisi restorasyon sonrası görüntüleri

5. Değerlendirme

Trabzon İli Akçaabat İlçesi vakıf kayıtlarının irdelendiği, vakıf taşınmaz envanterinin ortaya koyulduğu ve restorasyonu yapılmış vakıf kültür varlıklarının incelendiği çalışma kapsamında elde edilen bulgu, bilgi ve incelemeler neticesinde öne çıkan birtakım hususlar ile ilgili değerlendirmeler bu bölüm kapsamında yapılmıştır.

Akçaabat ilçesi nüfus ve ekonomik şartlar itibari ile Trabzon'un önde gelen ilçelerinden biri olduğu gibi ildeki vakıf kayıtlarının sayıları dikkate alındığında da önde bir rol üstlenmektedir. Trabzon ilinde Medeni Kanun kapsamındaki vakıflar dışında ulaşılmış toplam 1170 Vakıf kaydının 150'sinin Akçaabat ilçesinde olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Ortahisar (Merkez ilçe) ve Of İlçesinden sonra en fazla vakıf kaydına sahip üçüncü ilçe konumundadır.

Akçaabat'taki vakıf kayıtlarının 141'i mazbut; 9'u ise tesis vakfı şeklindedir. 150 vakıf kaydının 7 tanesinin para vakfı olduğu görülmektedir. İlçenin kaydına ulaşılmış en eski vakıf kaydı ise; 1659 tarihli "Osman Bin Sadullah Vakfı"dır. Bu kaydın Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivlerinde vakfiyesi, şahsiyet kaydı ve zabıt kararları mevcuttur.

İlçedeki Vakıf kayıtları 1800 yılına kadar 2 adet iken; 1801-1950 yılları arasında 142 adettir. Vakıf kayıtlarına ulaşılmada en sık rastlanılan belgenin Şahsiyet Kaydı olduğu, bu belgeyi atik esas ve vakfiye belgelerinin takip ettiği görülmüştür.

Akçaabat ilçesinde 7 adeti para vakfı olmak üzere 150 adet vakıf kaydına ulaşıyorken günümüzde Vakıflar Genel Müdürlüğü yönetimi ve temsilindeki taşınmaz sayısı yalnızca 10 adet olarak karşımıza çıkmaktadır. Vakıfların kendi kimliklerinin geleceğe ulaşmasındaki en önemli rolleri mülkiyetlerine düşmektedir. Zira para vakıflarının haricinde vakıf kavramı doğrudan mülkiyetlerin hayra özgülenmesini içerdiğinden ortada mülkiyet kalmadığında sistem de bu durumdan zarar görmektedir. Özellikle 19. Yüzyıldan sonra başlayan Osmanlı Devleti'nin zor süreçleri; askeri alanda olduğu gibi sosyal alanda da olumsuz etkileri ile karşımıza çıkmaktadır. Bu durum vakıf sistemini de doğrudan etkilemiş, sistem kendini ne kadar korumaya çalışsa da bu durumdan olumsuz etkilenmiştir. Cumhuriyet döneminde

ise özellikle kadastro ve tapulama çalışmalarında birçok vakfın mülkiyetlerinin bilinçli, art niyetli ya da bazı bilinçsiz müdahaleler neticesinde kaybolduğu görülmektedir. Her ne kadar, eski eser taşınmaların 5737 Sayılı Vakıflar Kanununun 30. Maddesinde “Vakıf yoluyla meydana gelip de her ne suretle olursa olsun hazine, belediye, özel idarelerin veya köy tüzel kişiliğinin mülkiyetine geçmiş vakıf kültür varlıkları mazbut vakfına devrolunur.” hükmü çerçevesinde vakfı adına devrine imkân veren bir düzenleme olsa da kadastro kanununun rijit yaklaşımları, vakıf kaydı olduğu bilinen taşınmaların mazbut vakfı adına kaydına imkân vermemektedir. Bu durumda taşınmazların vakıf kaydı bulursa da eski eser olmaması ya da şahıs mülkiyetlerinde olması durumunda yapılabilecek bir işlem bulunmamaktadır. Bu durum ayrıntılı şekilde incelenip, taşınmazların mazbut vakfı adına devredilmesi ve vakfın hayır işlerinin yürütülmesi adına mevzuat çalışması yapılması gerekli olarak değerlendirilmektedir.

Akçaabat ilçesinde günümüze ulaşmış ve Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Mazbut Vakıflara ait 10 adet taşınmaz bulunmaktadır. Bunlardan 3 adeti taşınmaz kültür varlığı olan cami; 4 adeti taşınmaz kültür varlığı özelliği göstermeyen cami, 1 adet içinde dükkanları bulunan bir taşınmaz, 1 adet boş, imarı park vasfında arsa, 1 adet de apartman dairesidir. Taşınmazların 657 sayılı KHK kapsamında kapatılan vakıftan gelen apartman dairesi dışında; yalnızca 1 taşınmazının gelir getirici akar cinsinden taşınmaz olduğu diğer taşınmaların ise hayrat vasfında taşınmalar olduğu görülmektedir. Vakıf sistematüğinde hayrat öğelerin muhakkak akar taşınmalarla desteklendiği düşünülürse; günümüze ulaşan Vakıf taşınmaların dahi birçok akar vasfındaki öğelerinin de yukarıda belirtilen durumlar paralelinde Vakıflar Genel Müdürlüğü kayıtlarına ulaşamadığı görülmektedir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü envanterindeki eski eserlerin yaşatılması ve gelecek nesillere güvenle aktarılması konusundaki çalışmalarını özellikle iki binli yıllarda artan bir ivmeyle sürdürmektedir. Son yıllarda ülkenin her yanında ve ülke sınırları dışındaki bazı ülkelerdeki ecdat yadigârı vakıf eserlerin restorasyonu modern restorasyon anlayışı ve uzman ekiplerle sürdürülmektedir. Bu bağlamda inceleme konusu Akçaabat İlçesinde bulunan Yeni Cami 2007, Dürbinar Camisi 2013-2014; Orta Mahalle Camisi de 2015 yılında restorasyona tabi tutulmuşlardır. Yapılan restorasyonların ana ilkeleri, eserleri özgün niteliğine kavuşturarak korumak ve halkın daha etkin ve verimli kullanımına olanak sağlamak olduğu görülen restorasyonların, tüm restorasyonlarda olduğu gibi eleştirilebilecek yönleri olsa da genellikle başarılı uygulamalar olduğu değerlendiriyoruz. Bu bağlamda, özellikle camilerin son cemaat mekanlarının açılması ve yoğun yağmur riski altındaki cami girişlerinin korumasız bırakılması kullanıcılar tarafından en fazla eleştiri alan kısım olarak görülmektedir. Kullanıcı taleplerinden daha da önemli olarak eserlerin güvenlikleri ve sağlıkları için de özel çözümler gerektiren durumlarla karşılaşmaktadır. Yoğun yağmur ve kar etkisi altında kalan son cemaatlerde mevcut, özellikle taş-aşşap elemanlar, kalem işi süslemeler gibi öğelerin korunması; kimi zaman nispeten ücra mahallerdeki taşınmazların kötü niyetli kişilerin zarar vermesinden korunması gibi gereksinimler karşılaşılabilen sorunlardandır. Bu bağlamda eserlerin korunması ve olası zararlı müdahalelerin önüne geçilmesi adına son cemaat mekanlarının kapatılması konusundaki Koruma Yüksek Kurulu ilke kararının gözden geçirilmesi ve sınır şartlarının yeniden ilke kararlarıyla belirlenerek alternatiflere imkân sağlamanın önemli olduğunu düşünüyoruz.

6. Sonuç Ve Öneriler

Trabzon İli Akçaabat ilçesinde, Medeni Kanun'a göre kurulmuş vakıfların dışındaki, Vakıf kayıtlarının, Vakıf taşınmaz envanterinin ve ilçedeki vakıf kültür varlıklarında iki binli yıllarda yapılan restorasyonların incelendiği çalışma kapsamında ulaşılan sonuçlar aşağıda sunulmuştur.

- Akçaabat ilçesinde vakfiyeler, şahsiyet kayıtları, atik esas, zabıt kararı ve diğer belgeler ışığında

ulaşılabilmiş 150 adet vakıf kaydı bulunmaktadır.

- Vakıf kayıtlarının 141 adeti mazbut, 9 adeti tesis vakfı statüsündedir.
 - Vakıf kayıtlarının 9 tanesi para vakfı özelliğindedir.
 - Vakıf kayıtlarının tarihleri; 1651-1800 yılları arası 2; 1801-1851 yılları arası 47; 1851-1900 yılları arası 58 ve 1901-1950 yılları arası 37 adet olarak belirlenmiştir.
 - Vakıf kayıtlarına esas belgelerden en fazla ulaşılmış olan 135 adet ile şahsiyet kaydı; 78 adet ile atik esas, 46 adet ile vakfiye, 5 adet ile zabıt kararı, 2 adet ile arıza ve 1 adet ile de belge vasfındaki belgelerdir.
 - Çalışmanın hazırlandığı tarih itibari ile Akçaabat ilçesinde 10 adet vakıf taşınmaz bulunmaktadır. Bunlardan 3 tanesi vakıf kültür varlığı özelliği gösteren cami; 4 tanesi yeni cami, 1 tanesi gelir getirici dükkanlar içeren taşınmaz, 1 tanesi imarı park vasıflı boş arsa, 1 tane de apartman dairesidir.
 - İlçedeki vakıf kültür varlıklarından Yeni Cami 2007 yılında; Dürbinar Camisi 2013-2014 yıllarında; Orta Mahalle Camisi 2015 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilmiştir.
 - Restorasyonlar, ilçenin kültür envanterinin ortaya çıkarılmasında öne çıkan eserler olarak katkı sağlamıştır.
 - Vakıf kayıtlarının sayısı, vakfiyelerde belirtilen taşınmalar ve vakıf kavramının içerdiği gayrimenkul tasarrufları dikkate alındığında yüzlerce Vakıf taşınmazın günümüze Vakıfları ile ilişkili olarak ulaşmadığı görülmüştür.
 - Çalışma kapsamında ilçenin vakıf kayıtları derlenmiş ve irdelenmiş, vakıf taşınmaz envanteri listelenmiştir.
 - Vakıf kültür varlıkları olan camilerdeki restorasyon müdahaleleri ortaya konularak bu anlamda gelecekteki çalışmalara, uygulama kararlarına ve araştırmalara kaynak görevi üstlenmiştir.
- Yapılan çalışma neticesinde ulaşılan sonuçlar ve yapılan değerlendirmeler neticesinde aşağıdaki öneriler sunulmuştur.
- Geçmişteki vakıf kayıtlarından anlaşılan ancak günümüze ulaşması konusunda oldukça fazla sıkıntı olan vakıf taşınmazlarının tespit edilenlerinin mazbut vakfı adına kaydının yapılması hususunda mevzuat çalışması yapılması gereklidir. Bu çalışma özellikle kamu elindeki eski eser olmayan taşınmazların vakfı tarafından satış kaydı olmayanların devri ile başlaması gerekliliği düşünülmektedir.
 - Vakıf taşınmazların kayıtları ile ilgili daha geniş çalışmaların yapılması, kayıtları bulunan taşınmazların kamuoyuyla paylaşılarak bu taşınmazların aslına rücu etmesinde bir kamuoyu oluşturulması önemli görülmektedir.
 - Yalnızca vakıf kayıtları ve taşınmazların mazbut vakfı adına rücu etmesi değil aynı zamanda mazbut vakıfların hayır şartlarının da gereğinin yapılması konusunda çalışmalar yürütülmelidir.
 - Vakıf kültür varlıklarının restorasyonları sürecinde karşılaşılan en önemli sorunlardan biri olan cami son cemaatlerinin kapatılmasını her durumda reddeden ilke kararının gözden geçirilmesi ve sınır şartlarının yeniden ilke kararlarıyla belirlenerek, özel şartlara göre çözümlere olanak sağlayan düzenlemelerin hayata geçirilmesi önemli görülmektedir.
 - Vakıf kayıtlarının araştırılması, envanter çalışmalarının yapılması ve yayınlanması ile vakıf kültür varlıklarının restorasyonları hakkında yayınların yapılması, vakıf kavramı ve bilinirliğinin düzeyinin artırılması için gereklidir.

Kaynaklar

- Ataman, Mukaddes (2011). Trabzon Akçaabat Orta Mahalle Camii Eski Eser Proje Raporları. Trabzon.
- Aygün, Necmettin ve Turan Açık ve Eyyub Şimşek (2019). *Trabzon Hurufat Defterleri Vakıflar ve Görevlileri (1691-1835)*. Serander Yayınları. Ankara.
- Bozal, Miraç ve Yıldırım, S. (2011). Trabzon Akçaabat Dürbinar Camii Eski Eser Raporları. Trabzon.
- Çalık, İsmet, ve Alemdar Bayraktar ve Temel Türker (2016). "Betonarme Kubbelerin Yığma Taş Duvarlı Camilerin Dinamik Davranışına Etkisinin Çevresel Titreşim Yöntemiyle İncelenmesi". *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 31(3), 621-630.
- Çalık, İsmet (2017). *Tarihi Cami ve Minarelerin Deneysel Dinamik Karakteristiklerinin Belirlenmesi ve Restorasyon Etkilerinin Değerlendirilmesi*. Doktora Tezi, KTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Trabzon.
- Demirtaş, Hasan (2012). "Vakıf Araştırmalarında Kaynak Olarak Hurufat Defterleri: Kangırı Örneği". *Vakıflar Dergisi*, (37), 47-92.
- Dinç, Süleyman (2013). *Fetihten Günümüze Trabzon Vakıfları*. İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları. İstanbul.
- EVOS (2020). Elektronik Vakıf Otomasyon Sistemi. Vakıflar Genel Müdürlüğü.
- Özcan, Tahsin (2010). *Vakıf Medeniyeti ve Para Vakıfları*. Türkiye Finans Kültür Yayınları. İstanbul.
- Özdemir, Gazi (2018). "XVIII. Yüzyıl Akçaabat Kaza Merkezi Yaygın Eğitim Kurumları". *Uluslararası Dünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu*. Akçaabat, Trabzon. 321-328.
- Öztürk, Nazif (1995). *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. İstanbul.
- Sümerkan, Mustafa Reşat ve İbrahim Okman (1999). *Kültür Varlıklarıyla Trabzon*. C.1. T.C. Trabzon Valiliği Kültür Müdürlüğü Yayınları. Trabzon.
- <http://www.akcaabat.gov.tr> (05.10.2020)

Mütareke'den Cumhuriyet'e Kurumsal Bir Dönüşüm: Evkâf Nezâreti'nden Evkâf Umum Müdürlüğü'ne*

Aydın Çakmak**

Öz

Bu çalışmanın esası, vakıfların idaresinin nezaret kimliğinden ve kabine teşkilatı içerisinde çıkarılması düşüncesinin Cumhuriyet devri öncesinde de bulunduğunu yaşanan gelişmeler çerçevesinde ele almaktır. Konunun ilk defa gündeme gelmesi daha önce olmakla birlikte somut bir hale bürünmesi Birinci Dünya Savaşı sonrasında gerçekleştiği için, çalışmanın başlangıç kısmı Mütareke Dönemi şeklinde belirlenmiştir. Gerçekten de Osmanlı Devleti'nin son yıllarında tartışmaya açılan ve savunulan konulardan bir tanesi, II. Mahmud döneminde bir bakanlık olarak kurulan Evkâf Nezâreti'nin statüsünün değiştirilmesi olmuştur. Ancak Osmanlı bürokrasisi ve kamuoyunun gündemini uzun süre meşgul ettiği, görüşmeler yapıldığı ve kanun layihaları hazırlandığı halde dönüşüm konusu kesin bir sonuca ulaşmamıştır. TBMM hükümeti döneminde de gündeme gelen bu mesele 3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen kanunla resmîyet kazanmış ve yaklaşık yüz yıldır kabine üyesi olan kurum bir umum müdürlük haline getirilmiştir. Konuyu ilk defa mütakel ve kapsamlı bir biçimde ele alan bu çalışmada başta arşiv belgeleri olmak üzere süreli yayınlar ve telif eserlerden faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: vakıf, Evkâf Nezâreti, Evkaf Komisyonu, Şer'îye ve Evkâf Vekâleti, Evkaf Umum Müdürlüğü.

An Institutional Transformation From Armistice to Republic: From the Ministry of Evkaf to the General Directorate of Evkaf

Abstract

The idea of detaching the management of foundations from the oversight identity and the cabinet organization that existed before the Republican era forms the basis of this study's analysis of developments. Although the topic had previously been brought up, the study's starting point was selected to be the Armistice Period because its actual alteration occurred after the First World War. The Ministry of Evkaf, which was created as a ministry under Mahmud II's rule, was in fact one of the topics that were debated and defended throughout the closing years of the Ottoman Empire. The subject of transformation has not, however, come to a definitive conclusion despite the fact that the Ottoman bureaucracy and the public have been preoccupied with its agenda for a long time, discussions have been held, and draft legislation has been created. With the law passed on March 3, 1924, this issue—which also came up during the Government of Grand National Assembly of Türkiye—became official. The institution, which had been a member of the cabinet for almost a century, was thus transformed into a general directorate. Archival records, journals, and copyrighted works are employed in this study, which is the first to approach the topic in a detached and comprehensive manner.

Keywords: foundation, The Ministry of Evkaf, The Commission of Evkaf, The Ministry of Şer'îye and Evkaf, The General Directorate of Evkaf..

* DOI: 10.16971/vakiflar.1139479

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Temmuz 2022 / July 2021

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Aralık 2022 / December 2022

** Öğr. Gör., Dr., İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü; İstanbul-TÜRKİYE; e-posta: aydin.cakmak@istanbul.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2413-7760>.

Giriş

Tarihin en eski ve önemli kuruluşlarından birisi olan vakıf müessesesi (Kahraman, 2006: IX), kuruluştan itibaren Osmanlı Devleti'nde görülen bir uygulamadır. II. Mahmud döneminde, daha kesin bir ifadeyle 1826 yılında, çeşitli iç ve dış etkenlerin tesiriyle Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti kurulup vakıf uygulamasının yönetimi merkezî bürokrasi içerisine alınmıştı (Çelikkın, 2019: 213-215). Burada dağınık vaziyetteki vakıf yönetiminin tek elde toplanması, evkaf idaresini toplum ve müessese yararına düzeltme, vakıflar arası kaynak aktarımı yoluyla destek sağlanması, vakıf sektöründe baş gösteren yolsuzlukların önlenmesi, devlet aygıtının merkezî bir anlayışla düzenlenmesi, batılı ülkelerle ilişkiler, vakıf potansiyelinden devletin diğer birimlerinde yararlanma ve yenileşme hareketlerine karşı duran ulema çevrelerinin gücünü azaltma gibi gerekçeler etkili olmuştu. Üstelik nezaret bir süre sonra Meclis-i Vükelâ içerisine de alınmıştı (Öztürk, 1995: 69-78).

Artık hükümetin bir parçası haline gelen kurumun bürokratik yapısı zamanlagelişmiş ve ihtiyaçlara bağlı olarak değişmişti (Kahraman, 2006: 12-17). Bununla beraber kurum ve uygulama açısından yaşanan sorunlar neticesinde bazı ıslah çalışmaları gündeme gelmişti (Öztürk, 1995: 550-552). Söz konusu çalışmalardan biri de Evkâf Nezâreti'nin bakanlık statüsünden çıkarılarak hükümet aygıtı dışına alınmasıydı.

II. Meşrutiyet döneminde diğer devlet kurumlarında olduğu üzere Evkâf Nezâreti'nde de ıslahat yapılmaya çalışılmıştı. Bu sırada küçük düzeltmeler şeklinde olduğu gibi önemli ve kapsamlı değişiklikler yapılması da gündeme gelmişti (İsmail Sıdkı, 1324: 3-13)¹. Bu karışıklık ve sorunlar 1909 yılında meclise taşınmış; hararetli geçen görüşmelerde nezarete ait vazifelerin Bâb-ı Meşihat ile paylaşılması ve hatta kurumun ilgasına kadar giden önerilerde bulunulmuştu (Tural, 2008: 210-212).

Dört defa nazırlık makamında bulunan Mustafa Hayri Efendi, göreve ilk gelişinde kurumun çalışma alanına dair önemli devlet adamlarının görüşlerini almıştı. Vakıfların idaresinde merkezî kontrol ve nezaretin kabine dışında tutulması gibi konular hakkında yazılan mektuba cevap veren Küçük Said Paşa, Evkâf Nezâreti'nin devamı fikrine katılmakla beraber, anayasada yazıldığı üzere hareket edilmesi ve merkeziyet usulünün kaldırılması görüşünü paylaşmıştı (İbnü'l-Emin Mahmud Kemal Bey-Hüseyin Hüsameddin Efendi, 1335: 227-242). Kendisi de dönüşüm fikrini savunan Hayri Efendi ise Babialı Baskını sonrasında gelen yeni nazırlık teklifi üzerine Evkâf ve Defter-i Hâkânî'nin *Emlâk-ı Umûmiye ve Evkâf Nezâreti* unvanı altında birleştirilip kabineden çıkarılması düşüncesini ileri sürmüştü (Ürgüplü (haz.), 2015: 277-280)².

Öte yandan 1914 yılına gelindiğinde, Evkâf Nezâreti'nin umum müdürlüğe dönüştürüleceği şeklinde bir haber basına yansımıştı. Ortada dolaşan rivayetlerin henüz düşünce aşamasından uygulamaya çıkacak seviyede olmadığını yazan *Peyam*, böyle bir fikir mevcutsa da ne dereceye kadar mümkün olacağını bilinmediğini kaydetmişti (Peyam, 117, 27 Şubat 1329/12 Mart 1914: 3). Gazetenin ertesi günkü haberinde nezaretin umum müdürlüğe çevrilip Bâb-ı Meşihat'a bağlanacağına yönelik düşüncenin nasıl ve ne zaman hayata geçeceği kestirilemezse de ileride gerçekleşmesinin mümkün olduğu belirtilmişti (Peyam, 118, 28 Şubat 1329/13 Mart 1914: 3). Bu arada şer'î mahkemelerin Adliye Nezâreti'ne bağlanması sürecinde de vakıfların Bâb-ı Meşihat bünyesine alınması görüşü ortaya atılmıştı (İtisam, 56, 25 Kanun-ı Evvel 1335/ 1919: 675).

1 Dönemin Meclis-i İdare-i Evkaf Başkâtibi İsmail Sıdkı Efendi'nin kaleme aldığı risalede önerdiği çözüm yolu, mütevellisi olmayan vakıfları yönetmek ve mütevellisi bulunanların işlemlerini denetlemek üzere ahalinin seçimiyle cemaat-ı İslamiye meclisleri teşkil etmektir. Vakıfların idaresini bölgede yaşayan Müslüman ahaliye bırakma düşüncesinin Kanun-ı Esasî'nin 111. maddesine uygun geleceğini söyleyen yazar, bu şekilde Dahiliye ve Maliye kadar büyük bir bakanlık oluşturan, mühim harcamalar içerisinde olan ve halkın işlemlerini güçleştirmekten başka yararı görülmemeyen Evkaf Nezâreti'ne ihtiyaç kalmayacağını belirtmişti. Bu noktada meclislerin işlemlerini teftiş ve nezaret altında bulundurup onlara genel merkez olmak üzere, umumi müdür idaresinde Hayrat-ı İslamiye idaresi adlı bir yapı da *belki* teşkil edilebilirdi (İsmail Sıdkı, 1324: 12-13).

2 Bu sırada yayımlanan bir makalede, "son seneler zarfında en ciddi faaliyetlere mâkes olan daire şüphe yok, ki Evkaf Nezâreti'dir" ifadesi dikkate değerdir (Musa Kazım, *Tanin*, 1659, 29 Haziran 1329/12 Temmuz 1913: 4).

1. Mütareke Dönemi Gelişmeleri

1.1. Dönüşüm Sürecindeki İlk Çalışmalar:

Evkâf Nezâreti'nin kurumsal kimliğinde yapılması düşünülen değişiklik, Birinci Dünya Savaşı sonrası yaşanan gelişmeler ve değişen sınırlar ortamında önemli gündem maddelerinden biri olmuştur. Nitekim evkaf sorumluları tarafından oluşturulan Mütevelliler Cemiyeti, 1919 yılı mart ayında vakıfların idare şekline dair Sadaret'e bir arzual sunmuştu (BOA, BEO.NGG.d., 136, Sıra Numarası: 39). Damat Ferid Paşa'nın ilk kabinesinde Şeyhülislamı yapan Mustafa Sabri Efendi'yi ziyaret eden bir gazeteci ise Evkâf Nezâreti'yle Bâb-ı Meşihat'ın birleştirilmesi hakkındaki düşünceleri kendisine sormuştu. İki kurumun uyumlu hareket ettiğini söyleyen Şeyhülislam, *şimdilik* birleştirilmelerine lüzum görülmediğini belirtmişti (Vakit, 522, 5 Nisan 1335/1919: 1; Sebilü'r-Reşad, C.16, 5-404, 10 Nisan 1335/1919: 130).

Anlaşıldığı üzere, daha yılın ilk aylarında kurumsal dönüşüm konusu gündemdeki yerini almıştı. İlk başta Evkâf Nezâreti'nin bir umum müdürlük haline çevrilip yakın ilişki içerisinde bulunduğu Bâb-ı Meşihat'a bağlanması tarzında dillendirilen düşünce, Ali Rıza Paşa hükümeti döneminde belirginleşmişti. Aralık ayında toplanan Meclis-i Vükelâ, nezaretin umum müdürlük haline çevrilmesine ve vakıf işlerinin idaresine dair bir kararname kaleme almıştı (BOA, BEO., 4604/345251). Böylece Evkâf Nezâreti'nin dönüşümü konusunda ilk somut ve etkili adım atılmıştı.

Basının sürecin başından itibaren konuya yoğun bir ilgisi olmuştur. Mesela değişiklik düşüncesini doğru bulan Ahmed Şiranî Bey, vakıf sisteminin dinî mahiyeti olmasından dolayı ilk kurulduğu sırada ayrı bir nezaret şeklinde değil de Bâb-ı Meşihat'a bağlanmasının uygun olacağını vurgulamıştı. Birkaç yıl önceki şayanın tazelenmediğini söyleyen yazar, Meşihat makamının bu hususta oldukça dikkatli ve tedbirli olduğunu, sürüncemede bırakacak bir engel çıkmazsa değişikliğe kesin gözüyle bakılabileceğini belirtmişti (İtisam, 56, 25 Kanun-ı Evvel 1335/1919: 673-676). *İleri*, Şûrâ-yı Devlet Tanzimât Dâiresi'ne havale edilen layihanın incelemesinin bitmek üzere olduğunu aktarmıştı (İleri, 708, 28 Kanun-ı Evvel 1335/1919: 4). Benzer bir bilgi paylaşan *Peyam*, ayrıca vakıfların idaresinin teşkil edilecek cemaat-ı İslâmiye teşkilatına verileceği hakkındaki haberlerin gerçeği yansıtmadığını yazmıştı (Peyam, 388-146, 28 Kanun-ı Evvel 1335/1919: 2). Fakat sonraki gelişmelerden de görüleceği üzere böyle bir düşünce aslında mevcuttu.

Aynı zamanda Evkâf Nâzırı Vekili de olan Maarif Nâzırı [Gelenbevî] Said Bey'i ziyaret eden bir gazeteci, kendisine dönüşüm yolundaki gelişmeleri sormuştu. Said Bey nezaretin umum müdürlüğe çevrilmesinin bir tasavvurdan ibaret olduğunu ifadeden sonra, henüz bir kanun yapılmadığı ve ayrıntıların müzakere edilmediği cevabını vermişti. Hükümetin bu meseledeki bakış açısı, evkafın siyasî değil de dinî bir müesseseye olduğunu dikkate alarak Evkâf Nâzırı'nı bakanlık sorumluluğundan kurtarmaktı. "Bir şeyi bozmadan evvel yeni tesis edilecek olan binayı, iyi esaslara ibtina ettirmek" gerektiğini söyleyen Said Bey, ileri görüşlü bir tarzda incelemenin ardından karar verileceğini belirtmişti. Ayrıca konunun cemaat-ı İslâmiye teşkilatı ile alakalı olduğu ve düşünülecek iki esas bulunduğu üzerinde durmuştu. Söz konusu esaslar, cemaat-ı İslâmiye teşkilatı vücuda getirdikten sonra umum müdürlüğe çevirmekle teşkilatı ileriye bırakıp öncelikle nezaretin dönüşümünü yapmaktı (Vakit, 770, 28 Kanun-ı Evvel 1335/ 1919: 1).

Özetle eskiden beri mevcut bir fikrin *ibtidai* olarak görüldüğünü söyleyen Said Bey, konunun ayrıntılı şekilde düşünülmesi gereğini vurgulamıştı. Üstelik vakıfların siyasî gürültülerle değişen kabine mensubu bir nazır tarafından değil, daimî nitelikli müdürlerce idaresi birçok açıdan yarar sağlayabilirdi (Akşam, 456, 28 Kanun-ı Evvel 1335/1919: 2). Said Bey'in ifadelerine karşın hükümetin diğer üyesi Şeyhülislam Haydarizade İbrahim Efendi dönüşüm zemininde kesin bir açıklama yapmış; sadece zamanlama konu-

sunun düşünüldüğünü belirtmişti (Tasvir-i Efkâr, 2948, 4 Kanun-ı Sani 1336/1920: 2; Yakut, 2020: 56). Bir basın organı ise hükümetin görüşünün kararname şeklinde değil de Meclis-i Mebusan'dan geçtikten sonra kanun mahiyetinde tatbiki olduğunu yazmıştı (Vakit, 782, 9 Kanun-ı Sani 1336/ 1920: 2; Yakut, 2020: 57).

Evkâf Nezâreti meselesi, son Osmanlı Meclis-i Mebûsânı'nda hararetli tartışmalara neden olmuştu. 10 Mart tarihli oturumda söz alan Bolu Mebusu Tunalı Hilmi Bey, "biz Müslümanları tutulduğumuz hatalardan kurtarmaya yegâne bir çare varsa o da cemaat-i İslâmiye teşkilatı ve Evkâf Nezâreti'nin müdüriyeti umûmiyeye tahviliyle Meşihat-ı İslâmiye'ye raptıdır" demişti. Sivas Mebusu Rauf [Orbay] Bey, beklenen faaliyetlerin yerine getirilemediğinden yola çıkarak, "o vakit Evkâf Nezâreti yalnız Kabinede bir akıl hocası bulundurmak için bir sandalye midir" diye sormuştu. Kabin üyesi olmasından dolayı sorumluluğu bulunmadığını belirten Rauf Bey, "bir nezâret olmasa idi hiç olmazsa emniyeti su-i istimâl cürmü ile tecrime kalkardık. Nezâret olması gayr-ı mesul olmasını intaç ediyor... Nezâret olarak mes'ul edemiyor, ceza yapamıyorsak müdüriyet olsun yahut bir şirket olsun da Millet de hakk-ı murakabesini istimal etsin" ifadelerini kullanmıştı.

Daha sonra kürsüye gelen Kırkkilise Mebusu Bahaeddin Efendi, vakıfların yönetiminin cemaat-i İslâmiye teşkilatına verilmesini teklif etmişti. Denizli Mebusu Mehmed Emin Bey, Evkâf Nezâreti teşkilatının vakıfları tahrip etmekten başka bir faydası bulunmadığını söylediği konuşmasında, "cemaat-i İslâmiye mi olacak, içimizdeki akvam-ı sâireye benzemesin diye başka bir unvan mı verilecek? Ne yapılacaksa yapılсын ve Evkâftan beklenen menafi lâyıki ile temin edilsin" demişti. Encümen adına konuşan İstanbul Mebusu Ferit Bey ise evkafın ilerideki durumunun ayrıca incelemeye muhtaç olduğunu söyledikten sonra, merkezî tarzda mı yoksa bir dereceye kadar yetki genişliği suretiyle mi idaresi uygun olacağını sormuştu (MMZC., I, Devre 4, İnikad 21:414-420).

Mütevelliler Cemiyeti bu sırada konuya dahil olarak, Şûrâ-yı Devlet'e bir arzuhal sunmuştu. Cemiyet, konuyla ilgilenen Tanzimât Dâiresi'nin esasa yönelik kendi taleplerini dikkate almasını istemişti. Vakıf hukukunun korunması düşüncesinin vurgulandığı arzuhalde, evkaf işlerinin devletin genel işleyişi içerisine alınıp emlak ve arazinin emlak-ı emiriye şekline çevrilmesi sistem açısından en büyük sorun olarak gösterilmişti (BOA, ŞD., 2842/52: 3).

Ali Emiri Efendi, *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası*'nda nezaretin durumuyla ilgili bir yazı kaleme almıştı. Buna göre Evkâf Nezâreti, son zamanlarda kazanmış olduğu önem nispetinde ıslaha muhtaçtı. Daha önce de bu konuda makaleler yazan Ali Emiri, 27 Şubat günü Meclis-i Mebûsân'a bir arıza takdim etmişti. Arızada evkafın olumsuz durumunu anlatan yazar, kabine teşekkülünden beri her nezarete bir nazır atandığı halde kurumun vekaletle idaresini eleştirmişti. Gerçi Şeyhülislam'ın nezareti altında -Defter-i Hakanî İdâresi'nin Mâliye Nezâreti'ne bağlılığı gibi- Evkâf Emâneti veya Müdüriyeti teşkiline yönelik bir tasarı mevcuttu. Bu konuda Meclis-i Vükelâ tarafından karar verilerek hazırlanan layiha Şûrâ-yı Devlet'e havale edilmişti. Son olarak da hükümetin yoğun ve mühim meşgaleleri olmakla beraber, "evkafa cevval, hamiyetli, mütedeyyin, muktedir bir nazır tayini veyahut emanete mi, müdüriyete mi her neye kalb olunacaksa bir iki gün zarfında icra buyrulması da acaba şu mühim ve muazzam işlerden midir?" diye sormuştu (Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası, C.3, 26, 30 Nisan 1336/1920: 674-677).

Bundan sonra birkaç ay duraklayan dönüşüm meselesine dair 1920 yılının ikinci yarısında yeni bir hareketlilik yaşanmıştı. Öncelikle barış antlaşmasının imzalanması sonrasında Evkâf Nezâreti'nin çağın ihtiyaçlarına göre ıslahına karar verildiği ve müdüriyete çevrilmesinin düşünüldüğü haberi basına yansımıştı

(Vakit, 950, 30 Temmuz 1336/1920: 2). Evkâf Nâzırı Ferik Hilmi Paşa tarafından kaleme alınan tezkirede ise Meclis-i Vükela tarafından hazırlanıp Şûrâ-yı Devlet'e havalesi *istihbar olunan* layihanın incelenmesine lüzum görüldüğünden, daha sonra iade olunmak üzere gönderilmesi istenmişti (BOA, BEO., 4649/348602: 2). Tezkireden anlaşıldığı kadarıyla Evkaf bürokrasisi, hükümet içerisinde karar verilen ve hazırlanan kanun layihasını yeniden incelemeye ihtiyaç duymuştu. Bunun üzerine Sadaret, 8 Aralık tarihli layihanın iletilmesi istemiyle tezkireyi Şûrâ-yı Devlet'e sevk etmişti (BOA, ŞD., 2842/52: 2; BOA, BEO., 4649/348602: 1). Halihazırda Tanzimât Dâiresi'nde *derdest-i tezekkür* bulunan evrak (BOA, BEO., 4649/348602: 3), birkaç gün sonra Evkâf Nezâreti'ne gönderilmişti (BOA, ŞD., 2842/52: 1).

Görüldüğü üzere Şûrâ-yı Devlet, dönüşüm konusunu ele alan layihanın incelemesine henüz başlamamıştı. Müsteşar Rüşdü Bey'in bir açıklamasına nazaran, Evkâf Nezâreti de bu konuda hiçbir görüş beyan etmemişti. Bu husus Meclis-i Vükelâ'da görüşülmüş ve ardından Şûrâ-yı Devlet'e gönderilmişti (İkdam, 8472, 7 Teşrin-i Evvel 1336/1920: 2). Diğer taraftan devlet kurumlarındaki sorunlara çözüm bulma amacıyla oluşturulan Islahat Komisyonu, siyasî açıdan yaşanan değişikliklerin nezareti olumsuz yönde etkilediği tespitini yapmıştı. Bunu dikkate alan komisyon, yarı resmî mahiyette olması, kabinede yer almayan nezaret ya da umum müdürlük şeklinde idaresi gibi birbirinden farklı önerilerde bulunmuştu (Dersaadet, 79, 2 Teşrin-i Evvel 1336/1920: 1)³.

Evkâf Nezâreti, iki aylık bir incelemenin ardından layihayı Sadaret'e ileterek süreci yeniden başlatmıştı. Şeyhülislâm ve Evkâf Nâzırı Vekili Nuri Efendi imzalı tezkirede, nezaretin lağv olunarak İslam vakıflarının Bâb-ı Meşihat'a bağlanacağına ve evkaf işleri idaresinin yeni şekline dair kaleme alınan nizamname layihasının yürürlüğüne ait işlemlerin yapılması istenmişti (BOA, ŞD., 202/29: 14). Sekiz asıl ve bir geçici maddeden oluşan düzenlemeyle Evkâf Nezâreti, Evkâf-ı İslâmiye Müdüriyet-i Umûmiyesi unvanıyla genel müdürlük haline dönüştürülecekti. Yeni kurumun bağlı bulunduğu merci Şeyhülislâm'ın bizzat kendisiydi. Umum müdürlük tarafından gerçekleştirilecek işlemler, Şûrâ-yı Evkâf-ı İslâmiye adlı heyetin denetimi altında bulunacaktı. Hususi kanun ve nizamlar hazırlanıp yeni teşkilat oluşturuluncaya kadar kurumsal yapı devam edecekti. Mülga nezaret personelinin emeklilik ve mazuliyet gibi kazanılmış hakları saklı tutulacaktı. Geçici maddeye göre ise şüranın teşekkülüne kadar çeşitli işlemleri yerine getirmek üzere bir Encümen-i Evkâf kurulacaktı. Encümen haftada iki gün toplanacak; her celse için başkana 500, üyelere 400 gurusuz huzur hakkı verilecekti (BOA, ŞD., 202/29: 3-4, 10).

31 Ekim'de işlem gören layiha, aynı gün Tanzimât Dâiresi'ne havale edilmişti (BOA, ŞD.d., 2892: 160). Şûrâ-yı Devlet Reisi Mustafa Arif Bey ise bir gazetecinin konuya dair sualine, "evet Evkâf Nezâreti'nin müdüriyet-i umumiye kalbı, takarrür etti bunun için Şeyhülislam Dairesi bir proje hazırlayacaktır" diye yanıt vermişti (İkdam, 8494, 31 Teşrin-i Evvel 1336/1920: 1). Değişikliği kesin ifadelerle duyuran bu açıklamadan birkaç gün sonra yeni proje, 10 maddeden oluşan Bâb-ı Meşihat layihası gelmişti (İkdam, 8497, 3 Teşrin-i Sani 1336/1920: 3). Layihaya göre Evkâf Nezâreti kaldırılıp İslam vakıfları *Umûr-ı Şer'îye Reisi* bulunan Şeyhülislam'a bağlanacak; Bâb-ı Meşihat'ın teklifi üzerine hilafet makamı tarafından bir Evkaf Vekili atanacaktı. Şeyhülislam, bazı vakıflara mütevellî, bazılarını vakıf nazırı olarak tayin edilecekti. Ayrıca her kazada cemaat-ı İslâmiye meclisleri oluşturulacaktı (BOA, ŞD., 202/29: 8). İki layiha arasındaki en önemli farklılıklar bunlardı. Bir başka deyişle, ilkinde umum müdürlük halinde olan kurumun ikincisinde vekalet haline getirilmesi, Şeyhülislamlığın yetkilerinin artırılması ve cemaat-ı İslâmiye teşkilatının oluşumu planlanmıştı. Şeyhülislam ifadesinin önüne tanımlama yönünden bir vurgu yapılması ise Ankara hükümeti tesiri olarak algılanabilir.

³ Evkaf teşkilatına yeni şekil verilmesi zorunluluğundan bahseden bir makalede de yıkılıp yeniden yapılacak küçük, fakat faal bir Evkaf Nezareti ihtiyacı dile getirilmişti (Burhan Cahid, "Evkaf İşleri ve Cemaat Teşkilatı", *Vakit*, 1025, 16 Teşrin-i Evvel 1336/1920: 3).

Bâb-ı Meşihat, Şûrâ-yı Devlet'teki inceleme esnasında gerekli açıklamaları yapmak üzere Sicil Müdürü Sırrı Efendi'yi görevlendirmişti (BOA, ŞD., 202/29: 13). 3 Kasım tarihli toplantıya katılan Sırrı Efendi (Pe-yam-ı Sabah, 688-11118, 4 Teşrin-i Sani 1336/1920: 2; İkdâm, 8498, 4 Teşrin-i Sani 1336/1920: 2), ertesi gün kaleme aldığı yazıda layihanın ikinci, üçüncü, beşinci, altıncı, sekizinci maddelerine ait görüşlerini ve değişiklik önerilerini sıralamış; Şeyhülislamlık makamınca uygun görüldüğü takdirde bu çerçevede idare-i kelim edilmemesi üzerinde durmuştu (BOA, ŞD., 202/29: 17). Mütevelliler Cemiyeti ise Şûrâ-yı Devlet'e takdim ettiği arzuhalde, kendi hazırladıkları kanun layihasının da müzakerelerde dikkate alınmasını istemişti (BOA, ŞD., 202/29: 12)⁴.

Vakit gazetesinin 13 Kasım sayısında, 'Evkâf İdâresi' adlı önemli bir başmakale yayımlanmıştı. Kurumsal dönüşüm hakkında ortaya atılan şayiaların tamamen esassız olmadığı söylenildiği yazıda, teşkilat yapısının barış sonrasında sürdürülemeyeceği hususuna değinilmişti. Barış antlaşması tatbikinin gündemde olduğu şu günlerde, her şeyden evvel Evkâf İdâresi'ne sağlam bir şekil vermek zarureti vardı. İleride ülke için çok önemli bir kaynak olması beklenen yapı, yönetim tarzındaki eksikliklerden dolayı heder ve heba oluyordu. Bunun yanı sıra Evkâf Nâzırı hükümet teşkilatı dışına çıkarılırsa, vakıf işlerinin kabine değişikliğinden etkilenmeyecek hale getirilmesi mümkün olabilecekti. İdarî değişiklik ihtiyacı anlaşıldıktan sonra da bunun nelerden ibaret olması gerekeceğini düşünmek lazımdı. Evvela nezaret tamamıyla hükümet teşkilatı dışında bir malî ve dinî kurum olmalıydı. Halifenin velayeti altında Meşihat, Maarif Nezâreti, Sıhhiye Müdüriyeti gibi kurumlarla Müslüman ahalinin denetim ve idareye iştirak hakkı bulunması gerekirdi. Bunun en basit yolu, cemaat-ı İslâmiye teşkilatı kurmak ve İslam vakıflarının idaresi için bir Meclis-i Umûmî oluşturmak olarak kaydedilmişti (Vakit, 1053, 13 Teşrin-i Sani 1336/1920: 1).

Yapılması düşünülen değişikliklerin nedenleri üzerinde duran makalede görüldüğü üzere, konunun toplumun genelini ilgilendiren çeşitli yönleri vardı. Bu bakımdan süreç içerisinde bazı zorluklarla ertelemeler baş göstermiş ve sürekli başa dönmek gibi bir durumla karşı karşıya kalınmıştı. Nitekim gerek Şûrâ-yı Devlet müzakeresinde beyan edilen birtakım fikirler gerekse yetkili kişi ve makamlardan gelen itirazlar üzerine yeni sorunlar ortaya çıkmış ve görüşmeler tehir edilmişti (İleri, 1021, 20 Teşrin-i Sani 1336/1920: 2). Müsteşar Rüşdü Bey ise umum müdürlük şekli nezaretçe daha uygun bulunmakla beraber, değişiklik projesinin henüz kesinlik kazanmadığını ifade etmişti (İleri, 1030, 2 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 2).

Öte yandan dönemin basınında bazen aynı, bazen de farklı ve çelişkili haberlere tesadüf olunuyordu. Mesela *Vakit*, layihanın incelemesinin bitmek üzere olduğunu belirtmişti (Vakit, 1071, 3 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 2). Yeni layiha hakkında malumat veren *Alemdar* (Alemdar, 707-3007, 4 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 2), bazı tadilattan sonra kabul olunacağını yazmıştı (Alemdar, 709-3009, 6 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 2). Adı geçen gazeteye göre, "Evkâf Nezâreti müdüriyet-i umûmiye değil, Evkâf Vekâleti olacak" idi (Alemdar, 711-3011, 8 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 2). *İleri*, hilafet makamınca atanacak bir vekil-i umumi tarafından idaresi planlandığını yazmıştı (İleri, 1039, 11 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 2.). Vekillik projesi üzerinde duran *Vakit*, değişiklik halinde ortaya çıkabilecek sorunları anlatmak üzere Ali Emiri Efendi tarafından bir layiha kaleme alındığını kaydetmişti (Vakit, 1079, 11 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 2). Basın organlarından alıntılanan bu haberler, konunun kamuoyunda ilgiyle takip edildiğini göstermektedir. Zira hemen her gün yeni bir haber neşredilmektedir. Bununla beraber layiha halen Şûrâ-yı Devlet'tedir. Bu sırada nezaretin dönüşümü halinde kadro harici kalacak personel maaşlarının Maliye'den mi yoksa Evkâf hazinesinden mi ödenmesi gerekeceği görüşülmektedir (İleri, 1041, 13 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 2).

⁴ Cemiyet tarafından sunulan 9 Aralık tarihli diğer arzuhalde, inceleme esnasında şifahi açıklama yapılması talebinde bulunulmuştu (BOA, ŞD., 202/29: 11).

Sonuçta Sadeddin Bey'in başkanlığı altında toplanan Tanzimât Dâiresi, layiha üzerindeki incelemesini bitirmişti. 15 Aralık tarihli mazbataya göre, görevli olarak katılan Şûrâ-yı Evkâf üyesi Hakkı Bey ile Kazaskerlik Müşaviri Sırrı Efendi'den izahat alındıktan sonra geçilen incelemede, layihanın kaleme alınma amacının vakıf işlerinin devlet yapısı içerisinde çıkarılması olduğu tespiti yapılmıştı. Bu bakımdan yalnızca amacı ifade edecek surette temel kaideleri içermesi ve ikinci derecedeki konuların uzman bir heyet marifetiyle düzenlenmesi uygun görülmüştü. Tanzimât Dâiresi bu çerçevede yeni bir kanun layihası hazırlamıştı. Yeni layihanın müzakeresi esnasında da kanunun ruhunun vakıf teşkilatından resmî sıfatın çıkarılması olduğu vurgulanmıştı. Bundan sonra küçük bir tadile uğrayan layiha, Şûrâ-yı Devlet Genel Kurulu'na havale edilmişti (BOA, ŞD., 202/29: 9).

11 maddeden oluşan layihaya göre Evkâf Nezâreti kaldırılacaktı. Nezaretin yetkisi altındaki bütün iş ve işlemler için halifelik tarafından Meşihat makamında bulunan kişi Evkâf Vekil-i Umûmîsi tayin olunacaktı. Vekil-i Umûmî'nin teklifi üzerine iradeyle atanacak Evkâf Emîni muamelatı bilfiil yönetecekti. Şimdiye değin uygulanan hüküm ve kaideler, dinî gerekliliklerle cari usullere uygun olarak değiştirilinceye kadar yürürlükte kalacaktı. Bütçenin onaylanması ile tüm iş ve işlemlerin denetimi Meclis-i Kebîr-i Evâaf'a aitti. Burası her liva cemaat-ı İslâmiye meclisi tarafından seçilecek birer üyeden oluşacaktı. Gerek Evkâf Vekil-i Umûmîsi gerekse Evkâf Emîni, meclisten verilip hilafetçe onaylanan kararlara uymaya mecburdu. Evkâf Emîni meclise karşı mesuldü. Meclisçe güvensizlik kararı verildiği takdirde memuriyetten ayrılmış sayılacaktı.

Meclis oluşuncaya kadar aynı hak ve vazifelere sahip olmak üzere bir Evkâf Encümeni teşkil edilecekti. Encümen, halifelik makamı tarafından seçilecek iki ve Meclis-i Ayan, Şûrâ-yı Devlet, Darü'l-Hikmetü'l-İslâmiye, Fetvahâne, Mütevelliler Cemiyeti, Hademe-i Evkâf Cemiyeti'nden gelen birer zattan mürekkepti. Encümen kararıyla oluşturulacak İhzar Komisyonu yeni durumun gerektireceği hususlarla Kânûn-ı Esâsî uyarınca tanzimi gerekli cemaat-ı İslâmiye nizamnamesini bir yıl zarfında hazırlayacaktı. Bunlar encümenince incelenerek aynen veya düzeltilip onaylandıktan sonra yürürlüğe girecekti. Encümen haftada asgari iki defa veya gerektiğinde daha sık toplanacaktı. Encümen ve komisyon üyeleri, katıldıkları her celse için beş Osmanlı lirası alacaklardı. Mülga nezaret personelinin emeklilik ve mazuliyet gibi kazanılmış hakları saklı kalacaktı (BOA, ŞD., 202/29: 19)⁵.

Böylece Tanzimât Dâiresi'ndeki inceleme süreci tamamlanmıştı. Tespit edilen esaslara göre, Evkâf Nezâreti, Evkâf Emâneti unvanını alacak ve gerek emanetin idare tarzı gerekse cemaat-ı İslâmiye teşkilatı ilerde hazırlanacak nizamnamede açıklığa kavuşturulacaktı (İleri, 1044, 16 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 1). Bu sırada çeşitli konulara dair açıklamalarda bulunan Müsteşar Rüşdü Bey, dönüşüm meselesinin evvela bir isim değişikliği niteliğine sahip bulunmasından dolayı herhangi bir teşkilat ve tensikata neden olmayacağını söylemişti (İkdâm, 8539, 16 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 2).

16 Aralık Perşembe günü toplanan Şûrâ-yı Devlet Genel Kurulu, Mustafa Arif Bey'in başkanlığında konuyu görüşmeye başlamıştı. Tezkire, mazbata ve layihalar okunduktan sonra projenin hazırlanma amacı anlaşılmış, esas kabul edilip maddelere geçilmişti. İlk maddenin müzakeresinde, kanunun amacı vakıf teşkilatındaki resmî sıfatın kaldırılmasını hedeflediği halde Şeyhülislam'ın Vekil-i Umûmî ve onun teklifiyle bir emin atanması görüş ayrılığına sebep olmuştu. Buna karşın Şeyhülislamların siyasî ve resmî mevkileri değil de şahısları dikkate alındığı için herhangi bir itiraza yer olmayacağı kaydedilmişti. Ayrıca Şeyhülislamların hilafet makamıyla emin arasında aracı olduğu ve meclisin güvenini sağlayamayan bir eminin infisaline engel olamayacağı belirtilmişti (BOA, ŞD.d., 1966: 55-56).

5 Benzer bir layiha müsveddesiyle karşılaştırmak için bkz. BOA, ŞD., 202/29: 16.

Geç saatlere kadar incelemeyle meşgul olan heyet, zaman yetersizliğinden ötürü görüşmeleri tehir etmişti (Peyam-ı Sabah, 731-11161, 17 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 2). 20 Aralık Pazartesi günkü oturumda diğer maddelere geçilmişti. Dördüncü maddede, vekilin işlemlere müdahale hakkı bulunduğunu hissettiren kaydın çıkarılması isteği kabul görmemişti. Beşinci maddede Meclis-i Kebir-i Evkaf tarafından emin hakkında verilecek güvensizlik kararları için değişiklik önerilmişse de bu kaydın konulması meclisin denetim hakkını sınırlandıracağından reddedilmişti. Encümene üye seçimini içeren altıncı maddedeki kısmın değiştirilmesi isteği, konunun önemi ve vaktin ilerlemesi dolayısıyla bırakılarak celseye son verilmişti (BOA, ŞD.d., 1966: 56-57). Bu şekilde bir toplantı daha yapan Genel Kurul, Bâb-ı Meşihat'ın vekaletini ve bir Evkâf Emimi seçimini esas itibarıyla kabul etmişti (İkdâm, 8544, 21 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 2). Ama Meclis-i Kebir-i Evkâf'ın aslı görevi henüz tespit olunmamıştı (Alemdar, 722-3022, 21 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 1). Bu arada Şûrâ-yı Devlet eski reislerinden Cemil Molla, dönüşüme dair hazırladığı bir layihayı Sadaret'e sunmuştu (Vakit, 1091, 23 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 2).

23 Aralık Perşembe günü tedkikata devam edilmişti. Yedinci maddenin müzakeresinde, cemaat-ı İslâmiye meclisi ve İhzar Komisyonu üzerinde durulmuştu. Bu konuların henüz kesinlik kazanmayan altıncı maddeyle ilgili olduğu dikkate alınarak, Tanzimât Dâiresi'nce yeniden ele alınmaları münasip görülmüştü. Sekizinci maddede, encümen reisinin halifelik tarafından tayini önerilmişse de bu durum kanunun amacına uygun düşmeyeceğinden destek bulmamıştı. Dokuzuncu maddedeki kazanılmış haklarla ilgili kayıt yeterli görülüp, geri kalan maddeler oy birliğiyle kabul edilmişti (BOA, ŞD.d., 1966: 57).

Şûrâ-yı Devlet Genel Kurulu, yine geç vakte kadar çalışma yapmıştı (Peyam-ı Sabah, 738-11168, 24 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 2). Aynı günlerde kurula ayrıntılı bir arzuhal sunan eski Edirne Evkaf Müdürü Sadreddin Bey, vakıfların belirlenmiş şahıslarla halefleri mütevellilerin malı olması ve yalnız menfaatlerinin kamuya tahsisi sebebiyle cemaat-ı İslâmiye teşkilatı kurulmasına yer olmadığını belirtmişti. Arzuhale göre Evkâf İdâresi'nin ilk önce banka bütçesi tanzim ederek, malî ve sınaî kurumların esaslarını rehber edinmesi gerekirdi. Bütçesi Meclis-i Mebûsân denetiminden çıkan yapı devlet teşkilatı içerisinde bulunmayacağından, Meşihat'a bağlı Müessesesi-i İslâmiye Emaneti halini alması doğal olacaktı (BOA, ŞD., 202/29: 7).

Kurul, 27 Aralık günü görüşmelere devam etmişti. Bu sırada altıncı ve yedinci maddeler de Tanzimât Dâiresi tarafından tadil edilmişti. Bundan sonra altıncı maddede tekrar değişikliğe gidilmiş; yedincisi ise yeni bir tartışmayı beraberinde getirmişti. Zira kanun ve nizamname önerebilecek yapılardan olmayan encümenin görevleri arasına bu yolda bir hüküm konulması yanlış görülmüştü. Buna karşılık böyle bir yetki verilmediğini dikkate alan kurul, Kanûn-ı Esâsî'nin tanzimi esnasında kanun ve nizam mefhumları tamamıyla belirmediği, Meşrutiyet'in ilanına kadar kanun mahiyetindeki düzenlemeler nizamname başlığıyla neşredildiği ve cemaat-ı İslâmiye teşkilatı hakkında konulacak hükümler kanunla düzenlenecek esaslardan olduğu için maddenin aynı şekilde kalmasını kararlaştırmıştı (BOA, ŞD.d., 1966: 58-59).

Böylece bir süredir Şûrâ-yı Devlet'te görüşülen layihanın tetkiki tamamlanmıştı. Kabul edilen kanuna göre Şeyhülislamlık makamı hilafet tarafından verilen yetki çerçevesinde İslam vakıflarının vekili sayılıp, Evkâf İdâresi ise vekil tarafından atanacak emin eliyle yönetilecekti. Emin, Meclis-i Kebîr-i Evkâf'a karşı mesuldü. Meclis cemaat-ı İslâmiye teşkilatı tarafından belirlenecekse de bu teşkilat henüz yapılmadığı için, sekiz kişilik Evkaf Encümeni şimdilik meclisin yerini tutacaktı. Hilafet tarafından encümene seçilecek üyelerin resmî sıfatları olmayıp istişarî niteliğe haizlerdi (Vakit, 1096, 28 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 1; Peyam-ı Sabah, 742-11172, 28 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 3; Alemdar, 729-3029, 28 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 2).

Şûrâ-yı Devlet mazbata ve düzeltilmiş layihayı 5 Ocak'ta Sadaret'e takdim etmişti (BOA, ŞD., 202/29: 1; BOA, ŞD.d., 3233: 42; BOA, BEO.NGG.d., 136, Sıra Numarası: 162). Yeni teşkilatlanma sonrasında istihdam edilecek memurlara yönelik kadro cetveli hazırlandığı haberi aynı günlerde basına yansımıştı (İkdam, 8556, 6 Kanun-ı Sani 1337/1921: 3). Personel işlerine dair açıklamada bulunan Müsteşar Rüşdü Bey, encümenin teşkilini müteakip Evkaf Emaneti kadrosunun hazırlanacağını söylemişti. Emanet düzenlemesi kesinlik kazanıncaya kadar geçerli kanun ve hükümler yürürlükte kalacağından, memur kadrosu o zamana değin durumunu koruyacaktı (İkdam, 8557, 7 Kanun-ı Sani 1337/1921: 3).

Diğer taraftan Darülfünun Emini Besim Ömer [Akalin] Paşa imzasıyla kaleme alınan bir yazıda, cemaat-ı İslâmiye teşkilatına başlangıç olmak üzere Evkâf Nezâreti'nin emanete dönüştürülmek üzere bulunduğu ifadesinden sonra, evkaf medreseleri gibi Darülfünun'un da aynı ilerlemeden yararlanması kaydedilmişti. Edebiyat, tıp, matematik ve hukuk bilimlerinin gelişimi için emval ve emlak vakfeden kişilerin isteklerinin bugün ancak üniversite öğrenimiyle karşılanabileceğini vurgulayan Emin, büyük bir ilim ve kültür müessesesi olan Dârülfünun'un Şûrâ-yı Evkâf'ta temsilci bulundurması gereğini vurgulamıştı (BOA, MF.MKT., 1242/5: 1). Böylece Besim Ömer Paşa, kurumsal temsile yönelik bir öneri getirmişti.

Layiha, Şûrâ-yı Devlet'teki incelemeyi müteakip Meclis-i Vükelâ'ya sevk edilmişti (Peyam-ı Sabah, 759-11189, 14 Kanun-ı Sani 1337/1921: 2). Buradaki görüşmelerse beklenenden uzun sürmüş ve birtakım değişiklikler gündeme gelmişti (Peyam-ı Sabah, 765-11195, 20 Kanun-ı Sani 1337/1921: 2). *Payitaht* gazetesinde konuyla ilgili bir uzman görüşünün aktarıldığı yazıda, nezaretle Bâb-ı Meşihat'ın vazifeleri ayrılmadıkça yapılacak teşkilatın geçici nitelik taşıyacağı vurgulandıktan sonra şu düşüncelere yer verilmişti:

İsim değiştirmekten ne çıkar? Asıl yapılacak şey, esaslı bir ıslah ve onu temin edecek bir teşkilat olmalıdır.

Evvela Evkâf Nezâreti'nin kabineye gayr-ı dahil olması lazımdır. Bu doğru. Fakat unvanının tebdiline ihtiyaç yoktur. Birçok vakfiyelerde vâkıflar nazırlardan bahsetmişler. Vakıflarına nazırlar tayin etmişlerdir ki elân bu nazırlar ifa-yı vazife etmektedirler ve kabineye de bitabi dahil değillerdir. Binaenaleyh Evkâf Nezâreti'nin kabineye gayr-ı dahil olması ve aynı zamanda unvan-ı nezareti muhafaza etmesi kabildir. O halde nezaretin mahza kabineye dahil olmayacağından dolayı emanete kalbına lüzum ve ihtiyaç yoktur. Deniliyor ki nezaret emanete kalb olunacak. Fakat kadrosunda esaslı tebeddül olmayacak bu, çok fena bir şeydir. Sathî bir nazarla Evkâf Nezâreti'nin emanete kalbında bir fayda memul edenler bulunur. Ve Meşihat'a rabtında büyük ümitler besleyenler bulunur. Bunlar bilir misiniz kimlerdir? Evkaf[ın] 324 senesinden evvelki haline irca'ını arzu edenlerdir.

Evkâf Nezâreti, emanete kalb olunsun. Unvanı her ne olursa olsun Evkaf'tan bâlâda tâdad olunan vezâif alınmalı, ehillerine tevdi olunmalı. Evkaf âtiyen emlak ve arazi bankası şeklini alabilecek bir surette mükemmel teşkilatlı bir müessese-i maliye olmalıdır (Payitaht, 3-11, 5 Şubat 1337/1921: 2).

Basının dönüşüme yönelik ilgisi bundan sonraki günlerde de devam etmişti. 10 Şubat tarihli *İleri*, layihanın şimdilik tehiri dolayısıyla nezaretin durumunu koruyacağını duyurmuştu (İleri, 1093, 10 Şubat 1337/1921: 2). Beş gün sonra çıkan *Alemdar*, kabine görüşmelerinde projenin uygun görülmediğini ve eskisi gibi nezaret halinde kalmasına karar verildiğini yazmıştı (Alemdar, 875-3075, 15 Şubat 1337/1921: 1). Ama bu bilgiler kesin ve doğru değildi. Üstelik Dâhiliye Nâzırı Vekili Mustafa Arif Bey, değişiklikten

sarf-ı nazar edildiği hakkında bilgisi olmadığını söyledikten sonra, “sırası gelince bu husustaki layiha müzakere ve tedkik olunacaktır” demişti (İkdam, 8597, 16 Şubat 1337/1921: 2). Bir kabine üyesinin verdiği beyanatta da görüleceği üzere proje iptal edilmemiş, sadece bir süre beklemeye alınmıştı.

Çeşitli yönleri ortaya çıkan ve gittikçe karmaşıklaşan kurumsal dönüşüm, 1921 yılı ilkbaharından itibaren bir süreliğine gündemden düşmeye başlamıştı. Daha önce gün gün gazetelere yansıyan haberler azalmış ve bu durum yılsonuna kadar sürmüştü. Bununla beraber Evkâf Nezâreti'nin serencamına dair gelişmeler henüz bitmemişti. *Payitaht*, daha mart ayında, Londra Konferansı için yurtdışında bulunan Sadrazam'ın dönüşünde layihanın saraya arz edileceğini haber vermişti (Payitaht, 31-39, 10 Mart 1337/1921: 2). İleri kabine görüşmelerinin tehirine karar verildiği bilgisini yinelerken (İleri, 1151, 12 Nisan 1337/1921: 2), Peyam-ı Sabah vaziyetin açıklığa kavuşmasına kadar yapılan bir ertelemeden bahsetmişti (Peyam-ı Sabah, 884-11314, 19 Mayıs 1337/1921: 3).

Nezaret konusu belki bir bekleme devresine girmişti ama dönüşümün gerekçeleri arasında yer alan pek çok sebep ve olumsuzluk hala mevcuttu. Mesela Evkâf Nâzırı Hüseyin Kazım Bey'in bir beyanatında, nezaret bütçesindeki açık ve vakıfların olumsuz hali yer almıştı (İleri, 1217, 19 Haziran 1337/1921: 3). *Tevhid-i Efkâr*'da yayımlanan bir yazıda, “Evkâf Nezâreti, şimdiye kadar su-i idareden başka bir şey görmemiş, muamelatı karmakarışık bir hale gelmiş, pek zengin menâbi-i vâridâtı kurutulmuş ve gayr-ı kaabil-i istifade bir şekle ifrağ edilmiş öksüz bir dairedir” nitelemesi yapılmıştı (Tevhid-i Efkâr, 23-3051, 26 Haziran 1337/1921: 3). Ayrıca ıslahat amacına yönelik nezaret kadrolarında küçük bir teşkilatlanma da meydana getirilmişti (BOA, A.VRK., 861/80: 1). Öte yandan Kazasker Sırrı Efendi ile Mütevelliler Cemiyeti Umumî Katibi Rüşdü Bey, mütevelliler namına Şûrâ-yı Devlet Reisi Tevfik Bey'i ziyaret etmişlerdi. Üç madde halinde sıralanabilecek talepleri arasında; nezaret teşkilatının lağvıyla vakıfların mütevelliler tarafından idaresi, nezaret kaldırılmak istenmiyorsa mütevelliler adına üç murahhasın Şûrâ-yı Evkâf'a üye seçilmesi ve vakıfların mütevelliler tarafından oluşturulacak şirkete bırakılması gibi hususlar vardı (Tevhid-i Efkâr, 146-3174, 4 Teşrin-i Sani 1337/1921: 4).

Yeni Şark gazetesinde beş gün arayla yayımlanan iki yazıda, kurumsal açıdan yaşanan sorunlarla devam eden sürecin panoraması yapılmıştı. Burada evvela Evkâf Nezâreti'nin yeni bir şekil ve surette düzenlenmesi zorunluluğu üzerinde durulmuş (Yeni Şark, 44, 15 Teşrin-i Sani 1337/1921: 2); ardından vakıf gelirlerinin artırılmasıyla eski eserlerin korunmasını sağlamak üzere ıslahat yapılmasının zaruri olduğu vurgulanmıştı. Yazıya göre barış hazırlıkları kapsamında kuruma yeni bir şekil verilmesi gündeme gelerek, Evkâf Emaneti unvanıyla nezaret yapısının değiştirilmesi kararlaştırılmıştı. Emanet teşkilatıyla birlikte kurulması düşünülen cemaat-i İslâmiye teşkilatı dolayısıyla artık nezaretin durumunu koruyamayacağı ve Şeyhülislam'ın denetimi altında olacak eminin Şura-yı İslâmiye'nin kararlarını uygulayacağı belirtilmişti. Ancak Osmanlı toprakları dahil ve haricinde kalan bütün vakıfları kapsayacak ıslahat projesi barış antlaşmasının imzasına bırakıldığı için evkaf işleri gittikçe karışık bir hal almaya başlamıştı. Böylece daha evvel düşünülen geniş ve kapsamlı ıslahatın bir kısmını uygulama zorunluluğu hasıl olmuştu. Durum bu şekilde belirlendikten sonra emanet ve mülhak vakıflar layihalarının uyumlu hale getirilip, cemaat-i İslâmiye teşkilatından şimdilik sarf-ı nazar edilmesi uygun bulunmuştu (Yeni Şark, 49, 20 Teşrin-i Sani 1337/1921: 2).

Gelinen noktada kendisini ziyaret eden bir gazeteciye açıklamalar yapan Evkaf Müsteşarı Şevki Bey, “evkafın bugünkü şekli idaresinden memnun olabilecek bittabi tek fert bile tasavvur olunamaz. Mamafih bugünkü şerâit tahtında da başka bir şey yapabilmek de imkan tahtında değildir” demişti (İkdam, 8866, 21 Teşrin-i Sani 1337/1921: 4). Bu ortamda Tanzimât Dâiresi, Evkâf Nezâreti ile Mütevelliler Cemiyeti ta-

rafından mülhak vakıflar için hazırlanan layihaları incelemişti. Konunun kurumsal dönüşüm hakkında ve Meclis-i Vükelâ'da bulunan esas layihayla ilgisi anlaşıldığından, önceki görüş dairesinde hareket edilmesi yerinde görülmüştü (BOA, ŞD., 203/23). Bir başka ifadeyle, Şûrâ-yı Devlet, nezaretin emanet halinde idaresi hakkındaki düzenleme dikkate alındığı takdirde bu meselenin de çözümlenmiş olacağı görüşünü savunmuştu (Tevhid-i Efkâr, 196-3224, 25 Kanun-ı Evvel 1337/1921: 4).

1.2. Sürecin İkinci Aşaması:

Evkâf Nezâreti'nin dönüşümü, 1921 yılı sonlarında yeniden hükümetin gündemine gelmişti. 21 Aralık günü toplanan Meclis-i Vükelâ, Şûrâ-yı Devlet evrakı, Evkâf Nezâreti'nin tezkiresi ve bu konudaki bir başka layihayı incelemişti. Durumu görüşen Tevfik Paşa başkanlığındaki hükümet, *her halde* vakıf işlerinin islahı ve yeni yasal düzenlemeler gerektiği tespitini yapmıştı. Lakin islahatın mahiyeti ve şekli belirlenip uygulama usul ve kaideleri konulmadıkça, nezaret unvanının emanete çevrilmesi ve nazır yerine emin ikamesiyle yetinilmesi istenilen amacı temin edemeyecekti. Bu bakımdan ilk önce evkaf işlerinin idaresi hakkında en uygun ve yararlı esasları tespit üzere şer'î, idarî ve iktisadî meselelerde uzman kişilerden oluşan komisyon kurulması kararı alınmıştı. Sadaret dairesinde teşkil olunacak komisyon vasıtasıyla ilgili proje hazırlandıktan sonra gereğine göre hareket edilecekti (BOA, MV., 222/202: 2).

Dokuz kişiden oluşan komisyon; Meclis-i Ayan üyesi Mustafa Bey, Kazasker Said Efendi, Ebulula [Mardin] Bey, Mustafa Fevzi [Sarhan] Efendi, Muslihiddin Adil [Taylan] Bey, Şûrâ-yı Evkâf azası İsmail Hakkı Bey, Maliye eski müsteşarlarından [Aynizade Hasan] Tahsin Bey, Ticaret ve Ziraat eski nazırlarından Ziya Bey gibi isimlerden oluşuyordu. Maliye Emlak Müdür Muavini Ahmed Bey ise aynı zamanda kitabet vazifesini yürütecekti (BOA, MV., 222/202: 1). Böylece Evkâf Encümeni, Evkâf Komisyonu veya İdâre-i Umûr-ı Evkâf Komisyonu gibi isimlerle anılacak yapı oluşturulmuştu. Komisyon üyeleri alanlarında uzman isimler olup, Muslihiddin Adil Bey, Mustafa Fevzi Efendi ve Ebulula Bey olmak üzere üç kişi Darülfünun mensubuydu (BOA, BEO., 4701/352548; BOA, İSTM.MŞH.DFT2.d., 1516: 66; BOA, BEO., 4701/352547: 1). Komisyonun teşkili, amacı ve üyeleri hakkındaki bilgiler basında büyük ilgi görmüştü (İkdam, 8901, 26 Kanun-ı Evvel 1337/1921: 1)⁶. Mütevelliler adına Sadaret Müsteşarlığı'na başvuran iki kişi ise komisyona kendilerinden de üye tayinini rica etmişlerdi (Tevhid-i Efkâr, 205-3233, 3 Kanun-ı Sani 1338/1922: 3).

Nezaretin dönüşümü konusunu inceleyecek komisyonun başkanı Mustafa Bey olarak belirlenmişti. Ahmed Bey hem azalık hem de kitabeti bir arada yürütmekte zorluk yaşadığını kendisine beyan etmiş; katiplik vazifesiyle ilgili evrakı muhafaza için ayrıca bir memur görevlendirilmesini istemişti (BOA, BEO., 4702/352638: 2). Sadaret ise bu isteği genel olarak dikkate almıştı. Şöyle ki görevlendirme Meclis-i Vükela kararı olduğundan, bu vazife yine uhdesinde kalmak ve yazı işlerinde yardımcı olmak üzere Sadaret Mektûbî Kalemî hulefasından Ali Bey komisyona memur edilmişti (BOA, BEO., 4702/352638: 1).

Komisyon, 12 Ocak günü Babıali'deki hususî dairesinde ilk toplantısını yapmıştı (Peyam-ı Sabah, 1117-11547, 13 Kanun-ı Sani 1338/ 1922: 2). Riyasetten üyelere gönderilen bir yazıda, çalışmanın süratle tamamlanması için düzenli olarak toplantılara katılmaları rica edilmişti (Peyam-ı Sabah, 1119-11549, 15 Kanun-ı Sani 1338/1922: 3). Üstelik komisyonun iş yükü giderek artmış; *Cemaat-ı İslâmiye Teşkilatı'na Halkı İhzar Cemiyeti* tarafından Sadaret'e gönderilen layihalar da ilgisi dolayısıyla buraya havale olunmuştu (BOA, MV., 223/18)⁷.

6 Komisyon üyeleri arasında farklı isimlerin de sayıldığı iki ayrı haber için bkz. *Yeni Şark*, 84, 25 Kanun-ı Evvel 1337/1921: 2; *Tevhid-i Efkâr*, (197-3225), 26 Kanun-ı Evvel 1337/1921: 4.

7 Konu hakkında ayrıca bkz. *BOA, BEO.*, 4703/352691; *Vakit*, 1476, 20 Kanun-ı Sani 1338/1922: 3.

Konunun tartışıldığı günlerde *İkdam*'da neşredilen bir makalede, vakıfların mütevellilere taksim suretiyle değil de bir elde, yani Evkâf Nezâreti'nde birleştirilmesiyle kuvvet oluşturacağı üzerinde durulmuştu. Hatta yazar, evkafın kaderini mütevellilere terk etmenin onun mahvı demek olacağını belirtmişti. Vakıf iş ve işlemlerinde eleştirilecek yönler görülmekle birlikte, bunların öyle *kuru olarak* değiştirilmesinin idare şeklini ve bilhassa birdenbire uygulanacak bir tadilatı gerektirmeyeceğini söylemişti. Vakıfların dayanışmaya muhtaç oldukları ifadesinin ardından, ıslah ihtiyacının son yılların ürünü olmayıp nezaret öncesi zamanlara kadar gittiğini dile getirmişti. Yazara göre İstanbul'dan başka bir yere gücü yetmeyen nezareti halihazırını tesis etmiş ve sonsuza kadar sürecek bir esas gibi telakki edip bozmaya çalışmak *cemiyet-i İslâmiye ile kabil-i telif* değildi. Üstelik ülke bu haldeyken hiçbir esaslı faaliyete girişmek doğru olmazdı. Bir anda *velayet-i hassa velayet-i ammeden akvadır* düsturunu açmaya mahal yoktu.

Daha sonra ıslah yolunda yapılması gerekenleri sıralayan yazar, vakıfların idaresini halka bırakmak için tecrübe, ehliyet ve zamana ihtiyaç olduğunu vurgulamıştı. Bundan dolayı gerek gelirlerin toplanması gerekse hukukun korunması açısından daha uzun süre devlet teşkilatı içerisinde bulunması lazımdı. Evkâf Nezâreti, hesap işlemleri hususunda bayındırlık kurumu, banka veya imar faaliyetleri yapan şirketler gibi bir yönetim tarzına bağlı tutulmalıydı. Son olarak muhasebe usulünü değiştirip memurların vazife ve sorumluluklarını belirlemedikçe emanete çevrilse de idaresine mütevelliler ortak edilse de yine aynı olacağı kaydedilmişti (*İkdam*, 8921, 15 Kanun-ı Sani 1338/1922: 4).

Basında yer alan diğer bir habere göre Sadaret'ten Evkâf Nezâreti'ne yazılan tezkirede, mart ayından itibaren kurumun emanete çevrilmesine karar verildiği için yeni teşkilata ait asgari kadro talep edilmişti (*Yeni Şark*, 105, 15 Kanun-ı Sani 1338/1922: 3). Ama bu haberin henüz nâ-be-mevsim olduğu kısa sürede anlaşılıyordu. Müsteşar Şevki Bey'in yaptığı açıklamada, "evkafın önümüzdeki Mart'tan itibaren emanet halinde idaresinin suret-i kat'iyede takarrür ettiği hakkında yazılan havadise elyevm doğru nazarıyla bakılamaz" demişti. Zaten bu işe memur edilen komisyon da henüz ilk celsesini akdetmişti. Bu bakımdan kesin kararlar aldığı yolundaki haberler doğru değildi (*Peyam-ı Sabah*, 1121-11551, 17 Kanun-ı Sani 1338/1922: 2).

16 Ocak'ta bir toplantı daha yapan Evkâf Komisyonu, Mütevelliler Cemiyeti adına başvuran bazı kişileri dinlemişti (*Yeni Şark*, 108, 18 Kanun-ı Sani 1338/1922: 4). Ayrıca Birinci Dünya Savaşı'ndan o güne kadar ıslahata yönelik hazırlanmış layihaları incelemiş ve uzmanların görüşlerini almıştı. Halihazırda en son hazırlanan emanet layihası esas alınarak yeni bir proje tespitine başlamıştı. Tespit edilen esaslar önceki layihalardan alınmakla beraber, bazı mühim değişiklikler de vardı (*Yeni Şark*, 125, 4 Şubat 1338/1922: 2). Komisyon faaliyetlerine dair bilgi veren bir üye, "Mütevelliler Cemiyeti'nin müracaatı üzerine cemiyet-i mezkureden iki azanın komisyona kabul edildiğine dair yazılan havadis doğru değildir" açıklamasını yapmıştı (*İkdam*, 8944, 7 Şubat 1338/1922: 2).

Toplantılarına devam eden komisyon çalışmalarını hayli ilerletmişti (*Vakit*, 1498, 11 Şubat 1338/1922: 3). Üyeler arasında kurumun idare şekline dair tam bir uyuşma yoktu. Ama eskisi gibi müstakil bir nezaret halinde kalması hakkındaki görüş, Bâb-ı Meşihat'a bağlanması fikrine üstündü (*Peyam-ı Sabah*, 1149-11579, 14 Şubat 1338/1922: 2). Nezaret, emanet ve umum müdürlük yolundaki hususları görüşen komisyon, yönetimin kabineye dahil bir nazıra verilip işlemlerin denetiminin Meclis-i Kebîr-i Evkâf'ta olması üzerinde durmaktaydı (*Vakit*, 1501, 14 Şubat 1338/1922: 2; *Tevhid-i Efkâr*, 247-3275, 15 Şubat 1338/1922: 3; *Peyam-ı Sabah*, 1152-11582, 17 Şubat 1338/1922: 2).

Müzakerelerin sürdüğü günlerde yayımlanan 'Evkâf İslahâtı' adlı başmakalede, vakıfların idaresini ıslah etme düşüncesinin son zamanlarda kamuoyunu meşgul eden mühim bir mesele halini aldığı, bu konuda

gerek İstanbul'da gerekse Anadolu'da ciddi bir çaba görüldüğü dile getirilmişti. Kamuoyunda bu temayülü doğuran sebep, gelirlerin çağdaş bir zihniyetle yönetilememesi yüzünden meydana gelen sorunlardı. Bunun, vakıfların devlet idaresi içine katılmasından kaynaklandığına dair genel bir kanı vardı. İşte bu yüzden Evkâf İdâresi'ni yönetim mekanizmasından çıkarıp Müslüman ahaliye vermek ve diğer iktisadî müesseseler şekline getirmek fikri oluşmuştu. Fakat bu kanaatten doğan milletin arzusunu gerçekleştirmek nasıl mümkün olacaktı? Yazar vakıf işlemlerini çağdaş zihniyetle ve özel işletme mantığıyla yürütecek cemaat-ı İslâmiye teşkilatı gereğini vurguladıktan sonra, henüz bu teşkilatın kurulmadığı ve *tecrübe ile pişmemiş olan nevad bir teşkilatın* eline böyle bir yapının bırakılmasının cesur ve tehlikeli olacağını belirtmişti (İkdam, 8956, 19 Şubat 1338/1922: 1). Öte yandan mütevelliler tarafından oluşturulan bir heyet, kamuoyuna yansıyan komisyon kararlarını protesto niteliğindeki dilekçeyi Sadaret'e takdim etmişti (Tevhid-i Efkâr, 252-3280, 20 Şubat 1338/1922: 3; Peyam-ı Sabah, 1155-11585, 20 Şubat 1338/1922: 2). Buradan anlaşıldığına göre cemiyet bazı kararlardan memnun değildi. Çalışmalarını sürdüren Evkâf Komisyonu ise mütevelliler tarafından yapılan şikâyetlerin doğru olmadığına karar vermişti (Tevhid-i Efkâr, 253-3281, 21 Şubat 1338/1922: 4).

Yeni Şark'ta ıslahat konusuna değinen bir yazıda, sürecin başından itibaren gelinen durum ele alınmıştı. Buna göre ıslahata ait düşünceler birçok layihalarla tespit edilmiş ve bilhassa oluşturulan ilk komisyon marifetiyle evkafın manen Bâb-ı Meşihat'a bağlanmasıyla emanet halinde idaresine dair bir proje hazırlanmıştı. Ancak bu proje Meclis-i Vükela tarafından uygun bulunmamıştı. Daha sonra evkafın ıslahı hakkında kaleme alınan layihalarla idare şekline dair ileri sürülen görüşleri inceleyip mütevellilerin başvurularını dinlemek üzere ikinci bir komisyon kurulmuştu. Haftada iki gün toplanan komisyon, yeni proje vücuda getirmişti. Şimdilik kesin bir şey yoksa da dönüşüm tasarısı ortadan kalkıp nezaretin eskisi gibi kabine üyesi bir nazır tarafından yönetimi kabul görmüştü. Komisyon halen cemaat-ı İslâmiye teşkilatı layihasını hazırlamakla ilgilendiği için, ıslahat tasavvurları ancak bunun tamamlanmasından sonra tespit edilecekti. Evkaf projesi hakkındaki görüşlerini açıklayan bir yetkiliyse vakıfların hükümet zihniyetiyle değil de banka tarzında idaresi lüzumunu dile getirmişti. Mütevellileri idare ve nezarete ortak etmenin büsbütün yanlış olduğunu belirten yetkili, Evkâf Nezâreti'nin bu kişileri teftiş ve denetim altında bulundurması vazifesi ve yetkisi içerisinde olduğundan "mütevelliler nasıl olur da murâkibi olan nezareti murakabe etmeye memur edilebilir" düşüncesini aktarmıştı (Yeni Şark, 142, 21 Şubat 1338/1922: 3).

11 Mart tarihli *Tevhid-i Efkâr*'da yayımlanan makalede de bir komisyon üyesinin açıklamalarına yer verilmişti. Buna göre layihanın ruhu, vakıflara ait işlemleri tespitle mütevellilerle nezaretin karşılıklı hak ve vazifelerini açıkça vurgulamaktan ibaretti. Komisyon tarafından alınmış kararların mütevellilerin haklarını ihlal eder mahiyette olduğu doğru değildi. Sadece yeni düzenleme, şimdiki kadar hiçbir denetime tabi olmayan mütevellilere yönelik uygulamalı bir kontrol getiriyordu. Artık nezaretin mütevelliler üzerinde fiilî ve açık denetimi olacaktı. Bundan başka kurumun kabineye dahil bir nezaret halinden müdüriyete çevrilmesi düşüncesi yasal bir meseleydi. Özetle zaman içerisinde değişikliklere uğrayan muamelatın iyi bir şekilde yönetimi için, çok sayıda yapıyı içine alan bir bakanlığa lüzum ve mecburiyet vardı. Öte yandan Mütevelliler Cemiyeti tarafından yapılan itirazlar komisyona iletilmişti. Bunlardan haklı olanlar tespit ve kabulü mümkün olmayanlar ayrıntılı surette izah edilmişti. Komisyon birkaç celsenin ardından çalışmasını bitirecekti. Daha sonra cemaat-ı İslâmiye teşkilatına yönelik eski Şeyhülislamlardan Haydarzade İbrahim Efendi ile Cemil Molla'nın tanzim ettiği layihaları inceleyecekti (Tevhid-i Efkâr, 271-3299, 11 Mart 1338/1922: 2-3).

M. Şemseddin [Günaltay] Bey, bu sırada konuyla alakalı bir makale kaleme almıştı. Ağırlıklı olarak cemaat-ı İslâmiye teşkilatı üzerinde durulan yazıda, komisyon çalışmaları ve Evkâf Nezâreti'nin yeni yapısı hakkında ortaya saçılan haberlerin bu teşkilata büyük önem atfeden kamuoyunu tatmin edecek mahiyette değil de sükût-ı hayale uğratacak halde bulunduğu belirtilmişti. Yazar ayrıca üyeleri devlet dairelerinden atanan memurlardan oluşan büyük unvanlı bir komisyonla köklü ıslahata muhtaç kurumun kurtarılacağına nasıl hükümlenilebilir dedikten sonra, evkaf ve cemaat-ı İslâmiye teşkilatının birbirine sıkı sıkıya bağlı bir bütün olduğunu beyan etmişti (Tevhid-i Efkâr, 277-3305, 17 Mart 1338/1922: 3).

Evkâf Komisyonu, göreve başlamasının ardından 16 ve 26 Ocak; 2, 9, 13, 16, 20, 23, 27 Şubat; 2, 6 ve 9 Mart tarihlerinde olmak üzere çok sayıda toplantı yapmıştı (BOA, BEO., 4701/352547: 2). Bu şekilde nezaretin dönüşümüne yönelik vazifesini tamamlayan komisyon, hazırlamış olduğu raporu 16 Mart günü Sadrazam Tevfik Paşa'ya sunmuştu. Komisyon azasından bir kişi, düzenlemenin Evkâf Nezâreti ve mütevelliler gibi vakıflarla ilgili kurumların haklarını mümkün mertebe uyumlu hale getirdiğini söylemişti (Peyam-ı Sabah, 1180-11610, 17 Mart 1338/1922: 3). Başka bir üye ise "evkafın, nezaret halinde idamesi lazımdır. Evkâf Nezâreti diğer nezaretler kadar vâsi bir saha-i faaliyete mâlik bulunduğu için idaresinin de diğer nezaretler gibi olması lazımdır" demişti. Komisyonun yetki alanındaki meselelerin üçte ikisine dair kararlar aldığını söyleyen üye, geri kalan bazı konuları çözümledikten sonra vazifesinin biteceğini belirtmişti (Tercüman-ı Hakikat, 14713, 20 Mart 1338/1922: 2).

Mustafa Bey'in başkanlığı altında yoğun bir mesai yapan komisyon, kısa süre sonra sonuç raporunu Babıali'ye teslim etmişti (İleri, 1496, 1 Nisan 1338/ 1922: 3). Fakat kaleme alınan layiha günler geçmesine rağmen hükümetin gündemine gelmemiş; daha doğru ifadeyle yine bir bekleme dönemine girmişti (Akşam, 1310, 14 Mayıs 1338/1922: 2). Zaten bir nezaret yetkilisi de "bu hususta iki lâyiha tanzim ve berây-ı tedkik Babıali'ye takdim edilmişti. Bu layihalar hâlihazırda makâm-ı Sadaret'te bulunmaktadır. Oraca henüz tedkikât-ı kafiye icrâ edilmemiştir" şeklinde bir açıklama yapmıştı (İkdam, 9048, 24 Mayıs 1338/1922: 3).

Düzenlemenin ikinci bekleme devresi 18 Haziran günü sona ermişti. Aynı gün toplanan Meclis-i Vükela, komisyon tarafından hazırlanan mazbata ve layiha üzerindeki incelemesini yapmıştı. Mazbataya göre komisyon kurumun idare tarzına dair üç şekil belirlemişti. Bunlar; hükümet teşkilatı dışında bırakılması, kabinede kalmakla beraber nazır unvanının emin veya umumi müdür haline çevrilerek Heyet-i Vükelâ içinde bir makama bağlanması, eskisi gibi bakanlık şeklinde kalması idi. İlk iki şekli belirli sebep ve sakıncalardan ötürü benimsemeyen kabine üyeleri, komisyon heyetince teklif edilen Evkâf Nezâreti'nin bakanlık şeklinde kalması ve vakıf işlerinin nazır tarafından denetimi şikkını uygun bulmuşlardı. Bu durum ülkenin zenginlik kaynaklarının önemli bir kısmını oluşturan evkafın hükümetin denetimi dışında bırakılmaması yanında, vakıf gaye ve şartlarına uyulmasındaki zorunluluk nedeniyle de gerekli görülmüştü. Ayrıca icra makamının sahip olduğu genel vesayet, İslam hükümeti ile kurumları arasındaki birlik gibi düşünceler dikkate alınmıştı. Böylece layihanın birinci maddesinde yazılı olduğu üzere, İslam vakıflarının eskisi gibi bir nazır tarafından idare ve denetimi hususu kabul edilmişti. Diğer maddeler cemaat-ı İslâmiye teşkilatıyla ilgili birtakım hüküm ve kaideleri içermekteydi. Ancak bunların halihazırda tatbiki mümkün olmadığı için, ilerideki gerekliliklere göre ve Meclis-i Umûmî'nin açılışından sonra görüşülmesi zorunlu bulunmuştu (BOA, MV., 223/217: 1). Sonuçta uzun süredir Osmanlı kamuoyunun gündeminde yer alan bir konu, çok sayıdaki görüşme, yazışma ve toplantının ardından yine aynı şekilde kalmıştı. Evkâf Nezâreti teşkilatında birtakım tadilat yapılması düşüncesi ise devletin son günlerine kadar varlığını sürdürmüştü (BOA, BEO., 4701/352547: 3).

2. TBMM Hükümeti ve Cumhuriyet'in İlk Yıllarındaki Gelişmeler

2.1. TBMM Hükümeti Dönemindeki Faaliyetler:

23 Nisan 1920 günü açılan Büyük Millet Meclisi, Türk topraklarının düşman işgalinden kurtarılması yolunda verdiği mücadelede çok çeşitli konularla meşgul olmuştur. Yeni Türk devletine giden yolda gündeme gelen konulardan birisi de evkafın ıslahı ve bakanlık statüsünün değiştirilmesi idi. Hem Ankara'daki pek çok yetkilinin daha önce Osmanlı yönetim kademelerinde görevler üstlenmesi, yani İstanbul'daki çalışmalarından haberdar olması hem de değişikliğin bir gereklilik olarak görülmesi çalışmaların yapılmasında etkili olmuştur. Aslında ilk TBMM hükümetinin kurulmasıyla beraber, bir süredir İstanbul hükümetinin gündeminde olan nezaretin dönüşümü konusu bir anlamda hayata geçmişti. Zira 2 Mayıs tarihli kanunla oluşturulan 11 kişilik İcra Vekilleri Heyeti içerisinde Şeyhülislamlık ile Evkâf Nezâreti'nin görevlerini üstlenen Şer'îye ve Evkâf Vekâleti adlı tek bir bakanlık kurulmuştu. Bu şekilde dinî müesseselerle fetva kurumu ve vakıflar gibi iki önemli faaliyet alanı aynı bakanlığın çatısı altında birleştirilmişti (Akyıldız, 2010: 7). Ancak bu durum, yeni talep ve girişimlerin ortaya çıkmasını engellememişti.

Nispeten erken bir tarihte, 1920 yılı yaz aylarında, Antep Mebusu Abdurrahman Lâmi [Ersoy] Efendi, mebuslar içerisinde Şûrâ-yı Evkâf kurulması yanı sıra Evkâf Müdüriyet-i Umûmîyesi teşkiline dair kanun teklifi vermişti. İlk önce Lâyiha Encümeni'ne gönderilen teklif (TBMMZC., III, Devre 1, İçtima 52: 294), yapılan inceleme sonucunda kabule şayan görülmüştü. Havale edildiği Şer'îye ve Evkâf Encümeni ise meclis üyeliğiyle memuriyet aynı kişi üzerinde bulunamayacağı için esas yönünden kabulünü mümkün görmemişti (TBMM Arşivi, Antep-Abdurrahman Lâmi Efendi, 2/42)⁸. Teklifi şura açısından değerlendiren kararda umum müdürlükle ilgili bir görüş belirtilmemişti. Encümen mazbatasına daha sonra Genel Kurul tarafından kabul olunmuş, yani kanun teklifi reddedilmişti (TBMMZC., IV, Devre 1, İçtima 73: 358-359). Şer'îye ve Evkâf Vekâleti, aynı günlerde yeni bir kanun layihası hazırlamıştı. Mustafa Fehmi [Gerçekker] Efendi imzasıyla takdim olunan tezkirede, mevcut evkaf nizamnamesinin birçok maddesinin hükümden kalktığı üzerinde durulmuştu. Düzenleme her ne kadar bakanlık yapısının değişimi konusuna değinmiyorsa da kurumsal ihtiyaç ve TBMM hükümetinin çalışmalarını yansıtması açısından önemlidir (BCA, Kurum 30-10, Yer Bilgisi 188-291-1: 8). Bunun hemen ardından, Denizli Mebusu Yusuf [Başkaya] Bey, Evkaf ve Maarif idarelerinin birleştirilmesiyle gelirlerinin dinî ve vakıf kurumları, medrese ve mekteplere sarfına yönelik üç maddelik kanun teklifi vermişti. Teklifte eğitim müesseselerinde yaşanan olumsuz durumlara acil çözüm bulma amacıyla hareket edildiği belirtildikten sonra, Evkâf'ın Maarif Vekâleti'ne veya Maarif'in Evkâf İdâresi'ne bağlanması istenmişti (TBMM Arşivi, Denizli-Yusuf Bey, 2/153). 6 Aralık tarihli meclis oturumunda okunan teklif, Layiha Encümeni'ne gönderilmişti (TBMMZC., VI, Devre 1, İçtima 109: 225). Burada görüşmeye değer bulduktan sonra Maarif ve Evkaf encümenlerine havalesi kararlaştırılmış (TBMM Arşivi, Denizli-Yusuf Bey, 2/153); ancak uzun bir süre gündeme gelmemişti.

Öte yandan Konya Mebusu Abdülhalim Çelebi Efendi de ayrı bakanlık kurulması yolunda bir takrir sunmuştu. Takrirden bakanlıkların kuruluşu sırasında Umûr-ı Şer'îye Vekâleti'ne bağlanan vakıf işlerinin önemi ve yoğunluğu dolayısıyla ayrı olarak idaresi lazım geleceğinden, yalnızca bu hususları yerine getirmek üzere müstakil ve kabineye dahil bir Umûr-ı Evkâf Vekâleti teşkili istenmişti. Ancak takrir, Dahiliye Encümeni'ne havalesi önerisine karşın *hayır sadaları* ile reddedilmişti (TBMMZC., VI, Devre 1, İçtima 117: 439). İki ay sonra, yani şubat ayı sonlarına gelindiğinde, *Peyam-ı Sabah*, Abdurrahman [Lâmi] Efendi tarafından Ankara'da bir Evkâf İdâresi tesisi hakkında verilen teklifin kabul edilmediğini duyurmuştu.

⁸ TBMM Arşivi'den kullanılan tasnife tabi tutulmamış belgelerde seçim bölgesi, mebus ismi ve teklif numarası verilmesi şeklinde bir yazım usulü belirlenmiştir.

İsim kısmının yanlış yazıldığı aşikâr olan haberde, Şer'îye ve Evkâf Vekâleti'nin yeni layiha hazırladığı ve vakıfların doğrudan doğruya vekaletle bağlı bir umum müdürlük tarafından yönetileceği kaydedilmişti (Peyam-ı Sabah, 796-11226, 20 Şubat 1337/1921: 2).

Bahsedilen durum, aslında vekalet teşkilatı içerisinde oluşmuş bir gerçeklikti. Zira unvanı Şer'îye ve Evkâf olmakla beraber, vakıflarla ilgili kısım ayrı bir umum müdüriyet tarafından yönetiliyordu (Hakimiyet-i Milliye, 354, 16 Teşrin-i Sani 1337/1921: 2). Tam adı, Şer'îye ve Evkâf Vekâleti Evkâf Müdüriyet-i Umûmîyesi idi (Öztürk, 1995: 86). Burada dikkat çeken husus, aynı bakanlık çatısı altındaki ilk kısmın ayrı umum müdürlük şeklinde değil de doğrudan vekile bağlı olmasıdır. Üstelik bakanlık da çoğu zaman Şer'îye Vekâleti diye adlandırılmıştır.

Aynı dönemde mecliste vakıfların yerel idarelerce yönetilmesi konusu ele alınmıştı. Abdurrahman Lâmi Efendi'nin seçim bölgesindeki vakıf işlerinin Antep Evkâf Encümeni'nce yürütülmesine dair verdiği kanun teklifi, birtakım görüşme ve tartışmaları beraberinde getirmişti. Konu hakkında söz alan bazı mebuslar, yetkinin sadece bir bölgeye değil, ülke geneline yaygınlaştırılması esasını önermişlerdi (TBMMZC., XV, Devre 1, İçtima 138: 293-295). Mustafa Fehmi Efendi ise kurumun bir sene içerisindeki faaliyetleri hakkında *Anadolu'da Yenigün* gazetesine bir mülakat vermişti. Öncelikle vekaletin Şer'îye ve Evkâf isimleriyle iki faaliyet şubesi olduğunu zikreden Vekil (*Anadolu'da Yenigün*, 386-773, 10 Kanun-ı Sani 1338/1922: 2), evkaf hakkındaki sorunun teşkilatın eksikliğinden ziyade idarenin sıkı bir merkezîyet içerisinde bulunmasından kaynaklandığını belirtmişti (*Anadolu'da Yenigün*, 387-774, 11 Kanun-ı Sani 1338/1922: 2).

Yusuf Bey'in teklifinin müzakeresine 1922 başlarında devam edilmişti. Konuyu görüşen Maarif Encümeni, Şer'îye ve Evkâf Vekâleti'nin hazırladığı kanun çıktıktan sonra ikisinin birleştirilerek müzakeresi kararını almıştı. Şer'îye ve Evkâf Encümeni ise gelirlerin harcama alanları esasen vakıf kurucularınca belirlendiği, bunların başka yere harcanmasının doğru olmadığı ve gelir-giderler Evkâf hazinesine ait bulunduğu için teklifin reddi yönünde karar vermişti (TBMM Arşivi, Denizli-Yusuf Bey, 2/153).

Görüldüğü üzere, İstanbul hükümetinin dönüşüm konusu üzerinde faaliyet yürüttüğü günlerde Ankara'da da çeşitli girişim ve çalışmalar vardı. Zaten daha önce bahsedilen 'Evkâf İslahâtı' unvanlı başmakaleden de bu iş için TBMM hükümeti içerisinde yapılanla Sadaret'teki komisyonun aynı faaliyetle ve aynı gayeye ulaşmak için çalıştığı vurgulanmıştı. Bir başka deyişle, vakıfların ıslahı meselesi bütün milleti yoğun olarak ilgilendiren *mesele-i umûmîye ve millîye* idi (İkdam, 8956, 19 Şubat 1338/1922: 1).

Büyük Taarruz sürecinde, 1338/1922 senesi Şer'îye ve Evkâf Vekâleti bütçesi müzakere edilmişti. Çeşitli konular hakkında hararetli tartışmaların yaşandığı görüşmelerde anlaşmazlık teşkil eden konulardan birisi, vekalet bünyesinde bir müsteşarlık kurulması hakkındaki teklifti. Zira iki kısmın ayrı ayrı zikredildiği bütçede, Şer'îye Vekâleti faslının altında Müsteşar (Umûr-ı Şer'îye ve Evkâf) tabiri mevcuttu. İşte bu memuriyetin hangi kısma ait olduğu tartışmaları beraberinde getirmişti. Vekil Abdullah Azmi [Torun] Efendi, maddede sadece müsteşarlık denilmesi gerekirken söz konusu ifadenin karışıklık doğurduğu ve Şer'îye Vekâleti bütçesi olduğu için parantezin kaldırılmasını istemişti. Bu görüşe katılan Kırşehir Mebusu Müfid [Kurutluoğlu] Efendi, Teşkilât-ı Esâsiye Kânûnu ile İcrâ Vekilleri Heyeti'ni teşkil eden yasada vekalet unvanının beraber anılmasından dolayı parantezin konulduğu düşüncesini paylaşmıştı. Hâlbuki dinî ve vakıf işleri ayrı ayrı konular olduğundan, Şer'îye Vekâleti'ne ayrı bir müsteşar tahsisi gerekirdi.

Muvâzene-i Maliye Encümeni üyesi ve Hakkâri Mebusu Mazhar Müfid [Kansu] Bey, vekaletin iletildiği taslakta ayrıca Evkâf Müsteşarı ifadesi geçmekle birlikte, iki kurumun bir arada yönetildiğini ve ayrı müsteşarlıklar ihdasının anayasaya aykırı olduğunu belirtmişti. Encümen üyesi ve Kırşehir Mebusu Yahya Galib

[Kargı] Bey, müsteşarlığın vakıf işlerini de kapsamasını desteklemediğini söyledikten sonra, genel bütçe içerisindeki Şer'îye Vekaleti'nin devletin resmî dairelerinden, Evkâf Vekâleti'nin ise devlet müesseselerinden ve bütçesinin muvazene dışında olduğunu dile getirmişti. Kendi ifadesine göre "evkaf doğrudan doğruya bir daireydi. İstenirse Şer'îye'ye bağlanır ya da başka bir yere verilir. Zaten şimdiye kadar İstanbul'da bir nezaret tarafından idare edilirken, Ankara'da bir umumi müdür yönetiyordu" (TBMMZC., XXII, Devre 1, İçtima 92: 386-394).

Saltanatın kaldırılmasını müteakip Osmanlı Devleti son bulmuş, İstanbul hükümetine bağlı bakanlıklar da tarih sahnesinden çekilmişti. Böylece İstanbul ve Ankara gibi iki sacayağı olan dönüşüm meselesinin bir tarafı ortadan kalkmıştı. Bununla beraber TBMM hükümetinin ülkenin tamamında yönetimini sağlamanın ardından gündem maddelerinden birisi yine aynı konu olmuştu. Nitekim Vekil Mehmed Vehbi [Çelik] Efendi, yeni dönemde vekaletın durumu hakkındaki bir soruya, kurumda hiçbir değişiklik olmayacağı ve diğer bakanlıklar gibi vazifesine devam edeceği cevabını vermişti (Akşam, 1492, 17 Teşrin-i Sani 1338/1922: 2).

Vekilin kesin ifadelerine karşılık değişiklik yönündeki haber ve çalışmalar hala mevcuttu. Mesela *Tanın* gazetesinde neşredilen bir habere nazaran, pek zengin kaynaklara sahip vakıf emlak ve arazisinden gereği gibi yararlanılması için bazı girişimler olduğu haber alınmıştı. Vakıflar ve dinî konularla ilgili dairelerin hilafet makamının kontrolü altında ve şer'î hükümlere uygun yönetilmeleri için girişimlerde bulunulduğu kaydedilmişti (Tanin, 68, 20 Kanun-ı Evvel 1338/1922: 2). Yani Şer'îye ve Evkâf Vekâleti'nin bir şekilde halifelik kurumuna bağlanması için birtakım çalışmalar olduğu söyleniyordu. Diğer taraftan İcra Vekilleri Heyeti, vakıfların millet ve memleketle tahsis edilen yere en faydalı şekilde yönetilmesini görüşmek üzere uzmanlardan oluşan bir komisyon kurulması kararını almıştı (BCA, Kurum 30-18-1-1, Yer Bilgisi 6-45-10; Öztürk, 1995: 90)⁹.

Dönüşüm meselesi II. TBMM döneminde yoğunlaşmaya başlamıştı. Konuyu bir başka yönden ele alan Lazistan Mebusu Ekrem [Rize] Bey, Evkâf Bankası Müdüriyet-i Umûmîyesi teşkiline dair bir kanun teklifi vermişti. 26 Eylül tarihli oturumda okunan teklif, ilk önce Lâyiha Encümeni'ne havale edilmişti (TBMMZC., II, Devre 2, İçtima 26: 287). Burada müzakereye değer görülüp, dört gün sonraki oturumda Evkaf ve İktisat encümenlerine gönderilmişti (TBMMZC., II, Devre 2, İçtima 29: 395).

Teklifin gerekçesinde vakfın ne olduğu ve önemi, idarî yönden yaşanan sorunlar, çağın gereklerine uygun olarak düzenlenmesi, suiistimallerin önlenmesi gibi hususlardan sonra, malî ve millî bir müessese haline dönüştürülecek kurumun banka şeklinde idaresi üzerinde durulmuştu. Bankanın İktisat Vekâleti gibi bir bakanlığa bağlılığından ziyade müstakil kalması ve doğrudan hükümet başkanına bağlı olması önerilmişti. 11 maddelik kanun teklifine göre, Şer'îye ve Evkâf Vekâleti'ne bağlı Evkâf Müdüriyet-i Umûmîyesi banka şeklinde yönetilmek üzere İcra Vekilleri Riyaseti'ne bağlanacaktı. Kurum bünyesindeki bazı daireler Şer'îye Vekaleti, buradaki eğitim ve kültür kurumları ise Maarif Vekâleti'ne devredilecekti. Umum müdürlük malî nitelikli millî bir İslam müessesesi olacak ve bankacılık işleriyle emlak ve arazi bankası işlemlerini yürütecekti. Servet kaynakları bankaya ait emlak, akar, orman, arazi ve madenler olup, sermayesi evkaf sandıkları, Nukud-ı Mevkufe İdaresi, devredilecek para ve alacaklardan ibaretti (TBMM Arşivi, Lazistan-Ekrem Bey, 2/175). Ancak bu teklif, ülkenin yaşadığı yoğun gelişmeler içerisinde uzun süre meclis gündemine gelmemişti.

9 N. Öztürk, alınan bu kararlar 3 Mart 1924 tarihli ve 429 numaralı kanunun hazırlık çalışmalarının başlatıldığını da belirtmiştir (Öztürk, 2019: 26).

2.2. Cumhuriyet'in İlk Yıllarındaki Gelişmeler:

29 Ekim 1923 günü Cumhuriyet'in kabul ve ilan edilmesi, Türk tarihinde yeni bir dönemi aralamıştı. Bununla birlikte önceki dönemden gelen birtakım konular da yeni Cumhuriyet yönetiminin gündeminde yer almıştı. Mesela Sadaret'te faaliyet gösteren komisyonda görev almış dönemin Şer'îye ve Evkâf Vekili Mustafa Fevzi Efendi'nin İstanbul'a yaptığı on beş günlük seyahatte gündeme gelen konular arasında evkafın ıslahı ve banka teşkili hususları vardı (Taşkınoğlu, 2013: 206-208). *Vatan* gazetesi seyahat dolayısıyla yayımladığı haberde, evkafın banka haline dönüştürülmesine dair mecliste baskın bir görüş bulunduğunu söylemiş; encümene havale edilen layihanın kabulünün kuvvetle muhtemel olduğunu bildirmişti (Vatan, 211, 12 Teşrin-i Sani 1339/1923: 2). Mustafa Fevzi Efendi de bu konuda bir gazeteye verdiği beyanatta şu ifadeleri kullanmıştı:

Malum olduğu vecihle Lazistan Mebusu Ekrem Bey bir Evkaf Bankası teşkili hakkında meclise teklifte bulunmuştu. Bu takrir Evkaf Encümeni'nde tedkik olunmakta idi ve diğer birtakım ıslahat teklifleri de vardı. Bu teklifleri müştereken tedkik ve yekdiğeriyle mukayese için hepsinin bir suretlerini aldım. Ve evkafta bir ıslahat komisyonu teşkil ettim. Bu komisyonda evkafın halihazırını iyi bilenler olduğu gibi atiyen yapılacak teceddüdâtı da takdir edecek zevat var. Mesele aynı zamanda içtimaî ve iktisadî olduğu için bu mesail ile müştağil zevat da mevcuttur. Teklif sahibi Ekrem Bey'den de komisyonda bulunmalarını rica ettim ve kendileri de kabul ettiler. Şimdi tedkikatta bulunuyoruz. Tebellür etmiş hiçbir şey yoktur. Bir iki günde kurulacak esas çürük olur. Amik tedkikat icrasından sonra kat'î karar vereceğiz (Vatan, 212, 13 Teşrin-i Sani 1339/1923: 2).

Vekilin bu açıklamasından yapılan çalışmaların ilerleme yolunda olduğu anlaşılıyordu. Evkafın durumu konusunda bir tartışma ortamının hüküm sürdüğü günlerde risale kaleme alan Mustafa Kami Efendi ise vakıf şartlarını ön plana çıkararak, hükümetin buna müdahale hakkının ancak kontrol şeklinde olabileceğini belirtmişti. İslahat adına yapılacak en basit yolun şimdiye kadar evkafı iflasa mahkûm eden idare, zihniyet ve usullerin kayıtsız şartsız ilgası olduğunu vurgulayan yazar, en çağdaş şekli de Adliye'ye bağlı ve resmî bir noterlik tesisleriyle malî kısmını *vâkıfeyn mümessillerinden mürekkep ve müntehap* idare heyeti olan banka şekline getirmek olarak kaydetmişti (Âşir Efendizade Mustafa Kami, 1339: 19-24).

1340/1924 yılı bütçe görüşmeleri esnasında mecliste yeni ve esaslı inkılapların adımları duyulmuştu. İzmir Mebusu Saraçoğlu Şükrü Bey, 25 Şubat günü çeşitli konular hakkında yaptığı gayet uzun ve mühim konuşmasında (Arslan, 2017: 39-40), muhterem ve mukaddes bir mevkiye sahip Şer'îye ve Evkâf Vekâleti'ni *siyaset oyuncağı* olmaktan kurtarmanın meclisin görevi olduğunu söylemişti. Bir üyesinin hatası yüzünden düşen kabineyle beraber vekaletin de değişmesindeki olumsuzluğa değinen Şükrü Bey, ülkenin en büyük sorunlarından birinin *evkaf derdi* olduğunu ve bunun bir an evvel düzenlenmesi gerektiğini belirtmişti (TBMMZC., VI, Devre 2, İçtima 111: 334).

Şükrü Bey'in konuşması etrafında gündemdeki konulara dair bir yazı yayımlayan *İleri*, vekaletin kabine dışına çıkarılarak başmüftülük tarzında idaresinin en uygun yol olacağı üzerinde durmuştu. Vakıf işlerinin bu kurum tarafından idaresini belirten yazıda, azimli, yenilikçi, faziletli bir başmüftünün beklenen ıslahatı yapmaya vakit bulabileceği kaydedilmişti (İleri, 2165, 27 Şubat 1340/1924: 1). Hüseyin Cahid [Yalçın] Bey de Şükrü Bey tarafından dile getirilen hayatî meselelerden birinin Şer'îye ve Evkâf Vekâleti'nin kabine dışına çıkarılması olduğunu yazmıştı. Vekaletin evkaf kısmı için büyük bir anlaşmazlık yaşanmayacağı görüşünü belirten yazar, vakıf işlerinin devletin bir politika şubesini oluşturmaması fikrine sahipti. Hükümet yapısının temelleri sağlam esaslar üzerinde kurulmakta olduğu şu günlerde *evkâf nezâret* veya

vekâletinin yazgısının makul bir şekilde belirlenmesi ve vakıfların istiklalinin tasdiki gereğini ifade etmişti (Tanin, 497, 28 Şubat 1340/1924: 1). Büyük inkılaplar arifesinde açıklama yapan bir mebus, vekaletin kabineden çıkarılıp başka şekle dönüştürülmesini *hepimiz ve bütün efkâr-ı umûmiye'nin* istediğini ve vakıf gelirlerini kurulacak bir emlak bankası vasıtasıyla idarenin düşünüldüğünü söylemişti (Müstakil Gazete, 10, 27 Şubat 1340/1924: 1).

Vekaletin teşkilat yapısını yayımlayan *Tevhid-i Efkâr*, kabineden ayrılması halinde evkaf işlerinin teşkil edilecek bir banka vasıtasıyla yönetilmesinin muhtemel olduğunu aktarmıştı (Tevhid-i Efkâr, 3992-964, 28 Şubat 1340/1924: 4). İstanbul'da Halk Fırkası teşkilatına memur olan Ekrem Bey ise birkaç ay önce yaptığı kanun teklifinde medreselerin Maarif, cami ve mescitlerin Şer'îye vekaletlerine devredilerek evkafın banka şeklinde, sırf malî bir müessese halinde idaresi talebini hatırlatmıştı (Tevhid-i Efkâr, 3992-964, 28 Şubat 1340/1924: 2). *İkdam*'da başmakale kaleme alan Ahmed Cevdet [Oran] Bey, vekaletin kabinede bulunmaması düşüncesinin devletin dayandığı yeni prensipler gereği olduğunu söyledikten sonra, hükümetin idare-i maslahat yolunu bırakıp hakikaten yenileşme siyaseti izlediğini ifade etmişti. Yazara göre evkafın yeni bir idare şeklinin olması aslında fena fikir değildi. Zira büyük bir yapıya sahip Evkâf İdâresi, zaman içerisinde Şeyhülislam ve Şer'îye Vekilleri gibi ekonomiyle ilgisi bulunmayan amirlere bağlanmıştı. Evkaf banka şeklinde de idare olunamazdı. Kurumun iktisadî yönü olan ayrı yapı olarak tesis edilmesi gerekirdi (İkdam, 9667, 29 Şubat 1340/1924: 1).

Mecliste ve kamuoyunda günlerce tartışılan meseleler, mart ayında açıklığa kavuşmaya başlamıştı. 2 Mart günü on saat süren Halk Fırkası grup toplantısında hilafet, vekaletler ve öğretimin birleştirilmesi hakkındaki kanun teklifleri müzakere edilmişti (Hakimiyet-i Milliye, 1061, 3 Mart 1340/ 1924: 1). Bir buçuk saat süren üçüncü celsede vekaletin kaldırılmasına dair teklif görüşülürken, eski vekillerden Abdullah Azmi ile Musa Kazım [Onar] efendiler itirazda bulunmuşlardı. İlimiyeden bazı mebuslar da onaylayıcı ifadelerle kendilerine katılmışlardı. Görüşme sonrasında eklenen yedinci maddeyle birlikte teklif onaylanmıştı. Evkafın durumunun süratle tespiti için hükümetin gerekli yasal düzenlemeleri meclise getirmesine yönelik takrir de oybirliğiyle kabul edilmişti (Vatan, 323, 3 Mart 1340/1924: 1).

Siirt Mebusu Halil Hulki [Aydın] Efendi ile elli arkadaşının Şer'îye ve Evkâf ile Erkân-ı Harbiye vekaletlerinin ilgasına dair verdikleri kanun teklifi ertesi gün mecliste görüşülmüştü. Teklif gerekçesinde, din ve ordunun siyaset akımlarıyla ilgisinin birçok sıkıntılara yol açtığı, bütün çağdaş milletler ve hükümetler tarafından bu gerçeğin temel bir düstur olarak kabul edildiği belirtilmişti. Bu açıdan *yeni bir hayat varlığı* vazifesini üstlenen Türkiye Cumhuriyeti anayasasında zaten sonradan oluşturulan bu vekaletlerin mevcudiyetinin uygun olamayacağı vurgulanmıştı. Şer'îye ve Evkâf Vekâleti'nin kaldırılmasına nazaran, bütün vakıfların millete intikali ve ona göre idaresi de doğal bir sonuçtu. Derhal müzakeresi kararlaştırılan kanun teklifi, ilk yedisi doğrudan vekaletin durumuyla alakalı olmak üzere on dört maddeden oluşuyordu. Meclis gündemine geldiğinde esas itibarıyla pek fazla tartışma yaşanmayan düzenleme, küçük değişikliklerle kabul edilmişti (TBMMZC., VII, Devre 2, İçtima 2: 21-24).

Neticede 3 Mart 1924 tarihli kanunla Şer'îye ve Evkâf Vekâleti kaldırılmıştı. Başvekalet'e bağlı olmak üzere Ankara'da bir Diyanet İşleri Reisliği kurulmuş; vakıf işleri, milletin gerçek yararına uygun şekilde halledilmek üzere bir müdüriyet-i umumiye halinde şimdilik Başvekalet'e bırakılmıştı (CA, 01006853-1-a). Metinde geçen şimdilik tabirine göre vakıfların idaresi hakkında düşünülen nihaî yönetim şekli ise bu değildi (Öztürk, 2019: 36-37).

429 sayılı kanunun kabulü üzerine, bir asırdır bakanlık düzeyinde kabinede temsil edilen vakıf kurumunun siyasî vasfı olan vekil yerine memur düzeyinde bir genel müdür tarafından yönetilmesi uygun

görülmüştü (Öztürk, 2007: 93-100). Kanun meclis tarafından kabul edilip yürürlüğe girmekle beraber, yeni durumla ilgili tartışmalar ve çalışmalar henüz bitmemişti. Ankara'da oluşturulan uzmanlar komisyonu, vakıfların idare şeklini belirlemek üzere çalışıyordu. Komisyonca hazırlanan layihalardan birisi, müstakil bir malî idare halinde ve vakıf para işlemlerini ihtiva etmek üzere Milli Vakıf İrâd Dâiresi vücuda getirmek esasına sahipti (Müstakil Gazete, 51, 8 Nisan 1340/1924: 1). Komisyon üyesi ve Dârülfünûn Hukûk-ı Düvel Müderrisi Cemil [Bilsel] Bey, 3 Mart tarihli kanunun vakıfları milletin gerçek menfaatlerine uygun bir şekilde halledilmek üzere şimdilik Başvekalet'e bağladığını ifade etmişti (Tanin, 537, 8 Nisan 1340/1924: 1). Bu durum kurum tarafından idare edilen ormanların Ziraat Vekaleti'ne devri hakkındaki kanun hazırlıkları esnasında Orman Müdüriyet-i Umûmîyesi'nce kaleme alınan gerekçede de açık bir şekilde yinelenmekteydi:

Şer'îye ve Evkaf vekaletlerinin lağvı, hilafetin ilgısı gibi ihtiyacât-ı asra ve şekl-i idaremi-ze muvafık şumullü inkılabâtın feyyaz-ı netayic ü semerâtını peyderpey iktifat tabii olup ancak tarihimizde ve belki de bütün hadisât-ı içtimaiye arasında gayr-ı mesbuk bu kadar mühim ve esaslı inkılapların tesirâtı anveten ihata edilemeyecek derecelerde vâsi bulunmasına binaen vaziyet-i cedide neticesinde millete intikal eden evkafın menafi-i umumiye muvafık bir şekl-i halle rabtına kadar Başvekalet-i celileye merbut bir müdüriyet-i umumiye tarafından idaresi tensip edilmiş ve kanunun yedinci maddesi bu esas dahilinde tanzim kılınmış idi (TBMM Arşivi, Rize-Ekrem Bey, 2-632: 11).

Yukarıdaki açıklamadan anlaşılacağı üzere, yapılan yasal düzenleme neticesinde vakıfların millete intikal ettiği esas kabul ediliyordu. Bundan sonraki adım, toplum menfaatlerine uygun bir çözüm yolu bulmaktı. Bu arada Ekrem Bey'in iki buçuk yıl önceki kanun teklifini inceleyen Diyanet İşleri ve Evkâf Encümeni, Medeni Kanun'un Adliye Encümeni'nde müzakeresi sırasında vakıflar hakkındaki hükümler dikkate alınarak yeni bir kanun hazırlanmasını uygun görmüştü. Kanunun seçim devresi içinde tamamlanacağı Başvekil tarafından beyan edildiği için, teklife yönelik herhangi bir muameleye yer olmadığını kaydetmişti (TBMMZC., XXIII, Devre 2, İçtima 79: 385).

Ekrem Bey, yaklaşık bir yıl sonra, Evkâf Bankası Müdüriyet-i Umûmîyesi hakkındaki kanun teklifiyle birlikte görüşülmek üzere Evkâf Müdüriyet-i Umûmîyesi'nin lağvına ve vakıfların Emlak Bankası'na devrine dair dört maddelik yeni bir teklif sunmuştu (BCA, Kurum 30-10, Yer Bilgisi 3-15-12: 3-4; TBMM Arşivi, Rize-Ekrem Bey, 2-632: 6-7). Söz konusu teklif Layiha Encümeni'ne havale edildiği gibi Başvekalet'e de iletilmişti (BCA, Kurum 30-10, Yer Bilgisi 3-15-12: 2). İncelemeyi yapan Layihâ Encümeni, teklifi esas itibarıyla müzakereye değer görmüştü. Bundan sonra da Muvâzene-i Mâliye ve Evkâf encümenlerine sevk edilmişti (TBMM Arşivi, Rize-Ekrem Bey, 2-632: 8).¹⁰ Ancak yapılan çalışmalar meclisin ikinci döneminde herhangi bir sonuca ulaşmamış, yani kanun teklifi kadük kalmıştı.

Dönüşüm konusunda yıllar içerisinde yaşanan gelişmeler, Evkâf Umum Müdürlüğü'nün kurulmasıyla sonuçlanmıştı. Cumhuriyet Halk Fırkası İkinci Kongresi için Umum Müdürlük tarafından Başvekalet'e sunulan müzakkere evkafın bir nezaret veya vekalet olmaktan çıkarılarak müdüriyet-i umumiye haline getirilmesi, inkılab-ı ahîrin vücuda getirdiği mesud neticelerden biri olarak nitelendirilmişti (BCA, Kurum 30-10, Yer Bilgisi 191-308-5)¹¹. Bununla birlikte yeni ve yeniden dile getirilen görüş ve düşünceler bundan sonra da gündeme gelecekti¹².

¹⁰ Bir encümen üyesinin mazbataya düştüğü şerhte, *devr muvafık değildir* reyindeyim ifadesinin bulunduğunu belirtmek gerekir.

¹¹ Umum müdürlüğün hazırladığı resmî bir yayında ise "Şer'îye ve Evkaf Vekâletlerinin lâğvile Evkaf işlerini halkçı zihniyetile milletin hakikî menfaatine uygun bir şekilde yürütülmesi için Umum Müdürlük teşkilile bunun Başvekâlete rabt" ifadeleri yer almaktadır (Evkaf Umum Müdürlüğü, 1933: 7).

¹² İnceleme konusunun kapsamı dışında kalan bu gelişmeler hakkında sadece bir örnek için bkz. CA, 01016520-228.

Sonuç

1826 yılında teşkil olunan Evkâf Nezâreti, Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında yaşamış asırlık bir çınardı. Bu zaman zarfında vakıfların idaresinde ve kurumsal anlamda yaşanan sorunların çözüm yollarından birisi de nezaretin hükümet içerisinde siyasî vasfı bulunan bir bakanlık düzeyinden çıkarılması ve dönüştürülmesi olmuştu. Hatta Osmanlı'dan Cumhuriyet'e meclisler, hükümetler, komisyonlar, kişiler, devlet ve yönetim şekilleri değişse de değişmeyen konulardan bir tanesinin Evkâf Nezâreti'nin devlet teşkilatındaki yeri ve tüzel kişiliğinin durumu olduğu söylenebilir.

Ele alınan bu kısa zaman diliminde; kurumun bakanlık seviyesinden umum müdürlük, vekalet ya da emanet gibi daha alt bir düzeye indirilmesi, Bâb-ı Meşihat'a veya hükümet başkanlığına bağlanması, kabine dışına çıkarılması, bir başka bakanlıkla birleştirilip yine hükümet içerisinde kalması, idarî bir yapı yerine banka haline getirilmesi, teşkilatın tamamen lağvıyla vakıfların idaresinin mahalli teşkilatlara bırakılması gibi hususlar çeşitli karışım ve farklı şekillerde gündeme gelmişti. Osmanlı döneminde ve TBMM hükümeti sürecinde olgunlaşan bu ve benzeri düşünceler Cumhuriyet'in ilanından dört ay beş gün sonra, yani 3 Mart 1924 günü sonuca ulaşmış; kabine dışında bir konuma sahip olan Evkaf Umum Müdürlüğü kurulmuştu.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri:

Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA)

Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi (TBMM Arşivi)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA):

Babialı Evrak Odası Evrakı (BEO.)

Babialı Evrak Odası Nezaret Gelen-Giden Defterleri (BEO.NGG.d.)

İstanbul Müftülüğü Meşihat Defterleri (İSTM.MŞH.DFT2.d.)

Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF.MKT.)

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)

Sadaret Evrak Kalemî (A.VRK.)

Şûrâ-yı Devlet (ŞD.)

Şûrâ-yı Devlet Defterleri (ŞD.d.)

Sürelî Yayınlar:

Akşam

Alemdar

Anadolu'da Yenigün

Dersaadet

Hakimiyet-i Milliye

İkdam

İleri

İtisam

Müstakil Gazete

Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası

Payitaht

Peyam/Peyam-ı Sabah

Sebilü'r-Reşad

Tanin

Tasvir-i Efkar/Tevhid-i Efkar

Tercüman-ı Hakikat

Vakit

Vatan

Yeni Şark

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akyıldız, Ali (2010). "Şer'iyeye ve Evkâf Vekâleti". *İslam Ansiklopedisi*, C.39, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 7-8.

Arslan, Gürbüz (2017). *Şükrü Saraçoğlu'nun Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri (1886-1953)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Âşir Efendizade Mustafa Kami (1339). *Evkaf Nedir?*. İstanbul: Matbaa-i Amire.

Çelikkın, Zübeyde E. (2019). *Osmanlı Modernleşmesi ve Kuruluşundan Tanzimata Evkaf-ı Hümayun Nezareti (1826-1839)*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Evkaf Umum Müdürlüğü (1933). *Evkaf Umum Müdürlüğü'nün Cümhuriyetin İlk On Senesindeki İşler Hakkında Rapordur*. Ankara: Başvekalet Matbaası.

- İbnü'l-Emin Mahmud Kemal Bey-Hüseyin Hüsameddin Efendi (1335). *Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin Târihçe-i Teşkilâtı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli*. Şehzadebaşı: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası.
- İsmail Sıdkı (1324). *Hâtırat-Memâlik-i Osmaniye'de Kâin Evkâfın Suret-i İdaresi Hakkında Bazı Mütâlââtı Havidir*. Dersaadet: Selanik Matbaası.
- Kahraman, Seyit A. (2006). *Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti*. İstanbul: Kitabevi.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* [MMZC.] (1992). Devre 4, b.y.y.: TBMM Basımevi.
- Öztürk, Nazif (1995). *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öztürk, Nazif (2007). "Vakıflarda Merkezî Yönetime Geçişin Arka Planı: Evkâf Umum Müdürlüğünün Kurulması". *Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Temel Dinamikleri Açısından 3 Mart 1924 Yasaları ve Günümüze Yansımaları Sempozyumu Bildirileri*. Yay. Haz. Hale Şıvgın, Ankara: Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları: 85-126.
- Öztürk, Nazif (2019). "Vakıflar Hangi Statüde Bir İdarî Yapı İle Yönetilmelidir?". *Vakıflar Dergisi* 80. Yıl Özel Sayısı: 11-71.
- Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)* (2015). (haz. Ali Suat Ürgüplü), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Taşkınoğlu, Mehmet (2013). "Mustafa Fevzi (Sarhan) Son Şer'îye ve Evkaf Vekili, Manisa Milletvekili". *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.11, 3: 204-217.
- Tural, Erkan (2008). "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nde Bürokratik Reform". *Vakıflar Dergisi*, 31: 205-225.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi* [TBMMZC.] 1981. Devre 1, C.3, Ankara: TBMM Matbaası; 1981. Devre 1, C.4, Ankara: TBMM Basımevi; 1943. Devre 1, C.6, Ankara: TBMM Matbaası; 1958. Devre 1, C.15, Ankara: TBMM Matbaası; 1959. Devre 1, C.22, Ankara: TBMM Matbaası; t.y. Devre 2, C.2, Ankara: TBMM Matbaası; 1968. Devre 2, C.6, Ankara: TBMM Matbaası; 1970. Devre 2, C.7, Ankara: TBMM Matbaası; t.y. Devre 2, C.23, b.y.y.: TBMM Matbaası.
- Yakut, Esra (2020). *Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Meşihat, Adliye, Maarif ve Hilafet 1918-1922*. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Tek Parti Döneminde Camilerin Amaçları Dışında Kullanılması*

Yasin Ersin **

Fahri Sakal ***

Öz

Tek Parti döneminde camilerin tasnif edilerek ihtiyaçtan fazla olanlarının kadro harici ilan edildiği ve satıldığı biliniyor. Bazı camiler ise kadro dâhili olsalar bile, kişi ve kurumlarca depo olarak kullanılmışlardır. Tarihi değeri olan ve ibadete açık olan birçok caminin ayrıca askeri birliklerin işgalinde kaldığı da bilinmektedir. Bu dönemde bazı kurumlar buğday, un, sanat eseri, tarihi eser, silah ve benzeri eşyaları koymak için camileri istemiş ve almışlardır. Bu duruma zaman zaman Vakıflar Müdürlüğü ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın itiraz ettikleri, bazen itirazlarının kabul edildiği ve camilerin kurtarıldığı vaki olmuştur. Bu süreçte kira ve işgal edilen camilerin kötü kullanıldığı ve birçoğunun tahribata uğradığı sıklıkla kayıtlara geçmiştir. Çalışmamız arşiv belgeleri üzerinden bu kayıtları ortaya çıkarmakta ve dönemin iktidarının bu konudaki tavrını değerlendirmeye sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Camiler, İşgal Edilen Camiler, Depo Olarak Kullanılan Camiler, Kiralanan Camiler.

Usage of Mosques for any Purpose During The One-Party Era

Abstract

During the One-Party era, mosques were categorized, and those that had more employees than needed were sold. On the other side, several mosques have been utilized as storage facilities by individuals and institutions, including staff members. Additionally, it is well known that military units have occupied a number of mosques that have historical significance and are accessible for worship. Some institutions requested and purchased mosques during this time period to house commodities like wheat, flour, artwork, historical treasures, weaponry, and other such objects. The Directorate of Foundations and the Presidency of Religious Affairs occasionally opposed this circumstance; sometimes their concerns were approved, saving mosques. In this process, it was frequently recorded that the rented and occupied mosques were misused and many of them were destroyed. Through the use of archival materials, our study decodes these records and assesses the government's perspective at the time.

Keywords: Mosques, Occupied Mosques, Mosques Used as Warehouses, Rented Mosques.

* DOI: 10.16971/vakiflar.1078794

MMakalenin Geliş Tarihi / Received Date: Şubat 2022 / February 2021

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Haziran 2022 / June 2022

** Doktora Öğrencisi, Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Samsun-TÜRKİYE;
e-posta: yasinersintr@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7149-1570>

*** Prof. Dr. Ondokuzmayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; Samsun TÜRKİYE;
e-posta: fahrisakal@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3167-8327>.

Giriş

Tarihî Camiler, namazı cemaatle veya münferiden eda etmek için olduğu kadar, sosyal hayat, eğitim, kültür ve iletişim gibi ihtiyaçları karşılamak için de kullanılan İslami mekânlardır. Diğer Müslüman devletlerde olduğu gibi Türkiye’de de her mahalle tarihi gelişim bakımından incelenirse bir caminin çevresinde kurulmuştur. Ayrıca camiler ibadethane veya sosyal ihtiyaçları gidermenin yanında bir kültürün sanatını, ruhunu göstermeleri bakımından da en müşahhas ve simgesel mimari yapılar olmuştur. Ancak camilerin bu işlev ve konumlarında zamanla değişimler başlamış, merkezi konumları devlet müesseselerine geçmiş, mesela tedrisat işini medreseler üstlenmiş, camilerin içtimai hayatta rolleri namaz edasına indirgenmiştir. Diğer taraftan Osmanlı’da camiler, zaruri hallerde komuta karargâhı, soruşturma veya yargılama yerleri olarak da kullanılmıştır. Bunun dışında camilerin müze, ambar, depo yahut kışla olarak kullanıldığı görülmemiştir. (Obuz, 2017: 1450).

19. yüzyılda gerçekleşen ekonomik çöküş, halkın maişet derdine düşmesi, askeri mağlubiyetler ve muhaceretler camilerin başka bir açıdan da ihmaline yol açmıştır. Ayrıca aydınlar arasında Avrupaî fikirlerin, bilhassa pozitivist ve materyalist etkilerin yayılması camilere olan bakışı değiştiren, camileri ikinci plana düşüren amillerden olmuştur¹. Cihan harbi sonunda bazı camilerin düşman işgaline uğrayan yörelerde yıkılma ve yakılma felaketine uğraması da bu yapılar için olumsuz gelişen başka bir durumdur².

Osmanlı Devleti son yıllarında sürekli saldırılar ve muharebelerle uğraşmak zorunda kaldığından, yapı işleri ve her türlü bayındırlık çalışmalarına gerektiği kadar zaman, emek ve bütçe ayıramamıştır. Bunun sonucu olarak birçok alanda fizikî mekân sıkıntısı yaşanmıştır. Osmanlı döneminde nüfuzlu insanlar ve cemiyet camiye çok önem vermiş olduklarından bu fizikî mekân problemi tüm anlatılan olumsuz gelişmelere rağmen camiler açısından mevzu bahis olmamıştır. Her mahalle ekonomik gücü nispetinde bir veya daha fazla camiye sahip olmuştur. Ancak aynı hüküm diğer kurumlar ve hizmetler için geçerli değildir, dolayısıyla birçok alanda mekân-mahal yetersizliği bilinmektedir. Devletin ve cemaatin öncelik durumları, fakirlikleri gibi sebeplerle gerekli yapılar veyahut tamirat ve bakım işleri de yeterince yapılmadığından camiler bu gibi pek çok sorunla birlikte Cumhuriyet idaresine miras kalmıştır.

İşte erken Cumhuriyet dönemi yöneticileri ortaya çıkan bu fizikî mekân ihtiyacını bazı hallerde camilerle gidermeyi seçmişlerdir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti’nin geleneksel sosyal yapısını sağlıklı bulmayan, dini daha ziyade vicdanlarda görmek isteyen yeni iktidar, Obuz’un değerlendirmesine göre varoluş ve var olma sebebini dinin kontrolü altında olmasında, toplumsal sahada dinin etki alanını sınırlandırmasında veya en azından daha ılımlı bir dini anlayışı ikame etmekte görmüştür (Obuz, 2017: 1445). Böylelikle bu dönemde ihtiyaçtan fazla olduğu düşünülen camiler tasnif sonunda kadro dâhili veya hârici olarak ikiye ayrılmış, kadro harici ilan edilenler ivedilikle elden çıkarılmıştır. Bu elden çıkarılma, satış şeklinde³ olmakla beraber, bazılarının ordu (asker) emrine tahsis edildiği de olmuştur. Bazen, özellikle savaş hallerinde veya savaş ihtimali güçlü olduğu zamanlarda kadro dâhili veya harici olduğuna bakılmaksızın birçok cami askeri birliklere geçici askerî kışla veya ikametgâh olarak tahsis edilmiş, bazıları da askerî

1 Bu etkinin tezahürü olan tek partili yıllardaki cami algısını ve faydacı yaklaşımı daha önce “Tek Parti Devrinde Cami ve Mescitlerin Satılması” başlıklı makalemizde yeterince işlediğimizden tekrar bu konuya girmeyi gerekli görmüyoruz. Bkz. Ersin, Yasin-Fahri Sakal (2021). “Tek Parti Devrinde Cami ve Mescitlerin Satılması”. *Vakıflar Dergisi*, (56), 163-182.

2 Mesela Balkan Harbi esnasında Edirne’ye giren Bulgar askerlerinin Selimiye’de yaptıkları biliniyor. Bulgar subaylar tarihi halıları yağmaladıktan sonra Cami’ye atlarını bağlamışlardır. Millî Mücadele döneminde de Yalova’da üç adet cami Yunanlılarca yakılmıştır. Bkz. BCA, DİB K, 051.0.0/8.67.26.1.

3 Tasnif talimatnamesi ve satılan camiler için bkz. Ersin ve Sakal (2021, 163-182).

mühimmat ve silah deposu olarak kullanılması için verilmiştir. Askeriyenin dışında kamu kurumları, mesela Ziraat Bankası, Toprak Mahsulleri Ofisi veya müzeler de bazı durumlarda camileri depo olarak kullanmışlardır. Siyaseten nüfuzlu kişilerin de camileri depo olarak kullandıkları görülmüştür. Bunları sınıflandırarak şöyle sunabiliriz.

a. “Cihet-i Askeriyece İşgal Edilen” ve Depo Olarak Kullanılan Camiler

Cumhuriyetin başından beri yer darlığı gerekçesi ile camilerin “işgal” edilmesi ve depo olarak kullanılması hem mülki hem de askeri kurumların sıkça başvurduğu bir uygulamaydı. Bununla birlikte Cumhuriyetin güç şartlarda ilan edilmesi, askerin dışarda ve bilhassa içerdeki caydırıcı kuvvetinin önemi ve rejimin koruyuculuğu şeklindeki ödevi hayati addedildiğinden gereksinimlerinin giderilmesi öncelikli idi. Diğer taraftan bazı mescit ve camilerin müzeye, okuma salonuna ve kütüphaneye dönüştürülmeleri, Cumhuriyeti kuran kadroların ideolojisini, yaklaşımını ve felsefesini göstermekteydi. Atatürk’ün açıkça belirttiği üzere Ordu rejiminin muhafızı idi⁴. Okuma salonları ve kütüphaneler uygarlaşmanın vasıtası, müzelerse ise ulus bilinç inşasının sembol mekânları olarak görülmekteydi. (Obuz, 2017: 1448). Bu anlayış rehberliğinde Türkiye’de tek partili yılların içinde bulunduğu konjonktür ve dünyada totaliter rejimlerin yarattığı atmosferin etkisiyle, Milli Müdafaa Vekâleti ile Evkaf Umum Müdürlüğü arasında 452 sayılı bir koordinasyon kararı akdedilmiştir. Yapılan müzakereler sonucunda ibadet ihtiyaçlarının dikkate alınması ve kullanımdan kaynaklı zararların ilgili kurumca yapılması şartıyla ilk önce kadro haricine çıkarılan cami ve mescitlerin askeriyece kullanımı kararlaştırılmıştır (Öztürk, 1995: 511-513). Camilerin de dâhil olduğu çeşitli mekanların devlet kurumları tarafından kullanımına imkân sağlayan prosedür 1939 yılında tamamlanmıştır, ancak cami “işgalleri”ni konu edinen arşivdeki vesikalardan anlaşıldığı kadarıyla daha 1920’lerin ikinci yarısından itibaren bu işgaller başlamıştır. Cami “işgallerini” düzenleyen 1939 tarihli ve 3634 sayılı kanun ise var olan fiili durumu hukukileştirmiştir (Esen, 2011: 125). Bu minval üzere II. Cihan Harbi esnasında aşırı miktarda askeri silahaltına alan devlet, bu askerleri barındıracak kâfi miktarda kışla bulamadığından, bazı cami ve dinî eserleri askere tahsis etmiştir. Bu bakımdan “Cihet-i askeriyece işgal edilen camiler” arşivde önemli bir başlıktır. Bu dönemde hem askerlerin kalması için hem de mühimmat ve silah deposu olarak kullanmak adına camilere el koyulmuştur. Tarihî ve mimarî değeri olmayan eserler ordu emrine verildiği gibi, tarihî ve sanat değeri olanların da bazıları ordu emrine verilmiştir. Tarih ve sanat değeri olanların işgalinden dolayı zaman zaman bunların boşaltılmaları istenmiştir. Hatta bir belgede görüldüğü üzere “askerin işgali altında bulunan cami, mescid vb. binalardan tarihi değeri” olanlar gibi, “olmayanların da boşaltılması” istenmiş, ancak buna karşı “Millî Müdafaa Vekâleti” tarihî ve mimarî değere sahip olsalar bile, bu eserlerin boşaltılmaması için direnmiştir (BCA, MGM K, 30-10-0-0/192-316-2). Kadro harici olanlar, diğer bir ifade ile tarihi ve mimari değerden mahrum bulunanlar zaten uzun süre asker işgalinde kalmışlardır. Tüm bunların geçerli hale getiren durum 3634 sayılı Milli Müdafaa Mükellefiyeti Kanunu’ndaki hükümlerle gerçekleşmiştir. Bu kanundaki “11. Madde”ye göre; askeriye ihtiyacı için devlet, sonra belediyeler, özel idare ve bunlar yetişmezse vakıflar idaresine ve halka ait yerlerin işgal edilebileceği tasrih olunmuştu. 452 sayılı koordinasyon heyeti kararının 14. maddesinde de mahalli ihtiyaç fevkinde bulunduğu valiliklerce tespit edilecek mabetlerin işgal edilebileceği ve bu takdirde mabetlerin iyi muhafaza edileceği belirtilmekteydi⁵. İstisnai haller durumunda uygulanacak bu

4 “Vatanın ve rejimin koruyucusu olmakla kalmayıp en geniş ve hakikî mânasıyla bir sulh âmili ve bir eğitim ve Öğretim ocağı olan yenilmez ordumuzun...” Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, C. 1, (Derleyen Nimet Arslan), TTK. Yayınları, Ankara 1989, s. 429.

5 <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.3634.pdf> (Erişim Tarihi: 11/04/2022).

kanun, uygulamada önem ve amacından saptırılarak ilk önce camilerin işgal edilmesine ve dolayısıyla pek çok sanat eserinin harap olmasına sebebiyet vermiştir.

II. Cihan Harbi döneminde “cihet-i askeriye” emrine verilen camiler hakkında 6 Eylül 1939 tarihinde valiliklere yazılan talimat ise şöyledir (BCA, MGM K, 30-10-0-0 /192-318-6):

“Ciheti askeriyece istenilecek camiler hakkında vaziyeti haziranın devamı müddetine münhasır olmak üzere mahalli komutanların göstereceği kati lüzum ve hakiki ihtiyaca göre evvela kadro harici, ondan sonra tarihi ve mimari kıymeti bulunmayan camilerin ordu ihtiyacına verilmesi ve ecdat yadigârı olan abidatın tamir ve ihtiyaçları için çok paralar sarf edilmekte olmasından zaruri hallere inhisar ettirilecek olan bu işgal lüzum ve ihtiyacının valilerin takdirlerine bırakıldığı (...)

Burada “vaziyet-i hazır” derken II. Cihan Harbi’nin ülkede yol açtığı mevcut durum kast edilmektedir. O dönemde Türkiye’nin bir milyonun üzerinde askeri silahlıta aldığı biliniyor. Bu durumda “mahalli komutanların” göreceği lüzum üzerine öncelikle kadro harici olan camiler, bunlar ihtiyacı karşılamazsa “tarihi ve mimari kıymeti bulunan camilerin de ordu ihtiyacına verilmesi” bildirilmiştir. Ancak “ecdat yadigârı” bu eserlerin tamir ve bakım masrafları hatırlatılarak “zaruri hallere inhisar ettirilecek” olan bu “işgal lüzum ve ihtiyacının valilerin takdirlerine bırakıldığı” da hatırlatılmıştır.

Buna göre birçok ilde icraatların yapıldığını biliyoruz. Mesela Giresun’da Hacı Hüseyin Camisi ve daha başka camiler piyade alayına verilmiştir (BCA, MGM K, 30-10-0-0/192-318-6). Asker işgali altına girmiş camilerle ilgili başka örnekler de vardır: Kadı Çelebi Camisi’ne asker yerleştirilmiş ve tarihî önemine binaen bu caminin tahliye edilip anahtarının gönderilmesi istenmiştir (BCA, DİB K, 051-0-0/8-67-8). Muğla Kurşunlu ve Şahidi Camileri de bir süre askerlere tahsis edilmiştir (BCA, DİB K, 051-0-0/13-115-57). Bir başka örnek de Pazar Camisi’nin ve bitişiğindeki medresenin askeriyeye bırakılması talimatıdır (BCA, DİB K, 051-13-115-75). 17 Mart 1928 tarihli tebligata göre, Dâhiliye vekili, Başvekâlete, Adana’da kurulan ve Mardin’e gelen 9. Jandarma Alayı’nın bazı taburlarının camilere yerleştirildiği bilgisini vermiştir (BCA, MGM K, 30-10-1/127-911-20). 1930-1945 yılları arasında asker işgali altında bulunan camilerin boşaltılmasına dönük istekler Milli Müdafaa’nın, “Bina yapılmadan buraları boşaltmak demek bu binaların içinde olan harp malzemesi, askeri teçhizatın açıkta bırakılarak mahvolması demek” görüşü ile olumsuz karşılık almıştır (BCA, MGM K, 30-10-0-0/192-316-2). Burada açıkça görülüyor ki, II. Cihan Harbi öncesinde de bazı camiler askerî işgal altındadır.

Bazı örnekleri kısaca yazarak asker işgali altındaki camiler konusunu bitirebiliriz: Antalya Orman Korumaya Alayı’nın işgali altında birçok cami vardı ve boşaltılması talebine ret cevabı gelmiştir (BCA, KDB K, 30.10.0.0/139.998.10). Bursa Altıparmak Camisi,⁶ Aydın Süleyman Bey ve Veysi Paşa Camileri,⁷ Manisa’daki asker işgalindeki çok sayıda cami,⁸ Konya’daki “Türk medeniyet ve sanatını gösteren cami, mescid ve medreseler,⁹ Gebze’de Mimar Sinan eseri Çoban Mustafa Paşa Camisi¹⁰, Turgutlu’da Topçu Alayına depo olarak verilen Limoncu Camisi¹¹ ve en kayda değer olarak Konya Alaaddin Camisi, depo veya erlerin kalması için tahsis edilmişlerdir. Bunların bazıları er veya geç askerden kurtarılmış, bazıları

6 Metnin akıcılığını bozmamak adına birbiri ardına gelen kaynaklar dipnot olarak gösterilmiştir. BCA, KDB K 30.10.0.0/139.998.2.

7 BCA, KDB K 30.10.0.0/192.315.22.

8 BCA, KDB K 30.10.0.0/192.315.21.

9 BCA, KDB K 30.10.0.0/213.445.12.

10 BCA, KDB K 30.10.0.0/213.446.5.

11 BCA KDB K 30.10.0.0/192.317.10.

bir süre daha işgal altında kalmıştır. Mesela Alaaddin Camisi'nin boşaltılması taleplerine karşı "bir ambar yapılanaya kadar askerin emrinde kalmasının zaruri" olduğu Milli Müdafaa Vekâletinden bildirilmiştir¹².

Ünye'de bulunan Saray Camisi de böyle bir problem yaşamıştır. Caminin senelerden beri cezaevi olarak işgal edilmesi ve müteaddit müracaatlara rağmen boşaltılmaması halkın şikâyetine yol açmıştır (BCA, KDB K, 30-10-0-0/26-151-24). Cizre'deki M. Nuri Camisi, askerî tavla ve samanlık olarak tahsis edilmiş, sonra da kumarhane olarak kullanılmış, bilahare halk tekrar camiye satın alarak ibadete açmıştır. Bursa Osmangazi Şahadet Camisi, Bando ve Muhafız Birlikleri için tahsis edilmiş olup uzun süre koğuş ve bando-mızıka eğitim yeri olarak kullanılmıştır. Bu örnekleri arttırmak mümkündür, Nazif Öztürk'ün tespitlerine göre, Türkiye'de tek partili yıllarda toplam 488 adet cami askeriyeye tahsis edilmiştir¹³.

Çanakkale'den 5 Eylül 1949 tarihli "CHP Genel başkan vekili Bay Hilmi Urana" yazılan Kilitbahir Köy Muhtarı ve CHP Ocak Başkanı imzalı şu yazı konumuz açısından manidardır:

"Camilerimiz bütün harp yılları boyunca askeri malzeme deposu olarak kullanılmak suretiyle harap bir vaziyete sokulmuştur. (...) Köylümüz yıkık ve mail-i inhidam bulunan ibadethanelere girememekle mahzun ve müteellimdirler... Camilerin tamir ve yeniden ihyası için şahsi teşebbüs ve gayretlerinizi diler saygı ile bağlılıklarımızı bildiririz" (BCA, CHP K, 490.01/468.1919.1).

Benzer bir bilgi Vakıflar Umum Müdürü Fahri Kiper'in Başbakanlığa yazdığı 13 Kasım 1941 tarihli yazıda da görülmektedir (BCA, KDB K, 30.10.0.0/192.318.15). Buna göre Hatay'da da 5 kilise ve 9 cami, mescit, yeni asker celbiyle tekraren asker işgalinde olduğu hatırlatılmıştır. Bu eserlerdeki durumu şikâyetinde Kiper şöyle dile getirmektedir:

"Cam ve ampul tahribat ve zayıtı temin edilmediği gibi, askerlerin çanta vesaire asmak için çivi çakmaları yüzünden duvarlarda tahribat da yapılmakta ve bilhassa yontma taştan yapılmış camilere badana sürülerek bu kıymetli binaların mimari tarzları bozulmakta ve dolmuş olan hela çukurlarının boşaltılmamasından..."

Kiper devamla 3634 sayılı Milli Müdafaa Mükellefiyeti Kanunu'nu¹⁴ hatırlatarak, işgal yüzünden doğacak zararlardan devletin sorumlu tutulabileceğini söylemiştir. Bu sebepten "işgal olunan vakıf mahallerin tahrip edilmemesi ve askerlerin kullanmalarından ileri gelen hela çukurlarının da cihet-i askeriyece boşaltılması" istenmiştir. Vakıflar Müdürünün bu talepleri anında karşılanmış mıdır bilemeyiz, ancak asker, işgal altında tuttuğu camilerin "kira bedelini" bile ödemek istememiş ve Vakıfların ödemesi gerektiğine dair karar aldırılmıştır (BCA, KDB K, 30.10.0.0/192.318.24).

Başka bir örnek olarak Üsküdar Mirgün'de Reşid Paşa Camisi, Beykoz ve Akbaba Köyü camilerinin silah deposu olarak kullanıldığı görülüyor. Halk bu konuda şikâyetini bizzat CHP'li vatandaşlar olarak partiye bildirmişlerdir. CHP İstanbul İl başkanı Dr. Esat Durusoy ve Genel Sekreter adına Cevat Dursunoğlu bu konularda yazmışlar, sonunda bu camileri silahtan arındırabilmişlerdir (BCA, CHP K, 490.01/475.1939.1). Siirt'teki 8. Seyyar Jandarma Alayı'nın camilere yerleşmesi ve uzun müddet buraları işgal etmesi de benzer bir şikâyet konusu oluşturmuştur. Siirt Ulus Mahallesi muhtarı tarafından Başbakanlığa çekilen

12 BCA, KDB K 30.10.0.0/192.317.9.

13 <https://www.sabah.com.tr/gundem/2020/06/17/> Erişim Tarihi: 01/08/2020.

14 Bu kanunun 11. Mad. "Cihet-i askeriye ihtiyacı için evvela devlete, sonra belediyelere, sonra hususi muhasebelere, bunlar yetişmezse Vakıflara ve halka ait yerlerin işgal edilebileceğini" amirdi.

telgrafta bölgedeki camilerin milletin ibadetine geri bırakılmasının gerekliliği önemle belirtilmiştir. Ancak alınan cevapta; kentte askeri ihtiyaçlar için 1948 yıllarında başlatılan inşaat çalışmalarının ve henüz jandarma için düşünülen pavyon inşaatlarının bitirilemediği, dolayısıyla askerin yer değiştirmesinin şimdilik mümkün olmadığı iletilmiştir (BCA, BÖKM K, 30.01.0.0/66.414.7).

Halkın şikâyetine mucip bu gibi durumlar meskûn mahaldeki camilerin, kutsal mekânlara yakıştırılmayacak şekilde amaçları dışında kullanılması idi. İbadet ihtiyacının giderilememesi ve kutsal mekânlara olan hassasiyetin dışında halkı rahatsız eden bir diğer husus, bilinçsiz askerlerin yapıları zarar veren hoyrat davranışlarıydı. Mesela Muğla'da "işgal" edilecek bir caminin asker tarafından kapısının kırılmaya çalışılması tanıklarca tepki çeken hadiselerdendir. Halk, imamın kapıyı açmak için yolda olduğunu askere zar zor anlatmaya çalışmıştır (Obuz, 2017: 1451). Uzun süre "işgal" altında olan bazı camilerin ise harabe haline geldiği, kimi camilerin kiremitlerin dahi "asker tarafından sökülüp arabalar ile sevk edildiği" şikâyet dilekçelerinden anlaşılmaktadır (BCA, MGM K, 30.10.0.0/192.318.18). Diğer taraftan ordunun camileri "işgali" başka tehlikeleri de beraberinde getireceği düşünülebilir. Mesela, öncelikle harp ihtimali olduğundan bir düşman bombardımanı veya hata eseri vuku bulacak askeri bir malzemenin patlama ihtimali düşünüldüğünde bu uygulamalar tam bir tedbirsizlik ve iş bilmezlik örneği olarak değerlendirilebilir. Bir bombardıman veya patlamanın hem tarihi camilerin zarar görmesine hem içindeki silahların yok olmasına hem de yöredeki halkın can ve mal kaybına sebebiyet vereceği izahı gerekmeyen açık durumlardır.

Bu gibi işgaller yüzünden pek çok cami kullanılmayacak hale gelmiştir. Bu sebeple Hatay Valisi askerî işgal altındaki camiler hakkında Başvekâlete müracaatta bulunmuştur. Söz konusu müracaatında; işgal altında olan camilerin tahribata uğradığını, üç seneden beri Antakya'da işgal altında olan 6 caminin elektrik tesisatının da tamamen bozulduğunu, hasırlarının artık kullanılmayacak hale geldiğini, asker işgali altında bulunan 400'ü aşan caminin daha iyi bir tarzda kullanılmalrı ve zaruri olmadıkça işgal edilmemelerini dile getirmiştir. Valinin bu görüşü meseleyi en iyi anlatan bir belgedir (BCA, MGM K, 30-10-0-0/192-318-25). Dört yüzün üzerinde cami asker işgalinde ise, bu ülkede hiç askeri tesis yapılmamış mı diye düşünmek gerekiyor.

b. Müze ve Sergi Salonu Olarak Camilerin Kullanılması

Tek Parti döneminde ister mülki makamlar ister askeri veya sivil kişiler olsun, her kim geniş bir mekâna ihtiyaç hissediyorsa ilk akla gelen camiler olmuştur. Bu minvalde birçok cami, ressam, sanatçılar veya başka alanlarda çalışan gruplara verilmiştir veya bu gruplar camilere talip olmuştur. Ankara Leblebici Camii'nin Yardım Sevenler Derneği'nce işgali, İstanbul'da Gülhane Parkı'ndaki Küçük Medrese'nin Ressamlar Cemiyeti'ne verilmesi bu kabil örneklerdendir (BCA, MGM K, 30-10-0-0/192-318-12; BCA, MGM K, 30-10-0-0/192-313-15). Kiliseden döndürülen İstanbul'da Fethiye, Kariye ve Perizat Hatun Camileri de müzeye çevrilen camilerdendir (Öztürk, 1995: 505). Yine İstanbul'da Yedikule'deki İmrahor Camii ve Yenibahçe'deki Fenari İsa Camisi, Millî Eğitim Bakanlığı'na müze olması koşuluyla tahsis edilmiştir (Obuz, 2017: 1448). Dolmabahçe Camisi de çok partili yıllara kadar Deniz Müzesi olarak kalmıştır (Öztürk, 1995: 507). Obuz'un kanısına göre camileri müzelere dönüştürmeye yönelik bu tür icraatlar, "geleneksel yapıyı kırmak isteyen", bu bağlamda çareyi "ülkenin laikleştirilmesi ve seküler milli kimlik" inşasında gören ulus-devletin temel yaklaşımıdır (Obuz, 2017: 1448). Belki de bu sebeple bu tür icraatlar alelacele genel bir kanuna dayanmaksızın bir müdürlüğün tezkeresi ve İcra Vekilleri heyeti onayıyla yapılmıştır. Mesela

İzmir'in Tire kasabasında eski eserlerden Aydınoğlu Yahşi Bey Camisi'nin müze yapılmak üzere Maarif Müdürlüğüne verilmesi buna örnek teşkil edebilir. Vakıflar Umum Müdürlüğü'nün tezkeresiyle yapılan teklif üzerine 4 Temmuz 1935'de İcra Vekilleri heyeti tarafından onanarak bu tarihi cami müzeye çevrilmiştir (BCA, KDB, 30-18-1-2/57-61-4).

Bazı sanat eserlerinin sergilenmesi için de keza camiler ilk akla gelen mekânlar olmuştur. Bu konuda ilk örneği Milas'tan verebiliriz. Kültür Bakanlığı'ndan 16 Mayıs 1938 tarihli Saffet Arıkan imzasıyla "Başbakanlık Yüksek Orunu'na" yazılan yazı, dönemin sanat ve medeniyet anlayışını ve bu anlayışın önceliğini kısmen anlatmaktadır (BCA, MGM K, 30-10-0/192-317-4):

"Milas'ta İsveçli Profesör Persson tarafından yapılan hafriyatta değerli eserler çıkmaktadır. Karyalılar'a ait bu eserlerin en yakın İzmir Müzesi'ne nakli çok masraflı olduğundan Milas'da teşhiri muvafık görülmüştür. Bu suretle etrafta ve yerlerde sürünen eserler de muhafaza altına alınmış olacaktır. Bu iş için Milas'taki eski eserlerden Firuz Paşa Camii uygun olacaktır. Vakıflar idaresince maarife devredilmesi hususuna bakanlar kurulunca bir karar alınması..."

VUM'un Başvekâlete bu konuda yazdığı cevabî yazıda; yapılan incelemede adı geçen caminin kadro dâhilinde olduğu ve halen halka açık bulunduğu söylenerek, kadro dâhili camilerin başka işlere tahsisinin kanuna aykırı düşeceği hatırlatılmış, bu tarihi caminin maarif idaresine devrine imkân görülmediği söylenerek cami kurtarılabilmiştir (Aynı belge). Eser sergilemek için derhal camiyi hatırlama cüretkârlığı, dönemin atmosferini anlamak adına dikkat çekicidir.

Müzeye çevrilen camilere bilinen en çarpıcı örnek şüphesiz Ayasofya olmuştur. Ünlü tarihçi B. Lewis bu konuda, "Fatih Sultan Mehmed'in, Bizans'a karşı zaferi anında onu cami yapmıştı; Cumhuriyet onu müze haline getirdi" ifadelerini kullanarak bu caminin simgesel durumuna dikkat çekmiştir (Lewis, 1993: 411-412). Sol Kemalizm ideologlarından Sadri Ethem, kaleme aldığı köşe yazısında Ayasofya Camisi'nin müzeye dönüştürülmesini, onun için biçilen "en güzel, en şerefli vazife" olarak nitelemiştir. O'na göre, "Ayasofya ne kilise olarak ne cami olarak insan tarihinde bir mana ifade etmez. Onun ifade ettiği mana yüksek sanat zevki üstün medeniyet kültürüdür" (Vakit, 8 Eylül 1934). Tarihsel olarak yüklendiği sembolik siyasete bakıldığında, Ayasofya Camisi'nin müzeye dönüştürülmesini "dünya medeniyetine bir armağan" olarak nitelemek, Cumhuriyetin laikleşme sürecinde dinin kutsalından arındırılarak rasyonelize edilmesi idealine de paralel bir görüş olarak yorumlanabilir (Parlak, 2019: 354). Bu bağlamda Ayasofya'da, Bizans eserlerinin yanında Osmanlı eserlerinin sergileneceği söyleminin pek samimiyet içeren bir vaat olmadığı anlaşılmaktadır. Diğer yandan Ayasofya'da müzecilik kültürünün gereklerine de uyulmamıştır. Mesela ünlü hattat Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin eserleri olan, Türk-İslam hüsn-i hatt sanatının şaheserleri Allah, Muhammed, dört halife, Hasan ve Hüseyin tabloları yerinden indirilerek "Müze"den çıkarılmak istenmiş, kapıdan geçirilemeyecek kadar büyük olduklarından dışarı çıkarılamamış, uzun bir süre müzenin altında bir mahzende saklanmıştır¹⁵. Hâlbuki Ayasofya madem müze yapılıyordu, bu eserler de Türk-İslam hat sanatının en hârikülâde örnekleri olarak o müzede sergilenebilirdi. Ayrıca bu tavır sadece Ayasofya Camisi'ne yapılmamış, başta Sultan Ahmed ve Selimiye Camiileri olmak üzere

15 <https://www.youtube.com/watch?v=gsNLdf3BeDo> Erişim tarihi 16.05.2021. Ayasofya'nın o zamanki müdürü Muzaffer Ramazanoğlu zamanında bir hatıra defteri açılmış ve deftere müzeye dönüşüm aşaması ile ilgili birçok not yazılmıştır. Hüsn-i Hatt tablolarının çıkarılmak istendiğini o defterdeki notlardan anlıyoruz. Defterdeki yazıların bir kopyasını Prof. Dr. Semavi Eyice almıştır. Ancak Eyice'nin belirttiği üzere artık "o defter" bulunamamaktadır.

birçok tarihi cami için de gelişigüzel müzeye çevrilme teklifleri götürülmüştür. İbrahim Çallı'nın Sultan Ahmed'i resim heykel müzesi olarak kullanma teklifi örnek olarak verilebilir. İsmet İnönü not defterine Fuat Sirmen'in Selimiye için "biz onu gözden çıkardık" dediğini yazmıştır (İnönü, 2001: 518; BCA, CHP K, 490.01/475.1939.1). Üstelik Çallı, caminin mevcut haliyle yetirince ışık almadığı bahanesiyle kubbesinin merkezinde büyük bir delik açılmasını da teklif etmiştir¹⁶. Müzeye çevrilen camilere bir diğer örnek Gaziantep Nuri Mehmet Paşa Camisi'dir. Çevresi kalabalık ve cemaatinin bol olduğundan hareketle bu caminin ibadete açılması için talepler gelmiş, ancak reddedilmiştir (BCA, MGM K. 30.10.0.0/192.318.35). Hangi caminin müze hangisinin ibadethane kalacağı tek partili yıllar boyunca problemli bir mesele olarak kalmıştır. Ülkenin geneli söz konusu olduğunda yerinde tespit sırasında çoğu zaman memurlar ve ilkokul öğretmenlerden raporlar istenmiştir. (Öztürk, 1995: 486). Bu sebeple sınıflandırma vetiresinde raporların yazımı ihtilaflı bir hal almıştır. Bu durum özellikle taşradaki cami ve mescitlerin tespiti ve fiziki durumlarının raporlanmasında da görülmektedir. Mimari ve tarihi bilgiden yoksun Maarif Vekâletine bağlı memurların veya ilkokul öğretmenlerinin görevlendirilmesi özellikle taşradaki düzenlemelerde özensiz ve yanlış müdahaleleri ortaya çıkarmıştır (Parlak, 2019: 356).

Elazığ Saray Camisi'nin başından geçenler bu bağlamda manidardır. Vakıflar U. Müdürü Fahri Kiper, tespit sonrasında zahire deposu olarak kullanılan bu sanat eseri cami hakkında Başbakanlığa 8 Ağustos 1944 tarihinde özetle şunları yazmıştır (BCA, MGM K, 30.10.0.0/192.318.26):

"Bu cami Elazığ merkezdeki camiler arasında sanat değeri en esaslı olan ve özellikle minberi çok kıymetli bir sanat eseridir. Bir vilayet merkezinde zahire ambarı olacak başka yerler bulunabileceği şüphesizdir. Bu işgaller yurdun her köşesinde yapılmakta, eserler tahrip olmaktadır. Mimar Sinan'ın eserlerinden Üsküdar İskele Camii'nin dış kısımlarına kadar ot ve saman, Nusretiye Camii'ne kösele doldurulmuş, Babaeski Cedid Ali Paşa Camii'nin kubbe kurşunlarının çalınmasına ve Anadolukavağı'ndaki Mihrişah Camii'nin tamamen yanmasına sebebiyet verilmiştir."

Devam eden yıllarda geçmişteki gelişigüzel tasfiyeler sebebiyle şikâyetler görülmüştür. İçlerinde sanat ve tarihî kıymeti olanların da bulunduğu bazı mescit ve camilerin işgali yüzünden cemaatle kılınması elzem olan bayram ve cuma namazı gibi namazlarda yer bulunamamasından dolayı halkın şikâyetlerinin arttığı dönemin belgelerinden anlaşılmaktadır (BCA, MGM K, 30-10-0-0/26-151-22). Karacabey'de halkın şikâyet telgraflarından kasabada namaz kılınacak hiçbir cami bırakılmadığı görülüyor (BCA, MGM K, 30-10-0-0/192-318-13). Tasfiye edilen eserler Müslümanların ibadethaneleri olup ayrıca bir de ilgili yıllardaki laik düzenlemelerle birleşince icraatların farklı yorumlanmasına yol açmış dolayısıyla halkın endişe ve şikâyetlerini çoğaltmıştır. Örneğin, 1927 Ekim'inde Kandıra'daki Beylerbeyi Köyü Camisi'nin Eğitim Bakanlığı'na devredilip ilkokul yapılması kararı, köylüleri rahatsız etmiştir. Bu değişim Diyanete şikâyet edilmiş ve kararın kaldırılması köylüler tarafından istenmiş ise de sonuç alınamamıştır (BCA, DİB K, 051.0.0./8.68.4).

Bu eserlerin dışında ayrıca namazgâh (musalla) denen yerler de satılmış veya kiraya verilmişlerdir. Bu yerler 1920-1940'lı yıllarda boş arsa kabul edilerek belediyelere, diğer kurumlara ve vakıflara verilmiş ve üzerlerine binalar yapılmıştır. Hâlbuki yeşil alan olarak elde tutulsalardı, bugün Türkiye'de her şehirde

16 Çallı bilindiği gibi İnönü'nün itibar ettiği ve poz verip tablosunu yaptırdığı iki ressamdan biridir. Fahri Sakal, "Almanya'da Bastırılan İnönü Resimleri", *History Studies*, Volume 3/3 2011, ss. 337-350; Fahri Sakal, *Tek Parti'nin Muhalefet Anlayışı*, s. 82, 83; BCA, CHP K.490.01/475.1939.1.

beşer onar, büyük şehirlerde ise ellişer-yüzer adet veya daha fazla yeşil alan bulunabilirdi (Ersin ve Sakal, 2021: 173). Buna örnek olarak İstanbul'da Gureba Hastanesi yakınındaki Namazgâh¹⁷ adıyla bilinen müzeye terk edilen yer verilebilir (BCA, MGM K, 30-10-0-0/139-996-11). Bunun gibi birçok namazgâh/musalla arsası ayrıca satılmıştır¹⁸.

c.Şahısların ve Özel Şirketlerin Camileri Amacı Dışında Kullanması

Kurumlar kadar olmasa da kişiler ve hususi şirketler de bazen camilere el koyabiliyorlardı. Kişilerin cami ve mescitleri satın alma veya el koyma nedenleri eldeki vesikalara göre çeşitlilik göstermektedir. Bazı partili nüfuzlu kişiler cami ve diğer hayrata keyfi olarak el koyabilmektedir. Dönemin atmosferini anlamak için çarpıcı bir misal olarak, Balıkesir Sındırgı'da CHP İlçe Reisi Ali Reşat Göksiden ve kardeşi Kemal Göksiden tarafından işgal edilen cami örnek verilebilir. İlgili yazışmalara bakıldığında bu caminin kurtarılması için halkın uzun uğraşlar verdiği anlaşılıyor. Müftüye başvurmuşlar, ancak müftü Parti İlçe Başkanı'nın etkisinde olduğundan bir sonuç elde edememişlerdir. Bu konuda vatandaşlar son çare olarak doğrudan Cumhurbaşkanı İ. İnönü'ye yazmışlardır ki, dilekçenin muhtevası oldukça trajiktir (BCA, MGM K, 30-10-0-0/139-998-9):

“Bizim Rızaiye mahallesiyle komşumuz Reşadiye mahallesinin bir camii şerifi vardır. Bu iki mahalle halkı ibadetlerini bu camide yaparlar ve şehrin diğer camileri uzak olduğundan kış günleri oralara gidemezler. ...bu camimiz iki senedir Sındırgı Cumhuriyet Halk Partisi reisi Ali Reşat ve kardeşi Kemal Göksiden taraflarından tütün deposu olarak kullanılmakta ve biz halk bu camide ibadetten mahrum bırakılmaktayız. Sındırgı kaymakamlığına ve Diyanet İşleri Riyasetine verdiğimiz istidalar (...) neticesi camimizin evkafı mazbutadan olmadığı için bir şey yapılamayacağı cevabında bulunuldu. Müftülük ve kaymakamlık bu işin hakkından gelemedi. (...) Camimiz Yerli Ürünler Türk Tütün Şirketi'nin deposudur. İnhisar idaresinde de cami yerli ürünleri deposu olarak kayıt edildi. Mahalle mümessilleri ve müftü ve sair halk ve memureyn Bay Ali Reşat'tan çekinirler ve korkarlar. Biz ve bütün kaza köylüsü bu adamın şerrinden ve kahrından nefret etmişler ve adeta esaret hayatında yaşar şekline girmişizdir. Camimiz evkafı mazbutadan değilse, Ali Reşat ve Kemal'in malı mıdır ki tütün deposu olarak kullanılsın? Bir milletin mukaddes mabedi böyle münferid eşhas tarafından kendi malı imiş gibi depo olarak kullanılabilir mi? Kime dert döktük ve şikâyetle bulduk ise de tesirini göremedik. Mahalle mümessili, Ali Reşad'ın korkusundan (...) bütün dediklerini kabulden başka bir şey yapmamaktadır. Müftü hazretleri ise her gün Ali Reşad'ın yazıhanesinde iltifat ve teveccüh düşkünlüğünde bulunmaktadır. Bu zata buranın önde gelen birkaç nüfuzlu zengini destek olmakta ve yardım etmektedir...”

Bu bilgi ve belge aslında tek başına bir makale konusu olabilir. Ancak biz konumuz gereği belgeyi sadece neşretmekle iktifa edeceğiz. Yine de bu durum gösteriyor ki zaman zaman mahalli zorbalık ve yolsuzluklarla birlikte camiler bu şekilde de amaçları dışında kullanılmış, bu gibi bazı hadiselerin yerinde çözümlenmesinden umut kesilerek meseleler Cumhurbaşkanı İnönü'ye kadar aksettirilerek tarihe not düşülmüştür. Yukarıda görüldüğü üzere Müslüman halk camilerin ticarete alet edilmesine hoş bakmamaktadır, gay-

17 Namazgâh (Arapçası Musallâ) alanları İslam medeniyetinin önemli bir kurumu idi. Camilere sığmayacak büyük kalabalıklar, sefere giden ordular veya başka kalabalık gruplar orada namaz kılar, bu arada başka sosyal hizmetler de o mekânlarda yapılırdı. Bkz. Nebi Bozkurt, “Namazgâh”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C. 32, 357-360.

18 Bunlar için bkz. Ersin ve Sakal (2021).

rimüslim veya seküler anlayışa sahip kişiler ise camilerin amacı dışında kullanılmasında daha aktif rol üstlenmektedir. Mesela ilgili belgelerden birinde kiralanan bir caminin Ermeni bir vatandaş tarafından, kadın iskarpinlerine tahta ökçe yapılması için bir fabrika haline dönüştürüldüğü görülüyor. Bu vatandaş caminin minaresini yıktırması, yerine tuvalet yaptırmış; dibindeki mezarların üstüne de bir gecekondu kurmuş, türbeyi de kahvehane haline getirmiştir. Tabi bu durum çevredeki halka rahatsızlık vermiş ve mesele Vakıflar İdaresi'ne taşınmış, ancak Vakıflar: "Kiraya verilmiştir, Milli Koruma Kanunu var, kiracıyı zorlayamayız" diyerek meseleyi kapatmıştır. (Sebilürreşad, Sayı 193: 287).

Tek partili yıllarda yukarıda görüldüğü gibi, çeşitli kişi veya şirketlerce el koyulan, kiralanan pek çok cami bulunmaktadır. Bu uygulama kalıcı ve genele teşmil edilmiş bir hal almıştır ki TBMM'de yıllar sonra dahi konu münakaşa mevzuu olmuştur. Ahmet Gürkan TBMM'de durumu 1952 yılında şu şekilde özetlemiştir (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 9, C. 18, toplantı 2, Kırk Beşinci Birleşim, 23.11.1952):

"Birçok camiler, kiraya verilmektedir ve birçok camiler kapalı durmaktadır. Size yalnız Ankara'dan iki misal vereceğim... Ankara'daki Ahi Tuğra Mescidi, Muvakkithane, bugün kapalıdır, imam yoktur. Papani Mescidi kiradadır, Konyalı Şefik isminde birisindedir. Helvacılar Mescidi Pol isminde bir Ermeni vatandaşa kiraya verilmiştir, bugün onu ahır olarak kullanıyor, arkadaşlar. Medeni memleketler içerisinde eğer her hangi bir mabedin her hangi bir şekilde kiraya verildiğini bir vatandaş bana ispat ederse ben iddiamdan feragat ederim. Bu bizim için hacaletaver (utanç verici) bir keyfiyettir. (...) cami kiraya verilir mi? cami depo olur mu? (...) Gedik Mescidi, Kızılay'da hububat ambarıdır. Hacıkoca Mescidi, Cumhuriyet Halk Partisi'nin Sakarya Bucağının fuzuli işgali altındadır. İstanbul'da Beylerbeyi Camii'nin muvakkithanesi, Cumhuriyet Halk Partisi işgali altındadır..."

Bazı camilerin ahır olarak kullanıldığına dair söylentiler çoğalınca hoşnutsuzluk *Cumhuriyet* gazetesinde de konu edilmiştir. 20.04.1936 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinin 3. sayfasındaki habere göre Seferihisar'ın Hereke köyündeki İkinci Beyazıt zamanından kalma tarihi caminin durumu; "Bu ne insafsızlık, Seferihisar'da tarihi cami ahır yapılmış!" başlığı altında, haber yapılmıştır (Cumhuriyet, 20 Nisan 1936). Konu ile ilgili olan daha evvelki makalemizden hatırlanacağı üzere (Ersin, Sakal, 2021) gene *Cumhuriyet* gazetesinin haberine göre, meşhur Sünnî Hatun Camii'nin kiraya verilip ahır olarak kullanılması "Cami ahır olur mu hiç" başlığıyla tenkit edilmiştir (Cumhuriyet, 23 Mayıs 1948). Keşan'da 7 tane "tarihi" cami hayvan yemliği olarak kullanılmıştır. Bunlarla beraber kayıtlara göre Türkiye'de toplam 120 adet cami Ziraat Bankası ve TMO tarafından hububat deposu olarak istifade edilmiştir¹⁹. 1930'lu yıllarda, sadece İstanbul'da 75 cami çeşitli gerekçelerle ve yok pahasına elden çıkarılmıştır, birçok vakıf malı da, Ermeni ve Rumlara devredilmiştir (Türkiye, 2 Temmuz 1993). Haberi tefrika olarak devam ettiren gazetenin iddiasına göre Eminönü Müftülüğü'nce hazırlanan haritada, yalnızca bu ilçe sınırları dâhilinde 100 caminin kayıp olduğu belirtilmiştir (Türkiye, 3 Temmuz 1993).

ç. Buğday Deposu Olarak Kullanılan Camiler

Camiler, erken Cumhuriyet döneminde 30'lu yılların başından 40'ların ortalarına kadar çok farklı amaçlar için kullanılmıştır. Bu tarih aralığında beklenen, yeni rejime uyum sürecinin hız kazanması, yalnızca siyasal sekülerizmin değil toplumsal dokuya da sirayet etmiş bütünsel laikleşme paradigmasının hayata geçirilmesidir. Bu bakımdan Cumhuriyet, Osmanlı'nın cami merkezli hayatını özendirmekten kaçınmayı

¹⁹ <https://www.sabah.com.tr/gundem/2020/06/17/> (Erişim Tarihi: 01/08/2020).

öncelemiştir. Hatta camileri salt, istifade edilecek fiziki yapılar olarak gördüğü ve göstermeye çalıştığı söylene bilinir (Parlak, 2019: 362). Bu bağlamda camilerin kullanım alanlarından en sık görülenlerinden biri de ambar olarak istifade edilmeye çalışılmasıdır. Bu minvalde “boş” olan ve “tarihi değeri olmayan” camilerin kullanımı için Ziraat Bankası’na izin verilebileceği bildirilmiştir (BCA, MGM K, 30-10-0-0/192-316-99). Ancak alınan bu karara rağmen bu konuda da uygulamaların gelişigüzel yapıldığı görülmektedir. Bu hususta sadece Diyarbakır’da yaşanan iki caminin kiralınması olayı başlıca bir makale konusu olabilecek ciddiyettedir. Bu iki tarihî camiye ilave olarak başka 13 adet olmak üzere ceman 15 adet cami işgal edilerek ibadetten alıkonulmuştur. Bu konuda VUM’dan Başvekâlete, Diyarbakır’da Yedinci Kolordu birliklerinin işgali altında 13 cami bulunmakta olduğu yazılmıştır. Bunların içinde yüksek tarihî ve mimarî değeri olan Hüsreviye ve Behramiye camileri olduğu da ayrıca belirtilmiştir. Millî Müdafaa Vekâleti ile yapılan uzun yazışmalardan sonra bu eserlerin tahliyeleri önce temin edilmişse de sonra buğday ambarı yapılmak üzere vilayetin oluru ile Ziraat Bankası’na verilmiştir. Bu konuda Diyarbakır Valiliği’ne Başbakanlık’tan giden şu yazı kayda değerdir (BCA, MGM K, 30-10-00/192-316-9):

“Evvelce askeri kıtaların işgali altında iken tarihî ve mimarî kıymetlerinden dolayı tahliye ettirilen Hüsreviye ve Behramiye camilerinin vilayet makamının tensibiyle Ziraat Bankası’nca buğday ambarı ittihaz edildikleri ve tahliyeleri için vaki olan müracaata, vilayetçe bunların derhal tahliyelerine imkân olmadığı gibi, arkası gelmekte olan buğdaylar için diğer cami ve mescidlerin de işgali zaruri olduğu yolunda cevap verildiği bildirilmektedir. Bu eserlerin tarihî ve mimarî kıymet ve mahiyetlerini takdir ve hiç olmazsa salahiyetli yerlerden tahkik ve millî sanat abidelerinin korunması hakkındaki tebligata en evvel ve en çok riayet etmeleri lazım gelen vilayet makamının kıymet ve ehemmiyetleri bariz olan bu eserler hakkında böyle yıkıcı bir hareketi terviç etmiş olabileceğine ihtimal vermemekle beraber keyfiyetin izahını ve buğdaylar için başka yerler bulunarak bu camilerin derhal boşaltılmasını ve boşaldığının bildirilmesini isterim.”

Kültür Bakanlığının 11.02.1936 tarihli yazısında ise, “Mihraplara kadar doldurulan buğdayların” camilerin durumunu tehlikeye soktuğu ehemmiyetle işaret edilmektedir. Bu iki tarihi eserin tahliyesini ve korunması için gereğinin yapılması istenmiştir²⁰ Görülüyor ki bir askeri birliğin komutanı, bir devlet bankası veya bir ilin valisi bir camiye, bir tarihi esere rahatlıkla el koyabilmekte, o eserin “harabiyetine” yol açacak şekilde kötü kullanabilmektedir. Bunları kimler yapıyor ve tarihî eserlere musallat olan bu vandallist havayı kimler yaratıyordu bu çok daha geniş bir araştırma konusudur ancak ilgili belgelerde devletin çeşitli kademelerinden bu tür tavırlara gösterilen farklı yaklaşımları görmek mümkündür. Bu eserlerin bu çeşitli kademelerden kurtulması hakkında Cumhurbaşkanlığı yüce katına sunulan 05.12.1935 günlü telyazısı üzerine, Başvekâletten Ziraat Vekâletine yapılan tebligata verilen karşılıklı, 18 Ocak 1936 tarihli derkenarla Vakıflar Umum Müdürlüğü ile ilgili yazışma şu şekildedir:

“Anıtlar Komisyonu mimarının raporuna atfen bu camilerin bu suretle buğday deposu olarak kullanılmalarının büsbütün harabiyetlerini mucip olacağından bir an evvel tahliyelerinin temini Kültür Bakanlığı’ndan da sureti ekli yazı ile müdüriyetimize bildirilmesi üzerine mesele ehemmiyetle vilayete yazılmış ve hemen tahliyeleri cevabının temini rica olmuştur. Mahalli Vakıflar Müdürlüğü’nden alınan karşılıklı vilayete başvurulmuşsa da bu camilerin hemen boşaltılmalarına imkân olmadığından münasip bir yer tedariki suretiyle tahliyeleri

20 Aynı belge.

için Ziraat Vekâletine yazıldığı ve bir taraftan arkası gelmekte olan zahireler için diğer cami ve mescitlerin de işgallerinin zaruri olduğu yolunda vilayetten cevap alındığı bildirilmiştir. Şu hallerden anlaşılıyor ki, asarın ne tarihsel ehemmiyeti ne bediî ehemmiyeti ve ne de bir halkın ibadet inancı hala layık olduğu hürmetle karşılanmayarak bunların zahire ambarı yapılması hayrete şayandır. Koca bir vilayet merkezinde zahire koyacak camilerden başka yer bulunmaması hakikatte ambar olmamasından değil, abideler ve tarihi evkaf eserlerinin sahipsiz gibi telakki edilmesinden başka manası olamaz. Evkafın zarar ve ziyan isteme hakkı baki kalmak üzere işgal altında olan Hüsreviye ve Behramiye camilerinin hemen boşaltılarak evkafa teslimi hususunun telgrafla Diyarbakir Valiliğine ve tasfiye harici kalmış olsa bile ne bir caminin ve ne de herhangi bir hayrat ve abidenin müdürlüğümüzün malumat ve muvafakati olmadan asla işgal ve başka tarafa tahsis edilmemesinin ve bütün valilikler ile bakanlıklara tez elden emir ve tebliğine müsaadeleri...²¹.

Bu camilerin bir süre böyle depo olarak kullanıldığı belli ise de hangi tarihte boşaltılıp ibadete açıldığına dair elimizde bilgi yoktur. Ancak “koca il merkezinde zahire koyacak başka yer” yok mu şeklindeki çıkıştan sonra ilk fırsatta boşaltılmış olmaları muhtemeldir.

İstanbul’da bulunan kıymetli eserlerden Üsküdar Toptaşı’nda Atik Valide namıyla anılan Nurbanu Sultan, Salkım Söğüt’te Zeynep Sultan, Yavuz Selim’in halasının yaptırdığı Hüsam Bey ve Kasımpaşa’da Piyale camileri de bir süre un ve buğday ambarı yapılmıştır. Hüsam Bey Camisi’nin döşemesi ağırlığa tahammül edemeyip çökmüştür. Başka birçok yerdeki camilerin de aynı şekilde duvarları çatlamış veya yıkılmış, döşemeleri çökmüştür. Nihayet en meşhur camilerden biri, Dolmabahçe Camii, TMO tarafından hububat deposu yapılmak istenmiş, vakıfların hükümete itirazı üzerine cami depo olmaktan ancak kurtulabilmiştir (BCA, MGM K, 30-10-0-0 /192-318-17). Elazığ ve Çankırı’daki camiler için de benzer yazışmaların belgeleri bugün elimizdedir, ilgili yazışmada: “Bu işgaller yüzünden kıymetli sanat eserlerinin durumları çok acıklıdır. Elazığ’daki Saray Camii’nin kıymetli minberinin harap olmasına mahal kalmamak üzere buğday ambarı yapılmasından sarfınazar edilmesi” arz edilmiştir (BCA, KDB K 30.10.0.0/192.318.26). Çankırı’da buğday ambarı olarak kullanılmak istenen Yenicami ise son anda kurtulabilen camilerdendir, ibadet dışında kullanılamayacağı kararı verilmiş ve cami böylece kurtarılabilmektedir (BCA, KDB K, 30.10.0.0/192.318.1).

Değerlendirme ve Sonuç

Türkiye tarihinde Tek Parti iktidarı camiler konusunu hakiki ihtiyacı belirleyerek ihtiyaç fazlası olanları elden çıkarmayı düşünmüş ve bunların bir kısmını kadro harici tutarak satmıştır. Bazı camiler ise kadro dâhili olsalar bile bazı hallerde birçok kurum tarafından depo veya asker konaklaması için kullanılmıştır. Birçok cami veya mescid Müslim ve gayri Müslimlere satılmış; bazıları da kişilere ve kurumlara kiralanmıştır.

Bu işler, cami ve mescitlerin fazla olduğu düşüncesiyle, “hakiki ihtiyacı” belirleme ve ihtiyaç hissedilmeyenleri satarak gelirini benzer alanlara harcama veyahut geçici olarak ihtiyaç halini giderme gibi gerekçelerle yapılmıştır. Ancak bu politika uygulanırken kanunla belirlenenin dışında birçok icraatın yapıldığı da çalışmamızda görülmektedir. Vatandaşın ibadet ihtiyacı için birbiri ile beş yüz metreden uzak mesafedeki camilerin yıkılmama kararı, eserlerin tarihî ve mimarî değere sahip olması halinde korunacağı gibi

21 Aynı belge.

hükümlere rağmen, bunlara her zaman uyulmamış, birçok eser çeşitli gerekçelerle satılmış, işgal edilmiş veya bazı kurumlara kiraya verilmiştir. İşgal edilen veyahut kiralanan bu ata yadigârı camilere kiracıların hiç de iyi bakmadıkları ilgili belgelerden anlaşılmaktadır. Bu dönemde kadro harici camilerin çok önemli miktarının satıldığı, lokanta, saz evi, ayakkabıcı veya Halkevi binası haline getirildiği, kadro dâhilinde olanlarının dahi bazılarının işyeri, depo, kışla olarak kullanıldığı arşiv belgelerinde görülmektedir. Bazı eserlerin ve müstemilatının yağmalandığı, çatılarındaki kiremitlerin içindeki eşyaların veya kubbesindeki bakır levhaların çalındığı, bunların yeterli derecede korunamadığı ilgili yazışmalardan anlaşılmaktadır. Bunlar maalesef, tarihinde kurduğu “vakıf medeniyeti” ile temayüz etmiş olan Türklerin yurdunda yaşanmış olaylardır.

Arşivlerimizde incelenen belgelerden anlaşılmaktadır ki, pek çok caminin “işgali” mevzuata bağlı kalınmaksızın bir düzen ve ahenkten yoksun olarak gerçekleşmiştir. Bundan dolayı hem yapılar zarar görmüş hem de ibadet konusunda sıkıntılar baş göstermiştir. Tek partili yıllarda devlet kademesinde gerçekleştirilen çeşitli yazışmalardan anladığımızı göre camilerin içinde bulunduğu bu durumdan devletin başında olan isimleri, kurumları veyahut tek başına orduyu sorumlu tutmak doğru değildir. Ancak şu da inkârı mümkün olmayan bir gerçektir ki, ibadethaneler konusunda yaratılan atmosfer, mahalli idarelerin keyfi uygulamaları ile birleşince, buna bir de devlet kademesinde yer alan birilerinin özensiz tutumu eklenince, yapılara ciddi zararlar veren ihmalkârlıklar ortaya çıkarmıştır. Hatta bu özensizliklerin zamanla ciddi boyutlara ulaşması, Başvekâlet ve Dâhiliye Vekâleti’ni tamimler yayınlamak zorunda bırakmıştır. Gene de bu tamimlerin korumaya dönük odaklandığı durum, muhafaza edilmesi gereken camilerin ibadethane olmalarından ziyade Türk medeniyetinin bir unsuru olarak Türk sanatının köklülüğünü simgelemesi bağlamında değerlendirilmesidir. Camiler üzerinde gerçekleştirilen bu siyasetlerin şekillenmesinde, maddi ve fiziki imkânsızlıkların yanı sıra tek parti döneminin ulus-devlet ideali, yeni toplum tahayyülü ve laiklik politikalarının etkili olduğu söylenebilir. Bu doğrultuda zaman zaman iktidar, cami ve mescitlere karşı, kişi ve kurumların eserleri tahribe dönük icraatlarına müdahale etmiş ve “Türklüğün medeniyet tarihinin abideleri” durumunda olan bu eserleri korumaya çalışmıştır. Bir başka ifade ile tarihî ve sanatsal değeri olanlar korumaya çalışılmış, ancak bu koruma sanat ve tarih değeri olmayan, sadece ibadethane (cami ve mescid) olanlar için geçerli olmamış; özellikle “kadro harici” iseler muhakkak elden çıkarılmışlardır.

Bir eserin tarihî ve sanatsal değeri olup olmadığına bazen tarihten ve sanattan anlamayan sıradan memurların raporlar yazarak karar verdiği olmuştur. Birçok durumda böyle bir rapora bile gerek görülmeden, tarih ve sanat değeri olan bir caminin müze, depo ve kışla olarak kullanıldığı da görülmüştür. Bu tür hukuksuz uygulamalar VUM ve DİB müdahalesiyle bazen durdurulmuş, bazen de kira veya işgal durumu kurumların ve kamunun uygun gördüğü zamana kadar sürmüştür.

Kaynaklar

1. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

- BCA, BÖKM K, 30.01.0.0/66.414.7.
BCA, CHP K, 490.01/468.1919.1.
BCA, CHP K, 490.01/475.1939.1.
BCA, DİB K, 051.0.0/8.67.26.1.
BCA, DİB K, 051-0-0/13-115-57.
BCA, DİB K, 051-0-0/8-67-8.
BCA, DİB K, 051-13-115-75.
BCA, KDB K, 30.10.0.0/139.998.10.
BCA, KDB K, 30.10.0.0/139.998.2.
BCA, KDB K, 30.10.0.0/192.315.21.
BCA, KDB K, 30.10.0.0/192.315.22.
BCA, KDB K, 30.10.0.0/192.317.10.
BCA, KDB K, 30.10.0.0/192.317.9.
BCA, KDB K, 30.10.0.0/192.318.1.
BCA, KDB K, 30.10.0.0/192.318.15.
BCA, KDB K, 30.10.0.0/192.318.24.
BCA, KDB K, 30.10.0.0/192.318.26.
BCA, KDB K, 30.10.0.0/213.445.12.
BCA, KDB K, 30.10.0.0/213.446.5.
BCA, KDB K, 30-10-0-0/26-151-24.
BCA, KDB K, 30-18-1-2/57-61-4.
BCA, MGM K, 30-10-0-0 /192-316-2.
BCA, MGM K, 30-10-0-0/192-316-99.
BCA, MGM K, 30-10-0/192-317-4.
BCA, MGM K, 30.10.0.0/192.318.18.
BCA, MGM K, 30.10.0.0/192.318.26.
BCA, MGM K, 30.10.0.0/192.318.35.
BCA, MGM K, 30-10-0-0 /192-318-17.
BCA, MGM K, 30-10-0-0 /192-318-6.
BCA, MGM K, 30-10-0-0/139-996-11.
BCA, MGM K, 30-10-0-0/139-998-9.
BCA, MGM K, 30-10-0-0/192-313-15.
BCA, MGM K, 30-10-00/192-316-9.

BCA, MGM K, 30-10-0-0/192-318-12.

BCA, MGM K, 30-10-0-0/192-318-13.

BCA, MGM K, 30-10-0-0/192-318-25.

BCA, MGM K, 30-10-0-0/26-151-22.

BCA, MGM K, 30-10-1/127-911-20.

2. Süreli Yayınlar

Cumhuriyet.

Sabah.

Sebilürreşad.

Türkiye.

Vakit.

3. İnceleme ve Araştırma Eserler

Atatürk, Mustafa Kemal (1989). *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*. C. 1, (Derleyen Nimet Arslan), Ankara: TTK. Yayınları.

Bozkurt, Nebi (2006). "Namazgâh". *TDV. İslam Ansiklopedisi* (32), 357-360.

Ersin, Yasin-Fahri Sakal (Aralık 2021). "Tek Parti Devrinde Cami ve Mescitlerin Satılması", *Vakıflar Dergisi*, (56), 163-182.

Esen, A. Kıvanç (2011). "Tek Parti Dönemi Cami Kapatma/Satma Uygulamaları". *Tarih ve Toplum*, (13), 91-158.

İnönü, İsmet (2001). *Defterler (1919-1973)*. İstanbul: Yap Kredi Yay.

Lewis, Bernard (1993). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Ankara: TTK. Yayınları.

Obuz, Ömer (2017). "Yakın Geçmişte Camilerin Farklı Kurumlara Tahsisi ve Askeri Amaçlı Kullanımı Üzerine Bir İnceleme". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* (3), 444-1460.

Öztürk, Nazif (1995). *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*. Ankara: TDV Yayınları.

Parlak, Deniz (2019). *Türkiye'de Laikliğin Oluşum Sürecinde Camiler (1923-46)*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmış Doktora Tezi).

Sakal, Fahri (2008). *Çok Partili Döneme Geçişte Tek Parti'nin Muhalefet Anlayışı*. Samsun: Etüt Yayınları.

Sakal, Fahri (2011). "Almanya'da Bastırılan İnönü Resimleri", *History Studies* 3/3: 337-350.

4. Elektronik Kaynaklar

<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.3634.pdf> (Erişim Tarihi: 11/04/2022).

<https://www.sabah.com.tr/gundem/2020/06/17/> (Erişim Tarihi: 01/08/2020).

<https://www.youtube.com/watch?v=gsNLdf3BeDo> (Erişim tarihi 16.05.2021).

Süleymaniye Kütüphanesi Fatih 4172 No'lu *Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât* Nüshasındaki Gezegen ve Melek Tasvirleri*

Hayrunnisa Turan**

Öz

Bu çalışmada Kazvî'nin kozmografya ve coğrafyaya dair eseri *Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât*'in Süleymaniye Kütüphanesi Fatih 4172 numarada kayıtlı nüshasındaki, farklı konularda ele alınmış çok sayıda minyatür arasından Ulviyyât (Ayüstü âlemi) başlıklı bölümde bulunan gezegen ve melek tasvirleri incelenmektedir. 1501 tarihli bu nüshada toplam 5 gezegen ve 6 melek tasviri yer almaktadır. Gezegen tasvirleri Kamer (Ay), Utarid (Merkür), Zühre (Venüs), Âfitab (Güneş) ve Zuhal (Satürn)'den müteşekkil olup, melek tasvirleri Cebrail, Mikail, Azrail, Hamele-i Arş, Kirâmen Kâtibîn ile Hârût ve Mârût'tan ibarettir. Eserin Ulviyyat bölümünde bahsi geçen gezegen ve melek tasvirlerinin dışında herhangi bir tasvir yer almadığı için bu semâvî varlıkların tamamının bu çalışma kapsamında incelenmesi uygun görülmüştür. Bir yandan tasvirlerin genel ve dönem özellikleri vurgulanırken diğer yandan benzer konular ihtiva eden ve farklı dönemlere ait başka eserlerdeki gezegen ve melek tasvirleriyle mukayeselere de yer verilmektedir.

Anahtar kelimeler: Minyatür, Acâibü'l-Mahlûkât, Gezegen, Melek, Ulviyyât

Planets and Angels Depictions in *Ajâ'ib Al-Makhlûqât Wa Gharâ'ib Al-Mawjûdât* Copy of Suleymaniye Library Fatih 4172

Abstract

The Superlunar Sphere part of the cosmological and geographical work *Ajâ'ib Al-Makhlûqât wa Gharâ'ib Al-Mawjûdât* by Qazwî, which is one of the numerous miniatures about various subjects in the Suleymaniye Library's Fatih 4172 copy, contains depictions of planets and angels that are the subject of this study. There are total depictions of 5 planets and 6 angels in this manuscript, In addition to pictures of planets like the Moon, Mercury, Venus, the Sun, and Saturn, there are also representations of angels like Gabriel, Michael, Azrael, Bearers of the Throne, al-Kirâm al-Kâtibîn, Hârût, and Mârût. All of these heavenly beings are thought to be eligible for research in this study since, except for the depictions of the aforementioned planets and angels, the Superlunar Sphere section of the book has no other images. On the one hand, the images are highlighted with general and historical characteristics; on the other hand, some comparisons with other representations of planets and angels from various works with related subjects and from various periods are made.

Keywords: Miniature, Ajâ'ib Al-Makhlûqât, Planet, Angel, Superlunar Sphere

* DOI: 10.16971/vakiflar.1014967

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Ekim 2021 / October 2021

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Ekim 2022 / October 2022

** Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü; Samsun-TÜRKİYE;

e-posta: hayrunnisa.cakmakci@omu.edu.tr; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8251-8556>

Giriş

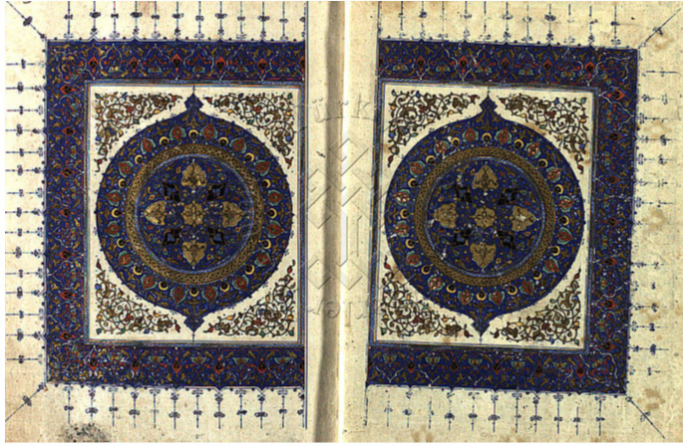
Kazvî'nin (ö. 1283) Aristo (M.Ö. ö. 322), Câhiz (ö. 869) ve Tûsî (12. yy)'nin benzer konulu eserlerinden istifade ederek hazırladığı, coğrafya ve kozmografya ile ilgili harikalar, görülmemiş ve duyulmamış garip şeyler hakkındaki eseri *Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât*'in Arap, İran ve Türk edebiyatında çok sayıda nüshası bulunmaktadır. Bunlar arasında minyatürlü nüshalar da önemli bir yer teşkil etmektedir. 13. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar çeşitli İslam coğrafyalarında ortaya konduğu bilinen minyatürlü *Acâibü'l-Mahlûkât* nüshalarının en erken tarihlisi 1280'de bizzat Kazvî tarafından kaleme alınmış olup Münih Staatsbibliothek'te (MSS cod. arab. 464) yer almaktadır. Doğal harikalara ilişkin tasvirler içeren erken tarihli minyatürlü *Acâibü'l-Mahlûkât* nüshalarının okuyucuyu Allah'ın yarattıkları hususunda daha bilinçli hale getirecek şekilde düzenlendiği düşünülmektedir (Berlekamp, 2011: 1, 15, 46). Eserini dört mukaddime, iki makale ve bir hatime üzerine tertip eden Kazvî, mukaddime bölümünde acâib, garîb, mahlûkât ve mevcûdât kelimeleri hakkında bilgi vermekte, birinci makaledeki ulviyyât (ayüstü alemi) kapsamında felekler, gezegenler, burçlar ve meleklerin durumunu izah ederek zamanla ilgili kavramlara değinmekte, süfliyyât (ayaltı alemi) ile ilgili ikinci makalede ise anâsır-ı erbaa (dört unsur), denizler, adalar, kuyular, madenler, nebatlar, ağaçlar, hayvanlar, insanlar, cinler, devler, kuşlar ve sürüngenler hakkında açıklamalarda bulunmakta, son olarak hatime bölümünde denizlerin ve karaların acâibinden bahsetmektedir (Kut, 1988: 315).

Bu çalışma kapsamında incelenen minyatürlü nüsha 16. yüzyıl başına tarihlenmekte olup Farsça kaleme alınmıştır. Bu döneme ait nüshaların da iki, üç yüzyıl öncesiyle aynı işlevi gerçekleştirerek eğitimi halkın doğal yaşam bilimi konusundaki merakına cevap verdiği anlaşılmaktadır (Rührdanz, 2003: 40). Kazvî'nin eserindeki ulviyyât başlıklı birinci makalenin süfliyyât başlıklı ikinci makaleye kıyasla oldukça küçük hacimli olduğu bilinmektedir. Eserin çeşitli nüshalarındaki ulviyyât bölümünde semâvî varlıklar olarak gezegenlerin yanı sıra takım yıldızlar ve burçlarla ilgili tasvirlerle de rastlanmakla beraber, bu çalışmada incelenen nüsha sadece gezegen tasvirlerini ihtiva etmektedir. Benzer şekilde çeşitli nüshaların ulviyyât bölümlerindeki melek tasvirleri arasında sürekli ayakta duran, rükû ya da secde eden melekler ile semâvâtın melekleri gibi farklı melek tasvirleriyle de karşılaşılmakla beraber, incelenen nüshada dört büyük melekten İsrâfil hariç üçü, Hamele-i Arş, Kirâmen Kâtibîn ile Hârût ve Mârût adındaki meleklerin tasvirleri gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla bu nüshanın ulviyyât bölümündeki tasvir dağarcığı yalnızca bahsi geçen semâvî varlıklarla sınırlıdır. İncelenen eserin süfliyyât bölümünde ise farklı konularda toplam 101 adet tasvir bulunmakta olup, bir makalenin sınırlarını fazlasıyla aşacağından söz konusu tasvirler farklı çalışmalarda incelenmek üzere bu çalışmaya dahil edilmemiştir. Süfliyyât bölümünde yer alan, bazı adalarda yaşamış insanlar ve tuhaf yaratıklar, çeşitli coğrafyalardaki cinler, devler, kara ve deniz hayvanları, kuşlar ile tarihi hadiselerle ilgili tasvirlerle dair konu başlıkları ve varak numaraları Tablo 1'de sunulmuştur.

Eserin ulviyyât hakkında bilgi veren birinci makalesinde tasvirine yer verilen semâvî varlıklardan Kamer, Utarid, Zühre, Âfitab ve Zuhâl gezegenleriyle Cebrail, Mikail, Azrail, Hamele-i Arş, Kirâmen Kâtibîn ile Hârût ve Mârût isimli melekler bu çalışma kapsamında incelenmektedir. Kazvî'nin eserinde karşılaşılan astronomi ve astrolojiye ilişkin bilgi ve tasvirlerle Sûffî'nin *Kitâbu Suveri'l-Kevâkibi's-Sâbite* (1009), Sivâsî'nin *Dakâiku'l-Hakâik ve Mûnisü'l-Avârif* (1272) ile Birûnî'nin *Kitabü't-Tefhîm li Evâil Sinaati't-Tencîm* (1286) isimli erken tarihli eserlerinde de rastlanmaktadır (Tanındı, 1981: 72). *Acâibü'l-Mahlûkât* kitabının gökyüzündeki gezegenler ve yıldızlar hakkında bilgilere yer verilen bölümünde bilhassa Abdurrahman es-Sûffî (ö. 986)'nin *Kitâbu Suveri'l-Kevâkibi's-Sâbite* isimli eserinden faydalandığı anlaşılmaktadır (Sarıkaya, 2019: 19).

1. Eserin Genel Tanımı ve Fiziksel Özellikleri

Süleymaniye Kütüphanesi Fatih 4172¹ numarada kayıtlı *Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât* nüshası hattat Muhammed el-Bakkal tarafından H. 906 (M. 1501) yılının Şevval ayında istinsah edilmiştir. Talik hatla Farsça yazılan eser 338 varaktan oluşmakta olup, 254x173 ve 165x95 mm ölçülerindedir. Eserin kaleme alındığı tarihin de işaret ettiği üzere eserdeki mevcut tezhip ve minyatürler Timurlu dönemi Herat üslubunun özelliklerini taşımaktadır. Eserin kenarsuyu tezhipli takdim sayfası minyatürlerinde Hz. Süleyman'ın divanı konusu işlenmiştir. Lacivert renk sade tıgılı ve beyaz iplikle paftalara ayrılmış lacivert zeminli kenarsuyunda altın, limonküfü ve kırmızı rûmîlerin oluşturduğu kapalı alanlar altın, siyah ve kırmızı renklidir. Takdim sayfasının akabinde karşılıklı iki sayfa halinde dairesel şemseli zahriye tezhibine yer verilmiştir. Her iki zahriye sayfası da Timur Devri'nde çok tercih edilen (Özcan, 2009: 292), alt ve üst kısımlarından uzatılarak mekik formu verilmiş daire biçimindedir (Resim 1). Rûmî grubu motifler ve zencerekle arasuyu ile desenlendirilmiş şemselerin yanı sıra köşebentler ve dış pervazda da sarmal rûmîlere yer verilmiştir. Gerek şemse gerekse dış pervazda zemin rengi lacivert olup, rûmîler için altın ve limon küfü, aralara yerleştirilen küçük tomurcuk ve yaprak motiflerinde ise turuncu, sarı, mavi ve yeşil renkler tercih edilmiştir. Benzer motiflerin kullanıldığı sade tıgılı ve lacivert zeminli serlevha tezhiplerinde, alt ve üst kısımlarda beyaz renk kûfî başlıklar yer almaktadır. Koltuk tezhipleriyle sınırlandırılan serlevha metni her iki sayfada 9 satırdan oluşmaktadır (Resim 2). Serlevha sayfalarının ardından eserin metin kısmı 19 satırlık varaklar halinde düzenlenmiştir. Metnin genelinde siyah mürekkep kullanılmışken bölüm başlarında mavi, özel isim ve başlıklarda kırmızı mürekkep de tercih edilmiştir. Eserde yer alan çeşitli konularda ele alınmış 112 minyatürden 11 tanesini gezegen ve melek tasvirleri oluşturmaktadır. Genel anlamda basit kompozisyonlara ve canlı renklere sahip, zarif figürlerin kullanıldığı, kompozisyonu tamamlayıcı unsurlar olarak da Uzakdoğu etkili motiflere yer verilen minyatürler Herat üslubunun özelliklerini yansıtmaktadır. Son olarak eser hükümdarın av sahnesi konulu hatime sayfası minyatürleriyle nihayetlendirilmiştir. Eserin kahverengi cildi beyzi formdaki müşebbek şemse ile köşebentlere ve yaldızlı zencereğe sahiptir.

Resim 1. Eserin zahriye tezhibi

1 Süleymaniye Kütüphanesi Fatih 4171 numarada kayıtlı 1422 tarihli *Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât* nüshası da benzer şekilde Timurlu Dönemi Şiraz üslubunun özelliklerini yansıtan minyatürler ihtiva etmektedir. Bu nüshanın Ulviyyât bölümündeki minyatürler, gezegenlerden Kamer, takımyıldızlardan Dübbü'l-Asgar, Dübbü'l-Ekber, Tinnîn, Keykâvus, Avva, Feke, Câsî, Şelyak, Decace, Siyavuş, Havva ve Hayye, Ukab, Kat'atü'l-Feres, Feres-i A'zam, Mer'etü'l-Müselsele, Müselles ve Kitus, burçlardan Hamel, Sevr, Tev'emeyn, Seretan, Esed, Azra, Mizan, Akreb, Râmî, Cedî, Sâkibü'l-Mâ ve Hût şeklindedir.

Resim 2. Eserin serlevha tezhibi

2. Eserin İçeriği

Eserde asıl metin 6a-10a sayfalarında bildirildiği üzere iki makale şeklinde düzenlenmiştir. İlk makale diğerine göre oldukça kısa tutulmuştur. Birinci makale ulviyyât hakkında olup on üç nazardan oluşmaktadır. Birinci nazar, Kamer (Ay) feleği hakkında olup dört fasıla ayrılmıştır. 1. fasıl Kamer feleğinin acâyibi, 2. fasıl Kamer'in nurunun fazlalığı ve eksikliği, 3. fasıl Kamer'in husufu (ay tutulması), 4. fasıl Kamer'in havassı (özellikleri) hakkındadır. İkinci nazar, Utarid (Merkür) feleği hakkında olup iki fasıldan oluşur. 1. fasıl Utarid feleğinin acâyibi, 2. fasıl Utarid'in havassı hakkındadır. Üçüncü nazar, Zühre (Venüs) feleği hakkında olup iki fasıldan oluşur. 1. fasıl Zühre feleğinin acâyibi, 2. fasıl Zühre'nin havassı hakkındadır. Dördüncü nazar, Âfitab (Güneş) feleği hakkında olup üç fasıldan oluşur. 1. fasıl Âfitab'ın acâyibi, 2. fasıl Âfitab'ın küsufu (güneş tutulması), 3. fasıl Âfitab'ın havassı hakkındadır. Beşinci nazar, Merih (Mars) feleği hakkında olup iki fasıldan oluşur. 1. fasıl Merih'in acayibi, 2. fasıl havassı hakkındadır. Altıncı nazar, Müşterî (Jüpiter) feleği hakkında olup, iki fasıldan oluşur. 1. fasıl Müşterî'nin acayibi, 2. fasıl havassı hakkındadır. Yedinci nazar, Zuhâl (Satürn) feleği hakkında olup, iki fasıldan oluşur. 1. fasıl Zuhâl'in acayibi, 2. fasıl havassı hakkındadır. Sekizinci nazar, sabiteler (sabit yıldızlar, burçlar) hakkında olup, dört fasıldan oluşur. 1. Fasıl sabitelerin acayibi, 2. fasıl ikinci yıldızların şekilleri, 3. fasıl Ay menzilleri, 4. fasıl burçlar feleği hakkındadır. Dokuzuncu nazar, felekler feleği hakkındadır. Onuncu nazar, semavî ruhlar hakkında olup, iki fasıldan oluşur. 1. fasıl feleğin hakikati, 2. fasıl meleklerin çeşitleri hakkındadır. On birinci nazar, zaman hakkında olup 3 kavilden oluşur. 1. kavil zamanın hakikati, 2. kavil kutlu günler, 3. kavil günlerin faziletleri ve havassı hakkındadır. On ikinci nazar, aylar hakkında olup üç fasıldan oluşur. 1. fasıl Arabî aylar, 2. fasıl Rûmî aylar, 3. fasıl Farisî aylar hakkındadır. On üçüncü nazar, mevsimler hakkındadır.

Eserin ikinci makalesi süfliyyât hakkında olup beş nazar ve çeşitli fasıl, kavil ve kısımlardan oluşmaktadır. Bu bölümler yerküre, anâsır, kevn u fesad (oluş ve bozuluş), ateş küresi, hava küresi, bulut ve yağmur,

rüzgarlar, ra'd u berk (gök gürültüsü ve şimşek), kavs u kuzah (gökkuşağı), su küresi, yerden çıkan sular, denizdeki acayip haller, Bahr-i Muhît (Büyük Okyanus) ve Sîn, Hind Denizi ve ondaki acayip hayvanlar, Farisî Denizi (Basra Körfezi) ve ondaki acayip hayvanlar, Bahr-i Kulzüm (Kızıldeniz) ve bu denizdeki hayvanlar, Zenc Denizi ve bu denizdeki hayvanlar, Mağrib Denizi ve bu denizdeki hayvanlar, arz küresi, yedi iklim, zelzele, dağlar, nehirler, pınarlar, eserler ve acayibi, madenler, altın, gümüş, bakır, demir, kurşun, taşlar, nebatat, ağaçlar, hayvanlar, insan, nefis-i natika, ahlak, nutfenin halleri, gıdalanması, erkeklik ve dişiliğin sebebi, insanın azaları, Arap, Fars, Rum, Türk, Hindu, Zenci, Berber kavimler, çiftçilik, çobanlık, avcılık, hesap, yazı, şiir, mûsiki, tıp, kadın ve erkek kusurları, tılsımlar, çeşitli sanatlar, iblisler, şeytanlar, cinlerin acayip hikayeleri, hayvanlar ve kuşların hakikat ve havassı vs. konularda çeşitli bilgiler içermektedir.

3. Eserdeki Gezegen, Melek Tasvirleri ve Benzer Örnekler ile Mukayesesi

Eserin ulviyyât bölümünde yer alan semâvî varlıklardan gezegen ve melek tasvirlerine 17b-45b sayfa aralığında rastlanmaktadır. Eserde zikredilen toplamda yedi adet gezegenden Müşterî ve Merih'in tasvirlerine yer verilmemiş olup, tasviri gerçekleştirilen gezegenler Kamer, Utarid, Zühre, Âfitab ve Zuhâl'dir. Eserdeki melek bahsinde ise "Semâvâtın Sakinleri" başlığı altında sırasıyla Hamele-i Arş, Rûh, İsrâfil, Cebrail, Mikail, Azrail, Semâvâtın Melekleri, Kirâmen Kâtibîn ile Hârût ve Mârût isimli ferişteher (melekler) zikredilmiş olup, Rûh, İsrâfil ve Semâvâtın Melekleri dışındaki meleklerin tasvirleri yapılmıştır. Gezegen ve meleklerin tamamı koyu mavi zemin üzerinde kişileştirilerek sade kompozisyonlarla resmedilmiştir.

Eserdeki minyatürleri mukayese etmek amacıyla çalışmaya dahil edilen diğer minyatürlerin tamamı Kazvî'nin *Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât* (AMGM) isimli eserinin farklı dönemlerde kaleme alınmış nüshalarına aittir. Kıyaslama için seçilen örneklerde 1280 tarihli en erken nüshadan başlayarak 14. ve 15. yüzyıldan örnekler sunulup, ilgili tasvirlerle mevcut nüsha tasvirleri arasındaki etkileşimin boyutları ortaya konmaya çalışılmış, 16. yüzyıl sonlarına ve 18. yüzyıla ait örneklerle de ikonografik detaylarda devamlılığın mevcut olup olmadığı, gelenekte oluşan benzerlik ya da farklılıklar hakkında fikir vermek istenmiştir.

Kazvî'nin eserinin bu çalışmada incelenen nüshasında, aynı kütüphanedeki Farsça bazı nüshalarla (Fatih 4171, Laleli 1991) da benzer şekilde gezegenlerin sûret özellikleriyle ilgili açıklamaya rastlanmakta, her bir gezegene ilişkin yapılan açıklamaların astronomik mahiyetlerine yönelik gerçekleştirildiği anlaşılmakta olup, mevcut bilgiler arasında gezegenlerin yüzey ölçümleri, diğer gezegenlerle ilişkileri, devirlerini hangi yönlerde ve ne kadar günde tamamladıkları, kaç felekten oluştuğu, ışıklarının eksiklik ve ziyadeliği, iklim, coğrafya, insan, hayvan, bitki, maden tabiatları üzerindeki tesirleri gibi hususlardan bahsedilmektedir. Bu bilgiler tasvirlerle doğrudan ya da dolaylı biçimde ilişkili bulunmadığından, makale hacmini fazladan arttırabileceği düşüncesiyle bu çalışmada gerekli görülen bazı ayrıntılar dışında metin kısımlarından alıntı yapılmamıştır. Tûsî'ye ait *Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât* metninin Türkçe çevirisinde gezegenlerin sûret özelliklerine dair kısa bilgiler de yer aldığı tespit edilmişken, Kazvî'nin metni bu yönüyle farklılık arz etmektedir. Bu noktadan hareketle incelenen nüshada yer alan gezegen tasvirlerini, nakkaşın metin içeriğinden değil de Antik dönemden² itibaren süregeldiği bilinen geleneğin

2 Yunan bilgini Batlamyus (ö. 165)'un kaleme aldığı *Almagest* isimli astronomi ve astroloji konulu eserde yıldızların gökyüzündeki görüntüsü olarak tasavvur edilen insan ve hayvan figürleri ile nesnelere şekillerine de değinilmiştir. İslam kitap sanatlarında takımı yıldız ve burç tasvirlerine sahip en erken tarihli eser olarak bilinen Sufî (ö. 986)'nin *Suveru'l-Kevâkibi's-Sâbita* isimli eserinde de Batlamyus'un bahsi geçen eseri temel alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kundak (2011: 23-55).

tesiriyle şekillendirdiği düşünülmektedir. İncelenen nüshanın melekler bahsinde de benzer şekilde tasvirlerle dolaylı olarak ilişki kurulabilecek şekilde meleklerin kanat sayıları hakkında bilgiye rastlanmakla beraber, bahsi geçen bilgiler büyük ölçüde meleklerin görevleri ve bazı kıssalardaki konumlarına ilişkindir. Farklı Acâibü'l-Mahlûkât nüshalarında da sûret özellikleriyle bağlantılı olarak meleklerin kanatlarına dair bilgiler yer almakla beraber, bu bilgiler tasvirlerle doğrudan ilişkili değildir.

En erken tarihli Münih nüshasında da resmedildiği üzere gezegenlerin genel anlamda geleneksel astrolojik ikonografiye göre tasvirleri gerçekleştirilmektedir. Merkür'ün oturur pozisyonda bir katip, Venüs'ün bir kadın müzisyen, Mars'ın bir elinde kılıç diğer elinde kesik baş tutan bir adam, Jüpiter'in yaşlı ve bilgili bir adam, Satürn'ün elinde balta taşıyan koyu tenli bir adam suretinde betimlendiği örneklerde dönemsel olarak elbise ayrıntıları, duruş ve yüz ifadeleri değişmekle beraber ikonografik unsurların tekrar ettiği anlaşılmaktadır (Carboni, 2015: 18). Hassaten gezegenlere ilişkin genel ikonografik betimlemelerin oluşumunda her bir gezegenle özdeşleştirilen çeşitli vasıfların büyük ölçüde belirleyici olduğu görülmektedir. Nitekim bir Acâibü'l-Mahlûkât nüshasındaki "Ve ol ki derler, Zuhal pîr sûretindedir bir elinde bıçak ve bir elinde bir kesik baş asılıdır. Ve dahi derler ki Zühre avrat sûretinde kucağında barbût (ud) var. Kim gördü ki Zühre barbût çalar yâ Zuhal ağlar?" ifadesiyle, acâyip olan şeylere insanların inanmakta zorluk çekeceğine işaretlerle her ne kadar yıldızlar gerçekte mevcutsa da sûretlerinin yakıştırmakla gerçekleşen zanniyattan ibaret olduğu ve tahkîkî söz içermediği vurgulanmaktadır (Sarıkaya, 2019: 25, 26, 150). Melek tasvirlerinde de benzer şekilde birbirleriyle çok yakınlık arz eden rengarenk kanatlara sahip insan görünümlü figürlerle karşılaşmakta, İsrail'in suru gibi belirgin bir ikonografik unsurun dışında sıra dışı ayrıntılara yer verilmediği görülmektedir. Genel anlamda Acâibü'l-Mahlûkât metinlerinde gezegenlerin ve meleklerin sûret özelliklerine son derece sınırlı bir temas söz konusuysa da, konunun gezegenler özelinde daha ziyade konum, mesafe, miktar vb. astronomik mahiyette ele alınması, melekler özelinde ise görevleri ve çeşitli kıssalardaki varlıkları hususunda kendilerinden kısaca bahsedilmiş olması da tasvirlerin oluşumunda metin içeriğinin değil ikonografik geleneğin esas alındığının göstergesidir.

Eserin 22b sayfasında genel ikonografiye uygun biçimde, Âfîtab'ın melik-i kevâkib (gezegenlerin hükümdarı), Kamer'in vezir, Utarid'in kâtip, Merih'in sahib-i ceş (ordu sahibi), Müşteri'nin kadı, Zuhal'in sahib-i hazâin (hazinelere) ve Zühre'nin hizmetkâr-ı eflâk olduğu bildirilmektedir. Çeşitli mesleklerle ve sanatlara sahip olduğu bilinen yedi gezegene dair tasvirlerde de Zuhal'in hazinedar, Müşteri'nin kadı, Merih'in serasker, Şems'in cihan sultanı, Zühre'nin çalgıcı ve besteci, Utarid'in kâtip, Kamer'in ise Şems'in veziri ya da kaimmakamı (And, 2010: 361) olma durumlarıyla ilişkili ayrıntılar ön plana çıkarılmaktadır.

Eserin 16b-18b sayfalarında Kamer feleğinden bahsedilerek, 19a-20b sayfalarında kamerin havassı hakkında bilgiye ve 17b sayfasında Kamer feleği tasvirine yer verilmektedir (Resim 3). Güneş'e nispetle "küçük nurlu" olarak adlandırılan Ay'ın cismi küre biçiminde ve parlaktır. Kamer'in hâkim olduğu vakitlerde sefere çıkmak, ticaret, şirket, mektup ve haber göndermek hoş karşılanmaktadır (Erzurumlu, 2013: 132, 133, 145). Kamer'in sureti, iki kanatlı, başında tacı bulunan bir yiğit suretine benzetilmiştir (Sarıkaya, 2019: 139). Kamer'e ilişkin tasvirlerde büyük ölçüde bağdaş kurmuş vaziyette oturan ve elleri arasında tuttuğu hilalin uçlarını yukarıya doğru kaldıran bir insan figürüyle karşılaşılmaktadır. Bazı örneklerde ise dolunay biçimindeki ay halesinin insan figürünün baş bölgesini tamamen kuşattığı görülmektedir (Resim 4). Eserde sayfa ortasındaki yatay dikdörtgen alana yerleştirilen minyatürde, Kamer'i temsil eden insan figürü bağdaş kurup kollarını iki yana uzatarak oturmakta ve elleriyle uçları yukarı doğru bakan büyük, beyaz bir hilali kavramaktadır. Cepheden görünümlü figürün başı hafifçe yana meyillidir. Siyah saçları üzerinde tacı bulunan, dolgun yanaklı, küçük ağız ve burunlu, çekik gözlü yüz hatlarına sahip zarif figür kırmızı iç elbisesi ile siyah kemerli sarı kaftanla resmedilmiştir. Figürün iki yanındaki boş zemin gümüşî

renkteki dolantı Çin bulutlarıyla doldurulmuştur. Konuya ilişkin ikinci örnek ise 1424 tarihli (Hayashi, 2017: 4702) bir nüshada yer almakta olup, benzer şekilde kolları arasında hilali tutan buradaki Kamer figürünün başı da antropomorfik özellikteki dolunay biçimini yansıtmaktadır.

Resim 3. Kamer feleği tasviri

Resim 4. Kamer tasviri, AMGM, 1424, Süleymaniye Kütüphanesi Laleli 1991, 16b.

Eserin Eserin 20b-21a sayfalarında Utarid feleği ve havassı hakkında açıklamada bulunulmakta ve 21a sayfasında aynı zamanda Utarid feleği tasviri yer almaktadır (Resim 5). Eserde müneccimlerin Utarid'i uğurluyla uğurlu, uğursuzla uğursuz olması nedeniyle münafık olarak adlandırdıkları bildirilmektedir. Utarid'in vasıfları arasında zekilik, anlayışlılık, yetenek, sezgi, nutuk, kitabet, hesap, dikkat, sanat, hile ve hiyanet bulunmakta olup, bu gezegenin hâkim olduğu vakitlerde nüsha ve mektup yazmak, kitap okuyup okutmak, nakış ve hesap yapmak uygun görülmektedir (Erzurumlu, 2013: 131, 145). Dînî işlere ve ilimlere nispet edilen Utarid tahtta oturarak elinde mushaf tutan zayıf bir kişi şeklinde tasavvur edilmiştir (Sarıkaya, 2019: 146). Fesahat ve belagatin sembolü olarak değerlendirilen Utarid gezegeni "Debîr-i Felek" unvanıyla adlandırılarak defter ve kalemlerle tasvir edilmiştir. Minyatürlerde Utarid'in tavus kuşuna binmiş, bir elinde bir yılan (Resim 6) diğer elinde yuvarlak bir tahta bulunan, başında tacı ve sırtında cübbesiyle kürsüde Kur'an okuyan güzel bir genç sûretinde resmedildiği örneklere de rastlanmaktadır (Şentürk, 1994: 152). Eserdeki minyatür sayfa kenarında dikey dikdörtgen bir alan teşkil etmektedir. Minyatürün merkezine profilden görünümüyle yerleştirilen Utarid figürü sakallı, beyaz sarıklı ve siyah cübbeli genç bir erkektir. Yatık vaziyetteki dizi üzerine oturan figür, kalkık durumdaki dizine yerleştiği uzun, beyaz kâğıda yazı yazarken resmedilmiştir. Figürün sağında kalemdan, solunda mushaf kutusunu andıran üst üste iki kutu yer almaktadır. Beyaz renkli yığma Çin bulutları kompozisyonu tamamlamaktadır.

Utarid'i tavus kuşuna binmiş vaziyette tasvir eden erken tarihli diğer minyatür istisnai bir örnek teşkil etmektedir. Zira Utarid'in tasvirlerinin çoğunluğu onu, bineksiz olarak çeşitli pozisyonlarda oturan ve elinde mushaf ya da kalem ve kâğıt taşıyan bir erkek görünümünde kişileştirmektedir. Buradaki tasvirde Utarid sağ elinde siyah renkli bir kitap taşırken, sol eliyle yine siyah renkli ve düğümlü gövdeye sahip bir yılanı kavramaktadır. Minyatüre dair dikkat çekici bir diğer husus da yalnızca Utarid'i temsil eden erkek figürünün değil üzerine bindiği tavus kuşunun da başının etrafını altın yaldızlı dairesel halenin kuşatmasıdır. Tasvirde sıra dışı biçimde tavus kuşunun kullanılması ve tavus kuşunun yanı sıra siyah kitap ve siyah yılanın bir arada resmedilmesi dolayısıyla bu oluşumda Yezidi inancının etkisinin bulunabileceği de öne sürülmüştür³. Ayrıca Birûnî'nin 1029 yılında kaleme aldığı eseri Kitabü't-Tefhîm li Evâil Sinaati't-Tencîm'in, gezegenlerin sûretlerine ilişkin açıklamaların yapıldığı bölümünde de Utarid'e dair söz konusu unsurların ifade edilmesine rastlanmaktadır (Carboni, 2015: 57). Birûnî'nin eserinde Utarid'den, tavus kuşu üzerinde oturmuş, sağ elinde bir yılan ve sol elinde okumakta olduğu levha bulunan bir genç olarak bahsedilmektedir (Birûnî, 1934: 253). Utarid'in Yunan ve Roma mitolojisindeki karşılığı olan Hermes (Merkür)'in en önemli atribülerinden birinin, üzerinde çift yılan sarılı asa olması dolayısıyla tasvirde Utarid'in elinde taşıdığı yılanın bu mitsel kökenle bağlantılı olabileceği de düşünülmektedir (Carboni, 2015: 59). Benzer şekilde tavus kuşunun da Hermes'e ilişkin mitlerde yer aldığı bilinmektedir. Efsaneye göre baş tanrı Zeus'un çapkınlıklarına son vermek üzere sevgili karısı Hera tarafından görevlendirilmiş yüz gözlü bir dev olan Argos, Zeus'un yönlendirmesiyle Hermes tarafından öldürülür. Sadık hizmetkârı Argos'un ölüm haberini alan Hera, kendisinin en önemli atribüleri arasındaki tavus kuşunun kuyruğuna, anısını sonsuza dek yaşatmak üzere Argos'un gözlerini nakşeder (Bayladı, 2002: 85). İsrailiyat kaynaklı olmakla beraber peygamberler tarihine ilişkin İslam literatüründe yılan ve tavus kuşunun, Hz. Âdem ile Hz. Havva'nın cennetten kovulmalarına vesile olan hayvanlar olarak anılması konu bağlamında önem arz etmektedir. Cennetten kovulma hadisesiyle ilgili minyatürlerde de kompozisyonun bir köşesine yerleşti-

3 Tasvirin Yezidilikle bağlantısı hususunda ayrıntılı bilgi için bkz. Carboni (2015: 59-67).

rilen tavus kuşu ve yılan tasvirlerine ya da Hz. Havva'nın tavus kuşuna, Hz. Adem'in de yılanı (ejderha) binerken tasvir edilmesine rastlanmaktadır⁴. Bu noktadan hareketle Utarid'in vasıfları arasında bulunan hile ve hıyanet kavramlarıyla da ilişkili olarak tasvirde tavus kuşu ve yılanın kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Gezegenlerin çeşitli biçimlerde kişileştirilmesinde Antik dönem eserlerinin ve mitlerinin de etkisi göz önünde bulundurulduğunda konuya ilişkin farklı yorumlar sunmak mümkündür.

Resim 5. Utarid feleği tasviri

Resim 6. Utarid tasviri, AMĞM, 14. yy?, British Library Or. 14140, fol. 8r.
(Carboni, *The Wonders of Creation and the Singularities...s. 57*)

4 Konuya ilişkin minyatür örnekleri için bkz. Turan (2015: 265, 272, 285, 296, 311, 327, 338, 348), Milstein vd. (1999: Fig. 2, 40, 48), Farhad ve Bağcı (2009: 99, 101).

Eserin 21b-22a sayfalarında Zühre feleği ile havası hakkında bilgiye yer verilmekte ve saadeti Müşteri'den geride olduğu için müneccimler tarafından sa'd-ı aşgar (en küçük mutluluk) olarak anılması yanı sıra eğlence, müzik ve neşenin Zühre'ye izafe edildiği bildirilmektedir. Ayrıca Zühre'nin hâkim olduğu vakitte evlenen kadın ve erkekler arasında ülfet ve muhabbetin oluşacağı da belirtilmektedir. Zühre feleği tasviri ise 21b sayfasında bulunmaktadır (Resim 7). Zühre'nin vasıfları arasında yumuşaklık, sevgi, sevecenlik, ferah, oyun, zenginlik, cinsel güç ve güzel yaratılış bulunmakta olup, bu gezegenin hâkim olduğu vakitlerde sohbet etmek, hoş söz ve güzel ses dinlemek tavsiye edilmektedir (Erzurumlu, 2013: 127, 145). Eğlenceye, neşeye, sevgiye yönelik etkisiyle kadın özellikleri gösteren Zühre gezegeninin müzik gibi sanatlara ve hayali işlere yatkın olduğu bilinmektedir (And, 2010: 358). Latif tabiatlı güzel kız şeklinde tasavvur edilen Zühre avratlara, bezeklere, libasa, hoş kokulara, ırmaklara, ney çalmaya ve aşka nispet edilmektedir (Tûsî, 2012: 49a). Minyatürlerde genellikle ud, kopuz ve çeng (Resim 8) gibi mûsiki aletlerinden birini çalan bir kadın figürü şeklinde resmedilmektedir. Eserde yer alan minyatür, metin arasında dikey dikdörtgen alana sahiptir. Bağdaş pozisyonunda oturmuş, yeşil elbiseli, siyah saçlı ve başında tacı bulunan zarif bir kadın sûretindeki Zühre, kolları arasındaki udu çalarken resmedilmiştir. Kompozisyonu sağ taraftan gümüşî renkli iki dolantı bulut tamamlamaktadır. Konuya ilişkin geç tarihli diğer örnekte ise benzer şekilde taçlı kadın figürünün çeng çaldığı görülmektedir.

Resim 7. Zühre feleği tasviri

Resim 8. *Zühre tasviri, AMGM, 1701, Manisa İl Halk Kütüphanesi, 45 Hk. 5355, 16b.*

(Başkan, "Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde...", s. 93)

Eserin 22a-23b sayfalarında gezegenlerin en büyüğü olan ve münecimler tarafından gezegenlerin meliki denilen Âfitab feleği hakkında bilgi verilmektedir. 23b sayfasının sonunda güneş tutulmasıyla ilgili fasıl başlıyorsa da devamındaki birkaç sayfa eksik olup bu sayfalarda muhtemelen Merih ve Müşteri gezegeni hakkında da bilgi verilmektedir. 24a olarak numaralandırılan sayfada ise doğrudan Zuhâl feleği ile metin devam etmektedir. Âfitab feleği tasviri eserin 22a sayfasında yer almaktadır (Resim 9). Bütün yıldızların en meşhuru, en nurlusu ve en büyüğü kabul edilen Güneş'in vasıfları arasında kuvvet, şiddet, kahır, gazap, rağbet, his, incelik, haya ve iffet bulunmaktadır (Erzurumlu, 2013: 120, 123). Minyatürlerde sıklıkla çevresinde sarı, alev gibi huzmeler bulunan büyük, yuvarlak yüzlü bir insan şeklinde tasvir edilen Güneş gezegeni, bazı örneklerde bir aslanın arkasında duran ya da elleriyle iki aslanı kavrayan, dairesel formdaki yüzünün çevresinden ışıklar saçılan bir insan görünümündedir (And, 2010: 357) (Resim 10). Güneş gezegeni ile Aslan burcu astrolojik anlamda yoğun ilişki içerisinde bulunduğundan gerek Güneş gezegeni tasvirlerinde gerekse Aslan burcu tasvirlerinde büyük ölçüde güneş ile tek ya da çift aslanın bir arada resmedildiği görülmektedir. Şîr ü Hûrşîd terkihiyle de anılan güneş-aslan birlikteliğine yalnızca minyatürlerde değil mimaride ve diğer el sanatlarında da sıklıkla rastlanmaktadır⁵. Eserdeki Âfitab'a ilişkin minyatür sayfa altına yatay olarak yerleştirilmiştir. Profilden, ağız açık biçimde, sola doğru yürür vaziyetteki kahverengi aslan figürünün gövdesi üzerinden yükselen yarım dairesel formdaki ve antropomorfik özellikli güneş sarı, kırmızı renkli şualara sahiptir. Âfitab'ı temsil eden figürün yalnızca siyah saçları, alnının ortasında birleşen uzun siyah kaşları ve çekik gözleri belirgindir. İki yandaki küçük dolantı bulutlar kompozisyonu tamamlamaktadır. Erken tarihli diğer minyatürde ise merkezde bağdaş kurarak oturan, başı dairesel formda ışınal güneşle kuşatılmış insan figürü iki yana uzattığı elleriyle birer aslanı baş bölgesinden kavramaktadır. Altın yaldızın yoğun kullanıldığı bu tasvirde güneş şuaları ve aslanların yanı sıra figürün kaftanında da bu renk tercih edilmiştir.

5 Konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Turan (2017: 445-475).

Resim 9. Âfitab feleği tasviri

Resim 10. Âfitab tasviri, AMĞM, 1322, Süleymaniye Kütüphanesi Yeni Cami 813, 12b.
(Berlekamp, Wonder, Image, & Cosmos...s. 17)

Eserin 24a sayfası ise Zuhal feleğinin havassı hakkında olup aynı sayfada Zuhal feleği tasvirine yer verilmiştir (Resim 11). Eserde müneccimlerin Zuhal'ı, uğursuzluğunun Merih gezegeninden üstün olması nedeniyle en büyük uğursuz (Nahs-ı Ekber) olarak isimlendirdiği ve yıkım, yok olma, gam ve kederin Zuhal'e izafe edildiği bildirilmektedir. Diğer gezegenlerin hepsinden yüksek bir yer bulan Zuhal'in, en büyük kutsuz sayılarak uğursuzluk getirdiğine inanılmaktadır (Ahmedî, 2013: 181). Uzak seferler, hile ve zulüm Zuhal'e nispet edilmektedir (Sarıkaya, 2019: 145). Ahmak, cahil, cimri, kıskanç, yalancı, lanetli, gamlı, tembel, kalın kafa ve zararlı sıfatlarını haiz Zuhal'in hâkim olduğu vakitlerde hiçbir işe başlamamak hayırlı addedilmiştir (Erzurumlu, 2013: 112, 145). En uğursuz yıldız kabul edildiği için "Nahs-ı Ekber" olarak da adlandırılan Zuhal, tasvirlerde kazma eylemiyle ilişkili olarak (Tûsî, 2012: 47b) elinde orak ve eğri bir bıçak ya da zulüm ve zaman kavramlarıyla ilişkili olarak timsah ve kum saati taşıyan, bazı örneklerde ise kesik insan başı ile kılıç tutan ve ata binen ihtiyar bir adam görünümüne sahiptir (Şentürk, 1994: 169). Genel itibarıyla çok kollu insan biçiminde resmedilerek her bir kolunda farklı bir nesne taşıyan Zuhal gezegeni (Resim 11, 12), Hintlilerin yaşadığı iklim bölgesine egemen olduğundan burada yaşayan Hintliler gibi siyah tenli⁶ tasvir edilmektedir. Göğün en yüksekinde bulunduğu için en yüksek hayvan olan fille de ilişkilendirilerek Zuhal'in fil binicisi şeklinde resmedildiği örnekler de rastlanmaktadır (And, 2010: 351-352). Ayrıca Zuhal'in uğursuzluk özelliğinin de siyah tenli resmedilmesinde etkili olduğu düşünülmek-

6 Nizâmî (ö. 1214)'nin *Heft Peyker* isimli mesnevisinde Sâsânî hükümdarı Behrâm-ı Gür'un yedi farklı iklim bölgesi padişahının kızlarıyla gerçekleştirdiği evliliklerden bahsedilmektedir. Hikâyeye göre Behram'ın eşlerinin yaşadığı yedi farklı köşkün her biri yedi gezegenin hüküm ve tesirine göre bina olunmuştur. Birinci iklim yani Hint padişahının kızının yaşadığı, Keyvan yani Zuhal yıldızının hükümünde olan köşk de siyah renktedir ve minyatürlerde de bu şekilde resmedilmektedir (Nizâmî, 2013: 87, 91, 563, 564; Abaza, 2017: 60-62).

tedir. Zira kötülük ve karanlığın sembolü olarak şeytan figürünün de minyatürlerde siyah tenli ve çirkin biçimde resmedildiği görülmektedir (Milstein vd., 1999: 106). Kıyamet gününde Allah hakkında yalan söyleyenlerin yüzlerinin kararacağını bildiren Zümer sûresi 60. ayeti ışığında da minyatürlerdeki şeytan figürünün adeta iç karanlığının dışa yansımaları şeklinde siyah tenli resmedilişi anlam kazanmaktadır⁷. “Zengîlerden kara Zengî Zuhâl’e ta’allukdur” (Göl, 2008: 52) ifadesiyle de Zuhâl’in diğer gezegenlerden farklı biçimde siyah tenli oluşuna telmihte bulunmaktadır. Eserdeki Zuhâl minyatürü sayfanın üst kısmında dikey dikdörtgen alan teşkil etmektedir. Cepheden ayakta durur vaziyette, yedi kollu, siyah tenli ve kırmızı kaftanlı bir insan sûretinde tasvir edilen Zuhâl figürü kompozisyonun tamamına hâkim konumdadır. Kırışmış saç, kaş, sakal ve bıyığıyla yaşlı bir görünüm arz eden Zuhâl’in başı üzerinde ve göğsüne doğru uzattığı bir elinde taç bulunmaktadır. Sağ taraftaki üç kolundan biriyle orak, ikincisiyle kâse içinde ateş, üçüncüsüyle irice fare benzeri bir hayvanı kuyruğundan taşıyan Zuhâl, sol taraftaki üç kolundan biriyle topuz, diğeriyle buğday başağı ya da ateş ve sonuncusuyla da elek tutmaktadır. Melek tasvirlerinde sıklıkla rastlanan kurdele biçimli uzun kuşak bu tasvirde Zuhâl’in belini kuşatarak iki yandan dolantı bulut biçiminde aşağıya doğru sarkmaktadır. Daha erken tarihli diğer örnekteki altı kollu, siyah tenli ve yaşlı görümlü Zuhâl figürü ise farklı olarak bağdaş kurarak oturur vaziyettedir. Ayrıca bu örnekte Zuhâl’in başı üzerinde taç bulunmazken, sakalları hizasında üç dilimli ve altın yıldızlı tek bir taç resmedilmiştir. Figür sağa ve sola doğru açtığı üçer kolundan beşiyile birer nesne (orak, kürek, hançer, halka ve fare) taşımaktayken bir kolu boş bırakılmıştır.

Resim 11. Zuhâl feleği tasviri

⁷ Şeytan figürünün siyah tenli resmedilmesi hususu ve minyatür örnekleri için bkz. (Turan vd., 2020: 72, 73, 94, 96, 98, 100, 102, 106, 108, 110, 112, 118, 120, 123, 125, 128, 130, 132, 134, 138).

Resim 12. Zuhul tasviri, AMĞM, 1424, Süleymaniye Kütüphanesi Laleli 1991, 24b.

Eserin 25a-40a sayfalarında burçlar, takımyıldızlar ve ay menzilleri hakkında bilgi verilmektedir. 40a sayfasındaki “12. Nazar Semâvât’ın Sakinleri” başlığı altında meleklerin durumu hakkında bilgi yer almaktadır. 41a sayfasında “Hamele-i Arş melekleri” olan insan, boğa, kartal ve aslan sûretindeki arşı taşımakla görevli melekler zikredilmektedir. Metnin devamında bu meleklerden insan sûretinde olanın insanların erzakına, boğa sûretinde olanın evcil hayvanların erzakına, kartal sûretinde olanın kuşların erzakına ve aslan sûretinde olanın ise yırtıcı hayvanların erzakına aracılık ettiği bildirilmektedir. Ancak burada bu meleklerin tasvirine yer verilmeden aynı sayfanın devamında Ruh ve İsrail isimli melekler zikredilmektedir. Bahsi geçen insan, boğa, kartal ve aslan sûretindeki meleklerin tasviri ise 44a sayfasında “Semâvâtın Melekleri” başlığıyla zikredilen farklı melek türlerinin akabinde 44b sayfasında yer almaktadır.

Eserin 42a sayfasındaki “Cebrail Aleyhisselam” başlığı altında emin-i vahy ve hazin-i kuds olarak zikredilen Cebrail hakkında tasvirle doğrudan ya da dolaylı bağlantısı bulunmayan bazı hadis rivayetlerine ve aynı sayfada resmine yer verilmektedir (Resim 13). Eserdeki melek tasvirleri genel ikonografiye uygun biçimde ve birbirleriyle yakın benzerlik arz eden, büyük, renkli kanatlara sahip insan görünümlü figürler halindedir.

İnsan sûretinde ve kuş kanatlarına benzer kanatlarla tasavvur edilen meleklerin her biri farklı bir hizmettedir. Bütün meleklerin başı kabul edilen dört büyük meleğin (İsrail, Cebrail, Mikail, Azrail) emrine göklerde ve yerde olan meleklerin tamamının itaatkâr ve boyun eğmiş olduğu bilinmektedir. Bu dört melekten biri olan Cebrail aleyhisselam Hak Teâlâ’dan yeryüzündeki peygamberlere selam ve kelam getirmeye vekildir. Altı yüz kanadı, her kanadının yüz saçığı ve her saçığının uzunluğu doğu ile batı arası kadar olan Cebrail’in bütün kanatları değişik renkte nurdandır. Ayakları yerin altında olup öyle kuvvetlidir ki bir saçığıyla dağları un ufak edeceğine inanılmaktadır (Erzurumlu, 2013: 31). Cebrail’in kanatlı oluşuna ilişkin rivayetler, Kur’an-ı Kerim’de “melekleri ikişer, üçer, dörder kanatlı elçiler” olarak ifade eden ayetle⁸de uygunluk arz etmektedir (Yavuz vd., 1993: 204). Eserde metin arasındaki dikey dikdörtgen alana yerleştirilen Cebrail tasviri, iki yana açılmış kırmızı kanatlarıyla başında tacı bulunan zarif bir insan görünümündedir. Mor renk iç elbisesi, sarı kaftan ve belinde gri tonlarında uzunca bir kuşağa sahip Cebrail figürünün ayakları çıplakken, elbisesinin uzun yenleri içinde gizlenen elleri ön tarafında birleştirilmiştir. Yaklaşık olarak aynı döneme ait diğer örnekte de benzer şekilde cepheden resmedilmiş, uzun kanatlı ve elleri göğüs hizasında birleştirilmiş bir Cebrail figürü yer almaktayken, farklı olarak buradaki figürün başı taylesanı geriye doğru sarkan bir sarıkle örtülüdür (Resim 14).

8 Fâtr 35/1.

Resim 13. Melek Cebrail tasviri

Resim 14. Melek Cebrail tasviri, AMĞM, 15. yy?, Freer Gallery of Art, fol. 52b

(Badiee, "The Sarre Qazwîni...", s. 111)

Eserin 42b sayfasında Mikail isimli melekten bahsedilerek tüm yaratılmışların erzakiyla ruhların hikmet ve marifetine vekalet ettiği bildirilmektedir. Kâ'b el-Ahbâr'ın rivayetine göre, Allah'ın meleklerden dilediğini bulundurduğu yedinci semadaki bahr-i mescûr⁹ (taşkın deniz) üzerinde Mikail durmaktadır. Metnin

9 "Bahr-i Mescûr" Tûr sûresi 6. ayette de zikredilmektedir.

devamında Mikail'in vasfını ve kanat sayısını Allah'tan başkasının bilmediği belirtilerek aynı sayfada tasvirine yer verilmektedir (Resim 15). Mikail hakkında kısa bilginin yer aldığı bu bölümde tasvirle doğrudan ya da dolaylı olarak alakalı başka bilgiye rastlanmamaktadır. Cüsse itibariyle Cebrail gibi olan Mikail aleyhisselam denizdeki meleklerin vekilidir. Yere inen her yağmur Mikail'in reyî ve tedbiriyedir. Çünkü bu görev ona verilmiştir (Erzurumlu, 2013: 31). Eserde, Cebrail figürüyle benzer şekilde dikey dikdörtgen alanda iki kanatlı, başı taçla örtülü bir insan görünümünde resmedilen Mikail tasviri Cebrail'den farklı olarak hafif sola dönük halde dizleri üzerinde oturur vaziyettedir. Ayrıca Mikail'in belirgin biçimde tasvir edilen ellerinden biri işaret edercesine yana doğru uzanmaktayken, diğeri göğüs hizasında yer almaktadır. Üzerinde turuncu kaftan bulunan yeşil kanatlı Mikail figürünün uzun kuşağı da iki yana doğru kıvrımlar yaparak sarkmaktadır. Diğer minyatürde yer alan Mikail tasviri ise eserin bilinen en erken tarihli minyatürlü nüshasına ait olması bakımından önem arz etmektedir (Resim 16). Buradaki tasvirde de açıkta kalan el ve kollarını yana doğru işaret edercesine uzatan Mikail figürü, iki yeşil kanada ve dökümlü, bol bir kaftana sahip insan görünümündedir. Başı geriye, vücudu öne meyilli olarak ayakta duran Mikail çıplak ayaklıdır. Mikail'in sarı ile örtülü başını, bu döneme ait minyatürlerde insan figürlerinin baş çevresinde sıklıkla rastlanan altın yıldızlı hale kuşatmaktadır. Halenin etrafının ise yine dönemin tezhip ve minyatür sanatında sık kullanılan münhani motiflerle hareketlendirildiği görülmektedir.

Resim 15. Melek Mikail tasviri

Resim 16. Mikail tasviri, AMĜM, 1280, M n h Staatsbibliothek, MSS cod. arab. 464, 33b

(<https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00045957?page=70,71>)

Eserin 42b sayfasının devamında Melek 'l-Mevt olarak da adlandırılan Azrail'den ruhlar  bedenlerden ayırıcı melek olarak bahsedildikten sonra Kâ'b el-Ahbâr'dan yapılan rivayette dünya g ğ nde bulunan Azrail'in ayaklarının arzın iki ucu arasında, yüzünün Levh-i Mahfuz'un karşısında bulunduğu, ölenlerin adedince yardımcılara sahip oluğu ve rızk  tamamlanmadan mahlukun ruhunu kabzetmediği belirtilmektedir. Metnin devamında Azrail ile Hz. Süleyman arasında geçen hadiseye değinilmekteyken, tasvirle doğrudan ya da dolaylı ilişki içeren başka bir bilgiye rastlanmamaktadır. 43a sayfasında Azrail'in tasvirine yer verilmektedir (Resim 17). Can almaya vekil bulunan Azrail aleyhisselam rahmet ve gazap meleklerinden nice yüz bin orduya sahiptir. Şekil ve büyüklükte, kanatlarının çokluğundan Mikail gibidir (Erzurumlu, 2013: 31). Eserde yer alan Azrail tasviri Cebrail ile benzer Şekilde ayakta, iki kanatlı, uzun kuŐaklı ve çıplak ayaklı insan biçiminde resmedilmiŐken, farklı olarak siyah Őalvar ve kırmızı gömlekten ibaret giysiye sahip olup, başını ta yerine yapraklarla oluşturulmuş bir başlık örtmektedir. Hafif sola dönük biçimde yürür vaziyetteki Azrail figürü sağ elini yana doğru açmıŐken, sol eliyle belinden sarkan altın yaldızlı kuşağı tutmaktadır. Diğer  rnekteki Azrail figürü de en erken tarihli nüshaya ait olup, buradaki Mikail figürüyle benzer Şekilde iki uzun kanada, dökümlü elbiseye, çıplak ayaklara ve baş çevresini kuŐatan altın yaldızlı dairesel formdaki haleye sahiptir (Resim 18). Aynı Şekilde açıktaki el ve kollarını işaret edercesine yana doğru uzatan Azrail figürünün başında beyaz bir sarık bulunmaktadır.

Resim 17. Melek Azrail tasviri

Resim 18. Azrail tasviri, AMĖM, 1280, Mnh Staatsbibliothek, MSS cod. arab. 464, 34a

(<https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00045957?page=72,73>)

Eserin 44a sayfasında "Semâvât'ın Melekleri" başlığı yer almaktadır. Bu bölümde Kâ'b el-Ahbâr'dan rivayetle, bu meleklerin kıyamete değin sürekli olarak otururken, ayakta dururken, rkda ya da secdede tesbih ve tehlille meşgul olacakları bildirilmektedir. İbn-i Abbas'tan yapılan rivayette ise birinci göğün meleklerinin öküz sûretinde olduğu ve bunların reislerinin İsmail olarak adlandırıldığı, ikinci göğün meleklerinin kartal sûretinde olduğu ve reislerinin Mebhail olarak adlandırıldığı, üçüncü göğün meleklerinin kartal sûretinde olduğu ve reislerinin Salsail olarak adlandırıldığı, beşinci göğün meleklerinin hri

(hûr-i ayn) sûretinde olduğu ve reislerinin Semhail olarak adlandırıldığı, yedinci göğün meleklerinin insan (Benî Âdem) sûretinde olduğu ve reislerinin Rakyâil? olarak adlandırıldığı bildirilmekte, dördüncü ve altıncı göğün melekleri zikredilmeyerek hemen akabinde bir tasvire yer verilmektedir. Ancak buradaki tasvirin Hamele-i Arş (Arşı Taşıyanlar) melekleri ile karıştırıldığı anlaşılmaktadır. Zira bu bölümde beş melek ismi sayılmakta ve sûretleri iki farklı kartal, öküz, hûri ve insan olarak belirtilmektedir. Tasvirde ise Hamele-i Arş isimli melek topluluğunda olduğu gibi kartal, öküz, aslan ve insan başlı melekler bulunmaktadır. 44b sayfasında bu meleklerin tasviri yer almaktadır (Resim 19). Dolayısıyla metinde bahsi geçen melekler, kaynaklarda yedi kat göğün bekçileri olarak zikredilen ve aynı eserin farklı nüshalarında da iki insan, bir hûri, bir öküz, bir at ve iki farklı kartal¹⁰ görünümündeki bekçi melekler olarak bildirilen melek grubundan hem eksik şekilde bahsedilmiş hem de Hamele-i Arş grubundaki melekler metinle ilgili olarak resmedilmiştir. Bazı ayetlerde¹¹ kendilerine işaret edildiği üzere arşı taşıyan ya da onun çevresinde bulunan melekler, ulûhiyyet makamına yakın (mukarrebîn) meleklerle dahil edilmektedir (Özervanlı, 2004: 40). Allah'ın kudretiyle yeşil cevherin yüksek özünden yaratılan ve etrafı kırmızı yakuttan olan arş-ı âzam göklerin üstünde Rahman'ın arşı ve meleklerin kiblesi kılınmıştır. Arş-ı âzam su üzerinde, su rüzgâr üzerindeyken Hak Teâlâ dört büyük melek yaratmış olup halen arşı taşıyanlar onlardır. Arşın taşıyıcılarının her birinin dört yüzü vardır ki bir yüz insan sûretinde, bir yüz aslan sûretinde, bir yüz öküz sûretinde ve bir yüz de kartal sûretinde tasvir olunmuştur. Her bir yüz, yeryüzünde kendi benzeri olan yaratıklar için Allah'tan rızık istemektedir. Her birinin dört yöne yayılmış dört kanadı bulunan arşın taşıyıcıları daima ayakta durup arş-ı âzamı boyunları üzerinde yüklenmişlerdir (Erzurumlu, 2013: 29). Eserde yer alan minyatürde iç içe geçmiş, farklı renkteki yedi halka şeklinde resmedilen arş, bir tarafından dört farklı sûretteki meleğin kolları arasında taşınmaktadır. Bu meleklerden üst kısımdakiler kartal ve öküz, alt kısımdakiler aslan ve insan sûretinde olup, farklı renkte kanat ve uzun giysilere sahiptir. Daha geç tarihli diğer minyatürde ise eserde bir kısmından bahsedildiği şekilde, yedi kat göğün bekçi melekleri olan iki insan, bir hûri, bir öküz, bir at ve iki farklı kartal suretindeki melekler resmedilmektedir (Resim 20). Rengarenk giysi ve kanatlara sahip melekler birbirleriyle konuşur vaziyettedir.

Resim 19. *Semâvât (Hamele-i Arş) meleklerinin tasviri*

10 Erzurumlu İbrahim Hakkı iki kartal yerine, bir kartal ve bir deve olarak ifade etmektedir bkz. *Marifetname*, s. 38.

11 Zümer 39/75, Mü'min 40/7, Hâkka 69/17.

Resim 20. *Semâvâtta bekçi meleklerin tasviri, AMĞM, 1545, Dublin Chester Beatty Library Ms. Per. 212, fol. 71b (Rührdanz, "Between Astrology and Anatomy", s. 61)*

Eserin 45a sayfasında "Kirâmen Kâtibîn" isimli iyilik ve kötülükleri yazıcı ve koruyucu melekler hakkında kısa bilgiye ve tasvirlerine yer verilerek (Resim 21) sonrasında Hârût ile Mârût isimli meleklerden, onların isyanlarından ve azaba uğratılışlarından bahsedilmektedir. Eser metninde bir rivayete göre Kirâmen Kâtibîn isimli bu iki melekten birinin sağ diğerinin sol taraftan insanoğluna vekil kılındığı belirtilmekteyken, bir başka rivayete göre sayılarının dört olduğu ve ikisinin gündüz diğer ikisinin de gece görev aldıkları bildirilmektedir. "Hafaza/koruyucu" melekler olarak da bilinen Kirâmen Kâtibîn insanların hizmetine vekil olup, gece gündüz onları koruyup amellerini yazmaktadır (Erzurumlu, 2013: 31). Yazıcı melekler Kur'an-ı Kerim'deki bazı ayetlerde¹² çoğul şekilde zikredilmektesyken, yalnızca Kâf sûresinin 17. âyetinde ikil ifadeyle anılmaktadır. Müfessirler bu ayetten hareketle bunların sayısının iki olduğunu, diğer ayetlerde bütün insanların yazıcı meleklerine işaret edildiğini belirtmişlerdir (Üzüm, 2002: 59, 60). Eserde yer alan Kirâmen Kâtibîn minyatüründe, karşılıklı olarak dizleri üzerinde oturur pozisyondaki iki meleğin elleri arasında tuttıkları uzun beyaz kağıtlara yazı yazarken resmedildiği görülmektedir. İki meleğin ortasına yerleştirilen kırmızı hokka dikkat çekmektedir. Siyah saçları, başları üzerinde düğümlenerek toplanmış melek figürlerinden sağdaki mor elbise ve iki yeşil kanada sahipken, sol taraftaki sarı kanatlı ve koyu yeşil giysilidir. Diğer minyatür örneğinde de benzer şekilde karşılıklı ve diz dize resmedilen kanatlı iki melek, ellerindeki kağıtlara yazı yazar pozisyondadır (Resim 22). Farklı olarak beyaz sarıklı başları altın yıldızlı haleyle çevrelenen bu meleklerin çıplak ayakları da belirgindir.

12 İnfitâr 82/11, Zuhuruf 43/80.

Resim 21. Kirâmen Kâtibîn isimli meleklerin tasviri

Resim 22. Kirâmen Kâtibîn tasviri, AMGM, 1280, Münih Staatsbibliothek, MSS cod. arab. 464, 34a

(<https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00045957?page=76,77>)

Eserin 45b sayfasında ise Hârût ile Mârût'un tasvirleri yer almaktadır (Resim 23). Eser metninde bu iki meleğin Babil'de azaba tabi tutuldukları bildirilmekte ve İbn-i Ömer'den yapılan rivayetle meleklerin insanoğlunu isyanları sebebiyle eleştirmesi üzerine, Allah'ın kendilerine insanlarla aynı özelliklere sahip olsalardı meleklerin de isyan edeceğini belirttiği bilgisi yer almaktadır. Metnin devamında kendilerini denemek üzere Allah'ın meleklerden, içlerinden bazılarını seçmelerini istemesi üzerine onların Hârût ve Mârût'u seçtikleri belirtilmektedir. Sonrasında insanoğlunun şehvetiyle kuşatılan bu iki melek yeryüzüne gönderilip isyan edince dünya ve ahiret azabından birini seçmeleri kendilerinden istenmiş ve onların da dünya azabını seçmeleri üzerine Babil kuyusunda kıyamet gününe dek asılı bırakılmışlardır. Yeryüzüne gönderildikten sonra işledikleri günah sebebiyle Babil Kuyusu'na baş aşağı asılarak kıyamete dek beklemek üzere cezalandırılmış iki melek olan Hârût ve Mârût'un hikayesi İslamiyet öncesi inançlara dayanmaktadır. Rivayetlere göre melekler Hz. Âdem'in günahının, şehvetinin esiri olmasından kaynaklandığı ve kendilerinin ise günahsız oluşları nedeniyle insanlardan daha fazla sevap aldıkları söylenince melekler insanları günah işledikleri için eleştirip kınamışlardır. Bunun üzerine Allah tarafından "Size de şehvet yetisi vermiş olsaydım siz de günah işlerdiniz. İsterseniz içinizden en güvendiğiniz, en dindar birkaç temsilciyi seçin, onları yeryüzüne gönderip deneyelim" buyrulunca Hârût ve Mârût seçilerek gön-

derilmiştir (Yıldırım, 2008: 356, 357). Zühre adında çok güzel bir kadınla karşılaşan melekler ona sahip olmak isteyince, kadın Allah'a ortak koşmaları şartıyla tekliflerini kabul eder. Meleklerin bunu reddetmesi üzerine kadın bir çocuğu öldürmelerini ister. Melekler bunu da kabul etmeyince kadın meleklerle bu kez içki içmelerini şart koşar. Melekler içkiyi içip sarhoş olunca kadınla zina edip çocuğu öldürürler. Bunun üzerine meleklerden dünya ve ahiret azabından birini seçmeleri istenince dünya azabını seçerler. Kur'an-ı Kerim'de ise Hârût ve Mârût ile ilgili ayette¹³ yalnızca onların Babil'de buldukları ve günah olduğu konusunda uyarıda bulunarak insanlara sihir öğrettikleri bilgisi yer almaktadır (Demirci, 1997: 263). Melekler günah işlemeyen, sihir öğretmeyen varlıklar olarak düşünülendiğinden, Hârût ile Mârût'un melek olmadığını, Babil şehrinde sihirle meşgul olan, halk arasında yaşayıp insanlara sihir öğreten fena huylu kimselerden olduklarını belirten alimler de bulunmaktadır (Demirî, 2018: 278). Eserdeki Hârût ve Mârût tasvirinde, kapkaranlık kuyu içerisinde ayaklarından bağlı olarak baş aşağı sarkıtılan iki insan figürü yer almaktadır. Eserin diğer melek tasvirlerinden farklı olarak buradaki figürler kanatsız biçimde resmedilmiştir. Bel ve dizleri arasını örten beyaz giysinin dışında bedenleri çıplak vaziyetteki figürlerin elleri arkadan bağlanmış izlenimi uyandırmaktadır. Konuya ilişkin daha geç tarihli diğer minyatür örneğinde de süngerimsi kayalıklarla kuşatılmış, karanlık bir kuyu içerisindeki iki figür ayaklarından bağlı biçimde baş aşağı sarkıtılmış vaziyettedir (Resim 24). Buradaki figürler profilden resmedildiği için ellerinin de bağlı olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Benzer şekilde yalnızca bel ve dizleri arası giyimli olan figürlere, farklı olarak kuyunun başında bekleyen iki izleyici kadın figürünün eşlik ettiği görülmektedir.

Resim 23. *Hârût ve Mârût isimli meleklerin tasviri*

13 Bakara 2/102.

Resim 24. *Hârût ve Mârût tasviri, AMĞM, 1580, St. Petersburg Branch of the Institute of Oriental Studies, D 370*

(Moor, Rezvan, "Al- Qazwîni's Ajâ'ib Al-Makhlûqât...", s. 41)

Sonuç

Bu çalışma kapsamında incelenen gezegen ve melek tasvirleri ile bunlarla mukayese amacıyla çalışmaya dahil edilen Kazvîni'nin *Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât* isimli eserinin farklı dönemlere ait çeşitli nüshalarından minyatür örnekleri göz önünde bulundurulduğunda konuya ilişkin geleneksel bir oluşuma şahit olunmaktadır. Eserin bilinen en erken nüshası durumundaki 1280 tarihli nüshada yer alan tasvirlerden başlayarak, 19. yüzyıla kadar takip edilebilen minyatür örneklerinde gezegen ve meleklerin yakın benzerlikler ihtiva eden ayrıntılarla görselleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu çalışma kapsamına alınan en geç tarihli (1701) minyatürde de karşılaşıldığı üzere, bilhassa gezegen tasvirlerinde eserde bahsi geçen astronomik mahiyetteki gezegen tanımlamalarından farklı olarak söz konusu gezegenlerle özdeşleştirilen birtakım mizaç özelliklerinin sûretlere yansıtıldığı ve bu şekilde gezegenleri kişileştirme usulüyle tasvirlerinin gerçekleştirildiği görülmektedir. Örneğin Zühre'yi diğer gezegenlerden farklı olarak kadın sûretinde ve bir müzik aleti çalarken ya da Zuhâl'i siyahî bir yaşlı sûretinde resmeden gelenek yüzyıllarca korunmuştur. Bu noktada burç ve takım yıldızların tasvir geleneğinden farklı bir durum mevcuttur. Zira İslam literatüründe astronomi alanındaki bilinen en erken tarihli minyatürlü eser *Kitâbu Suveri'l-Kevâkibi's-Sâbite*'den itibaren izlenebildiği kadarıyla, burç ve takım yıldızların resmedilmesinde astronomik açıdan bunları oluşturan yıldız kümeleri doğrudan etkiliyken, gezegen tasvirlerinde ise gezegenlerin etkisiyle insan tabiatında gözlenen değişimler önem kazanmaktadır. Melek tasvirlerinde ise dört büyük melek arasındaki ve bu çalışmada tasvirleri sunulan Cebail, Mikail ve Azrail'in, genellikle doğrudan kendi vasıflarından bağımsız biçimde kanatlı insan sûretinde ve çeşitli pozisyonlardaki figürlerle temsil edilmesine rastlanmaktadır. Kirâmen Kâtibîn, Hamele-i Arş ya da Semâvât melekleri tasvirlerinde ise figürler kanatlı oluşlarının yanı sıra doğrudan bu meleklerle atfedilen bazı özellikler eşliğinde resmedilmektedir. Kimi zaman ayakta, kimi zaman otururken ya da yürüyüş halinde, farklı yüz ifadeleri ve beden diliyle resmedilen melek figürlerinde dönemsel olarak kıyafet ve renk tercihleri değişmekle beraber kanatlı insan biçimindeki genel görünüm Hârût ve Mârût örneği haricinde aynı kalmaktadır. Bu iki meleğin kanatsız resmedilişlerinde, günahkârlıkları sebebiyle azaba dûçar kılınmaları ve yine aynı

Süleymaniye Kütüphanesi Fatih 4172 No'lu Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât Nüshasındaki
Gezen ve Melek Tasvirleri

sebepten bazı alimlerce melek kategorisinde değerlendirilmemeleri ya da meleklik vasfını yitirmelerinin etkili olduğu düşünülmektedir. Başları büyük ölçüde taç, sarık ya da yapraklarla örtülü olan melek figürlerinde, dönemin resim geleneğine uygun olarak halelerle kuşatılmış ya da Kirâmen Kâtibîn örneğinde olduğu gibi saçları tepede düğümlenmiş örneklerle de karşılaşılmaktadır. Gerek gezen gerekse melek tasvirlerindeki oluşumun, kökleri Antik döneme hatta çok daha öncesine kadar dayandırılabilen ikonografik geleneği takip ettiği anlaşılmaktadır.

Kaynaklar

- Abaza, Imane (2018). "Color Symbolism in Islamic Book Painting". *Master's Thesis*, The American University in Cairo School of Humanities and Social Sciences.
- Ahmedî (2013). *İskendernâme*. Çev. Furkan Öztürk, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- And, Metin (2010). *Minyatürlerle Osmanlı-İslâm Mitologyası*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Badiee, Julie (1984). "The Sarre Qazwîni: An Early Aq Qoyunlu Manuscript?". *Ars Orientalis*, (14), 97-113.
- Başkan, Gülhan (2007). "Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde 45 Hk. 5355 No'da Kayıtlı Sürûri Çevirisi Acâibü'l-Mahlûkat Adlı Eserin Minyatürlerinin İncelenmesi". *Yüksek Lisans Tezi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bayladı, Derman (2002). *Tanrıların Öyküsü*. İstanbul: Say Yayınları.
- Berlekamp, Persis (2011). *Wonder, Image, & Cosmos in Medieval Islam*. New Haven: Yale University Press.
- Birûnî (1934). *Kitabü't-Tefhim li Evâil Sina'atü't-Tencîm*. Çev. R. R. Wright, London.
- Carboni, Stefano (2015). *The Wonders of Creation and the Singularities of Painting a Study of the Ilkhanid London Qazwini*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Demirci, Kürşat (1997). "Hârût ve Mârût". *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (16), 263.
- Demirî, Kemaleddin (2018). *Hayâtül Hayevân Havas ve Esrarı*. Çev. Rahmi Serin, İstanbul: Pamuk Yayıncılık.
- Erzurumlu İ. Hakkı (2013). *Marifetname*. Sad. Durali Yılmaz, İstanbul: Merve Yayınları.
- Farhad, Massumeh ve Serpil Bağcı (2009). *Falnama The Book of Omens*. USA: Smithsonian Institution.
- Göl, Osman (2008). "Ali bin Abdurrahman 'Acâibü'l-Mahlûkât (1.-35. Varak)", *Yüksek Lisans Tezi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hayashi, Norihito (2017). "Scientific or Narrative? Tradition of Illustration of the al-Qazwini's Ajaib al-Makluqat in the Late 15th Century Persian Manuscripts". *Advanced Science Letters*, (23/5), 4701-4704.
- Kundak, A. Nihat (2011). "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Minyatüründe Yıldızlar ve Burçlar: Tercüme-i 'İk-dü'l-Cümân Fî Târîh-i Ehli'z-Zamân Nüshalarının Tasvirleri". *Doktora Tezi*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kut, Günay (1988). "Acâibü'l-Mahlûkât". *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (1), 315.
- Milstein, Rachel, Karin Rührdanz ve Barbara Schmitz (1999). *Stories of the Prophets Illustrated Manuscripts of Qisas al-Anbiyâ*. U.S.A: Mazda Publishers.
- Moor, Bilha ve E. A. Rezvan (2002). "Al- Qazwîni's Ajâ'ib Al-Makhlûqât wa Gharâ'ib Al-Mawjûdât: Manuscript D 370". *Manuscripta Orientalia*, (8/4), 38-68.
- Nizamî (2013). *Heft Peyker*. Çev. Mehmed Emin Yümni, Haz. Aytekin Ayyıldız, İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Özcan, Şehnaz B. (2009). "Tezhip Sanatında İhtişamlı Bir Dönem: Timur Devri Herat Üslubu". *Hat ve Tezhip Sanatı*. Ed. A. Rıza Özcan, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Özervarlı, M. Sait (2004). "Melek". *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (29), 40.

Rührdanz, Karin (2003). "Illustrated Persian Ajâ'ib Al-Makhlûqât Manuscripts and Their Function in Early Modern Times". *Society and Culture in the Early Modern Middle East Studies on Iran in the Safavid Period*. Ed. Andrew J. Newman, Leiden: Brill.

Rührdanz, Karin (2012). "Between Astrology and Anatomy". *Ars Orientalis*, (42), 56-66.

Sarıkaya, Bekir (2019). *Tercüme-i Acâ'ibü'l-Mahlûkât*. Ed. Günay Kut, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

Şentürk, Ahmet A. (1994), "Osmanlı Edebiyatında Felekler, Seyyare ve Sabiteler (Burçlar)". *Türk Dünyası Araştırmaları*. (90), 131-179.

Tanıncı, Zeren (1981). "Astrological Illustrations In Islamic Manuscripts". 1. *Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*. (1), İTÜ Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, 71-90.

Turan, Hayrunnisa (2015). "Fuzûlî'nin Hadîkatü's-Süedâ'sında Yer Alan Minyatürler". *Doktora Tezi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Turan, Hayrunnisa (2017). "Şîr ü Hûrşîd Tasvirinin Kökeni ve İçeriğine Dair Düşünceler". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (10/51), 445-475.

Turan, Hayrunnisa ve Elif Arslanoğlu (2020). *İslam Resim Sanatında Hz. Zekeriyâ ve Hz. Yahyâ Tasvirleri*. Ankara: Akademisyen Kitabevi.

Tûsî, (2012). *Acâ'ibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât* (İnceleme-Tıpkıbasım). Haz. Günay Kut, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Üzüm, İlyas (2002). "Kirâmen Kâtibîn". *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (26), 59: 60.

Yavuz, Yusuf Ş. ve Zeki Ünal (1993). "Cebraîl". *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (7), 204.

Yıldırım, Nimet (2008). *Fars Mitolojisi Sözlüğü*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.

Elektronik Kaynaklar

<https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00045957?page=70,71> (23.10.2021)

<https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00045957?page=72,73> (23.10.2021)

<https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00045957?page=76,77> (23.10.2021)

Ekler.**Ek 1.****Tablo 1:** *Süleymaniye Kütüphanesi Fatih 4172 no'lu Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât nüshasının süfliyyât bölümünde yer alan tasvir listesi*

Sıra no	Tasvirin Konusu	Varak no
1	Bahr-ı Sîn'deki Râyic? Adası'nda yaşayan geyik	70a
2	Bahr-ı Sîn'deki Râyic? Adası'nda yaşayan beyaz siyah tenli beyaz göğüslü yaratık	70b
3	Bahr-ı Sîn'deki Rah Adalarının kadın padişahını Musa ibnü'l-Mübarek'in ziyareti	71a
4	Bahr-ı Sîn'deki Binâ Adası'nın siyah tenli kavminden bir kişi	71b
5	Bahr-ı Hind'deki Bertas? Adası kavminden bir kişi	74a
6	Bahr-ı Hind'deki Kasr Adası kavminden bir kişi	75a
7	Bahr-ı Hind'deki Tinnîn Adası'nda yaşayan ejderha	75b
8	Bahr-ı Hind'de yaşayan bir balık	76b
9	Bahr-ı Fâris'teki bir adada yaşayan devasa kuşun ayaklarına tutunarak uçan adam	80a
10	Bahr-ı Râyic?'deki adalardan birinde iki kuşu kovalayan adam	82b
11	Bahr-ı Râyic?'deki Segsâr Adası'nda yaşayan köpek başlı insan	83a
12	Segsâr Adası'ndaki bir insanın boynuna bacaklarını dolayan duval-pâ	83b
13	Mecmau'l-Bahreyn'deki minare üzerinde duran kişi	85a
14	Bahr-ı Mağrip'teki ahtapota benzeyen balık	85b
15	Bahr-ı Cezer?'deki bakaru'l-mâ (su öküzü)	88b
16	Tinnîn (ejderha)	89b
17	Delfîn (yunus balığı)	90b
18	Balık benzeri su yaratığı	94b
19	Feresü'l-mâ (su atı)	95a
20	Kelbü'l-mâ (su köpeği)	96a
21	Yedi iklim kuşağını gösteren daire	98a
22	Ferhad'ın Bisütun Dağı'nda Hüsrev ve Şirin'in resmini yapması	101b
23	Bisütun Dağı'ndaki Kısra'nın atı Şebdiz üzerindeki sûreti	213b
24	Yataktaki kadın ve erkek ile yanlarında oturan iki adam	219a
25	Bağdad'da Halife Mansur'un sarayının kubbesi üzerindeki eli mızraklı süvari ile ona bakan kişi	230b
26	Hz. Nuh'un gemisi	232a
27	Sâki'nin sandığı üzerinde sancak taşıyan süvari ile karşısında adalet kadehi tutan sâki	232b
28	İki şamdan arasında yer alan havuzun ortasındaki çarkta duran kişi	234a
29	Şarkıcı kadın ve mûsikî aletleri	234b
30	Sağ elinde balık sol elinde güvercin tutan ve ayakları altında kertenkele bulunan adam (Zuhal'in tılsımla ilgili işleri)	261a
31	Akbaba üzerinde oturan adam (Müşter'in tılsımla ilgili işleri)	261b
32	Yan yana çıplak kadın ve adam (Merih'in tılsımla ilgili işleri)	261b

Süleymaniye Kütüphanesi Fatih 4172 No'lu Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât Nüshasındaki
Gezen ve Melek Tasvirleri

33	Sağ elinde kalkan sol elinde mızrak tutan ve ayakları altında yılan bulunan adam (Şems'in tılsımla ilgili işleri)	262a
34	Çıplak kadın ile yanında kılıç tutan miğferli adam (Merih) ve bir çocuk (Zühre'nin tılsımla ilgili işleri)	262b
35	Sol elinde testi sağ elinde bir başka nesne tutan horoz başlıklı ve kanatlı kişi (Utari'd'in tılsımla ilgili işleri)	262b
36	Sağ elinde kamçı tutan ve ayakları altında iki öküz bulunan kadın (Kamer'in tılsımla ilgili işleri)	263a
37	Bir tür tavus kuşu	264a
38	Göbekten yukarısı insan aşağısı at şeklinde çıplak cin	271a
39	Siyah tenli, uzun saçlı kadın sûretinde cin	271b
40	Başı ve üreme organı öküz başı şeklindeki dev	271b
41	Deve kuşuna binmiş dev	272a
42	Neşnas devi	272a
43	Çeşme önünde oturan adam	272b
44	Bağlı (Katır)	274b
45	Hımar (Eşek)	275a
46	Hımarü'l-Vahş (Yaban eşeği)	276a
47	Bakar (Sığır)	278a
48	Bakarü'l-Vahş (Antilop)	279b
49	Câmûs (Manda)	280a
50	Zerâfe (Zürafa)	280b
51	Kebş (Koç)	281a
52	Me'z (Keçi)	281b
53	Âhû (Ceylan)	282b
54	Eyyil (Geyik)	283a
55	İbn-i Âvî (Çakal)	284a
56	İbnu Irs (Gelincik)	284b
57	Erneb (Tavşan)	285a
58	Esed (Aslan)	286a
59	Bebr (Kaplan)	287a
60	Sa'leb (Tilki)	287b
61	Harîş (Tek boynuz)	288b
62	Hınzır (Domuz)	288b
63	Haras (Ayı)	290a
64	Dele (Sansar)	290b
65	Zi'b (Kurt)	290b
66	Sinnevrü'l-Berr (Çöl Kedisi)	292b
67	Serâyış	292b
68	Tek boynuz	293a
69	Dab' (Sirtlan)	293a
70	Anak (Kara kulak)	294a

71	Fehd (Pars)	294b
72	Kırd (Maymun)	296a
73	Gergedan	297a
74	Seg (Köpek)	298b
75	Nemir (Leopar)	299b
76	Bukalemun	300b
77	Ebu Merven? kuşu	300b
78	Doğan	301b
79	Bâz (Şahin)	302a
80	Tûtî (Papağan)	302a
81	Hezardestan (Bülbül)	302b
82	Bûm (Baykuş)	303a
83	Tedrûc (Sülün)	303b
84	Dâye-i Ef'a (Yılan bakıcısı kuş)	304a
85	Hubârî (Toy kuşu)	304a
86	Hıd'e (Çaylak)	304b
87	Huttaf (Kırlangıç)	306a
88	Dürrâc (Keklik)	307a
89	Rahme (Akbabaya benzeyen bir kuş)	309a
90	Zağ (Karga)	309a
91	Zürzûr (Sığırcık kuşu)	309b
92	Zümmec (Av kuşu)	310a
93	Tîhûc (Çil kuşu)	312a
94	Genceşk (Serçe)	312a
95	Ğırnîk (Turna)	314a
96	Kebk (Keklik)	315a
97	Kürkî (Turna)	316a
98	Laklak (Leylek)	316b
99	Nesr (Kartal)	317a
100	Eşter (Kızıl Akbaba)	317b
101	Hüdhüd	318b

Vakıflar Dergisi Yayın İlkeleri

Vakıflar Dergisi, Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı yayımlanır. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurtiçi ve dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına ve abonelere, yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içerisinde gönderilir.

Vakıflar Dergisi, vakıf kurumu ve vakıf kurumu ile ilgili kültürel zenginlikleri, vakıf yolu ile teşekkül etmiş kültür varlıklarını, vakıfların tarihî ve güncel gerçeklerini bilimsel ölçüler içerisinde ortaya koymakta; vakıflarla ilgili olarak, uluslararası düzeyde yapılan bilimsel çalışmaları kamuoyuna duyurmak amacıyla yayımlamaktadır.

Vakıflar Dergisi'nde, sosyal bilimler alanında, vakıf ve vakıf kültürünün tarihî ve güncel problemlerini bilimsel bir bakış açısıyla ele alan, bu konuda çözüm önerileri getiren yazılara yer verilir.

Vakıflar Dergisi'ne gönderilecek yazılarda; alanında bir boşluğu dolduracak özgün bir makale olması veya daha önce yayımlanmış çalışmaları değerlendiren, bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır. Vakıf ve vakıf kültürü ile ilgili eser ve şahsiyetleri tanıtan, yeni etkinlikleri duyuran yazılara da yer verilir. Yüksek Lisans ve Doktora tezlerinden üretilen makaleler alana katkı sağlamak ve yenilik getirmek şartıyla kabul edilebilir.

Makalelerin Vakıflar Dergisi'nde yayımlanabilmesi için daha önce bir başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek şartıyla kabul edilebilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

Vakıflar Dergisi'ne gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. Uygun görülmeyenler düzeltilmesi için yazarına gönderilir. Yayın için teslim edilen makalelerin değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsel kalite, en önemli ölçütlerdir. Değerlendirme için uygun bulunanlar, ilgili alanda iki hakeme gönderilir.

Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlar, hakem ve yayın kurulunun eleştiri ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

Vakıflar Dergisi'nde yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı Vakıflar Genel Müdürlüğüne devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu ve yazım tercihleri yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yazım Dili

Vakıflar Dergisi'nin yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce ve diğer Türk lehçeleri ile yazılmış yazılara da yer verilebilir, Türk lehçelerinde hazırlanmış yazılar, gerektiği takdirde Yayın Kurulunun kararıyla Türkiye Türkçesine aktarıldıktan sonra yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

Makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir:

1. Başlık: İçerikle uyumlu, onu en iyi ifade eden bir başlık olmalı ve koyu harflerle yazılmalıdır.

Makalenin başlığı, en fazla 10-12 kelime arasında olmalıdır.

2. Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i: Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı koyu, adresler ise normal ve eğik karakterde harflerle yazılmalı; yazar(lar)ın görev yaptığı kurum(lar), haberleşme, ORCID ID numarası ve e-posta (e-mail) adres(ler)i belirtilmelidir.

3. Özet: Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en az 75, en fazla 300 kelimeden oluşan Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır. Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özeti altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir.

4. Ana Metin: A4 boyutunda (29.7x21 cm. kâğıtlara, MS Word programında, Times New Roman yazı karakteri ile, 12 punto, 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2.5 cm.

boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 10.000 kelimeyi geçmemelidir.

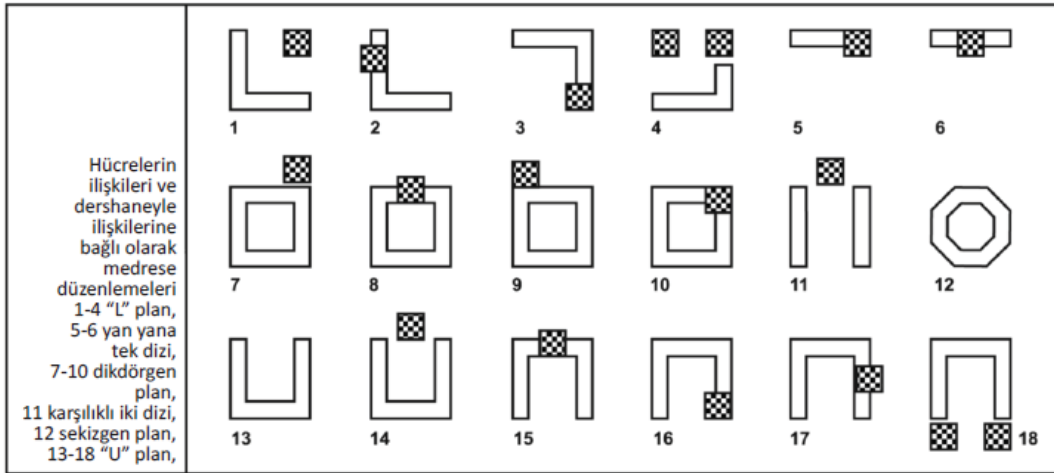
Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil eğik harflerle yazılmalıdır. Metinde tırnak işareti+eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir.

5. Bölüm Başlıkları: Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir ve gerektiği takdirde başlıklar numaralandırılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük, koyu karakterde yazılmalı; alt başlıkların sonunda iki nokta üst üste konularak aynı satırdan devam edilmelidir

Tablo 1: Katılımcıların Mezun Oldukları Lise Türlerine Göre Öğretmenliğe Atanma Durumları

Atanma Durumu	Mezun Olduğu Lise Türü										Toplam	
	GL		AL		SL		AOL		KMLÇGE		f	%
	f	%	F	%	f	%	f	%	f	%		
Atandı	143	44.1	102	53.7	143	46.6	97	49.7	14	20.9	499	46.1
Atanamadı	181	55.9	88	46.3	164	53.4	98	50.3	53	79.1	584	53.9
Toplam	324	100	190	100	307	100	195	100	67	100	1083	100

$$\chi^2 = 23.10 \text{ sd}=4 \text{ p} < .01$$

6. Tablolar ve Şekiller: Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo çiziminde dikey çizgiler kullanılmamalıdır. Yatay çizgiler ise sadece tablo içindeki alt başlıkları birbirinden ayırmak için kullanılmalıdır. Tablo numarası üste, tam sola dayalı olarak dik yazılmalı; tablo adı ise tablo numarasının altına, tam sola dayalı, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablolar metin içinde bulunması gereken yerlerde olmalıdır. Şekiller siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil numaraları ve adları şeklin hemen altına ortalı şekilde yazılmalıdır. Şekil numarası eğik yazılmalı, nokta ile bitmeli. Hemen yanından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil adı dik yazılmalıdır. Aşağıda tablo ve şekil örnekleri sunulmuştur.

7. Resimler: Yüksek çözünürlüklü (en az 300 dpi) baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resim adlandırmalarında, şekil ve çizelgelerdeki kurallara uyulmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplam yazının üçte birini aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler. Bu imkâna sahip olmayanlar, bunlar için metin içinde aynı boyutta boşluk bırakarak içine şekil, çizelge veya resim numaralarını yazabilirler.

8. Alıntı ve Göndermeler: Alıntılar tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 1.5 cm içeride, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla 1 punto küçük yazılmalıdır. Metin içinde göndermeler, parantez içinde aşağıdaki şekilde yazılmalıdır: (Köprülü 1944), (Köprülü, 1944: 15). Birden fazla yazarlı yayınlarda, metin içinde sadece ilk yazarın soyadı ve 'vd.' yazılmalıdır: (Gökay vd. 2002). Kaynak olarak arşiv belgesine atfı yapılacaksa arşiv fon kodu ile birlikte dipnotta gösterilmelidir.

Dipnot kullanımından mümkün olduğunca kaçınılmalı; yalnız açıklamalar için başvurulmalı ve otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir. Dipnotlarda kaynak göstermek için, metin içi kaynak gösterme yöntemleri kullanılmalıdır.

Kaynaklar kısmında ise, birden fazla yazarlı yayınların diğer yazarları da belirtilmelidir.

Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece yayın tarihi yazılmalıdır:

“Tanpınar (1976:131), bu konuda ...,”

Yayın tarihi olmayan eserlerde ve yazmalarda sadece yazarların adı; yazarı belirtilmeyen ansiklopedi vb. eserlerde ise eserin ismi yazılmalıdır.

İkinci kaynaktan yapılan alıntılarda, asıl kaynak da belirtilmelidir:

“Köprülü (1926).....” (Çelik 1998'den).

Kişisel görüşmeler, metin içinde soyadı ve tarih belirtilerek gösterilmeli, ayrıca kaynaklarda da belirtilmelidir.

İnternet adreslerinde ise mutlaka kaynağa ulaşma tarihi belirtilmeli ve bu adresler kaynaklar arasında da verilmelidir:

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

9. Kaynaklar: Metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekillerden birinde yazılmalıdır. Kaynaklar, bir yazarın birden fazla yayını olması halinde, yayımlanış tarihine göre sıralanmalı; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise (1980a, 1980b) şeklinde gösterilmelidir:

Karahan, Leyla ve Ülkü Gürsoy (2004). Kavâid-ı Lisân-ı Türkî 1893. Ankara: TDK

Köprülü, Mehmet Fuat (1961). Azeri Edebiyatının Tekâmülü. İstanbul: MEB Yay.

Shaw, Stanford (1982), Osmanlı İmparatorluğu. Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Sermet Matb.

Çınar, Hüseyin (2013). “Hüsrev Paşa Vakfı'nın Ayntab'daki Vakıf Boyahaneleri”. Vakıflar Dergisi, (40), 33-53.

Yazıların Gönderilmesi

Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, posta, e-posta veyahut Vakıflar Dergisi Dergipark web sayfası (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/vakiflar>) aracılığı ile gönderilir. Yayın Kurulu, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir.

Etik İlkeler

Vakıflar Dergisi'ne çalışmalarını sunan yazarların aşağıda belirtilen etik ilkeleri karşılamaları zorunludur.

Ortak yazarlık: Aday makalenin yazarları sunulan çalışmaya önemli katkı sağlayanlarla sınırlı olmalıdır. Makalenin yazarları makalenin sunumundan önce kesinleşir. Çalışmaya katkısı olmayanların isimlerine aday makalede yer verilmesi (hediye yazarlık) ya da katkısı olanların isimlerine yer verilmemesi (hayalet yazarlık) kabul edilemez.

Teşekkür: Yazarlar gönderdikleri çalışmaları destekleyen kuruluşları, finansal kaynakları Teşekkür kısmında beyan etmekle yükümlüdür.

Özgünlük ve intihalden arınıklık: Sunulan çalışma bütünüyle yazarlarına ait olmalıdır. Diğer araştırmacıların çalışmalarına makale içinde yer verildiyse bunun uygun bir şekilde alıntılanması ve kaynaklarda bu çalışmaların listelenmesi gerekmektedir. Yazar makalesini intihal önleme yazılımı olan Tübitak intihal.net, Turnit-in ya da iThenticate programlarından biri ile kontrol ederek benzerlik raporunu makale başvurusunda dergiye göndermekle yükümlüdür. Benzerlik oranı alıntılar ve kaynakça hariç %15 ve üzeri olan makaleler değerlendirmeye alınmayacaktır.

Etik kurul izni ve onayı: Katılımcılardan anket, ölçek, görüşme, gözlem vb. yollarla veri toplamayı gerektiren araştırmalar için etik kurul izni alındığı aday makale içinde belirtilmelidir. Veri toplama sürecinde etik hususlara hassasiyet gösterildiğinin kanıtları (başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için izin alınması gibi) çalışma içinde sunulmalıdır.

Basılmış bir yayının tekrar sunumu: Yazarların, daha önce yayınlanmamış çalışmalarını *Vakıflar Dergisi'ne* sunmaları beklenir. Çalışmanın *Vakıflar Dergisi'ne* sunumuyla birlikte bir başka dergiye de gönderilmiş olması kabul edilemez.

Dilimleme: Yazarlar bir araştırmanın sonuçlarını, araştırmanın bütünlüğünü bozacak şekilde ve uygun olmayan biçimde parçalara ayırıp birden fazla sayıda yayımlayarak bu yayınları akademik atama ve yükselmelerde ayrı yayınlar olarak sunmamalıdır.

Ham verileri sunma ve saklama: Yazarlar, editör ve hakemler tarafından talep edildiğinde araştırmalarının ham verilerini sunmak ve bu verileri makaleleri yayımlandıktan sonra da saklamak zorundadırlar.

Yayımlanmış makalelerde hata tespiti: Bir yazar *Vakıflar Dergisi'nde* yayınlanmış makalesinde önemli bir hata veya yanlışlık olduğunu tespit ettiğinde, dergi editörünü derhal haberdar etmek ve makaleyi geri çekmek veya düzeltmek için editörle işbirliği yapmak zorundadır.

İletişim Bilgileri

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Vakıflar Genel Müdürlüğü

Kültür ve Tescil Daire Başkanlığı

Vakıflar Dergisi

Atatürk Bulvarı. No:10 06050 Ulus / ANKARA / TÜRKİYE

Tel: (0312) 5096000 • Faks: (0312) 324 47 22

e-posta: vakiflardergisi@vgm.gov.tr

web:

www.vgm.gov.tr

http://dergipark.gov.tr/vakiflar

Vakıflar Dergisi 58 - Aralık 2022

The Journal of Waqfs

Publication Principles

The Journal of Waqfs is published bi-annually in June and December. The journal is sent to the domestic and foreign libraries, international index institutions and subscribers which are determined by the Editorial Board, in a month after its publication.

The Journal of Waqfs reveals the institution of waqf and cultural richness related to the institution of waqf, the cultural heritage formed by waqf, historical and current realities of waqfs in a scholarly manner, it is published in order to publicize the international level scientific studies related to the waqfs.

In the Journal of Waqfs, the articles in the field of social sciences, dealing with waqf and historical and current problems of the waqf culture in a scholarly perspective and proposing solutions to this issue are included.

The manuscripts to be sent to the Journal of Waqfs are required to be an original work filling a gap in its field or evaluating the previously published works, revealing new and remarkable views of research. The manuscripts, introducing documents, works and personalities related to waqf and the waqf culture, announcing new events are also published. Articles produced from master's and doctoral theses can be accepted provided that they contribute to the field and bring innovation.

In order for the manuscript to be published in the Journal of Waqfs, it is required not to be published previously elsewhere, or not to be accepted to be published. The conference proceedings presented at a scientific meeting before might be accepted if clearly indicated.

Assessment of Manuscripts

All manuscripts sent to the Journal of Waqfs are first examined by the Editorial Board in terms of compliance with the publication principles of the journal. Not deemed appropriate ones are returned back to the author for revision. The most important criteria in the assessment of

the manuscripts submitted for publication are academic objectivity and scientific quality. The ones selected for assessment are sent to two referees in the relevant field. The names of referees are kept confidential and the reports are saved for five years. If one of the referee reports is positive and the other is negative, the article might be sent to a third referee or the Editorial Board might give the final decision by analyzing the referee reports. The authors take into consideration the criticisms and suggestions of referees and the Editorial Board. If there are issues that they do not agree with, they have the right to appeal including the reasons. The manuscripts which are not accepted for publication are not returned to their authors.

Copyright of the manuscripts accepted for publication in the Journal of Waqfs is transferred to the General Directorate of Foundations. The responsibility of the opinions and writing preferences in the published articles belong to the authors. Text or photograph quotations can be done by giving citations.

Writing Language

The writing language of the Journal of Waqfs is Turkey Turkish. However, the articles which are written in English and other Turkish dialects might be included in each issue provided that they do not exceed the one third of the journal. If necessary, the articles in Turkish dialects might be published after they are translated to the Turkey Turkish by the decisions of the Editorial Board.

Writing Rules

Care must be taken to present articles as follows:

- 1. Title:** There must be a title that is compatible with the content, expressing it the best and it should be written in bold letters. The title of manuscript must be between maximum 10-12 words.

Name(s) and address(es) of author(s): The name(s) and lastname(s) of the author(s) must be written in bold letters and the address(es) must be written in normal and italic letters; the institution(s), communication, ORCID ID number and e-mail address(es) of author(s) must be specified.

Abstract: At the beginning of manuscript, there must be Turkish and English abstracts expressing the subject in a concise way and consisting at least 75, maximum 150 words. In the abstract, utilized references, figure and table captions must not be included. The key words consisting with at least 5, maximum 8 words must be given by leaving a blank line below the bottom of abstract. At the end of the manuscript, there must be title, abstract and key words in English; in case of not being sent, they are added by the Journal.

Main text: It must be written on A4 size (29.7 cm. papers), in MS Word program, with Times New Roman characters, 12 point, and with 1.5 line spacing. 2.5cm of page margin must be used and the pages must be numbered. Research and review manuscripts must not exceed 10000 words. The parts that are required to be emphasized in the manuscripts must be written in italic, not in bold letters. In the text, dual highlighting; such as, italic letters in quotation marks must not be included.

Section Headings: In the manuscript, in order to ensure a regular transfer of the information, main, intermediate and sub-headings can be used and if necessary, headings can be numbered. The main heading (main sections, references and appendices) in capital letters; intermediate and sub-headings only the first letters capital and bold character; by adding a colon after a sub-heading same line should be continued on.

Tables and Figures: Tables must be numbered and captioned. Vertical lines must not be used in tables. Horizontal lines must be used only for separating the sub-headings. Table number must be written at the top, normal and left-justified while table caption must be written below the table number as left-justified in italic, the first letter of each word being capital. Tables must be cross-referenced in their relevant places in the text. Figures must be prepared suitable for black and white printing. Figure numbers and captions must be centralized at the bottom of figure. The figure number must be in bold and italic ending with a full stop. Next to it, figure caption must be written normal, the first letter being capitalized. The following table and figure examples are presented.

Table 1:

Teacher Appointment Conditions of Participants According to Type of High School Graduated

Photographs: The right of designing visuals in the articles to be published in the Journal of Waqfs belongs to the Editorial Board. High resolution (at least 300dpi) printing quality scanned photographs must be sent separately to the manuscript. Figure and table captioning rules apply to photographs. Figures, tables and photographs must not exceed one third of the manuscript. Authors who have the technical capabilities of guaranteeing publication of figures, tables and photographs with the same quality can insert them into the relevant position in the text. Those who do not have these capabilities can leave the same size space for them in the text by writing figure's, table's or photograph's number in the space.

Quotation and Citations: Quotations must be given in quotation marks; quotations less than five lines must be written between the lines, quotations longer than five lines must be written 1.5 cm inside from the right and the left line, as block and with a single line spacing and 1 point smaller. References in the text must be written in parentheses as follows.

(Köprülü 1944), (Köprülü, 1944: 15)

For the publications with more than one author, only the first author's last name and 'et al.' must be written in the text.

(Gökay et al. 2002)

Footnotes must be avoided as much as possible; it must be used only for the explanations and auto-numbering must be used. Citations in footnotes must be done the same way of citation in the text

In references section, the name of the authors of the publication with multiple authors must be given.

If the name of the author is cited in the text, only the publication year must be given.

“Tanpınar (1976:131), on this issue...”

For the works with not specified date, only the author’s name; for the works with not specified author, encyclopedia, etc., the name of the work must be written.

In quoting from secondary references, the original reference must be mentioned, as well.

“Köprülü (1926)” (from Çelik 1998).

Personnel communications must be cited in the text by last name and date, also it has to be given in references. For the internet addresses, the access date to the source must be given and these addresses must also be given in references section.

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

References: At the end of the text, it must be written in alphabetical order of author’s last name by applying one of the methods given below. In case of an author having more than one publication, references must be listed according to publication dates; publications belonging to the same author in the same year must be given as (1980a, 1980b):

Karahan, Leyla ve Ülkü Gürsoy (2004). Kavaid-i Lisan-ı Türki 1893. Ankara: TDK.

Köprülü, Mehmet Fuat (1961). Azeri Edebiyatının Tekâmülü. İstanbul, MEB Yay.

Shaw, Stanford (1982), Osmanlı İmparatorluğu. Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Sermet Matb.

Çınar, Hüseyin (2013). “Hüsrev Paşa Vakfı’nın Ayntab’daki Vakıf Boyahaneleri”. Vakıflar Dergisi, (40), 33-53.

Submission of Manuscripts

Manuscripts prepared in accordance with the above-mentioned principles are sent via mail, e-mail, Dergipark web page (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/vakiflar>). The Editorial Board might do some minor corrections that have nothing with the main structure of the manuscript.

Ethical Principles

Authors submitting their work to *Journal of Waqfs* are obliged to meet the ethical principles stated below:

Authorship of the paper: Authorship should be limited to those who have made a significant contribution to the study. Authorship has been agreed prior to submission and that no one has been 'gifted' authorship or denied credit as an author ("ghost authorship").

Acknowledgements: Those (institutions and financial resources) who have provided support but have not contributed to the research should be acknowledged in an Acknowledgements section.

Originality and purity of plagiarism: The submitted work should be entirely owned by the authors. If the work of other researchers is included in the manuscript, it should be cited appropriately and listed in the references. The author is obliged to check the manuscript with one of the plagiarism prevention software, Tübitak intihal.net, Turnit-in or iThenticate, and submit the similarity report to the journal for application. Manuscripts with a similarity rate of 15% or more will not be considered.

Ethics committee permission and approval: Authors are required to describe in their manuscripts ethical approval from an appropriate committee and how consent was obtained from participants when research involves human participants.

Redundant publication: Authors are expected to submit original, previously unpublished content to *Journal of Waqfs*. It is unacceptable to submit the work for a review to another journal at the same time.

Salami publication or salami slicing: Authors should not present the results of a research as separate publications in academic appointments and promotions by disaggregating and disseminating the results of the research in an inappropriate manner and disrupting the integrity of the research.

Data access and retention: Authors are required to submit the raw data of their research when requested by the editors and referees, and keep this data after publication.

Fundamental errors in published works: When an author discovers a significant error or inaccuracy in his/her own published article, it is the author's obligation to promptly notify the journal editor and cooperate with the editor to retract or correct the paper.

Contact Information

Republic of Turkey Ministry of Culture and Tourism
General Directorate of Foundations
Department of Culture and Registration
Journal of Waqfs
Atatürk Bulvarı. No:10 06050 Ulus / ANKARA / TÜRKİYE
Tel: (0312) 5096000 • Faks: (0312) 324 47 22
e-posta: vakiflardergisi@vgm.gov.tr
web:
www.vgm.gov.tr
http://dergipark.gov.tr/vakiflar